





M. V. Myers

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

ІНСТИТУТ АРХІВОЗНАВСТВА

**АКАДЕМІК
МИХАЙЛО ПТУХА**

З АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ

КИЇВ 2024

УДК 027.54(477-25)НБУВІА:025.171:[930.253:31]Птуха](477)»192/193»
+ [929:31](477)»1884/1961»Птуха М.

Упорядник
С. Кіржаєв

Відповідальний редактор
Л. Яременко

Редакційна колегія:
В. Вергунов, С. Кіржаєв, К. Новохатський, О. Онищенко,
А. Шаповал, Л. Яременко

Рецензенти:
Литвинко А., докторка історичних наук, старша наукова співробітниця
Любовець Н., кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця

*Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
22.10.2024, протокол № 10*

Академік Михайло Птуха: з архівної спадщини / упоряд. та передмова: С. Кіржаєв ; вступ. слово: С. Пирожков ; відп. ред.: Л. Яременко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2024. 532 с. – (електронне видання)

У виданні повнотекстово вміщено окремі неопубліковані, опубліковані фрагментарно та маловідомі наукові праці видатного українського вченого в галузі демографії і статистики академіка Михайла Птухи, що додають нових відтінків до розуміння як наукової спадщини вченого, так і загалом до ранньої історії академічної науки в Україні у 1920–1930-ті роки. Блок наукових коментарів персоніфікує велику кількість згаданих у текстах М. Птухи відомих постатей вчених і широкого кола науковців, як українських, так і закордонних. У матеріалах до бібліографії вченого враховано зі змінами попередні бібліографічні описи та включено інформацію про нові видання і згадки про М. Птуху у публікаціях по 2024 р.

Книга є також даниною пам'яті вченому до 140-річчя від дня його народження.

Видання підготовлене за документами архіву академіка М. Птухи, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Розраховане на дослідників, викладачів та студентів у галузі історії української науки, демографії, статистики, джерелознавства, біографістики, а також всіх, хто цікавиться наукою та культурою України.

© М. Птуха: тексти, 2024
© С. Пирожков: вступне слово, 2024
© С. Кіржаєв: упорядкування, передмова, коментарі, матеріали до бібліографії, покажчик імен, 2024
© Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут архівознавства, 2024

ISBN 978-617-14-0288-1 (друк.)
ISBN 978-617-14-0289-8 (електрон.)

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО

(С. Пирожков) 7

ПЕРЕДМОВА

(С. Кіржаєв) 11

ПРАЦІ М. ПТУХИ 25

Утворення самостійної кооперативної валюти в зв'язку з сучасним фінансово-економічним становищем України. 2 червня 1920 р. 27

Людність України до 1960 р. (кількість, склад за статтю й віком, природний приріст за умов сучасної смертності й плодючості) 83

Нариси з історії демографії на Україні. Вивчення смертності в УСРР 1917–1932 рр. 159

Десять років існування Соціально-Економічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук (1919–1928 рр.) 245

Довідка-звіт М. В. Птухи про роботу Кафедри статистики і Демографічного інституту ВУАН. Початок 1931 р. 403

Звіт члена-кореспондента Академії наук СРСР, академіка Академії наук УРСР М. В. Птухи про відрядження на 31-у сесію Міжнародного статистичного інституту, що відбулася 2–8 вересня 1958 р. у Брюсселі 425

МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ М. ПТУХИ

(С. Кіржаєв) 459

ПОКАЖЧИК ІМЕН 511

СКОРОЧЕННЯ ТА АБРЕВІАТУРИ 525

ВСТУПНЕ СЛОВО

7 листопада 2024 р. минуло 140 років від дня народження Михайла Васильовича Птухи – видатного українського вченого світового рівня в галузі демографії та статистики, організатора та незмінного директора Демографічного інституту Української академії наук (1919–1938) – першої у світі науково-дослідної установи в царині демографії, академіка Національної академії наук України (05.04.1920), заслуженого діяча науки (1944), дійсного члена Міжнародного статистичного інституту (з 1929), Американської статистичної асоціації (з 1959).

Академік Михайло Васильович Птуха (07.11.1884 – 03.10.1961) був і лишається знаковою постаттю в науці як засновник української наукової демографічної школи та керівник фундаментальних демографічних досліджень, талановитий викладач, активний і перспективно мислячий організатор академічної науки. Його життя і наукова діяльність – яскраве свідцтво взаємозв'язку творчих уподобань ученого та історичного контексту епохи.

М. В. Птуха мав би слугувати одним із уособлюваних прикладів служіння науці у складній ранній історії Національної академії наук України.

У 1919 р. М. В. Птуха став наймолодшим директором академічного науково-дослідного інституту, 1920 р. – наймолодшим дійсним членом Української академії наук. Протягом важкого періоду в історії Академії наук дуже відповідально і сумлінно виконував важливі функції секретаря III Соціально-економічного відділу ВУАН (1920–1929); у нелегкі часи післявоєнної відбудови був головою Відділу суспільних наук АН УРСР (1944–1950), членом Президії АН УРСР.

Для значної когорти науковців того часу він дійсно був прикладом вченого-дослідника. Демографічний інститут УАН, який усі часи існування очолював М. В. Птуха, також став одним із осередків дослідницької праці. Михайло Васильович усе життя залишався відданим науковому пошуку, навіть у найскладніші часи ідеологічного і політичного тиску – розгрому сталінським режимом академічного Демографічного інституту (1938), репресій проти науковців інституту та незаконного ув'язнення академіка М. В. Птухи у катівнях НКВД (лютий 1938 – січень 1940). І лише за часів Незалежності України, завдячуючи ініціативі та наполегливій діяльності провідних українських учених-демографів, вдалося реалізувати ідею відродження Демографічного інституту і реабілітації репресованих учених.

Як визнання вагомого внеску в українську науку славетного вченого і вшанування його пам'яті у 1997 р. засновано Премію НАН України імені Птухи Михайла Васильовича у галузі економіки і демографії, демографічної статистики за найкращі наукові праці, винаходи і відкриття, що мають важливе значення для розвитку науки та економіки України. А восени 2002 р. у НАН України створено Інститут демографії та соціальних досліджень, який фактично став правонаступником Демографічного інституту УАН (розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2002 р. і постанова Президії НАН України від 9 жовтня 2002 р.), а постановою Президії НАН України від 11 листопада 2009 р. інституту присвоєно ім'я його першого директора Михайла Васильовича Птухи.

Теоретична і практична значущість творчої спадщини М. В. Птухи і на сьогодні не втратила цінності та слугує підґрунтям сучасної вітчизняної демографічної науки з подальшого плідного розроблення найважливіших проблем як теоретичної демографії, так і методики демографічного аналізу, вирішення проблем щодо необхідності удосконалення національної демографічної політики, особливо начасної зараз – під час широко-масштабної російської агресії проти українського народу.

Дослідження наукової спадщині академіка М. В. Птухи актуалізується і сьогоденними процесами депопуляції в Україні, які викликані розв'язаною Росією війною, втратами людей, захоплених ворогом територій, великими міграційними зрушеннями і залишення Батьківщини жінками і дітьми. Як ніколи вчасними стають порівняльні розрахунки академіка щодо народжуваності та смертності українського населення у ХІХ–ХХ ст.

Науковий доробок М. В. Птухи, його внесок у вітчизняну, а деякою мірою і світову науку достатньо відомі. Наукова спадщина вченого є частиною скарбниці вітчизняної науки з питань економіки загалом. Втім завжди лишається місце пошуку, шлях для дослідження і оприлюднення незнаних і маловідомих сторінок творчої праці науковця, доробку його думки.

Академік М. В. Птуха був прикладом практичних зв'язків УАН із державною статистичною службою України. Його погляди стосовно переписів населення й досі не втратили насущності.

Як секретар Соціально-економічного відділу УАН, М. В. Птуха відклав багату спадщину для вивчення ранньої історії української академічної науки.

Багаторічна співпраця М. В. Птухи із Міжнародним статистичним інститутом призначалася для втілення завдань розвитку зв'язків Української АН зі світовою наукою.

М. В. Птуха – не лише видатний демограф-статистик, він також зробив помітний внесок в історію науки, і не лише вітчизняної, а й світової. Історіографічна складова наукової спадщини Михайла Васильовича ставить його в один ряд найвідоміших європейських дослідників. А його історіографічні нариси дають, зокрема, можливість глибше ознайомитися з історією становлення і розвитку демографічної та статистичної науки не лише в Україні.

Наукові розвідки М. В. Птухи й надалі слугуватимуть науковцям, адже чимало проєктів, ідей вченого потребують подальших досліджень і втілення в сучасних наукових розробках.

Не втрачає актуальності й завдання повернення до історії української науки численної плеяди незаконно репресованих і багатьох незаслужено забутих учених, знищених академічних інституцій.

Сьогодні у виданні «Академік Михайло Птуха: з архівної спадщини» ми маємо змогу ознайомитися з маловідомим науковим доробком знаного українського вченого М. В. Птухи, який вдалося зберегти для нащадків в архівних сховищах, у такий спосіб сприяючи її актуалізації та популяризації в сучасному інформаційному просторі.

Сподіваємося, така практика продовжуватиметься й надалі.

Доводиться лише сумувати, що архів Демографічного інституту УАН було втрачено.

*Віцепрезидент Національної академії наук України,
академік НАН України Сергій ПИРОЖКОВ*

ПЕРЕДМОВА

Академік НАН України, директор Демографічного інституту ВУАН Михайло Васильович Птуха (1884–1961) стояв у витоків української демографічної статистики як науки. Він запропонував свої оригінальні методи дослідження демографічних явищ і процесів. Учений був не лише теоретиком статистики населення, як методист-практик М. Птуха розробив схему вивчення демографічних процесів і запропонував методику її реалізації. Його висновки у вивченні шлюбності та смертності населення здобули світове визнання¹.

Сучасні виклики, а насамперед російська агресія – війна і процеси депопуляції в Україні, актуалізують інтелектуальну спадщину, доробок українських учених-демографів 1920-х – початку 1930-х років.

Вивчення наукової спадщини М. Птухи у практичному плані може сприяти виробленню наукових засадничих проєктів щодо вирішення тих демографічних проблем сучасності, з якими Україна і світ стикаються у наш час.

Головні біографічні віхи М. Птухи відомі дослідникам і навіть більш широкому загалу зацікавлених історією української науки людей, і тому акцентуємо лише на деяких етапах наукового шляху вченого.

Уродженець невеликого повітового міста Остер на Чернігівщині з родини звичайного чиновника земської управи М. Птуха навіть після бурхливих юнацьких революційних пригод зміг вступити на юридичний факультет престижного Петербурзького університету, а після його закінчення отримати можливість закордонного стажування задля науково-педагогічної праці (як тоді формулювали – «для підготовки до професури при кафедрі політекономії та статистики»).

Добре знання німецької та англійської мов, практикування у Берліні і Лондоні, початок активної наукової праці у царині демографічної статистики під керівництвом професора І. Г. Кауфмана (1864–1919) і професора В. Й. Борткевича (1868–1931) закінчилися для приват-доцента (від 1913) М. Птухи захистом магістерської дисертації² у 1917 р.

¹ 130-років від дня народження академіка М. В. Птухи // Демографія та соціальна економіка. 2014. № 2 (22). С. 245.

² Див.: Птуха М. В. Очерки по теории статистики населения и моральной. Петроград : Тип. М. П. Фроловой, 1916. [2], X, 381 с. Ця праця як дисертація на

У зв'язку з відкриттям у 1916 р. Пермського відділення Петроградського університету М. Птуха був відряджений туди для організації викладання статистики. У липні 1917 р. він був затверджений виконувачем посади ординарного професора політичної економії та статистики. Цікаво, що декан юридичного факультету і член ради Пермського університету М. Птуха взимку 1917–1918 рр. був товаришем голови «Наукового товариства, присвяченого розробці історичних, філософських, філологічних і соціально-юридичних знань» і, очевидно, був знайомий із членом товариства, професором-істориком Г. В. Вернадським, сином одного із фундаторів і першого президента УАН В. І. Вернадського¹.

У вирі революції та громадянської війни М. Птуха, отримавши право на річне відрядження, виїхав до Києва влітку 1918 р., завідував тут статистичним відділенням у Міністерстві культів / сповідань, викладав статистику в народному університеті, невдовзі – як професор вже Київського державного українського університету. А у січні 1919 р. М. Птуху обрали директором Демографічного інституту новоутвореної Української академії наук, організованого за ініціативи академіка першого складу УАН М. І. Туган-Барановського (1865–1919)². При цьому директорська посада була з правами академіка у Соціально-економічному відділі УАН.

За рік після призначення директором Демографічного інституту М. Птуху обирають 5 квітня 1920 р. позаштатним членом УАН по кафедрі статистики³. Учений став наймолодшим академіком УАН, а згодом уже був одним із штатних академіків, на яких випали важкі часи

ступінь магістра політичної економії та статистики була захищена в лютому 1917 р. у Московському університеті.

¹ Селянинова Г. Д. Г. В. Вернадский в Пермском университете: 1917–1918 гг. // Вестн. Перм. ун-та: История. 2012. Вып. 2 (19). С. 118–119.

² «За пропозицією покійного М. І. Туган-Барановського мене обрали директором Демографічного інституту при Українській академії наук, організованій наприкінці 1918 р., і проф. Українського університету. Влітку 1919 р. мене обрали на кафедру статистики в Київському комерційному інституті та надштатним проф. Ун-ту св. Володимира», – писав М. Птуха до Німеччини учителю В. Й. Борткевичу в лютому 1921 р. – див.: Письма М. В. Птухи к В. И. Борткевичу (1921–1928 гг.) / предисл., подг. текста и коммент. А. Л. Дмитриева // Вестн. С.-Петербург. ун-та. Сер. 5. Экономика. 2012. Вып. 1. С. 90.

³ Історія Академії наук України, 1918–1923 : док. і матеріали / АН України, Ін-т укр. археографії, Центр. наук. бібліотека ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т рукопису ; упоряд. В. Г. Шмельов [та ін.] ; відп. ред. П. С. Сохань. Київ : Наукова думка, 1993. С. 455. М. Птуха вже в березні 1920 р. працював

початку 1920-х років. До того ж він виконував у 1920–1929 рр. важливі функції секретаря III Соціально-економічного відділу академії.

Перша вітчизняна (у розумінні того часу) спеціальна інституція для вивчення загальних проблем людства – академічний Демографічний інститут – став фактично дітищем науковця. М. Птуха очолював цю структуру впродовж 19 років, переживши і його реорганізацію в 1930-ті, й закриття 1938 р.¹ Закладені інститутом підвалини, науковий доробок установи – 14 томів «Праць Демографічного інституту» – стали вагомим внеском у розвиток української демографічної науки і практики.

Саме із завданнями Демографічного інституту як установи УАН / ВУАН / АН УРСР пов'язані головні дослідження і наукові здобутки М. Птухи і плеяди його учнів і соратників².

Зауважимо, що наприкінці життя, вже на пенсії, М. Птуха намагався відродити інститут. «З'ясувалося, що будуть розгортатися роботи зі статистики населення у зв'язку з перспективними обчисленнями до 1975 р. Знову саме по собі піднялося питання, яке я ставлю 6 років, – організація центрального інституту статистики і демографії», – писав академік на по-

також як секретар Соціально-економічного відділу УАН. – Там само. С. 454. Штатним академіком по кафедрі статистики був Р. М. Орженцький (1863–1923), якого вже у квітні 1920 р. було обрано на штатну кафедру політичної економії, а штатна кафедра статистики стала вакантною і на неї, вже в травні було запропоновано М. Птуху «з умовою зречення в разі обрання від усіх інших штатних професорських посад окрім однієї». – Там само. С. 455–456.

Проте М. Птуха ще і 1923 р. залишався позаштатним академіком по цій кафедрі, і лише в 1924 р. зазначений як один з 4 штатних в III Відділі. – Див. : Звідомлення Всеукраїнської академії наук у Києві за 1923 рік : з нагоди п'ятиріччя існування академії 1918–1924. Київ : Друк. Всеукр. акад. наук, 1924. С. 8; Звідомлення Української академії наук у Києві за 1924 рік. Київ : Друк. УАН, 1925. С. 52, 82.

¹ У 1934–1938 рр. називався Інститутом демографії та санітарної статистики, який було розформовано у червні 1938 р. за постановою Президії АН УРСР, а директор М. Птуха на той час уже був за ґратами (заарештований у лютому 1938 р.).

² Про Демографічний інститут див., зокрема: Пустоход П. И. Институт демографии Академии наук УССР (1919–1938) // Ученые зап. по статистике. 1972. Т. 20. С. 52–71; Вересовська Т. В. Внесок Інституту демографії УАН–ВУАН на чолі з академіком М. В. Птухою у розвиток статистичної науки та демографії в Україні (1919–1928) // Рукоп. та кн. спадщина України. 2000. Вип. 5. С. 118–129.

чатку 1960 р. своєму учню-колезі М. М. Трацевському, який після репресій 1930-х мешкав за межами України¹.

Науково-педагогічна, організаційна і викладацька діяльність стали невід'ємними частинами життя М. Птухи. Після переїзду до Києва 1918 р. він продовжував цю працю навіть у статусі академіка УАН / ВУАН. Серед київських вишів, студентам яких викладав політичну економію, статистику і демографію, були, зокрема, Український народний університет, Український кооперативний інститут імені М. І. Туган-Барановського (М. Птуха був навіть його директором у 1920 р.), Київський комерційний інститут / Інститут народного господарства, а також Київський кооперативний технікум / Кооперативний інститут імені В. Я. Чубаря². Це давало не лише матеріальну підтримку за важких умов революційних і постреволуційних часів, а й дозволяло готувати кадри фахівців. Викладацьку практику пройшли і його учні та співробітники по Демографічному інституту – Ю. О. Корчак-Чепурківський, П. І. Пустоход, М. М. Трацевський³. У 1930-х роках М. Птуха викладав також у Текстильному інституті, Інституті спиртової промисловості, Інституті харчової промисловості, Інституті шкіряної промисловості.

Важливою інституцією, з якою плідно співпрацював акад. М. Птуха, було Центральне статистичне управління УСРР у Харкові, разом із його структурним підрозділом в Києві. Підготовлені спільно із ЦСУ видання, участь фахівців-статистиків у наукових академічних дослідженнях стали вагомою складовою розвитку української демографічної науки / практики 1920-х – середини 1930-х років.

У середині 1920-х років М. Птуха активно співпрацював із важливою інтернаціональною інституцією – Міжнародним статистичним інститутом (МСІ), а 1929 р. став його дійсним членом. Український академік був

¹ Цитуємо за: Шпиталь М. І., Коцур Н. І. Академік М. В. Птуха (1884–1961). Життєпис: вершини та обриви. Житомир, 2018. С. 434.

² Див., наприклад: Пучко О. А. Михайло Птуха – статистик, демограф // Вчені записки : зб. наук. пр. / Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана ; [відп. ред. А. Ф. Павленко] / Спец. вип. : вид., присвячене 100-річчю ун-ту, підгот. каф. історії екон. вчень та екон. історії. Київ : КНЕУ, 2006. С. 76–79; Дідківська Л. В. З історії Українського кооперативного інституту імені М. І. Туган-Барановського // Історія народного господарства та економічної думки України. 2018. Вип. 51. С. 78–100.

³ Про них див. також далі у коментарях до поданих у книзі праць М. Птухи.

Передмова

членом делегації СРСР на сесіях МСІ (1923, 1925, 1957, 1958), надсилав наукові доповіді на інші сесії, в яких за різних обставин не зміг взяти участь і виступити перед світовою спільнотою фахівців. Як авторитетний демограф М. Птуха був радником урядової делегації УРСР, зокрема, доповідачем у комісії для Угорщини, на Паризькій мирній конференції (1946). Його залучали до складу урядової делегації УРСР на п'ятій сесії Адміністрації допомоги й відбудови при Об'єднаних Націях (UNRRA) у Женеві (1946), а також до робочої групи Статистичної комісії ООН і запросили на її третю сесію в Женеві 1957 р.

З 1940 р. до 1950 р. М. Птуха завідував відділом статистики Інституту економіки АН УРСР, 1943 р. став членом-кореспондентом АН СРСР, а з 1944 р. був головою Відділу суспільних наук АН УРСР. Вийшовши у 1950 р. на пенсію, він продовжував займатися науковою роботою в галузі історії статистики, підготував і перевидав головні праці 1920–1930-х років. Крім того, брав участь у розробці методологічних питань з організації та проведення Всесоюзного перепису населення СРСР 1959 р.

Упродовж 1923–1930 рр. акад. М. Птуха входив до складу Ради Всенародної бібліотеки України (тепер Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського).

Наприкінці 1920-х років «партійний наступ» на ВУАН відчув і М. Птуха: 1929 р. залишив посаду секретаря Соціально-економічного відділу, далі – після відомої справи «Спілки визволення України» – реорганізація академії та її структур із фактично повною втратою будь-якої наукової автономії, психоз публічних виступів із «критикою і самокритикою», перегляд науково-видавничих завдань і планів після виступів на кшталт «“Демографія” на службі капіталістичної реставрації. До критики буржуазно-реставраторських націоналістичних настанов акад. Птухи й Демографічного інституту ВУАН» авторства молодого «колеги» Б. М. Гарцмана (Брука)¹.

Суттєвих ударів по М. Птусі завдала і репресивна машина сталінської влади. Майже два роки (лютий 1938 – січень 1940) провів академік у катівнях НКВД, отримав вирок, який, однак, був переглянутий і скасований². І хоча М. Птуху й залучали до праці щодо методологічних і практичних проблем демографії та статистики (зокрема перепису 1959 р. у СРСР),

¹ Інститут рукопису НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 1049.

² Див. архівно-кримінальну справу академіка: «Дело № 817 по обвинению Птухи Михаила Васильевича по ст. ст. 54, 54-7, 54-11 УК УССР» – Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 39676-ФП.

від кінця 1930-х років академік стає фактично істориком науки – істориком демографічної і статистичної думки. Внесок ученого в цій царині досить вагомий і зберігає актуальність – зазначимо насамперед його «Нариси з історії статистики XVII–XVIII століть» і двотомник «Нарисів з історії статистики в СРСР», розвідки про М. В. Ломоносова і Д. П. Журавського¹, видану вже після смерті академіка розвідку «Вчення про народонаселення Т. Р. Мальтуса», неопубліковане монографічне дослідження «М. І. Зібер як статистик»².

Додамо, що академіка заарештували 21 лютого 1938 р., а вже наступного дня у записці наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського до керівництва НКВС СРСР зазначалося: «По делу антисоветского украинского националистического центра вскрывается петлюровская организация. В числе руководителей этой организации установлены: ПТУХА – член украинской Академии наук (арестован)...». В іншому документі ще яскравіше: «Киевский межрайонный повстанком состоял из ТКАЧА – бывшего сотрудника департамента УНР, ПТУХИ – академика, бывшего члена Центральной Рады,...» (див.: 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2017. № 1 (47). С. 39, 64). Далі, наприклад, від заарештованих колег, зокрема А. Хоменка, слідчий НКВС вибив «зіннання» про таку «злочинну діяльність» М. Птухи під час закордонних відряджень. Начебто академік інформував «видних фашистів, найближчих помічників Муссоліні» про стан статистики населення України в «антирадянському дусі», передавав матеріали демографічної статистики («[...] про число померлих внаслідок застосування вищої міри покарання, число померлих від виснаження на ґрунті голоду, відомості про поширення дітовбивств, відомості про померлих внаслідок неналежним чином виконаних абортів, а так само, як і про померлих від деяких епідемічних або ж інфекційних захворювань» – див.: Марочко В. Професор демографії Арсен Хоменко: «причина смерті – розстріл» // Там само. С. 383–384. Про А. П. Хоменка див. також далі у коментарях до поданих у книзі праць М. Птухи.

¹ Птуха М. В. 1) М. В. Ломоносов как экономист и статистик // Ломоносов : сб. ст. и материалов / АН СССР ; под ред. А. И. Андреева, Л. Б. Модзалевского. Москва; Ленинград, 1946. [Т.] 2. С. 144–215; 2) Д. П. Журавский. [1810–1856]: Жизнь, труды, статистическая деятельность. Москва : Госстатиздат, 1951. 123 с.; 3) Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков / под общ. ред. В. С. Немчинова. Москва : Госполитиздат, 1945. 352 с.; 4) Очерки по истории статистики в СССР : [в 2 т.]. Москва : Изд-во АН СССР, 1955–1959.

² Птуха М. В. Учение о народонаселении Т. Р. Мальтуса (1934) // Демограф. тетради. Киев, 1972. Вып. 4/5. С. 138–192. Автограф і машинопис монографії (російською) про М. І. Зібера збереглися в архівному фонді академіка – ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 94а, 107.

Нариси були фундаментальними академічними видання з історії феодальної статистичної системи, розвитку географо-описової статистики, систем державної політики у сфері народонаселення, визначення статистичних даних тощо. Академік подав, зокрема, біографії та оцінку про наукову, експедиційну та організаційну діяльність учених того часу. Крім того, М. Птуха дослідив методологічні й організаційні засади статистики і державознавства у Російській АН, учених товариствах і навчальних закладах у ХІХ ст., а також німецьку університетську статистику і державознавство.

«Моїми працями з історії статистики цікавляться повсюдно, але вони значною мірою в широких розмірах будуть у повній мірі корисні для майбутніх поколінь читачів», – так М. Птуха оцінював зроблений науковий внесок у листі від 24 жовтня 1960 р. до свого колишнього співробітника (був також ученим секретарем Демографічного інституту) і спів-автора М. М. Трацевського, який пережив репресії¹.

Недарма відома дослідниця історії української демографії В. С. Стешенко зазначала, що впродовж усього наукового життя М. Птуха удосконалював методику демографічного аналізу (індекси шлюбності, методика побудови коротких таблиць смертності та показників смертності для немовлят за місяцями року, методичні питання перспективних розрахунків населення та ін.). «Йому належить розробка єдиної “кінцевої схеми вивчення конкретних масових явищ соціального життя людини”», схеми їх загального уявлення і представлення як спеціальної демостатистичної методології. Запропоновані М. В. Птухою рішення досліджуваних проблем увійшли до арсеналу методів сучасної демографії та становлять її невід’ємну частину. Конструктивна цінність деяких ідей академіка була осмислена лише в процесі подальшого розвитку демографії. Тому його праці й сьогодні мають велике теоретичне і практичне значення, вони є тим підґрунтям, на якому розвивається сучасна демографічна наука», – акцентувала науковиця².

¹ Цитуємо за: Шпиталь М. І., Коцур Н. І. Академік М. В. Птуха (1884–1961). Життєпис: вершини та обриви. Житомир, 2018. С. 433.

² Стешенко В. С. М. В. Птуха – видатний український вчений-демограф // Демографія та соціал. економіка. 2010. № 1. С. 184. Див. також: Стешенко В. С. М. В. Птуха як теоретик і знавець історії демографічної статистики // Стешенко В. С. Вибрані демографічні твори: ст., інтерв’ю. Житомир, 2020. С. 553–561.

Останні десятиріччя наукова творчість М. Птухи стала предметом досліджень істориків і професійних демографів¹. Нарешті з'явилася і монографічна праця про життя і науково-педагогічну діяльність академіка².

Увага ж до видання наукової спадщини акад. М. Птухи³ після його смерті зазнала декількох хвиль – найбільше доклала зусиль у цій справі В. С. Стешенко. У 1971 р. у серії «Видатні вчені УРСР» побачили світ «Вибрані праці» академіка, підготовлені у відділі демографії та відтворення трудових ресурсів Інституту економіки АН УРСР. Ці матеріали стосувалися переважно демографічної методології та теорії статистики. Декілька праць М. Птухи і документів з архіву були опубліковані у 1970-ті у виданні Інституту економіки АН УРСР «Демографические тетради», переклад з французької виступу для токійської сесії Міжнародного статистичного інституту 1930 р. було видано 1987 р. у Москві, пізніше також кілька перевидань витримали статті науковця в Україні⁴. Остання за часом найбільша

¹ Назвемо лише декілька: Вересовська Т. В. Внесок Інституту демографії УАН–ВУАН на чолі з академіком М. В. Птухою у розвиток статистичної науки та демографії в Україні (1919–1928) // Рукоп. та кн. спадщина України. 2000. Вип. 5. С. 118–129; Стешенко В. Михайло Васильович Птуха як демограф (1884–1961) // Демограф. дослідж. Київ, 2002. Вип. 24. С. 324–332; Мельник О. Академік Михайло Птуха // Наука і культура. Україна : щорічник. Київ, 2005. Вип. 33. С. 134–150; Птуха Михайло Васильович (1884–1961) // Відомі постаті в медичній та демографічній статистиці України / упоряд. В. Т. Нековаль. Київ, 2005. С. 201–210; Наумова Н. А. Внесок ученого-економіста М. В. Птухи в розвиток демографії та статистики в Україні : до 130-річчя від дня народж. // Рукоп. та кн. спадщина України. 2014. Вип. 18. С. 135–144; Марочко В. Птуха Михайло Васильович // Енциклопедія Голодомору. Дрогобич : Коло, 2018. С. 349–351. Докладніше див. прикінцевий розділ цієї книги – матеріали до бібліографії.

² Шпиталь М. І., Коцур Н. І. Академік М. В. Птуха (1884–1961). Життєпис: вершини та обриви. Житомир, 2018. 435 с. Попри деякі недоліки книги (публіцистичний жанр ідеалізації героя, іноді некритичне ставлення до джерел, недосконале археографічне опрацювання текстів документів, оформлення списку використаних джерел і літератури), підкреслимо важливість появи першої широкої наукової біографії М. Птухи, потреба в якій існувала кілька десятиліть. Про опубліковані в ній джерела йдеться докладніше у «Матеріалах до бібліографії акад. М. В. Птухи» далі у нашому виданні.

³ Основний масив зосереджений у фонді (№ 22) М. В. Птухи в Інституті архівознавства НБУВ. Опис фонду див.: <http://surl.li/vogdoz>

⁴ Докладніше див. у прикінцевому розділі цієї книги «Матеріали до бібліографії М. Птухи».

добірка першоджерел надрукована у згаданій монографії М. І. Шпиталь і Н. І. Коцур.

Разом з тим зазначені праці не вичерпують усієї проблематики наукових досліджень доробку акад. М. Птухи. На свого дослідника задля більш глибокого вивчення чекають, на наш погляд, питання внеску академіка у становлення наукової демографії в Україні, його участі у роботі державних статистичних структур, красзнавчі аспекти демографічних студій, а також міжнародна наукова складова у демографічно-статистичних дослідженнях українських науковців і, зокрема, співпраця М. Птухи із Міжнародним статистичним інститутом. Невичерпаною лишається справа і комплексного дослідження діяльності Демографічного інституту УАН / ВУАН.

Наукову спадщину М. Птухи сучасні вчені оцінюють як одну із найважливіших віх у формуванні вітчизняної статистичної науки¹.

І хоча науковий доробок М. Птухи в цілому виданий друком і посів чільне місце не лише в українській науці, в архіві академіка можна знайти рукописні аркуші та машинописні сторінки, які й сьогодні не втратили актуальність.

У цій книзі запропоновано окремі невідомі чи маловідомі наукові розвідки акад. М. Птухи, його статті науково-організаційного змісту, що додають нових відтінків до ранньої історії академічної науки в Україні у 1920–1930-ті роки².

До книги увійшла неопублікована науково-публіцистична розвідка «Сучасне фінансово-економічне становище України: щодо грошової системи та кооперативних грошей», підготовлена на рівні верстки для часопису «Кооперативна зоря» за текстом доповіді, яку М. Птуха проголосив на загальних зборах Товариства економістів при УАН 2 червня 1920 р. Ця

¹ Фахівці з демографії зазначають, наприклад, що М. Птуха розробив загальну схему вивчення демографічних явищ, засадовою стосовно якої була «демографічна біографія пересічної людини». Створенню апарату вимірювання цієї загальної схеми демографічних явищ була присвячена його праця про методи встановлення індексів шлюбності. Розроблений М. Птухою метод дозволив точніше виміряти індекси шлюбної гомогамії та гетерогамії як індекси тяжіння і відштовхування, симпатії та антипатії. Академік запропонував свій індекс шлюбності для вимірювання етнічного аспекту гомогамії та гетерогамії. А ідеї М. Птухи розвинули далі, зокрема, Ю. Корчак-Чепурківський і А. Хоменко (див.: Прибиткова І. М. Основи демографії: посібник для вищ. навч. закл. Київ : АртЕк, 1997. С. 46–47).

² Докладніше про запропоновані читачеві у виданні роботи М. Птухи див. у коментарях по кожній із праць далі у цій книзі.

доповідь подає науково-практичний погляд академіка на проблему покращення фінансового стану в країні, що перебуває у вирі громадянської війни. Можливо, для маститих економістів тези М. Птухи можуть здаватися ідеалістичними, але для тих важких часів викладені академіком ідеї виявилися спробою відшукати шляхи подолання фінансових прорахунків для держави і насамперед – для людей. Ця стаття має передусім історіографічне значення, у тому числі для дослідників розвитку української кооперації.

Однією з маловідомих навіть для професійних демографів є програмна (методологічно і практично-прогнозовано) стаття М. Птухи «Людність України до 1960 р. (кількість, склад за статтю й віком, природний приріст за умов сучасної смертності й плодючості)». Оприлюднена французькою мовою у 1930–1931 рр. публікація завершила певний період у досліджуванні смертності і відкривала новий етап – прогнозування. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років найважливішими працями академіка з питань смертності населення стали демографічні прогнози на найближчі роки і майбутнє (проведення перспективних розрахунків населення України до 1960 р., а також на час другої п'ятирічки 1933–1937 рр.). При цьому, однак, такі прогнози не передбачали трагічного сценарію через сталінський злочин Голодомору 1932–1933 рр. М. Птуха досліджував тоді зростання населення за умов стабільності народжуваності і смертності, утім у своїх прогностичних розрахунках передбачав систематичне уповільнення кількісного збільшення населення України. І хоча академік фактично ніколи і у подальшому не торкався теми штучного голоду, ця його праця-прогноз послугувала одним із джерел у науковому сучасному дискурсі щодо втрат України внаслідок Голодомору.

Академік М. Птуха, готуючи наприкінці 1950-х років¹ до видання своєї «Очерки по статистике населения», присвятив окремий розділ перспективним обчисленням народонаселення УРСР і, зокрема, працям, виконаним у Демографічному інституті ВУАН з цього напрямку. Він також зазначав, що підготовлену на 19-ту сесію Міжнародного статистичного інституту в Токіо у вересні 1930 р. (М. Птуха до японської столиці не потрапив) доповідь «Людність України до 1960 р.» у перекладі французькою мовою

¹ Птуха М. В. Очерки по статистике населения. Москва : Госстатиздат, 1960. С. 441–452.

не вдалося видати українською і російською¹. В архіві академіка зберігся частково рукопис українською і правлений машинопис розвідки «Людність України до 1960 р.» з багатьма підготовчими матеріалами, а також надіслана на вичитку французька коректура статті-доповіді². Ці матеріали дають змогу зазирнути у лабораторію наукової праці М. Птухи, ознайомитися з особливостями стилю автора, виділити ознаки його наукової мови.

Аналіз тексту показує, що архівний примірник – це дороблений пізніше варіант статті, яка була підготовлена як доповідь для сесії Міжнародного статистичного інституту в 1930 р. у Токіо. Автор, ймовірно, у 1931 (1932) р. оновив текст попередніми відомостями статистики 1930 р., додаючи окремий параграф «Людність України за гіпотези незмінності чисел народжень». Є історіографічні фрагменти, які не потрапили до франкомовного тексту. Підкреслимо, що лише через 56 років доповідь була видана російською мовою у Москві з невеликими купюрами. Французький текст, опублікований 1931 р. у майже 900-сторінковому збірнику токійської сесії³, зберігається лише в найбільших бібліотеках світу, а окрема відбитка статті-доповіді М. Птухи (32 сторінки) – справжня бібліографічна рідкість. Навіть російський переклад, як вказували упорядники, підготовлений за французьким текстом, що уцілів в архівному зібранні М. Птухи у Києві, проте видавці не порівнювали текст з українським оригіналом⁴.

Розвідка «Людність України до 1960 р.» – яскравий приклад особливого дослідницького почерку М. Птухи, який, за визначенням сучасних фахівців-демографів, характеризують «історизм у підході до вивчення демографічних процесів і концепцій, підвищена увага до історії розвитку світової демографічної думки», узагальнення і розвиток не тільки вітчизняного досвіду, а й досвіду, накопиченого за кордоном⁵. Це дослідження

¹ Птуха М. В. Очерки по статистике населения. Москва : Госстатиздат, 1960. С. 441.

² ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 26. 146 арк.

³ Ptoukha M. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960 // Bull. de l'Inst. intern. de statistique. La Haye, 1931. T. 25: [XIXe session de l'Institut international de statistique. Tokyo, 17–25 sept. 1930], livr. 3. P. 59–88.

⁴ Птуха М. В. Население Украины до 1960 г. // Советская демография за 70 лет: из истории науки : сб. ст. / отв. ред. Т. В. Рябушкин. Москва : Наука, 1987. С. 46–64.

⁵ 130-років від дня народження академіка М. В. Птухи // Демографія та соціальна економіка. 2014. № 2 (22). С. 246.

М. Птухи можна розглядати деякою мірою і як навчальний посібник для сучасних демографів.

Видання цієї важливої пам'ятки творчості акад. М. Птухи і праці Демографічного інституту ВУАН вперше українською мовою зберігає актуальність і на тлі загострення демографічних проблем сучасної України, викликаних сьогодні насамперед російською агресією і війною.

Зацікавити читача має і підготовлений М. Птухою текст «Нарисів з історії демографії (вивчення смертності в УСРР в 1917–32 рр.)», що публікується вперше. І хоча в праці уже відчутний вплив ідеологічних вимог партійного комуністичного керівництва в Академії, аналіз головних напрямів демографічної статистики майже сторічної давнини і сьогодні може бути практично корисним не лише з погляду історіографії.

У виданні вміщено два тексти М. Птухи науково-організаційного характеру. Це велике розгорнуте звітлення «Десять років існування Соціально-економічного відділу Всеукраїнської академії наук (1919–1928 рр.)», які академік щорічно готував як секретар відділу. Втім цей текст так і не був виданий, про що йдеться далі у коментарях до публікації. Цей звіт, досить відомий сучасним істориками науки, так і не був свого часу оприлюднений вповні через вагомі політично-організаційні зміни, які відбулися у ВУАН фактично після 1929 р.

Крім того, друкуємо неопублікований звіт-довідку М. Птухи за 1930 р. «Кафедра статистики. Демографічний інститут», яку можна розглядати як фрагментарне продовження 10-річного звітлення після початку реорганізації Соціально-економічного відділу ВУАН.

Слід зазначити, що міжнародна діяльність ученого, а саме співпраця акад. М. Птухи із Міжнародним статистичним інститутом, заслуговує на ґрунтовне наукове дослідження, бо навіть досі науковці обмежуються згадкою лише про його доповіді на токійській сесії 1930 р.¹ (яку він, зазначимо, не робив особисто). Академік брав безпосередню участь у роботі сесій цього інституту в 1923, 1925, 1957 і 1958 рр.² Обраний 1929 р. членом МСІ, М. Птуха багато років був єдиним науковцем із СРСР з таким статусом. У Бюлетенях МСІ і виданнях АН СРСР (у т. ч. англомовних) були опубліковані доповіді М. Птухи (крім 1930 р.) на 30-й і 31-й сесіях у Стокгольмі (1957) і Брюсселі (1958), а також для 32-ї сесії в Токіо (1960), в якій

¹ Моторин Р. М., Моторина Т. М. Український слід на шляху розвитку Міжнародного статистичного інституту // Статистика України. 2023. № 1. С. 177.

² Михаил Васильевич Птуха. 1884–1961: библиогр. указ. / АН УССР ; сост. Е. С. Ровнер ; вступ. ст. П. И. Пустохода. Киев : Изд. АН УССР, 1963. С. 7.

академік не зміг взяти участь. Як приклад міжнародної діяльності М. Птухи у цій книзі подано в перекладі українською його невиданий «Звіт про відрядження на 31-у сесію Міжнародного статистичного інституту, що відбулася 2–[8] вересня 1958 р.». Академік знайомить читача із головними складовими наукового форуму, в якому брав участь, як виявилось, в останній раз.

Матеріали до бібліографії акад. М. Птухи, що фіналізують книгу, спрямовані на подальше дослідження життя і наукової творчості знакової постаті української науки ХХ ст. Тут врахований досвід і напрацювання бібліографів попередніх часів, а також подано шифри видань, що зберігаються у НБУВ.

У представлених у виданні матеріалах не здійснювалось осучаснення мови текстів, максимально збережено їхні граматично-стилістичні особливості 1920–1930-х років як важливу пам'ятку творчості акад. М. Птухи і праці Демографічного інституту ВУАН. Про особливості передачі тексту кожної праці йдеться докладно у коментарях до неї. Загальною нормою було лише сучасне оновлення (друкується курсивом) форми бібліографічного опису згаданих у текстах видань, що дозволило уніфікувати ці описи, подати стандартні бібліографічні відомості, яких часто бракувало. Хоча від 1921 р. УАН мала назву «Всеукраїнської», постійним таке її використання у виданнях Академії стало лише від 1928/29 рр. (за деякими виключеннями). Тому збережено у бібліографічних описах назву «Українська академія наук» (або іноді «УАН») із відповідними до вимог скороченнями. Коментарі подаються наприкінці кожного тексту М. Птухи.

У книзі подано показчик імен до текстів, що публікуються.

ПРАЦІ М. ПТУХИ

[Утворення самостійної кооперативної валюти в зв'язку з сучасним фінансово-економічним становищем України]*¹

Сучасне фінансово-економічне становище України¹⁾

Сучасне капіталістичне суспільство володіє дуже міцним державним апаратом*². За наші часи культурна держава має стільки самих ріж-номанітних і складних функцій, що виконувати їх можна тільки при допомозі відповідно розвинутого апарату. В зв'язку з ходом війни на російську державу покладалось все більш та більш обов'язків, яких вона виконати з успіхом часто не мала змоги. Причина цього полягала не тільки в тім, що державний апарат старої Росії і до війни не був таким міцним, як у Західній Європі, але також і в тім, що це були нові надзвичайно складні і зовсім непередбачені функції, та ще до того й такі, які не відповідали напів-німецькому характеру російського уряду. Уже тоді почався процес пере-кладання частин державних функцій на громадські організації. Революція зовсім знищила старий державний апарат і поки-що налагодити новий як слід влада не змогла майже на всій території старої Росії. Навіть і в Великоросії широкі маси селянства мають малий контакт з владою. Большевики вже довгий час займаються цим державним будівництвом, проте поки-що вони не дійшли до селянської периферії.

На Україні справа з державним апаратом ще гірша. Постійні зміни влади не давали жадної змоги ані одному уряду налагодити більш-менш задовольняючий державний апарат навіть і тоді, коли влада була здатною це зробити. При гетьманщині*³, коли життя на Україні завдяки німецькій окупації було відносно спокійним, місцевий апарат був дуже слабкий не тільки тому, що Україна була окупована, але й тому, що населення активно не підтримувало гетьманський уряд. Після гетьманщини влада мінялася дуже часто. Це кожен раз руйнувало не тільки державний апарат тої влади, яка скидалась, але-ж події самим рішучим способом відбивалися й на апараті тої влади, що займала місце попередньої. Безпартійні широкі кола ін-

¹⁾ І частина доповіді про утворення кооперативної валюти*⁴ в зв'язку з сучасним фінансово-економічним становищем України, зробленого Загальним Збором Товариства Економістів*⁵ при Українській Академії Наук, 2 червня 1920 р.

1. Сторона (економічне + фінансово) становить Україну
 (Ізакша вказує: "Утворення кооперативної валюти в зв'язку з еміс-
 ією фінансово-економічних сторони України", зроблено записи
 "Корис товариства економістів при Українській Академії наук" 1920/21)

[illegible][illegible]

Сторінка рукопису статті «Утворення самостійної кооперативної валюти
в зв'язку з сучасним фінансово-економічним становищем України»
(ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3)

телігенції боялися йти в адміністрацію, а населення звикало недовіряти тому, що данна влада залишиться назавжди. Не тільки недовгочасність різних влад, а й ця масова психологія досі робила те, щоб збудувати самий краший державний апарат згідно з своєю натурою і готовими інтелігентними силами країни ні один уряд не зміг. До цього треба додати, що Україна розгубила свою інтелігенцію, яка й так ніколи не була численною. Війна, революція та різні хвороби назавжди вирвали значну частину її. Скрутне навіть катастрофічне економічне становище, в якому опинилися інтелігентні сили на Україні, та надзвичайно низька розцінка інтелігентної роботи в порівнанні з фізичною, привели до того, що значна частина інтелігенції займається всім, але не тим, для чого вона виховувалась. Повернути її до старого річища цілком механічно не можна, для цього необхідно змінити розцінку різної роботи в народньому господарстві України, що в усякому разі потребує довгого процесу.

Сільське населення звикло майже зовсім не виконувати законів та розпоряджень влади, яка фактично не могла примусити його це робити. Народ перестав визнавати свої обов'язки перед державою, бо влада стільки раз мінялася, що люде вже не вірять в міць держави і не шанують та не виконують її законів. Масова-ж народня психологія міняється не зразу, не раптово, і тому гадати, що селянство одразу при зміні влади стане на державну точку погляду, одірветься від своєї власної егоїстичної або, принаймні, вузько місцевої, не можна. Навіть і та влада, яка може бути представником ідеалів нашого селянства, не зможе зразу приучити його до виконання державних обов'язків. Тому трудно чекати, що державний апарат на Україні скоро набере такої сили, що зможе з успіхом справитись з працею, яка на нього покладається сучасними обставинами.

Все-ж таки неможливість одразу налагодити державний апарат як слід і таким чином віддати стерно народнього господарства в тверді руки не так уже рішуче каже за те, що державі не вдасться налагодити народнє господарство країни та влаштувати державні фінанси. До слабости державного апарату додається ще другий чинник, який, можливо, довгий час ще буде перешкоджати налагодженню громадянського та економічного життя. Цей чинник війна та її наслідки. Вона перешкоджає не тільки тим, що значна частина сил країни одривається від господарської та державно-громадської праці і віддає свої сили війні. Кількість війська зараз не така вже велика, а з другого боку, розумна влада завжди повинна керуватись ідеєю необхідності і за часи війни мати по можливості нормально функціонуючий економічний і громадський апарат. Досвід світової війни яскраво свідчить, що остаточні військові успіхи в значній мірі залежать від

налагодження тилу. Все-ж таки, при тих великих втратах, які понесла інтелігенція України, забезпечити одночасно армію і тил належними силами дуже трудно. До того-ж весь час додаються турботи господарського життя, які виникають, між іншим, через те, що військові події одбуваються як раз на території України.

До цих двох основних чинників додається третій – скрутний стан народного господарства України. Ще за часів війни українська промисловість сильно постраждала^{*6}. Зникло гуральництво, зменшилось виробництво цукру та інших продуктів промисловости. З початку революції руйнація пішла дуже швидким темпом. Проведення соціалізації фабрик та заводів і поновлення на них приватної власности, що робилися де-кілька раз на території України, зовсім зруйнували промислове виробництво. Окрім кооперативних фабрик і заводів, які за браком палива й сировини теж не можуть працювати як слід, на Україні навряд чи працює багато значних фабрик та заводів. Головним чином через цивільну війну та постійні зміни влади залізничий транспорт і почасти водний теж майже зруйновані. При сучасних громадських і економічних обставинах нема належних умов для існування скільки-небудь розвинутого нормального кредиту. До того-ж приватний кредитовий апарат країни радянською політикою знищено. Проте центр ваги українського народного господарства лежить в сільському господарстві, на якому війна, революція та постійні зміни влади відбилися менш усього, хоча це не означає, що й воно не постраждало від цих чинників. Нема жадних сумнівів, що, не кажучи вже про втрати чоловічої робочої сили, коней і іншої худоби, майна, руйнації висококультурних економій і т. и., наше сільське господарство дуже сильне страждає від факторів цілком психологічного характеру.

Ми не маємо, а при сучасних обставинах навіть і не можемо мати певних відомостей про стан сільського господарства на Україні. Проте без жадних сумнівів можна констатувати де-які факти економічного життя, хоч ми й не можемо дати їх точну числову оцінку. Де-яка частина нашого селянства не змінила свого економічного правового відношення до землі. Вона володіє й обробляє свою власну землю і тому на психологію цієї категорії селян не мають безпосереднього впливу часті зміни влади, а лише їх політика що до селянства взагалі. Остання маса селян поділяється на дві частини: тих, хто обробляє чужу землю, і тих, чия земля цілком або в тій чи іншій частині обробляється не ними самими. До останньої категорії можна однести селян, які взагалі мають земельну норму більшу од пересічної, а також поміщиків. Постійні зміни влади не можуть не впливати на психологію і першої, і другої категорії сільського населення. Усі звичайно

економічно-правові взаємовідносини знищені, а нових сам народ ще не виробив, як раз дякуючи постійним змінам влади^{*7}. Кожна з них регулює такі взаємовідносини в свій спосіб, проте можна сказати, що поки-що всі розпорядження майже зовсім не виконувались. Народ у своїй масі думав, що остаточне регулювання земельного питання державним законодавством ще не прийшло і це розуміння як раз ускладняє справу обробки максимальної площі землі.

Частина селян, які сами або згідно з більшовицькими законами й розпорядженнями запахали чужу землю, постраждали при деникинцях, яко «більшовики». Це почасти одпугує де-кого від запашки. З другого боку, постраждали ті «контр-революціонери», що використали, скажемо, Деникинську владу для того, щоб утіснити селян, які обробили їх землю, користуючись радянським законом чи обставинами. Через ці обставини на селі утворився такий психологічний настрій, що частина землі залишається без обробки, бо обидві сторони домовитися часом не можуть і навіть бояться одна одної.

Проте цей чинник не так сильно впливає на недосів, як загальне економічне становище в зв'язку з радянською політикою що до селянства взагалі. При буржуазнім складі суспільства звичайно люде, керуючись «господарським егоїзмом», вживають усіх заходів, щоб мати як можна більше прибутків. Тепер становище змінилося. Як було зазначено вище промисловість зараз майже зовсім не виробляє товарів. З другого боку, селяне не платять ніяких звичайних податків. Таким чином, не звертаючи увагу на підвищений рівень життя сучасного українського селянина, зовнішніх стимулів обробити як можна більше землі нема. Раніше селяне намагались виробити багато продуктів, щоб значну частину їх продати і на ті гроші виплатити податки і купити скільки можна товарів. При сучасних економічних та суспільних обставинах лише старі звичаї та може надія, що продукти промисловости звідкілясь то з'являться, заохочують селянина обробити максимальну площу землі. Проте цю, я-б сказав, «консервативну» психологію весь час руйнує більшовицька тактика, по якій так звані «лишки» продуктів у селян забираються по «твердих» цінах, інколи-ж зовсім без грошей. У селянства поволі зникають старі стимули запахувати максимальну площу землі.

Розглядаючи все народнє господарство в його цілому, не можна не констатувати, що поки-що поволі все не сільсько-господарське населення кидає господарську діяльність і, власне кажучи, починає жити головним чином на кошти господарювання селянина. При більшовизмі майже все міське населення, яке ще не виселилось на село, перетворюється в уря-

довців, іде до війська або взагалі так чи инакше одержує допомогу від держави, а то й прямо кидає нормальну працю і починає спекулювати¹⁾.

Селянство не має спокою, влада часто міняється, а конкретної користи від неї селянство бачить мало. У решті решт обезцінення грошей, відсутність товарів та податків, реквізиції, система торгових та продовольчих монополій і т. и. не можуть не викликати відповідного масового психологічного настрою у широких кол селянства і не викликати значного недосіва.

Та чи инша форма примусової націоналізації частини продуктів, що не є необхідною для власних потреб селянина, і яка робиться без жадного еквіваленту або хоч-би й за паперові гроші, в решті решт не може не привести до того, що селяне почнуть обробляти лише стільки землі, скільки безпосереднє їм потрібно. Коли-б влада змогла, фактично примусити селян обробляти максимальну площу землі, були-б все-ж таки ті-ж самі наслідки. У такому разі селяне боролись-би з владою шляхом зменшення продуктивності праці. Цей процес на Україні вже розпочався і при сучасних економічних обставинах боротися з таким явищем дуже трудно. Ніякі грозні прикази не можуть примусити все селянство до того, що рішуче йде проти його класових інтересів, його власних почувань та побажань. Лише невелика частина селян слухається таких розпоряджень. При сучасних обставинах держава на Україні не може бути сильною, і тому конкретно уявити собі можливість примусення більш ніж трьох четвертин населення робити те, що воно не хоче, не можна. До того ще люде мають легальні або напівлегальні можливості цього не робити. Народня-ж психологія є явище довгочасне. Як і у всякої масової психології її вплив не зникає одразу при зміні відповідної влади, як не зразу-ж вона народжується, коли з'являються чинники, що її викликають.

У решті решт чинник об'єктивний – брак робочої сили, живого та мертвого інвентаря і т. и., і чинник суб'єктивний – психологічний настрій селянства – викликають те, що, значна частина удобної землі на Україні залишається без обробки (або без належної обробки). Прикази влади, щоб селяне обов'язково обробили всю ту землю, яку вони запахали в минулому

¹⁾ Цікаво підкреслити, що такі самі явища помічалися і за часів великої революції. Луї-Блан^{*8} зазначає, що тоді також була велика дезорганізація народного господарства, а саме «ніхто не хотів виробляти, всі лише торгували» (цитую по: *Фалькнер С. А. Бумажные деньги Французской революции (1789–1797). Москва : Изд. Редакц.-изд. отдела ВСНХ, 1919. С. 224*)^{*9}. Помічаються також переповнення державної машини непотрібною кількістю урядовців (*Фалькнер С. А. Цит. вид. С. 239*).

році, на мій погляд, великого впливу на селянство не мали. Дати числову оцінку недосіву для всієї України не можна. У різних місцевостях недосів був і є різний у залежності від різної сили впливу всіх зазначених чинників. До цього треба додати, що головним чином через вплив фактора об'єктивного продуктивність сільсько-господарської праці теж зменшилась (частична заміна повноцінної чоловічої робочої сили неповноцінною і жіночою, погіршення інвентаря і т. и.).

Кваліть держави, зміни влади і постійна війна та революція мають величезний вплив на економічне становище України, зокрема на її грошову справу*¹⁰. Кваліть державного апарату викликає те, що в своїх економічних відносинах до населення влада може надіятись головним чином лише на добру волю громадянства. Фізичної сили є мало. По городах, де населення живе скупчено і де завжди є більші чи менші військові частини, ще можна сподіватися примусити людей де-що робити, примусити-ж до чогось все наше селянство – річ неможлива.

У першу чергу таке становище відбивається на фінансових справах України. Прямі податки: поземельний, подомовий, промисловий та подохідний майже зовсім зникли. І це трапилося не випадково. Через війну і головним чином революцію зникли головні джерела податків*¹¹. Оподаткування має своїм звичайним завданням забрати в розпорядження публічного союзу частину прибутків, що одержують фізичні або юридичні особи. Між тим велика і середня буржуазія в городі і на селі зникла разом із знищенням її капіталу, і тому не дивно, що прямі податки втрачають своє значіння. Селяне прямих податків не платять і довго ще платити не будуть. Що-ж до городського населення, то воно тепер просто таки не платежездатне. Платня за приміщення нормірується і через те подомовий податок не може бути великим, бо часто трапляється, що будинок нічого не приносить власникові окрім збитків. З другого боку, майже зовсім зникли промислові і торговельні підприємства, і тому і ці податки теж не можуть грати майже ніякої ролі в бюджеті країни. Що до подохідного податку, який з теоретичного погляду є самим правдивим, провести його в життя зараз не тільки не можна, але навіть було-б неправдиво. Величезна кількість грошей скупчена в руках селянства і почасти спекулянтів. Надіятись на те, що вони будуть вносити подохідний податок, навряд чи можна. Ясно одно, що він паде непосильним тягарем як раз на плечі тих верств громадянства, які весь час страждали та страждають від війни та революції – більш усього на городську інтелігенцію. Виловити і перевірити прибутки урядовців та співробітників різних громадських установ дуже легко. Прибутки-ж спекулянтів усякого роду, яких розплодилось на Україні дуже ба-

гато, перевірити не можна, що-ж до селян, то це вже з одного технічного боку річ неможлива при сучасних обставинах. Ніхто, я гадаю, не буде заперечувати, що українська інтелігенція в сучасний мент голодує, які-ж можуть бути надії на подохідний податок, що майже цілком буде вноситись лише нею.

Що-ж до поземельного податку, то збирання його ускладнюється не тільки тим, що земельне питання принаймні в очах населення остаточно не розв'язане і тому зовсім невідомо, хто й за яку саме землю повинен платити, а ще й через те, що до плательщика податку – кожного окремого селянина – тепер державі не доступитись. Технічний апарат оподаткування не має для цього відповідної сили і навіть поки-що й мати не може. З другого боку, квалітет державного апарату як раз і виявляється тоді, коли річ іде про окремі особи. Коли звернутись до історичного досвіду оподаткування, знайдемо, що країни малокультурні з слабим державним апаратом при допомозі кругової поруки навіть з успіхом боролися з труднощами оподаткування селян. Для держави значно легше мати діло не з окремою особою, а за цілою сільською громадою, яку не так уже трудно примусити заплатити певні (проте не дуже великі) податки, не звертаючи увагу на те, хто саме з селян їх платить і в якому розмірі.

Оподаткування землі є дуже складна річ хоч-би по одному тому, що вона буває різної якості та дохідності. При круговій поруці замість окремого селянина держава має діло з цілими сільськими громадами. Це, правда, веде до небажаних наслідків в середині самої громади і врешті навіть часто не спасає державу від недоплати податків. Проте такий метод збирання податків на певному ступні народнього господарства є необхідним. Визначення суми податків на кожну громаду можна робити двома шляхами. З одного боку, по загальній кількості десятин землі, а з другого – при допомозі звичайної старої руської системи розкладок. В останньому разі на кожну губернію накладається певна сума податків, які, на підставі тих чи інших міркувань, у першу чергу розподіляються по-між повітами, потім по волостях і, нарешті, по-між окремими сільськими громадами.

Метод накладання податків лише по кількості землі є дуже простий, проте окрім простоти у нього нема жадних переваг, а навіть одні хиби. Земля в різних місцевостях України по своїй якості і дохідності зовсім різна, а з другого боку, різні місцевості в різному розмірі постраждали від війни та революції. Тому при наших обставинах значно краще і більш правдиво вжити метод розкладочний, при якому більш-менш можна приймати на увагу всі економічні властивості принаймні хоч коли не окремих поодиноких плательщиків, то різних місцевостей. Я гадаю, що в сучасний

мент тільки цей метод і можна рекомендувати владі. Не треба дивитися і навіть жахатися того, що при оподаткуванні, а часто й при других економічних і інших заходах доведеться вживати старі давно забуті методи. Матеріальна культура наша сильно постраждала, почуття громадських та державних обов'язків майже зовсім зникло, держава квола і тому за порадою часто треба звертатися не до досвіду нових висококультурних держав, а до давно забутих зразків старих часів.

Зовсім инша річ, чи земельне оподаткування буде мати належний успіх навіть і в такій елементарній формі. Сподіватися на це в найближчі часи, на наш погляд, трудно. Українське селянство весь час платить натурою всім військам, що перебувають на нашій території і у селян тепер зовсім не така психологія, щоб при кволості державного апарату можна було сподіватися одержувати регулярно від цього податку великі суми грошей.

Коли річ іде про розподіл вироблених в народньому господарстві продуктів по-між різними соціальними класами або про прибутки держави та інших публічних союзів, самим доцільним науковим методом, на мій погляд, є студіювання розподілу продуктів в натурі, не звертаючи уваги на цінність продуктів в грошах. Від загальних прибутків всього громадянства, які є наслідком його господарської діяльності, треба оддати витрати на покриття речей, витрачених в процесі виробництва (капіталу). Решта є чистий прибуток, який поступає в розподіл по-між громадянством. Частину примусово бере собі держава та інші публічні союзи для задоволення громадських потреб, за більшу-ж чи меншу частину решти борються різні соціальні класи та групи населення. Отже, кількість чистого прибутку в господарських речах на Україні весь час зменшується і тому набирає сили сама боротьба за більшу чи меншу частину цього прибутку, яка вже давно перенеслася й на старі запаси, – наслідки старої праці. Виходить, що відпорна сила селянства, яке майже одно з усіх груп людности віддає свої сили господарській діяльності, при його оподаткуванні весь час повинна зростати разом з ростом падіння чистого прибутку громадянства від сільського господарства, промисловости і т. и.

Коли населення перебуває в ненормальному стані або коли держава взагалі квола, а матеріальна культура низька, влада, шукаючи самих легких засобів, щоб задовольнити свої фінансові потреби, звичайно звертається до податків^{*12} посередніх, цеб-то на речі споживання: горілку, цукор, тютюн, сірники і т. и. Країна з бідною культурою живе головним чином як раз за кошти таких податків та державних монополій. Коли ми звернемо увагу на кожну з зазначених речей зокрема, то знайдемо, що з різних приводів по-

кладати на них великі надії, як на джерело прибутків у ближчій будучині, теж не слід. Головні продукти, оподаткування яких могло б дати українській державі при приємних обставинах великі суми, – цукор і горілка. Коли б не було війни суспільне та економічне життя хоч трохи налагодилось, можна було б сподіватись мати від горілки великі доходи, як що влада взагалі не буде законом забороняти спиртні напої. При сучасних обставинах виробництво горілки в державному масштабі налагоджено бути не може, хоч-би завдяки постійним змінам влади. Процес виробництва потребує деякого часу, між тим, як, скажемо, радянська влада принципово забороняє спиртні напої і тому про гуральництво поки-що не може бути мови.

Продукція цукру ще за часи війни стала зменшуватись. Ось відомість про виробництво цукру за останні часи¹⁾.

Роки	Загальна кількість заводів	Кількість виробл. цукру (тис. пуд.)	
		піску	рафінаду
1914–1915	216	84 983	43 104
1915–1916	208	71 987	38 936
1916–1917	199	59 520	38 006
1917–1918	199	46 002	13 304

Ці відомости яскраво свідчать про величезний вплив війни на цукрову промисловість. Ще до революційних часів виробництво сильно упало. За продуктивний період 1917–1918 року піску вироблено майже вдвійні менш проти 1914–1915 року, а рафінаду менше одної третини.

Революція в цьому зменшенні зіграла рішучу роль. Цукроварні руйнуються не тільки через ті чинники, що й інші промислові підприємства, але також і тому, що не з'ясовано становище селян що до буракових плантацій цукроварень. Значна площа їх запахана селянами для своїх власних потреб під ріжні культури. Налагодити справу з виробництвом цукрових буряків одразу в великому масштабі – річ неможлива. Попереду треба остаточно розв'язати земельне питання, а потім уже налагоджувати виробництво буряків. В де-якій мірі, правда, це можна зробити і зараз шляхом

¹⁾ *Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України / Обробл. в Статистич. відділі бувшого Мін-ва торгу і промисловости під кер. Г. О. Кривченка. Київ, 1919. С. 161.*^{*13}

організації посіву бураків селянами на тих чи інших підставах. Таку мету вже поставила собі українська кооперація через «Централ»^{*14}.

Що до впливу революції на виробництво цукру, то за цей період можна дати такі відомості. Установити напевне наслідки кампанії 1919–1920 року не можна. Статистичних відомостей для всієї території України, я гадаю, взагалі нема. У мене під руками є лише різні припущення що до можливого виробництва за цей виробничий період. І. Серебринський^{*15} у цікавій статті: «Сахарная кампания 1919–20 гг.» критично розбирає становище цукрової справи на Україні і майбутні припущення, які з нього випливають¹⁾. Між іншим, він зазначає, що кампанія 1918–1919 р. побила рекорд по своїй низькій продукції. Працювали майже всі заводи, проте вони виробили лише коло 17 мільйонів пудів цукру. Навівши критику на занадто оптимистичні і зовсім безпідставні міркування «Главсахару» та почасти на де-які відомості агрономичного відділу «Києвсахару», автор приходять до такого висновку: «Можна сподіватися, – каже він, – на всіх заводах України буде вироблено 15 мільйонів пудів цукру. При всій правдоподібності наведених вище міркувань та підрахувань можна боятися, що дійсність виявить помилку лише в бік прибільшення, а не применшення майбутніх наслідків цукрової кампанії» (ст. 107).

Автор при всій своїй обережності, на наш погляд, дав вже-ж таки оптимистичні підрахунки можливих наслідків кампанії 1919–1920 року. З другого боку, він не передбачав і у всякому разі не міг прийняти на увагу тих турбот та труднощів налагодження виробництва, які виникли через цивільну війну на території України. За часи цукрової кампанії 1919–1920 року влада мінялася два рази. Вже це одно повинно було відбитися на виробництві цукру. До труднощів транспорту та інших додалася ще зовсім безпідставна і надзвичайно шкідлива фінансова політика деникинської влади^{*16}. Вона анулювала так звані большевицькі гроші, залишивши між іншим в силі керенки, які теж в любій кількості друкувалися большевиками. Цей закон був виданий як раз коло того часу, коли починалася бурякова компанія, заводи-ж мали у себе майже виключно пятаковські гроші^{*17}. Через те вся справа постраждала. У свою чергу, большевики анулювали деникинські певно з тими-ж наслідками для налагодження більш-менш нормального для тодішніх умов виробництва. Скільки ми маємо тепер цукру на Україні, сказати напевне не можна, проте, в усякому разі, таку

¹⁾ *Серебринский И. Сахарная кампания 1919–20 гг. // Народное хозяйство Украины / Ежемес. изд. Укрсовнархоза. Киев, 1919. № 6. Август. С. 94–108.*

кількість, яка дала-б значний прибуток державі. Наші лишки на правобережній Україні, як я гадаю, не менш одного мільйона пудів, можуть бути вивезені і продані по дорогій ціні. Вся Європа переживає зараз цукрову кризу. Навіть населення Англії одержує певний невеликий пайок^{*18}.

Майбутні припущення про цукрову кампанію 1920–1921 року ще більш песимистичні. На правобережній Україні знаходиться три чверті всіх наших цукроварень, а тут як раз і одбуваються військові події.

Виходить, що українська держава в ближчому майбутньому не може покладатися ні на прямі, ні на посередні податки. Для покриття своїх потреб вона повинна головним чином звертатися до надзвичайних заходів. З державної точки погляду саме краще було-б, як-би наше населення давало владі гроші в борг. Коли-б державні борги весь час купувалися, влада мала-б змогу покривати всі свої потреби і між иншим виплачувала-б відсотки по боргах. Я гадаю, що не може бути жадної надії на такий великий успіх внутрішніх боргів. Большевизм у корні підірвав довірря населення до державних боргів. Цінність грошей весь час падає і психологія недовірря также нескоро зміниться, як нескоро приучаться люде нести свої зайві гроші до кредитових установ. Між иншим треба підкреслити, що руйнація кредиту зробила те, що кредит не тільки не допомагає державі, а навіть робить її становище гіршим. Люде звичайно нічого не несуть у кредитові установи, а весь час забирають звідтіль старі внески, чим примушують державу випускати ще більше паперових грошей.

Все-ж таки в руках українського населення скупчені величезні грошові запаси. Коли нема надії на доброхотні державні борги, виникає думка, чи не можна було-б зробити борги примусовими. Примусити-ж широкі кола громадянства при сучасних обставинах не можна хоч-би через те, що влада не має великої сили й авторитету, між тим, як гроші скупчені головним чином в руках селян, цеб-то самого сильного соціального класу, який одночасно знаходиться в найменшому контакті з владою. Навіть у спекулянтів у порівнанні з селянами мається невеличка сума грошей. Зробити примусовий борг у селян навряд чи можливо. Конкретно ми можемо уявити лише один випадок успішного примусового боргу.

Коли-б селяне, скажемо, повинні були заплатити більший чи менший викуп за землю, якою вони заволоділи за часи революції, ці суми досить легко було-б переводити в державні борги. Поміщики не одержували-б викупних внесків, а лише сертифікати, на які нараховувались-би певні відсотки, гроші-ж від селян весь час поступали-б до державної скарбниці. Надіятись на таку фінансову операцію зараз теж не доводиться. Випустити зовнішні борги при непевному з закордонної точки погляду політичному та

військовому становищі навряд чи можна. Виходить, що борги, як ефектне джерело надзвичайних прибутків, опадають.

У решті решт величезні витрати, які передбачаються на Україні, в самому кращому випадкові лише в де-якій частині будуть покриті оподаткуванням населення та боргами. Державі залишається звернутись до старого, легкого способу – друкарського станку, хоч нові випуски паперових грошей і ведуть до руйнації всього організму народнього господарства. Держава примушена весь час випускати все нові й нові паперові гроші для того, щоб покривати свої величезні видатки. Це приводить до все більшого й більшого обезцінення грошей і до цілої низки небажаних наслідків, які з цього виникають. Звести економічний баланс країни робиться все трудніше й трудніше. Взагалі не можна не погодитись з поглядом проф. Фридмана, який пише:

«Між державним господарством і грошовою справою в Росії, як і в інших країнах, існували такі взаємовідносини: коли державний бюджет робився непорядно дефіцитним, коли прибутки були значно менше видатків, а кредит через ті чи інші причини відмовлявся служити, тоді держава зверталася до використання грошового обороту і до випуску різних видів кредитних грошей (це траплялось звичайно за часи війни та внутрішніх усобиць); потім, коли настав[ав] нормальний період, вживалися заходи до упорядкування утвореного неладу і коли заводилась епоха задовольняючого стану державного господарства і правильно працюючого грошового обороту – ці дві парости, остільки тісно зв'язані в мент недолі, роз'єднувались, робилися незалежними і йшли кожне своїм шляхом».¹⁾

Виходить, що грошовий оборот при сучасних обставинах на Україні не може бути головним джерелом державних прибутків. Це явище викликає все зростаюче падіння цінності паперових грошей, що, в свою чергу, самим рішучим способом відбивається на всьому народньому господарстві. Грошовий оборот робиться основним фактором, який має величезне значіння та вплив на все економічне життя України. Через те доводиться більш докладно зупинитися на значінні грошей в сучасному народньому господарстві України, для чого попереду треба розібрати теорію грошей взагалі і паперових зокрема^{*19}.

¹⁾ Фридман М. И. Государственное хозяйство и денежное обращение в России. Москва, 1919. С. 2.^{*20}

Паперові гроші і їх значіння в сучасному народньому господарстві України¹⁾

Після досвіду світової війни та російської революції не можна не визнати, що цінність паперових грошей що до товарів в межах данної країни і відносно закордонної валюти – дві речі зовсім різні. Теорія лажа на паперові гроші, як явища вексельного курсу, що була розвинута покійним проф. М. Туган-Барановським у його книзі: «Бумажные деньги и металл», Петроград, 1917*²¹, як показало життя, безпідставна. Війна і революція майже зовсім знищили міжнародній товарообмін Росії та України, через що можна було простежити в чистому вигляді ті чинники, які визначають височину цінности паперових грошей в закордонній валюті та її височину в межах своєї країни в товарах²⁾. Немає, правда, жадних сумнівів, що при нормальному стані річей ці два мірива*²² цінности паперових грошей стоять у більшому або меншому звязку одно з одним, в залежности від різних обставин, головним чином, од зовнішньої торгової політики держави. Проте всі чинники, що в першому і другому випадкові впливають на цінність паперових грошей, і при таких умовах залишаються, хоч напруженість їх впливу відповідно міняється.

Експорту та імпорту немає і тому специфічні чинники цінности паперових грошей в закордонній валюті виявляються наочно. На закордонних біржах котіруються лише певні зразки грошей, що мають силу на території України, при чому цінність їх, оскільки нам відомо, весь час сильно хитається. Чинники політичні та військові події грають у данному разі головну роль. Звязку між обома міривами цінности тепер майже не існує.

Із цих загальних міркувань виникає, що у держави з паперовою валютою є два різних завдання економічної політики. Регулювання цінности грошей у закордонній валюті з боку чисто теоретичного розв'язується досить легко. Це є завдання раціональної міжнародньої економічної полі-

¹⁾ 2 частина докладу: «Утворення кооперативної валюти у звязку з сучасним фінансово-економічним становищем України», зробленого загальним зборам Т-ва Економистів при Українській Академії Наук 2 червня 1920 р.

²⁾ Досвід паперових грошей за часи великої французької революції також яскраво про це свідчить. Див.: *Фалькнер С. А. Бумажные деньги Французской революции (1789–1797). Москва : Изд. Редакционно-изд. отдела ВСНХ, 1919. С. 177.* Порів[няй] також зауваження професора М. Фрідмана в його брошурі: *Фридман М. И. Государственное хозяйство и денежное обращение в России. Москва, 1919. С. 13–14.**²³

Паперові гроші і їх значіння в сучасному народньому господарстві України¹⁾.

Після досвіду світової війни та російської революції не можна не визнати, що цінність паперових грошей що до товарів в межах данної країни і відносно закордонної валюти—дві речі зовсім різні. Теорія лажа на паперові гроші, як явища вексельного курсу, що була розвинута покійним проф. М. Туған-Барановським у його книзі: „Бумажныя деньги и металл“, Петроград, 1917, як показало життя, безпідставна. Війна і революція майже зовсім знищили міжнародний товарообмін Росії та України, через що можна було простежити в чистому вигляді ті чинники, які визначають височину цінності паперових грошей в закордонній валюті та її височину в межах своєї країни в товарах²⁾. Немає, правда, жадних сумні-

¹⁾ 2 частина докляду: „Утворення кооперативної валюти в зв'язку з сучасним фінансово-економічним становищем України“, зробленого загальним збором Т-ва Економістів при Українській Академії Наук 2 червня 1920 р.

²⁾ Досвід паперових грошей за часи великої французької революції також яскраво про це свідчить. Див. С. Фалькнер: Бумажные деньги Французской революции (1789—1797), М. 1919, ст. 177. Порів. також зауваження професора М. Фрідмана в його брошурі „Государственное хозяйство и денежное обращение в России“, М. 1919, ст. 13—14.

Вів, що при нормальному стані речей ці два мірила цінності паперових грошей стоять у більшому або меншому зв'язку одні з одним, в залежності від різних обставин, головним чином, од зовнішньої торгової політики держави. Проте всі чинники, що в першому і другому випадкові впливають на цінність паперових грошей, і при таких умовах заплітаються, хоч напруженість їх впливу відповідно міняється.

Експорту та імпорту немає і тому специфічні чинники цінності паперових грошей в закордонній валюті виявляються наочно. На закордонних біржах котіруються лише певні зразки грошей, що мають силу на території України, при чому цінність їх, оскільки нам відомо, весь час сильно хитається. Чинники політичні та військові події грають у данному разі головну роль. Зв'язку між обома мірлами цінності тепер майже не існує.

Із цих загальних міркувань виникає, що у держави з паперовою валютою є два різних завдання економічної політики. Регулювання цінності грошей у закордонній валюті з боку чисто теоретичного розв'язується досить легко. Це є завдання раціональної міжнародної економічної політики держави. Досвід Австрії та фінансова політика С. Витте в Росії до золотої реформи 1897 року дає дуже цікаві зразки такого регулювання. З другого боку, держава і громадянство не можуть байдуже ставитися до цінності грошей у своїй країні відносно товарів. Коли цінність паперових грошей остільки упала, що немає раціональної надії довести її до старого рівня і знову перейти до золотої валюти, метою державної політики в першому і другому разі можуть бути зовсім різні завдання. Никколи трапляється, що держава на протязі того чи иншого часу намагається підвищити курс своїх грошей закордоном. Між тим весь час у такому разі підвищувати цінність грошей відносно товарів у межах своєї країни з погляду інтересів усього народного господарства також не бажано, як і направляти політику для пониження їх курсу. І те, і друге страшенно перешкоджає господарській діяльності громадянства. При влаштуванні процесу виробництва, при купівлі-продажу товарів, як і при інших актах господарювання, люде мають діло з певним та хисткими розрахунками. Для всього господарського життя немає міцного та твердого ґрунту, бо мірло цінності—гроші, на якому баується все мінове народнє господарство, є щось таке невлесиме. Виходить, що коли в першому разі завданням раціональної економічної політики держави буває досягнення високого курсу грошей у закордонній валюті, в другому, звичайно, держава намагається зроби́ти цінність паперових грошей сталою, непохитною в межах своєї країни. Лише тоді, коли цінність паперових грошей упала не дуже низько і держава вживає всіх заходів, щоб знову перейти до золотої валюти, вона веде одну і ту-ж політику відносно обох видів цінності грошей. Загальною метою є наближення вартості паперових грошей за кордоном і в межах країни для номінального курсу, щоб-то до цінності золота.

Далі ми будемо мати діло лише з проблемою паперових грошей у межах своєї країни та з їх значінням для народного господарства України, для чого насамперед треба зупинитися на теорії цінності паперових грошей.

Кількісна теорія цінності паперових грошей, якої додержуються майже всі вилатні економісти, каже, що цінність грошей зменшується або збільшується пропорційно їх кількості. Проте, економісти, які займаються емпіричними досвідами, раз-у-раз забувають, що цей закон має силу лише при тих об'єктивних умовах, які істнували раніш. У першу чергу припускається, що потреба народного господарства що до певно-

тики держави. Досвід Австрії та фінансова політика С. Витте в Росії до золотої реформи 1897 року дає дуже цікаві зразки такого регулювання^{*24}. З другого боку, держава і громадянство не можуть байдужо ставитись до цінності грошей у своїй країні відносно товарів. Коли цінність паперових грошей остільки упала, що немає раціональної надії довести її до старого рівня і знову перейти до золотої валюти, метою державної політики в першому і другому разі можуть бути зовсім різні завдання. Інколи трапляється, що держава на протязі того чи іншого часу намагається підвищити курс своїх грошей закордоном. Між тим весь час у такому разі підвищувати цінність грошей відносно товарів у межах своєї країни з погляду інтересів усього народного господарства також не бажано, як і направляти політику для пониження їх курсу. І те, і друге страшенно перешкоджає господарській діяльності громадянства. При влаштуванні процесу виробництва, при купівлі-продажу товарів, як і при інших актах господарювання, люде мають діло з непевними та хисткими розрахунками. Для всього господарського життя немає міцного та твердого ґрунту, бо міриво цінності – гроші, на якому базується все мінове народне господарство, є щось таке невловиме. Виходить, що коли в першому разі завданням раціональної економічної політики держави буває досягнення високого курсу грошей у закордонній валюті, в другому, звичайно, держава намагається зробити цінність паперових грошей сталою, непохитною в межах своєї країни. Лише тоді, коли цінність паперових грошей упала не дуже низько і держава вживає всіх заходів, щоб знову перейти до золотої валюти, вона веде одну і ту-ж політику відносно обох видів цінності грошей. Загальною метою є наближення вартості паперових грошей за кордоном і в межах країни для номінального курсу, цеб-то до цінності золота.

Далі ми будемо мати^{*25} діло лише з проблемою паперових грошей у межах своєї країни та з їх значінням для народного господарства України, для чого насамперед треба зупинитись на теорії цінності паперових грошей.

Кількісна теорія цінності паперових грошей, якої додержуються майже всі видатні економісти, каже, що цінність грошей зменшується або збільшується пропорціонально їх кількості. Проте економісти, які займаються емпіричними досвідами, раз-у-раз забувають, що цей закон має силу лише при тих об'єктивних умовах, які існували раніш. У першу чергу припускається, що потреба народного господарства що до певної маси цінностей в виді грошей залишається незмінною. Припускається, що акти купівлі-продажу та інші по своїй загальній якості застаються такими-ж, і

вимога їх що до знаків зо всіма грошовими функціями залишається по своїй напруженості незмінною. Проте справа часто стоїть далеко не так.

Ось, наприклад, в народньому господарстві України помічаються сталі тенденції, які разом з кількістю паперових грошей впливають на їх цінність. Актів купівлі-продажу робиться все менше та менше. Промисловости майже зовсім немає, міське населення поволі розпродує майно, щоб не вмерти з голоду та холоду. При сучасних обставинах городяне можуть задовольнити лише самі необхідні, цілком фізіологічні потреби, та й то далеко не в повній мірі. До того-ж населення все більш і більш звертається до безпосереднього товарообміну. Ці обидва чинники викликають зменшення маси цінності, необхідної для переведення в життя зазначених господарських актів, цеб-то зменшується потреба в грошах. З другого боку, через постійне падіння цінності грошей, зміну влади, більшовицьку економічну політику і т. ин. кредит майже зовсім зруйновано. Люде в широкому розмірі не продають в кредит і тому кількість грошей, необхідних для обороту, відповідно збільшується. Немає жадних сумнівів, що зменшення потреби в грошах значно перевищує останню тенденцію.

До цих цілком об'єктивних чинників треба додати великий вплив психологічного фактору, який виник завдяки загальному становищу народнього господарства України взагалі, і зокрема скупченню грошей у руках селянства. Як я зазначав вже в попередній статті^{*26}, удільна вага сільського господарства, починаючи ще з часів війни, становиться все більшою та більшою. У сучасному народньому господарстві України промисловість не грає майже ніякої ролі. З другого боку, цінність праці в сільському господарстві і в промисловості пережила значну еволюцію. Коли до війни розцінка праці селянина була занадто низькою в порівнянні з розцінкою роботи городянина, то тепер поміщається протилежне явище.

Отже, сміливо можна сказати, що не звертаючи уваги на кількість грошей і на зменшення в них потреби, головним чинником, що визначає цінність паперових грошей у межах України, є відношення до них селянства як головного продавця й покупця товарів. Наочний доказ цього можна бачити хоч-би в тім, як фактично розцінюються паперові гроші всіх зразків у Києві і різних місцевостях на провінції. Де-яку роль у цьому, правда, грає той факт, що певні зразки грошей мають силу і в інших країнах, які виникли на території старої Росії, проте різноманітність розцінок, головним чином, полягає в тім, що селяне різних місцевостей в різній мірі дають перевагу тому чи іншому зразку.

Населення не платить зараз жадних грошових прямих податків, кредит теж не грає скільки-будь значної ролі, тому гроші при сучасних обста-

винах служать, головним чином, знаряддям обміну при купівлі й продажу товарів та для скупчення мас економічних цінностей. Економічне становище міського населення катастрофічне. Воно тепер майже зовсім не виробляє господарських річей, купуючи весь час продукти сільського господарства. Селяне скупчують у своїх руках все більш та більш грошових знаків самих різних форм і зразків. Розцінку продуктів сільського господарства роблять, головним чином, сами-ж селяне, яко монополісти, тим більш, що це є продукти, без яких людина зовсім не може жити. З другого боку, розцінки товарів, які селянин купує, в значній мірі залежать од нього-ж, бо інші класи громадянства не мають у своїх руках досить грошей навіть і для того, щоб не голодувати. Тому не дивно, що не тільки паперові гроші, кількість яких усе збільшується на території України, оцінюються все нижче й нижче, але також стоїть справа майже зо всіма не сільсько-господарськими річами, зокрема, з золотом. Не маючи досить розвинутих потреб і його селяне оцінюють відносно своїх продуктів нижче ніж раніш, не дивлячись на те, що золота в нашій країні дуже мало. Лише такі товари, як сіль, що абсолютно необхідні для селянина, оцінюються ними інколи дуже високо. Таким чином, у селян, які багато продають і мало купують та не платять податків, скупчується все більш та більш грошей. Це скупчення впливає на психологію, бо в очах людей, звичайно, все нижче й нижче розцінюються ті речі, яких у них багато, да, ще до того які весь час прибувають. Наприкінці всього де-яка частина непропорціонального обезцінення грошей у порівнанні з їх кількістю залежить і од психології селянства, як од неї-ж, головним чином, залежить різноманітність розцінок грошей різних зразків. Чималу роль у цьому процесі грає також свідомість громадянства взагалі і селянства зокрема про все нижче падіння цінності паперових грошей, що викликає погоню за продуктами і виробами, чому цінність грошей падає ще нижче зовсім не пропорціонально підвищенню кількості грошей.

Хоч ми й позбавлені можливості дати числові відомості, які характеризували-б взаємовідносини між цінністю паперових грошей на Україні та їх кількістю, проте ствердження вказаного вище знаходимо в досвіді великої французької революції. Циркуляційна маса грошей (виключно паперових) у травні та червні 1794 р. була майже 6 мільярдів ліврів, цеб-то сума, яка приблизно втриє перевищувала металевий фонд Франції початку революції (2 – 2 1/2 мільярда ліврів). Асигнати-ж, рахуючи їх у металі, понизились по своїй цінності трохи більш, ніж втриє (36%). Виходить, що цінність всієї грошової маси асигнатів була такою, як і до революції. Проте, скоро темп обезцінення грошей починає випереджати напруженість емісій і

зріст паперового циркуляційного фонду. Починаючи з весни 1795 р. темп обезцінення грошей став приблизно в 10 раз перевищувати темп їх емісій. У середині 1796 р. паперова циркуляція зросла на 1900%, а обезцінення одночасно було 30 000%.¹⁾

С. Фалькнер наводить такі причини цього явища (ст. 195). Напівлегальне допущення в середині 1794 р. дзвінкої монети полюбив розцінці було «першим і самим важним ударом, який був нанесений пасивізацією економічної політики термідорівців що до цінності асигнатів»; другим підсобним була повна одміна максимальних цін; і нарешті мало значіння ще й те, що всі зрозуміли процес прогресіруючого падіння цінності асигнатів й спішилися збувати їх з рук в обмін на товари. Проте ці фактори, на мій погляд, не можуть пояснити того, що помічалось за часи великої французької*²⁷ революції. Головний з них є напівлегальне допущення дзвінкої монети. Після досвіду російської революції важко запевняти, що прикази влади мають велике практичне значіння в питаннях грошового обороту. Певно і до середини 1794 р. не мало було дзвінкої монети в обороті і тому напівлегальність обороту її навряд чи мала великий вплив на цінність асигнатів. Коли-б С. Фалькнер довів, що до того часу в обороті не було дзвінкої монети, а з середини 1794 р. вона появилась і почала усувати асигнати, тоді його теза була-б доведеною. Другий фактор є дуже суперечним. Прикази влади про максимальні ціни, як ми добре знаємо, теж не мають великої сили, і тому їх одміна навряд чи викликала, обезцінення грошей. Люде за часів великої французької революції, як і тепер, мали змогу купити по максимальних цінах лише частину продуктів, а решту докуповували по спекулятивних. Питанням залишається, чи загальна сума при одміні максимальних цін збільшилась, чи ні. Головним чинником непропорціонального падіння цінності грошей, і тоді, на наші погляд, була одна руйнація народного господарства, яка викликала, все зростаюче зменшення кількості товарів, що поступали в торговий оборот. С. Фалькнер сам одмічає падіння виробництва, проте не ставить падіння цінності грошей у зв'язок з цим явищем.

У новій літературі звикли переоцінювати силу влади і принижати таким чином значіння населення, яке розбірається в грошових справах і инколи може вжити рішучих заходів для боротьби з владою. Один дуже цікавий приклад дає нам історія Москви. Для того, щоб поліпшити фінансовий стан держави в 1656 р., за часи Олексія Михайловича, випущені були

¹⁾ Фалькнер С. А. Бумажные деньги Французской революции... С. 190–194, 208.*²⁸

мідні гроші такого-ж вісу як і срібні і такої-ж номінальної вартости. Самий кращий знавець російської грошової справи, покійний професор Петербурзького Університету [І.] Кауфман^{*29}, так описує цю історію. «Те, що мало місце в Москві та Новгороді за 200 років перед 1656 роком при Василі Темному, – каже він, – ясно показало, що населення не тільки не байдуже ставиться до грошей, але-ж, навпаки [дуже ясно і зрозуміло вміє розбиратися во властивостях різних грошей,] уважно і правильно обороняє свої інтєреси і вміє їх обстоювати. Це було забуто і зпущено з ока в 1656 р.»¹⁾.

Дуже цікаво знати, як саме населення боролось з зловживанням влади. Від негативного відношення до мідних грошей воно прийшло до боротьби спочатку мирної, а потім більш рішучої. Нарешті, як пише [Г.] Котошихин, «Крестьяне не почали въ города возить сѣна и дровъ и сѣстныхъ запасовъ и почала быть отъ тѣхъ денегъ на всякіе запасы дороговъ великая»... «Въ государствѣ серебрянымъ денгамъ учала быть скудость, а на мѣдныя было все дорого и многіе помирали зъ голоду». Мідні гроші стали швидко понижатися в ціні. У червні 1663 р. в Москві вибув страшенний бунт. «А за тѣ денги казнено въ тѣ годы смертною казнью больши 7000 человекъ, да которымъ отсѣкали руки и ноги и чинено наказание и ссыланы въ ссылки больши 15000 человекъ, московскихъ и городовыхъ, и уѣздныхъ всякихъ чиновъ людей»²⁾.

Народ, як це буває звичайно, кровю своєю заплатив за те, щоб влада відмінила свій закон, якій він виконувати не може, а влада його до того примушує. І дійсно, вже в половині 1663 року мідні гроші були навіть заборонені і викуплені по базарній ціні.

Народне господарство кожної країни при всякому стані речей має потребу в певній кількості грошей, як носителя цінности. Розмір потреби що до має економічних цінностей в виді грошових знаків у різні часи буває в ньому різн[им]^{*30}. Тому першим обов'язком інституції, що керує грошовою справою країни, є регулювання кількості грошей в такий спосіб, щоб вона завжди відповідала реальним потребам народного господарства. При золотій валюті це робиться дуже легко шляхом відповідних випусків забезпечених золотом банкнотів. Коли народне господарство почуває необхідність поширити кількість грошових знаків, емісійний банк випускає нові банкноти, коли-ж, навпаки, обороти зменшуються, ці банкноти ме-

¹⁾ Кауфман И. И. *Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века : Опыт исслед.* С.-Петербург : тип. Б. М. Вольфа, 1910. С. 110–111.^{*31}

²⁾ Цитую по: Кауфман И. И. *Серебряный рубль...* С. 115–116.^{*32}

Утворення самостійної кооперативної валюти

ханично повертаються до каси банку, яко вклади або замість золотих грошей, які сами по собі мають реальну вартість.

Проф. М. Фридман дає де-які числа¹⁾ про хитання кількості грошей в обороті народнього господарства Росії (відсотки вираховані мною).

максимум						мінімум				абс. різниця			%
1909	р.	вересень	1959	мл.	кар.	травень	1688	м.	к.	271	м.	к.	16.1
1910	»	жовтень	2057	»	»	червень	1784	»	»	273	»	»	16.3
1911	»	листопад	2160	»	»	травень	1929	»	»	231	»	»	12.0
						липень	2040						
1912	»	жовтень	2312	»	»	серпень	2032	»	»	280	»	»	13.8
1913	»	жовтень	2352	»	»	липень	2121	»	»	228	»	»	10.7

Всі країни на початку завжди мали лише металеву валюту, від якої вони інколи переходили до паперової завдяки несприятливим обставинам, – звичайно, війні. Уявім собі більш-менш докладно, як стоїть справа регулювання кількості грошей у народньому господарстві тоді, коли мають державу з паперовою валютою.

У першу чергу розглянемо фінансове господарство такої країни, яка має добре налагоджений фінансовий апарат, багате та культурне населення і народнє господарство якої знаходиться в гарному стані. Населення при таких умовах виконує закони та розпорядження влади, регулярно вносить податки, які навіть можуть бути підвищені. Коли така держава не може або не хоче вернутись до золотої валюти, фінансове становище її не таке вже погане. Вона для задоволення своїх потреб не примушена випускати все нові й нові паперові гроші. Інакше кажучи, ці гроші не є для неї джерелом прибутку, без якого вона не може навіть обійтись. При таких сприятливих умовах державі залишається лише регулювати кількість грошей в такий спосіб, щоб вона відповідала реальним потребам народнього господарства, що є другорядним завданням фінансової політики. Така держава, керуючись інтересами всього народнього господарства, не може цілком віддати

¹⁾ Фридман М. И. Государственное хозяйство и денежное обращение... С. 7.*³³

грошову справу в руки якої-б то не було приватної або громадської інституції з огляду на необхідність планомірної та доцільної політики.

При паперовій валюті не може бути такого цілком механічного регулювання кількості грошей у народньому господарстві, як при золотій. З другого боку, як учить нас кількостна теорія цінності паперових грошей, цінність цих грошей звичайно пропорціональна їх кількості. Через те регулювання кількості набуває характеру безпосереднього регулювання цінності паперових грошей. Проте, як це було зазначено раніше, кількість грошей, необхідна для народнього господарства, хитається в залежності від різних обставин. Труднощі належного регулювання справи з паперовими грішми як раз і полягають в тім, як знайти найкращі засоби для можливого зменшення їх кількості, бо збільшення робиться дуже легко шляхом додаткових випусків грошей.

Справа регулювання ускладняється тим, що кількість та цінність паперових грошей безпосереднє зв'язані одна з одною. Якби закон пропорційності між цінністю та кількістю грошей мав силу зразу-ж при випуску нових грошей або при відповідних зменшеннях та збільшеннях потреб народнього господарства що до загальної цінності в грошах, справа з підтриманням цінності паперових грошей на одному рівні була-б навіть безнадійною. Вона в кожен момент була-б при таких умовах точною математичною функцією степені напруженості потреб народнього господарства що до маси цінності в грошових знаках. Один карбованець коштував би в товарах завжди стільки, скільки буде, коли маси товарних цінностей народнього господарства, для обороту яких у даний момент необхідні гроші, розділити на всю кількість державних грошей. Ніяк[е] регулювання цінності паперових грошей більш-менш заздалегідь не було-б можливим^{*34}. Проте справа стоїть не так. Зниження та підвищення цінності паперових грошей у зв'язку з їх кількістю, звичайно, одбувається не зразу, не раптово, а лише поволі. Через те держава, виявивши симптоми того чи іншого явища, може заздалегідь шляхом відповідної зміни кількості грошей в обороті країни вжити всіх заходів, щоб вони по своїй цінності по можливості не хиталися.

Регулювання цінності паперових грошей є не що інше, як регулювання їх кількості. Тому перша вимога, що стоїть перед державою з паперовою валютою, це бути економічно остільки міцною та сильною, щоб не мати жадної спокуси покривати свої потреби шляхом додаткових випусків грошей. При таких умовах не трудно вести раціональну економічну політику, щоб цінність грошей відносно товарів у межах своєї країни була сталою, непохитною. Коли держава знаходиться в звичайних умовах, нема

війни або революції, і коли її народне господарство функціонує нормально, звести його економічний баланс досить легко. Хоч країна і має незабезпечені паперові гроші, проте в руках держави завжди є можливість більш-менш регулювати їх вартість.

Уявимо собі випадок, що цінність паперових грошей вже зробилась більш-менш сталою, непохитною. Це може бути лише тоді, коли держава при певній вартості своїх грошей в товарах має лише стільки грошових знаків, скільки їй необхідно в момент найвищої напруженості потреб народного господарства. При таких умовах регулювання цінності грошей не зустрічає великих перешкод. Гроші, непотрібні для обороту, в кожен момент при належній економічній політиці можуть перейти, і при звичайних умовах фактично переходять, з кишень приватних осіб до кас кредитових установ, які, в свою чергу, можуть скупити всі зайві гроші в державному банку та його філіях. При гарному фінансовому становищі у держави немає жадної рації завжди виштовхувати гроші в оборот, приневолюючи народне господарство їх приймати. Шляхом певних умов одержання кредиту з державних кредитових установ та відповідного регулювання норми проценту по їх вкладах, влада разом з тим з успіхом може боротися з можливою нездоровою економічною політикою приватних кредитових установ.

Коли в народньому господарстві такої країни помічається стала тенденція що до зменшення кількості паперових грошей, необхідних для обороту, тоді держава повинна вжити всіх заходів для постійного зменшення загальної кількості паперових грошей. Це робиться шляхом підвищення податків до такої височини, що державний бюджет завжди виявляє відповідне перевищення прибутків над видатками. Таке становище дає державі можливість зовсім знищити де-яку частину паперових грошей, яка зробилась зайвою, навіть шкодливою для його народного господарства.

Таким чином, протягом де-якого часу завдяки приємним обставинам та раціональній економічній політиці держава може дійти до того, що цінність паперових грошей у межах країни зробиться більш-менш сталою. Установивши на певному рівні цінність своїх грошей така держава при приємних обставинах, коли того побажає, може знову перейти до золоті валюти. Люде на протязі більшого чи меншого часу вже звикли цінити свої паперові гроші так, ніби-то вони зроблені не з паперу, що не має майже ніякої вартости, а з золота, яке по своїй цінності мало хитається.

Коли країна не розгубила свого золотого фонду, вона, видавши відповідний закон, може знову встановити розмін своїх паперових грошей на золоті в державних скарбницях по реальному зменшеному життям

курсу, щоб-то зробити девальвацію. Коли такого фонду немає, першим завданням було-б його зібрати, щоб потім можна було, видавши закон про девальвацію, перейти до золотої валюти^{*35}.

Виходить, що країна з паперовою валютою може в надійний спосіб регулювати цінність своїх грошей лише при певних умовах. З них головна – щоб держава не зверталася до випуску нових знаків для покриття своїх власних потреб. Що-ж до самої техніки регулювання – це, як показано вище, не така вже складна справа. Зовсім інакше стоїть діло тоді, коли країна перебуває в ненормальному становищі, як, скажемо, Україна.

Як наведено вище, всі три чинники: кількість паперових грошей, об'єктивна потреба в них народного господарства України і відношення до них селянства, для якого майже виключно друкуються гроші, впливають все з більшою та більшою силою як раз в одному і тому-ж напрямку, а саме, допомагають пониженню цінності грошей. Фінансово-економічне господарство України все швидше й швидше котиться під гору. Від близької будучини нічого доброго з цього погляду чекати не можна. Лише після припинення війни і після того, коли державний апарат хоч трохи налагодиться; населення заспокоїться, віддасть свої сили в повному розмірі господарській діяльності і почне визнавати свої обов'язки перед державою, може початися справжня робота по налагодженню народного і фінансового господарства України і зокрема її грошової справи.

Характерною рисою фінансово-економічного становища буде падіння цінності паперових грошей. У нас, як і в старій Росії, право випуску банкнотів та паперових грошей належить державі. На мою думку, коли-б навіть держава і відмовилась од емісійного права і цілком передала його якій-небудь громадській або приватній інституції, регулювання цінності паперових грошей все-ж таки їй було-б не під силу. Можна з певністю сказати, що коли-б держава і не задовольняла свої потреби новими випусками грошей, все-ж таки одні часті зміни державної влади в очах населення дуже ослабили становище навіть і такої влади, яка вже зовсім не буде мінятися.

Оскільки це можна передбачати, в близькій будучині не можна покладати надії не тільки на поліпшення стану грошової справи, а навіть і на те, щоб він не погіршав. Між тим процес виробництва, обміну, розподілення та споживання надзвичайно страждає від такого становища. Деякі шари людності виграють, дякуючи падінню цінності грошей, – це ті, хто винен другим гроші, проте й вони страждають при звичайних актах господарської діяльності. Для всього-ж народного господарства таке становище на довгий час є нестерпимим. Завдяки непевному ґрунту, народня

господарська діяльність не тільки не може нормально розвиватись, а, навпаки, паперові гроші її весь час придушують.

Професор М. Фридман так описує становище народного господарства Росії в зв'язку з грошовою справою. «Комуністичне господарство, здається, в корені підрізує любов де праці, охоту працювати і необхідність працювати для того, щоб існувати. Звичайно, порятунок від сучасного розруйнування в галузі фінансів лежить у першу чергу в піднятті продуктивних сил країни і працездатности населення. Проте – при сучасних методах господарства, коли ніхто персонально, кривно не заінтересований – в наслідках праці – добитися приємних наслідків, здається, неможливо. При таких обставинах побільшений випуск^{*36} паперових грошей визначає вичерпання, розтрату всього назбіраного в країні, руйнацію та убогість для тих, хто працював і продовжує працювати»... «Робітники та служачі терплять від падіння курсу карбованця ще більше лиха, ніж селяне. Ніяка заробітна платня, ніяке утримання^{*37} не можуть поспіти за ростом цін, який неминуче викликається гарячковими випусками паперових грошей. Ці випуски означають колосальне збільшення вимог і прав на цінності, кількість яких зовсім не збільшується, а, навпаки, зменшується. Наслідком цього є погоня за продуктами й виробами, яка доводить їх ціни до неприступної височини»¹⁾.

По-між всіма видами підприємств, особливо скрутне становище кооперації як господарсько-громадської інституції. Завжди більш-менш точно можна определити, скільки номінально коштувала річ, куплена кооперативною установою. Значно трудніше сказати, скільки коштує те, що вироблено в кооперативному підприємстві, бо процес виробництва потребує де-якого часу і в тій чи іншій мірі, звичайно, користується старими товарами, розцінка яких була зроблена зовсім в інших по своїй цінності грошах, а часто й при другій владі. Приватні власники підприємств можуть підвищувати й фактично підвищують ціну вироблених ними речей не менш того, що вони коштували-б, як-би всі необхідні матеріали були куплені в момент закінчення виробництва. Що-ж робити кооперативним установам? Таке-ж по суті становище буває і при продажу всяких товарів, які, звичайно, більший чи менший час перебувають на кооперативних складах. Ціни товарів вираховуються в такий спосіб: на «собівартість», цеб-то на ціну в старих грошах, накидаються операційні витрати, які весь час зростають, плюс більший чи менший відсоток, що для простоти вирахувань

¹⁾ Фридман М. И. Государственное хозяйство и денежное обращение... С. 35.

взагалі має вид відсотку од собівартости. Не звертаючи уваги на ненормальні випадки утері товарів і т. ин., при такому способі кількість капіталу в кооперативних установах весь час росте номінально, а його фактична вартість в товарах падає разом з падінням цінности паперових грошей. Підвищувати собівартість товарів до такої височини, щоб вона в момент продажу готової речі була такою, ніби-то в той-же самий час придбані всі елементи для її виробництва, якось не зручно для кооперації як громадської установи, не кажучи вже про те, що то инколи було-б і небезпечно, бо де-які влади побачили-б у цьому «спекуляцію». Між тим кооперативні установи є підприємства, які для свого нормального функціонування та розвитку потребують реальних цінностей (господарських речей) не менш тої кількості, яка у них була раніш. При тих умовах, в яких зараз перебуває кооперація, кожен господарський оборот все зменшує та зменшує реальний капітал кооперації і, таким чином, одночасно з тим зменшуються кооперативні, економічні ресурси. Вони знову розпорошуються по-між громадянством, проте цілком випадково і тому неправдиво. Збирати їх весь час знову до кооперативних установ безпосереднє майже неможливо, та й недоцільно, між тим як продавати товари по реальній ціні при наших умовах навряд чи можливо. Виходить, що падіння цінности паперових грошей самим рішучим способом відбивається на українській кооперації: воно не тільки не дає їй змоги нормально працювати й розвиватися, а навіть весь час придушує її ще більш, ніж инші господарські організації. Треба шукати хоч-би якого-небудь виходу з того нестерпимого становища, в якому опинилося народнє господарство України взагалі і зокрема українська кооперація^{*38}.

Утворення кооперативної валюти¹⁾

В першій частині розглянуто було фінансово-економічне становище України, при чому я прийшов до висновку, що в близькій будучині держава не зможе обійтися без нових випусків паперових грошей, яко звичайного джерела прибутків, в другій же частині між иншим указані були ті дуже шкідливі наслідки для народнього господарства, які з цього виникають. На підставі аналізу економічного становища України доводиться, на мій погляд, констатувати, що в близькій будучині не можна ждати покра-

¹⁾ III частина докладу «Утворення кооперативної валюти в звязку з сучасним фінансово-економічним становищем України», зробленого Загальним Зборам Товариства Економистів при Українській Академії Наук 2 червня 1920 р.

щання стану грошової справи в загально-державному масштабі. Лишається вирішити питання, чи не можна було-б налагодити цю справу хоч-би частинно.

Ясно, що власними силами в найближчі часи держава зробити багато не зможе. Чекати великої допомоги від приватного капіталу теж не доводиться. Він розпорошений по-між селянами і почасти спекулянтами, цеб-то людьми, які майже зовсім не кладуть своїх зайвих грошей в кредитові установи. Частина нашої дрібної буржуазії, правда, не робила цього й раніше, тоді як буржуазія Західної Європи не держить вдома значної кількості грошей. Падіння цінності грошей, зміни влади та більшовицька політика зовсім одучили-б людей нести гроші в кредитові установи, як-би не вплив анулювання грошей. Перед зміною влади люде звичайно спішаються внести на біжучі рахунки та в ощадні каси всі свої гроші, випущені старою владою. Треба підкреслити, що руйнація кредиту має вплив на підвищення випусків паперових грошей. Всі операції кредитових установ зводяться тепер, звичайно, до видачі грошей, бо робити нові внески населення не хоче. З другого боку – приватний капітал на першому плані завжди має свою власну вигоду, що робить його допомогу бажаною далеко не при всяких обставинах. Окрім того, незалежно від зміни влади, треба рахуватися з психологією населення, яке приватному капіталу при сучасних обставинах не довіряє. Виходить, що при фінансово-економічному становищі, в якому ми перебуваємо, не слід покладати надії на скільки-небудь значну допомогу приватного капіталу.

Ні держава, ні приватний капітал в найближчій будучині не зможуть хоч-би почасти вивести грошову справу з того безнадійно-катастрофічного становища, в якому вона опинилася. Залишається ще одна організована сила, яка за останні часи грає на Україні величезну роль – це об'єднана кооперація. Пишний її розвиток почався ще за часів війни, коли російська держава не тільки не перешкоджала кооперативній праці, а навіть допомагала їй, бо приватний капітал з боку фактичного визнав себе нездатним до нових завдань. За часів революції кооперація набрала ще більшої сили. Вона уперто працювала на користь населення України, переживаючи всі влади, що перебували на нашій території. Навіть і більшовики, які вже віддали кооперацію у Великоросії і на Україні під керування комуністичної партії, теж не багато принесли шкоди українській кооперації. Завдання у нас дуже широкі, як широкі й її засоби. Приватний капітал і приватні підприємства не грають майже жадної³⁹ ролі в налагодженні великого виробництва та нормального неспекулятивного торгу. Крім всього іншого, частина того, що колись робили капіталісти, перейшла тепер до

кооперації. Держава слаба, влада часто мінялася, місцеве самоврядування зовсім знищене.

Яким же чином можуть задовольнятися публичні потреби населення, які при нашому рівні матеріальної та духовної культури мають великий розвиток? Почасти це робиться самими громадянами, які таким чином привчаються безпосередньо утворювати нові соціальні форми життя, а почасти де-які старі функції перекладаються більш-менш механічно на кооперацію. І ця еволюція є річ зовсім зрозуміла. Процес творчості є болючим, між тим як народ вже має готові громадські організації, куди входять самі кращі, культурні та енергійні сини українського селянства та інтелігенції. Як же при таких умовах не покласти на своїх проводирів громадську роботу по задоволенню публичних потреб населення? Не дивно, що кооперація об'єднує значну частину населення України і що велика кількість публичних функцій старого земства та держави народом покладається на неї. Земський кредит, страхування, освіта, медицина, допомога сільському господарству і т. и. в де-яких місцевостях України зовсім чи почасти лежать тепер на кооперації. Влада инколи ухиляється од тісного контакту з сільським населенням і такі функції, як постачання продуктів для війська також покладаються нею на кооперацію^{*40}.

Але при шуканні сили, яка має змогу допомогти народньому господарству України в налагодженні його грошової справи, заслуговують особливої уваги не тільки ці властивості кооперації. В грошовій справі головна річ – довіря населення до паперових грошей і до того, хто їх випускає. З цієї точки погляду треба констатувати, що українська кооперація як раз і є така інституція, яка дуже підходить до цієї ролі. Кооперація аполітична в той час, коли всі останні економічні організації мають більше чи менше відношення до політики. Це, безперечно, не визначає того, що кооперація байдуже ставиться до всякої влади, яка перебуває на території України. Цього вона робити не може, хоч-би по одному тому, що де-які влади не байдуже ставляться до неї. Проте кооперація повинна бути і є аполітична. В неї можуть входити, і практично входять, люде самих різних політичних світоглядів, об'єднані, правда, великою ідеєю кооперативного брацтва.

Аполітичність, в свою чергу, викликає те, що кооперація, оскільки це можливо по фактичним обставинам, намагається бути зовсім незалежною від влади і фактично більш-менш такою вона і буває. Аполітичність разом з незалежністю від влади робить те, що при симпатіях населення до кооперації вона існує постійно. Люде на Україні давно уже звикли дивитися на кожну владу, як на щось тимчасове, між тим як кооперація була і є явищем постійним, бо це – сам об'єднаний український народ.

Всі три зазначені чинники: аполітичність, незалежність від влади та постійність існування, надають кооперації великої ваги в очах населення.

Вже одно це робить об'єктивно можливим для української кооперації взяти на себе оздоровлення хоч-би де-якої частини народного господарства України. Є ще додаткові міркування для того, щоб саме кооперація взялася за налагодження грошової справи, коли це можливо по об'єктивним, незалежним од неї, умовам. Кооперація – це об'єднаний народ, який не хоче нікого експлуатувати, а організується лише для того, щоб уникнути економічної експлоатації і жити краще, ніж раніше. Через те інтереси кооперації є одночасно інтересами добробуту всього громадянства, хоч частина українського населення нею і не об'єднується, бо поки що цього не бажає. З другого боку, лише об'єднана кооперація, як показано буде нижче, змогла-б налагодити свою грошову справу в належний спосіб. Лише вона, маючи свої власні виробничі і торговельні підприємства, може регулювати кількість грошей як раз так, як це необхідно для задоволення об'єктивних потреб тої частини народного господарства, яку охоплює кооперація.

Зовсім друга річ, чи треба українській кооперації за цю справу братися. В культурних країнах сучасности верховне регулювання грошової справи належить державі. Те, що тепер робиться на Україні, правда, зовсім не відповідає стану річей в закордонних державах. Навіть і за часів великої французької революції не було такого надзвичайного падіння цінності паперових грошей, як у нас. З другого боку, народне господарство тоді не дійшло до такого ступіння руйнації, бо населення на-прикінці стало активно боротися з паперовими грішми, пускаючи в оборот металеві. У нас така заміна в скільки-будь широкому розмірі неможлива, бо у населення мало металевих грошей, не кажучи вже про те, що вони скупчені в руках селян і спекулянтів. Люде все більш і більш звертаються до натурального товарообміну. Становище України скоріш нагадує середньовіччя з його різноманітними грішми та слабою державою, коли й приватні інституції іноді випускали свої власні гроші.

Кооперація, оскільки це можливо, заступила тепер місце^{*41} приватного капіталу і почасти держави та місцевого самоврядування. Вона веде величезні господарські операції. Як-би об'єктивні умови покращали, українська кооперація за браком сильних конкурентів і почасти як інституція, що близько стоїть до народу, розвинулась би в таку організацію, якої ще не бачив світ. Одна з головних умов неможливості вести нормальну господарську роботу – зіпсований в кінець грошовий апарат країни. Кооперація не може байдуже ставитись до нього, бо коли дуже шкодливо не мати твердого та певного грошового обороту, зовсім нестерпимо мати все падаючу валюту, та ще до того яка раз-у-раз анулюється.

Уже для самооборони частини народного господарства, яка об'єднується кооперацією, треба щось таке зробити, щоб вийти з цього становища. Доводиться подумати, чи не можна було-б вжити де-яких заходів, щоб стан грошової справи покращав хоч-би для тої частини народного господарства, яка входить в кооперативний оборот.

З другого боку, не можна закривати очей на те, що грошова емісія як-не-як а торкається всього народного господарства, всього національного життя. Тому виходить, що коли-б кооперація змогла з успіхом оздоровити частину народного господарства, вона одночасно зробила-б велике національне діло. Проте взяти в свої руки грошову емісію, хоч-би й на певних умовах, є річ остільки небезпечна, що навіть одної самооборони мало для того, щоб спонукати об'єднану українську кооперацію взятися за таке діло. Самозахист вкупі з почуттям громадсько-національного обов'язку, на мій погляд, примушують кооперативних діячів серйозно подумати про те, чи не можна було-б внести де-який порядок в грошову справу України.

Кооперація могла-б взятися за діло упорядкування народного господарства лише на певних умовах і при певних обставинах. Наведені вище міркування показують, що регулювати грошову справу в повному обсязі при сучасних громадсько-економічних обставинах неможливо. Тому виходить, що кооперації в жадному разі не слід братися за діло, як емісійній установі з державними функціями. В решті решт держава примушувала випускати все більш і більш паперових грошей, які в повній мірі поділили-б долю державних, що для кооперації було-б катастрофічно. Вона не тільки дуже мало допомогла-б державі, а до того втратила-б весь свій авторитет, яким вона тепер користується і, таким чином, власними руками нанесла-б собі дуже серйозну поразку. Порадити взятися за таке діло міг би хіба заклятий ворог. До того-ж, зробившись емісійною установою з державними функціями, кооперація звязала-б свою долю з долею певної влади. Не кажучи навіть про можливість політичних змін, один факт такого тісного зв'язку з владою понизив би авторитет кооперації в очах значної маси населення, яке на Україні звикло не довіряти міці жадної влади.

Виходить, що в першу чергу треба, щоб кооперація була, як і раніше, незалежною від держави і щоб вона не ставила своїм завданням оздоровити весь організм народного господарства. Річ може йти лише про такі кооперативні гроші, які мали-б обмежену силу і які цілком були-б незалежні від держави. Одиницю кооперативної валюти можна було-б назвати, скажемо: «українська кооперативна гривна»^{*42}, і тим самим вона вже відокремлювалась би від державних грошей. При таких умовах коопе-

ративні гроші були-б популярні в очах населення. Їх випускала б не тільки організація, яка користується загальним довір'ям, а також це були-б гроші аполітичні, незалежні від жадної влади та політичних змін.

Перейдемо до розгляду питання, яким саме чином бажано було-б улаштувати справу з кооперативними грішми. Ми вже прийшли до висновку, що гроші треба випускати в обмеженій кількості, задавшись метою оздоровлення лише частини народного господарства. Безперечно, що коли приступати до такої справи, то треба, оскільки це можливе, брати приклад з багатой держави з паперовою валютою, яка веде раціональну фінансово-економічну політику. Звідціль виникає, що всі міркування що до такої країни мали-б свою силу і для кооперативної емісійної установи. Грошей треба було-б випустити як раз таку кількість, яка необхідна для потреб господарських оборотів кооперації. На наш погляд, навіть і вираз «потреба кооперативного обороту» теж треба розуміти в обмеженому значінні. Емісійна установа повинна видавати гроші в кредит кооперативним інституціям лише для промислових та торговельних операцій і в жадному разі не для непродуктивних витрат.

Загальною метою розумної фінансово-економічної політики української кооперації було-б не тільки зробити цінність своїх грошей сталою, непохитною, а й взагалі улаштувати всю справу в такий спосіб, щоб кооперативні гроші завжди перебували в обороті, задовольняючи потребу в грошах як при купівлі кооперативними установами різних товарів, так і при продажу їх. Інакше кажучи, при нормальній постановці діла треба, щоб кооперативні гроші весь час були циркуляційним фондом, який пересовує товари з рук в руки, завжди залишаючись в кооперативному обороті. В такому разі не тільки акти купівлі-продажу по-між кооперативними установами робились би в кооперативній валюті, ті-ж самі гроші, головним чином, фігурували-б і при зносінах кооперативних інституцій з приватними особами. Становище, як, скажемо, з царськими грішми, які скупчуються в руках селян, небажане для кооперації. Треба улаштувати грошову справу в такий спосіб, щоб кооперативні гроші дійсно були циркуляційним фондом, цеб-то, щоб вони весь час були в обороті.

З аналогії з багатою країною з паперовою валютою виникає ціла низка других висновків. Перша умова раціональної політики – зробити так, щоб кількість грошей завжди відповідала реальним потребам кооперативного обороту. Ні в якому разі не можна було-б допустити, щоб ті чи інші установи робили непродуктивні^{*43} витрати, бо це привело-б українську кооперацію до падіння цінності її грошей зо всіма небажаними наслідками цього явища. З другого боку, для паперових грошей кооперативних, як і

для державних, зовсім непотрібне спеціальне забезпечення золотим фондом або закордонною валютою. Раз паперові гроші є циркуляційний фонд, цеб-то коли вони задовольняють потребу народного господарства (або його частини, як в данному разі) що до посередника при обміні товарами, вони сами по собі мають цінність в очах населення. Не кажучи вже про те, що золотий фонд або закордонну валюту мати тепер не тільки не можна, а навіть і небезпечно, це совсім непотрібно. Кооперативні гроші будуть мати цінність, раз вони будуть циркуляційним фондом. Для того-ж, щоб вона була сталою, непохитною, треба, як і в держави з паперовою валютою, вести активну фінансово-економічну політику.

Головна вимога, яка стала-б перед об'єднаною українською кооперацією при улаштуванні власної валюти, – це зробити так, щоб вона в жадному разі не була безпосереднє звязана з державними грішми і, таким чином, не поділяла-б їх долю. Необхідно, щоб населення ясно відрізняло українські кооперативні гривни від державної валюти. Що торкається до активної фінансової політики, вона почасти була б такою, яку веде багата та культурна країна з паперовою валютою. Але-ж з факту, що в державі на ряду з кооперативними грішми мають необмежну циркуляцію і державні, виникають нові, з практичного боку дуже складні завдання фінансової політики для забезпечення кооперативним грошам сталого курсу в товарах. Як зазначено вище, для цього необхідно, щоб кількість паперових грошей завжди відповідала реальним потребам кооперативного обороту. Перша загальна умова раціональної фінансової політики, щоб гроші не були джерелом прибутку, а також взагалі не йшли на непродуктивні витрати. Що-ж до самої техніки регулювання, загальне завдання залишається таким, як у держави, а саме: збільшувати кількість грошей до належної височини, коли потреба в них збільшується, і стягувати їх до каси емісійної установи, коли реальна потреба зменшується. При таких умовах цінність паперових грошей була-б більш-менш сталою, непохитною. Проте з факту, що в данному разі річ йде про кооперативні гроші, які до певної міри конкурують з державними, виникають де-які додаткові умови регулювання. В першу чергу необхідно улаштувати справу в такий спосіб, щоб кооперативні гроші дійсно були реальним циркуляційним фондом кооперативного обороту. Треба, щоб на них саме купували й продавали товари, коли хоч одним контрагентом при купівлі-продажу є кооперативна установа.

Спеціальні труднощі виникають при регулюванні взаємовідносин цінностей кооперативних і державних грошей. Останні обов'язкові до прийому і одмовитися од них з законної точки погляду не можна, зробити-ж це фактично, певно, не дозволить жадна влада. Виходить, що треба вести

таку активну фінансово-економічну політику що до взаємовідносин цінностей обох видів грошей, яка фактично б викликала ті-ж самі наслідки. Необхідно зробити так, щоб само населення давало перевагу кооперативним грошам, коли воно мало б діло з кооперативними установами. З чисто теоретичної точки погляду, при певних об'єктивних умовах, зробити це, на мою думку, не так уже трудно. Акти купівлі-продажу поміж кооперативними установами можуть бути урегульовані шляхом обов'язкових постанов або безпосередніх умов при кредитуванні. З другого боку, коли, скажемо, кооперативна установа купує ті чи інші товари у приватних осіб, вона пропонує їм виплатити кооперативними або державними грошми на вибір в певному відношенні їх цінностей. При продажу товарів з кооперативних лавок теж існувало-б дві ціни. В жадному разі не виключено, що взаємовідносини цінностей обох видів грошей при купівлі і при продажу товарів у приватних осіб можуть бути різними. Особливо на перших кроках проведення в життя грошової реформи треба було-б вживати всяких заходів, щоб громадянству наочно видно було, що саме кооперативні, а не державні гроші вигідно завжди пускати в оборот, коли діло мають з кооперативною установою. Через те необхідно було б купувати у приватних осіб товари, розцінюючи кооперативні гроші нижче, а продавати, розцінюючи їх вище. Треба населення приучити цінити кооперативні гроші і дивитися на них як раз, як на циркуляційний фонд кооперативного обороту. При вмілому регулюванні і вдатній фінансово-економічній політиці взагалі кооперація може зробити цінність своїх грошей відносно товарів більш-менш сталою. Цінність же державних грошей весь час міняється, при чому має сталу тенденцію падати. Виходить, що, не звертаючи уваги на місцеві фінансово-економічні властивості, весь час довелось-б підвищувати розцінку кооперативних грошей [в державних]*⁴⁴.

Безперечно, що провадити таку активну фінансово-економічну політику на практиці є ділом дуже трудним. Для цього треба мати добре налагоджений апарат з вчених і практиків на тільки при кооперативно-емісійній установі в центрі, а навіть не можна було-б обійтися без відповідних органів для менших місцевостей. Центральний регуляційний апарат мав би своїм завданням загально-українську політику, а місцеві, при більшій чи меншій автономії, допомагали-б йому в цій справі, приймаючи на увагу місцеві властивості. На центральний регуляційний апарат поклались би такі обов'язки: 1) регулювати кількість грошей в такий спосіб, щоб вона завжди відповідала реальним потребам кооперативного обороту; 2) вирішувати конкретні питання що до фінансування тої чи іншої кооперативної установи з точки погляду напрямку її витрат; 3) встановлювати

курси державних грошей взагалі і 4) всі заходи, зв'язані з цими трьома видами діяльності. Коли-б, як це помічається в сучасний момент, в різних місцевостях України існували значні варіації в цінності державних грошей в товарах, місцевим регуляційним апаратам довелося-б знаходити найбільш відповідні пропорції цінностей обох видів грошей при купівлі-продажу товарів. Безперечно, що вони взагалі повинні працювати під загальним доглядом центральної установи, при чому на них же покладався-б обов'язок допомагати йому в його діяльності, цеб-то вони до певної міри були-б місцевими органами центрального регуляційного апарату. Зробити на практиці так, щоб кількість грошей в кооперативному обороті, напрямок фінансування різних установ і особливо встановлення пропорцій між обома видами грошей завжди були влаштовані ідеально – річ дуже трудна, яка, між іншим, вимагає спеціальної практики та досвіду.

При таких дуже складних завданнях завжди можливі необережності або навіть помилки. Трудно примирити цілком натуральне і зрозуміле бажання кожної кооперативної установи у всякому випадкові і при всяких обставинах поширювати свою господарську діяльність і інтереси належного регулювання грошової справи. З другого боку, при не досить обережній політиці інколи може бути випущено в оборот більш грошей, ніж потрібно, що привело-б до падіння їх цінності в товарах і, навпаки, коли грошей випущено дуже мало, тоді цінність їх підвищилась би. І те, і друге повинно виявитись і через відповідну розцінку товарів в кооперативних і державних грошах. Фінансові органи повинні стежити: 1) про зміни цінності кооперативних грошей відносно товарів і 2) про додаткові зміни що до державних грошей, цінність яких буде розвиватись більш-менш незалежно від кооперативних. Безперечно, що іноді кооперація буде мати де-які збитки через не зовсім вдалу політику своїх органів. З початку операцій, доки населення приучиться до нових грошей, такі збитки будуть навіть необхідні для належного налагодження самої справи, але потім це буде більш-менш випадково. Випадково також може бути, що та чи інша установа, завдяки регулюванню цінності обох видів грошей, одержить де-які прибутки. Ні те, ні друге в ідеально налагодженій справі однаково небажано. Ідеалом є таке регулювання, щоб цінність кооперативних гривень в товарах зовсім не хиталась, а цінність їх в державних грошах відповідала реальній вартості цих грошей в товарах. Невеликі-ж збитки постійного характеру необхідні тому, щоб приватні особи завжди давали перевагу кооперативним грошам, коли діло мають з кооперативною установою.

Досі питання розглядалося з тої точки погляду, що жадного забезпечення кооперативних грошей непотрібно, окрім сакраментальної фор-

мули про забезпечення їх всім кооперативним майном. Припускалося, що ці гроші не розмінні і що цінність їх визначається лише їх властивістю, якою циркуляційного фонду та раціональною фінансово-економічною політикою об'єднаної української кооперації. Обидва фактори є характеру посереднього. Вони виникають лише з суті грошей та їх ролі в народньому господарстві. Але виникає думка, чи не краще було-б сполучити їх цінність більш-менш механічно до якоїсь речі, яка має цінність сама по собі, щоб то зробити їх (гроші) розмінними.

Для того, щоб в повній мірі освітити цю проблему, треба хоч в коротких рисах торкнутися де-яких загальних питань про цінність грошей. При розміні курс грошей в товарах може бути сталим, коли по вимозі держателя банкнотів обмін робиться як раз на речі з сталою цінністю (золото), яка в силу об'єктивних умов не хитається. Такої фактичної можливості у нас нема. Можна, правда, прирівняти кооперативні гроші до тої чи іншої кількості певної економічної речі, скажемо житнього борошна, або чого другого. З боку технічного це в де-якій мірі зустріло-б труднощі, бо якість різних господарських річей не буває однаковою. З боку-ж практичного, при сучасних умовах, обмінювати кооперативні гроші на які-б то ні було продукти по першій вимозі держателя грошей не можна. Часто траплялося-б, що належних продуктів в данному місці як раз немає. Взагалі обережніш зазначити в такому разі на грошах, що видається певна кількість такого-то товару, або така сума грошей в державній валюті, за яку фактично можна її купити.

Дуже цікаво підкреслити, що за часи великої французької революції були висунуті майже всі думки про паперові гроші та їх можливе регулювання, що зустрічаються тепер. Люде тоді на протязі де-кількох років билися з явищем, подібним нашому, і національна думка весь час шукала виходу з тяжкого стану народнього господарства. Не могли тоді не зупинитися й на ідеї зробити цінності паперових грошей – асигнат – сталою, шляхом натуралізації мінових відношень, Жан-Бон-Сент-Андре запропонував Конвенту таку реформу.

«Коли взяти метали за підставу при порівнанні цінностей, – каже він, – то у нас виникне фальшиве мірило, яке віддасть всі наші комерційні операційні операції чужоземцям, бо у них більш благородних металів, ніж у нас»^{*45}.

Через те він за підставу при розцінці товарів пропонує взяти реальну цінність – хліб.

«1. Монетною одиницею є квинтал зерна»^{*46}.

Торгові зділки, заробітня платня і т. и. будуть вираховуватись в пшениці і оплачуватись асигнатами по ціні пшениці в данному місці і в данному місяці.

Закон не може обмежувати зділок; дозволяється договарюватись про обмін одного об'єкту праці безпосереднє на другий.

2. Асигнати є одним законним забезпеченням при заключенню зділок»¹⁾.

Проект Жана-Бона був переданий в комісію і далі не пішов, бо Конвент в ті часи ще боявся рішуче визнати факт обезцінення асигнатів. Він все-ж таки відбився потім на законодавстві. Директорія терпіла великий нестаток^{*47} в матеріальних засобах, яких паперові емісія в належній мірі не давали. Вона почала перераховувати податки і інші державні прибутки таким чином, щоб поновити їх повноцінність, для чого вживалось два спосіб. Першим як раз і було перераховування майбутніх прибутків по товарній цінності мандатів (паперових грошей, які замінили собою асигнати), цеб-то, як тоді казали, по «цінності репрезентативній» (як раз відносно хліба). Кожен франк (лівр) податків належало виплачувати мандатами в розмірі фактичної (біжучої) цінності 10 фунтів пшениці. Перший раз такий метод зустрічаємо в законі 26 червня 1796 р. для перерахування земельних податків.

При такому способі цінність грошей цілком механічно робиться більш-менш сталою. Коли вона в товарах і хитається, це визначає лише, що річ, обрана як мірило цінності грошей, сама не має сталої цінності, бо умови її виробництва та обміну не носять такого характеру.

Треба, власне кажучи, розв'язати два ріжних питання: з одного боку, який саме товар можна було-б брати, як мірило цінності, і з другого, цілком принципіальне, – чи слід порадити українській кооперації при сучасних обставинах піти на такий спосіб розв'язання грошового питання. Почнемо з першого. Головна річ – вибрати такий товар, цінність якого була-б більш-менш сталою і який не міг би бути предметом спекуляції. Цінність такого товару, як, скажемо, хліб не тільки дуже хитається в залежності від урожаю та інших обставин, але до того ще легко може зробитись предметом спекуляції. Навіть в Києві не трудно було-б великим спекулянтам понизити ціну борошна і одночасно скупчити в своїх руках значну суму кооперативних грошей, щоб потім підвищити цю ціну і представити

¹⁾ Цитую по: *Фалькнер С. А. Бумажные деньги Французской революции...* С. 204–205.^{*48}

гроші до оплати. Більш-менш так же стоїть справа і тоді, коли такі зниження і підвищення викликаються іншими обставинами. Кооперативні гроші, у всякому разі, зробились би самим кращим об'єктом спекуляції і боротися з цим явищем було-б майже неможливо. Вибрати-ж такий товар, який по своїй цінності не хитався-б і не міг би стати предметом спекуляції при наших обставинах, я гадаю, не можна. Ні продукти сільського господарства та промисловости, ні цінність робочої сили не мають тепер скільки-небудь сталої цінности.

Проф. Фридман висловлюється проти того, що можливо з певністю міряти цінність грошей товарами при сучасних обставинах. Що до заробітної платні зокрема, він дає цікаві статистичні відомости для бавовняної промисловости Московської губернії з Великодня 1914 р. до лютого 1919 р. про щоденну платню простих робітників і слюсарів. І та, і друга весь час підвищувалась, проте це стояло в звязку не лише з падінням цінности грошей і до того пропорції весь час були різні. Після першої революції (Великдень 1917 р.)^{*49} платня зросла в 2 1/2 раза для простих робітників і в 3 1/2 для слюсарів, після другої революція (грудень 1917 р.) знову підвищилась в 7 раз для першої і в 3 1/2 для другої і нарешті до лютого 1919 р. вона потроїлась для простих робітників і подвоїлась для слюсарів, зробившись в 50 раз більше для першої категорії і в 26 раз для другої в порівнанні з платнею на Великдень 1914 р.¹⁾

Вже ці практичні міркування, на мій погляд, примушують відмовитись од механичного привязання цінности кооперативних грошей до якої-небудь економічної речі. Коли-б навіть кооперативні гроші і були розмінними, це зовсім не означало-б, що не треба вести активну фінансово-економічну політику. Для добробуту всякої грошової справи у всякому разі довелося-б регулювати кількість грошей в обороті і твердо провадити раціональний напрямок фінансування кооперативних установ.

Треба визнати, що при таких умовах регулювання повинно бути дуже обережним, бо кожна помилка безпосередньо відбивалась би на фінансовому становищі кооперації. При великому пониженні цінности кооперативних грошей люде подавали-б їх до оплати, для чого треба було-б мати великі фонди в державних грошах. Проте це ще не так страшно, як несподівані випадки, як, наприклад, примусовий борг державі на значну суму і т. и., що могло-б привести кооперацію до банкрутства. Обовязок

¹⁾ *Фридман М. И. Государственное хозяйство и денежное обращение...*
С. 30–31.^{*50}

розміну довелося-б виконати в повній мірі, а зробити це раптово зовсім неможливо. Разом з своєю грошовою системою упала-б і кооперація і оправитись після цього їй було-б дуже трудно. В тих соціально-економічних умовах, в яких ми перебуваємо зараз, для громадської інституції треба, скоріш бути песимистичною, коли річ заходить про серйозні заходи, що будуть тягнутися довгий час, як власна валюта, і т. и. І в данному разі більш шансів за те, що де-які ненормальності при улаштуванні власних грошей і регулюванню грошового обороту будуть. Кожна несподіванка при механічно-сталій цінності загрожує всій кооперації великою небезпекою, бо захистити себе падінням цінності грошей в критичний момент вона не зможе. При першій системі, коли цінність грошей піддержується^{*51} лише фінансово-економічною політикою, в разі небажаних випадків вона може понижатися без того, щоб становище кооперації зробилося катастрофічним і вона доведена була-б до банкрутства.

Вище було зазначено, що кооперація, подібно країні з паперовою валютою, може обійтися без жадного розміну своїх паперових грошей. Все-ж таки, хоч-би з приводу невідомої будучини, треба було-б для більшої обережності подумати й про те, як бути в тому, разі, коли завдяки різним непередбаченим обставинам цінність грошей почне раптово падати.

Населення могло-б утворити паніку і навіть одмовитись зовсім приймати кооперативні гроші, чим поставило-б кооперацію в критичне становище. Отже, маючи на увазі, головним чином, значні непередбачені несподіванки, на мою думку, може бажано було-б прив'язати цінності кооперативних грошей до державної валюти. Коли-б, скажемо, на кооперативних гривнях було зазначено, що вони по першій вимозі держателя міняються на державні в певній пропорції, кооперація завжди мала-б наготові можливість ліквідувати свою грошову систему, обмінявши кооперативні гроші на державні. Коли небезпечно було-б прив'язувати цінність грошей до якого-небудь товару, корисно було-б забезпечити собі формальну можливість в кожен момент знову перейти до державної валюти. Це було-б бажано і з тої точки погляду, що кооперативні гроші взагалі мають рацію лише тоді, коли громадянство і його народне господарство знаходяться в такому безнадійному становищі, як наше.

Досі я лише бігло торкався питання про взаємовідносини між державою і кооперацією при улаштуванні самостійної кооперативної валюти. Нельзя^{*52} не визнати, що перша об'єктивна і від кооперації цілком незалежна умова для можливості всієї справи є відношення до неї держави. Вище було зазначено, що за таке діло можна взятися лише тоді, коли є певність, що держава не накладе свою руку на кооперативні гроші і що

вона взагалі буде відноситись до них більш-менш пасивно. Те-ж саме треба зазначити і відносно фінансово-економічної політики кооперації. Коли-б держава не дозволила вести активну політику при встановленні взаємовідносин цінностей обох видів грошей, тоді взагалі не можна було-б сподіватися на успіх справи з кооперативними грішми. Повстає дуже трудне питання, чи держава дозволить кооперації фактично улаштувати свою самостійну валюту. Власне кажучи, кооперативні гроші, з одного боку, були-б дуже корисними для народного господарства, а тому і державі, а з другого боку, нельзя заплющувати очей на те, що вони понизили-б цінність державних грошей. Оздоровлення частини народного господарства, безперечно, корисно для всякої держави. Воно дає можливість хоч деяким підприємствам нормально працювати і навіть розвиватися в той час, коли остання частина руйнується. Проте, з другого боку, потреба народного господарства що до його загального циркуляційного фонду державних грошей відповідно зменшується і тому цінність їх понизиться.

Завдяки такому подвійному впливу на все економічне життя, трудно сказати, як поставиться не комуністична влада^{*53} до улаштування самостійної кооперативної валюти, тим більш, що це, головним чином, як раз залежить од погляду влади на свою міць і здібність швидко налагодити народне господарство.

Наслідки всіх вище наведених міркувань можна виставити [у] такі тези:

1. З приводу безнадійно-катастрофічного становища соціально-економічного життя на Україні тимчасово, до його налагодження, об'єднана українська кооперація для самооборони, а також, вважаючи це своїм національно-громадським обов'язком, улаштовує свою власну валюту.

2. Українська кооперативна валюта незалежна від держави. Вона має своєю метою оздоровити лише ту частину народного господарства України, яка входить в кооперативно-економічний оборот.

3. Кооперативна валюта є паперовими грішми. Жадного спеціального забезпечення золотом або закордонною валютою не потрібно^{*54} і навіть небажано при сучасних обставинах.

4. Для керування грошовою справою при кооперативно-емісійній установі з учених та практиків утворюється центральний і місцеві регуляційні комітети. Вони мають своїм завданням улаштувати всю грошову справу в такий спосіб, аби цінність кооперативних грошей була сталою, непохитною, щоб ці гроші були дійсно кооперативним циркуляційним фондом, цеб-то, лише на них продавались та купувались товари, коли діло мають з кооперативною установою.

5. Регулювання цінності паперових грошей є регулювання їх кількості, тому завданням центрального регуляційного комітету є регулювання кількості грошей в такий спосіб, аби вона завжди відповідала реальним потребам кооперативного обороту. Перша вимога раціональної політики, аби гроші видавалися кооперативним установам в кредит лише для продуктивних цілей і в жадному разі не для непродуктивних витрат. Засоби пристосовування кількості грошей в обороті до змін потреби в них в залежності від часу подібні засобам^{*55} багатой країни з паперовою валютою.

6. Зробити гроші дійсним циркуляційним фондом кооперативного обороту можна лише при допомозі раціональної активної фінансово-економічної політики в формі регулювання взаємовідносин цінностей кооперативних і державних грошей при купівлі та продажу товарів кооперативними установами. Завданням центрального та місцевих регуляційних комітетів є призначення таких цін на товари в кооперативних та державних грошах, які спонукали[-б] приватні особи^{*56} завжди пускати в оборот як раз кооперативні гроші. Кооперативні установи всі розрахунки поміж собою, по загальному правилу, провадять виключно в кооперативній валюті.

7. На випадок великого падіння цінності кооперативних грошей, яке може виникнути, дякуючи власній необережній політиці, втручання держави в кооперативні справи і т. и., для більшого забезпечення фінансового становища та авторитету української кооперації при певних умовах корисно було-б прив'язати ще цінності кооперативних грошей до державної валюти, зробивши їх, по вимозі держателя, розмінними на державні гроші по певному курсу.

8. Улаштування кооперативної валюти практично може мати місце лише тоді, коли кооперація не буде мати жадних сумнівів, що держава не покладе на неї свою руку і що вона взагалі не буде втручатися в фінансово-економічну політику кооперативної емісійної установи при регулюванні нею грошової справи^{*57}.

Проф. Мих. Птуха^{*58}

КОМЕНТАРІ

до праці

[Утворення самостійної кооперативної валюти в зв'язку з сучасним фінансово-економічним становищем України]

^{*1} Текст публікується за версткою (три частини), що зберігається в особовому архівному фонді академіка М. Птухи в Інституті архівознавства НБУВ (Ф. 22. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 42–60), з урахуванням рукопису, який також зберігся (арк. 2–41 цієї ж архівної справи; далі у коментарях указуємо лише арк. справи).

Першу частину у рукописному вигляді написано чорнилом лише на лицевій сторінці аркушів (арк. 3–16). Це фактично переписана чорнилом начисто для набору верстки частина чорнового рукопису, яка майже відповідає гранкам; далі чорновий текст – з обох боків аркушів – фіолетовим олівцем із багатьма правками, у тому числі чорнилом (арк. 17–41). При цьому чорновий текст – це фактично матеріал усієї статті з вказівками на значні зміни, переноси уривків для друкарського набору, у деяких місцях є вилучені або перероблені під час набору фрагменти. У чорновому рукопису автор переробив порядок викладення тексту: наприклад, текст, з якого починається публікація, – розташовано у середині рукопису (арк. 21 зв.). До того ж у рукописному тексті є розмітка червоним олівцем на нові частини – для набору. Можна припустити, що частини 2–3 гранок набиралися у друкарні саме з цього рукопису олівцем. Оскільки в гранках відсутні якісь позначки М. Птухи на пропуски рукописного тексту, упорядником під час підготовки тексту до видання деякі вилучення / переробки не коментувалися, ураховуючи здебільшого науково-популярний характер статті.

За відсутності листування з редакцією важко напевно встановити, коли, де і як здійснювався друкарський набір. Видається, беручи до уваги приписи на гранках (дати), першу частину статті набирали у друкарні останньою – 30/XI [1920 р.]. При цьому лише на гранках цієї частини вказано видання «Кооперат. Зоря», а дати проставлено на кожному аркуші верстки (арк. 42–47), які мають власну нумерацію тим же олівцем, що й вказівка на дату.

Другу частину гранок, очевидно, було набрано першою, бо є позначка червоним олівцем – 23/X (арк. 48). Третя частина має нумерацію аркушів, але датована лише на початку, і напис олівцем можна прочитати скоріше як 30/X, ніж 30/XI.

У гранках частини 1 після заголовку стоїть номер «І» як вказівка на перший розділ / підрозділ, проте далі будь-яких номерів розділів бракує. Тому було вирішено зняти «І» з тексту.

Загальну назву у гранках публікації не вказано. Її запропоновано з урахуванням тексту довідкового посилання (примітки у частині 2 гранок) М. Птухи на свою доповідь, зроблену 2 червня 1920 р. перед учасниками загальних зборів Товариства економістів при УАН, а також тексту рукопису (арк. 2, 3, 18, 48).

З огляду на тематику статті, а головне – з поміток на гранках, публікація призначалася для часопису української споживчої кооперації «Кооперативна зоря».

Як викладач Українського кооперативного інституту М. Птуха співпрацював із «Кооперативною зорею». Відома, щоправда, лише одна його публікація – «Туган-Барановський як економіст» за 1919 р. у № 4–5.

Журнал «Кооперативна зоря» – видання Дніпровського союзу споживчих союзів (товариств) України – «Дніпросоюзу». Планувалося, що буде виходити 24 рази на рік, накладом у 5 тис. примірників. Часопис призначався переважно для керівників споживчих товариств і союзів. Редакція розташовувалася у Києві на вулиці Володимирській, буд. 46. Друкувався українською мовою. Перший номер побачив світ у липні 1918 р. Редагував журнал від початку комітет, а у 1919–1920 рр. редактором фактично став Антон Іванович Харченко (1887 – не раніше від квітня 1937). У липні 1920 р. «Дніпросоюз» реорганізували в один із підрозділів «Вукоопспілки» – Київський губсоюз. У дійсності окремі його підрозділи ще певний час продовжували функціонувати. Наприклад, видавництво «Дніпросоюзу» існувало у Відні до 1921 р. Нам відомий як останній номер «Кооперативної зорі» № 9–12 за травень–червень 1920 р.

Зазначимо, що «Дніпросоюз», який об'єднував 8 тис. кооперативів і близько 80 повітових і округових коопспілок, випускав зі своєї друкарні книги, організовував і утримував бібліотеки, школи, читальні, театральні гуртки. Це була головна організація, через яку підтримували стосунки українські кооператори з суміжниками-видавцями за кордоном, зокрема, у Відні, Берліні, Празі.

Як зазначалося, на гранках праці, за якими підготовлено публікацію, є помітки олівцем – «Кооперат. Зоря» і дата «30/XI» (або 30/X). У примітках М. Птуха чітко вказує дату промови, яка друкувалась як окрема стаття, – 2 червня 1920 р. Важко стверджувати, що публікація призначалася для закордонної редакції часопису «Кооперативна зоря», бо

якщо 12 червня 1920 р. у Київ знов увійшла Червона армія, друкарні були під особливим контролем, та й у тексті немає жорсткої критики «советов». Отже, причини незрозумілі, чому набрану в гранках статтю (яку, проте, не вичитано до кінця) не було опубліковано. Можливо, саме в цей час у Києві редакцію було закрито, й автор не наважився друкувати матеріал за кордоном.

Гранки (три частини) були вчитані і виправлені автором не в повному обсязі. Найбільше виправлень – на перших трьох аркушах 2-ї частини верстки, яка, на нашу думку, була за часом першою. Гранки третьої частини публікації взагалі не правилися, тут навіть у більшості випадків відсутня літера «ї».

Мовні особливості статті характерні тогочасним лексичним нормам і являють собою здебільшого калькований переклад із російської: «в даному разі», «городський», «на ряду», «оборот», «плательщик», «по городах», «річ йде», «розпреділяються» «трудний» тощо; і навіть у формах відмінювання, наприклад, закінчень родового відмінка – «два способа», «в 2 1/2 раза», «в 7 раз».

Багато лексики вживано у тогочасних граматичних формах: «большовик», «братства», «будучина», «бураковий» (поруч із «буряк» і «буряковий»), «в середені», «дефіцитний», «забіраються», «залізничий», «збірання», «звідціль», «зогляду», «істнувати», «кількостний», «кожний», «комитети», «комуністична», «люде», «мійський», «народне», «народня», «порівнання», «реквізіція», «селяне», «скажемо», «соціяльний», «трудніше», «шкодливий» тощо.

Характерною для тексту є й тогочасна вимога до написання слів через «и» у суфіксах: «економика», «економичний», «катастрофичний», «організація», «організм», «психологічний», «технічний»; у закінченнях іменників у родовому відмінку: «необходности», «промисловости», «слабости» та ін. (зазначимо, що ми уніфікували написання, наприклад, у слові «залежности»); у закінченнях іменників у множині: «властивости»; у формах слів «инколи», «инший», «т. и.», «т. ин.» («таке інше») тощо.

У тексті є нормою написання слів без апострофа: «звязку», «звязана», «кровю», «обовязків» тощо. Однак ми привели до більш вживаного у тексті варіанта через апостроф слова з коренями «об'єкт» і «суб'єкт» у кількох випадках, оскільки в останній (3-й) частині верстки так подано слова «об'єднаний» і «об'єктивний» і похідні. Слова, похідні від «роз'єднувати», «об'єднувати», у гранках подано через апостроф.

Особливістю тексту можна назвати нестале використання дефісу між словами і частками, зокрема, «би» і «б», навіть порівнюючи три частини друкарського набору. Упорядник уніфікував написання – через дефіс.

Також уніфіковано з іншими частинами гранок написання через дефіс частки «ж» в останній частині верстки.

Зазначимо, що такі лексичні і граматичні норми були широковживаними в західноукраїнських землях.

Мовні варіанти статті збережено. Виправлено без пояснень лише звичайні описки і помилки. Зазначимо, що у верстці взагалі не використано літеру «г» (цю спрощену форму збережено).

Шість разів варіант «гроши» – у другій і третій частинах верстки – виправлено на вживане майже всюди «гроші» без коментування.

Тут, як і в усіх текстах цього видання, формат бібліографічних посилань, які використовує М. Птуха, приведено до сучасних норм. Це стосується і розділових знаків.

Упорядник залишив форму позначення авторських підрядкових посилань – число з дужкою. Для коментарів застосовано надрядкові номери з астериском перед числом.

У деяких випадках у [] застосовано дописи часток / літер або слів, які були пропущені в авторському тексті / наборі.

Про обіг в Україні тих часів різного виду грошей див.: Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. Мюнхен : Укр. техн.-госп. ін-т, 1972. 104 с. (альбом укр. грошей у книзі склав С. Ленкавський); Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років: ілюстр. іст.-іконогр. нарис. Клівленд : Укр. музей в Клівленді (Огайо), 1973[–1974]. 356 с. (каталог держ. грошей України у книзі склав С. Кікта); Бумажные деньги, ходившие на Украине: каталог XX ст. / сост. А. С. Бадаев. Чернигов : ред.-изд. отдел обл. упр. по печати, 1991. 196 с.; Тхоржевський Р. Національні паперові гроші України. Донецьк, 1992. 55 с.; Гроші в Україні: Факти і документи / НАН України ; Ін-т історії України ; Авт.: М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин та ін. Київ : Фірма «ARS-Ukraine», 1998. 454 с.; Рябченко П. Ф., Бутко В. И. Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769–2000 гг.) : в 3-х т. Киев : Логос, 1999. Т. 2: Боны Украины. 416 с.; Нікітін Ю. О., Троян В. Г. Місцеві та окупаційні гроші в Україні (1917–1920 рр.) // Вісн. Укр. акад. банк. справи. Суми : Вид-во УАБС, 1999. № 1(6). С. 80–83; Артемьев А. Ю. «Белые» деньги. Вторая эмиссия деникинских «лопатоk» (24.08.1919 – 07.02.1920 гг.) // Коллекционер. 2003. № 38–39. С. 316–324; Сапожник Г. В. Випуски бон кооперативами, общинами і приватними торгово-промисловими підприємствами на Волині // Сапожник Г. В. Паперові грошові знаки та бони Волині 1914–1921 рр. як історико-економічне джерело і об'єкт боністики : дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2003. С. 120–129. URL: <https://chtyvo.org.ua>

/authors/Sapozhnyk_Hryhorii/Paperovi_hroshovi_znaky_ta_bony_Volyni_1914-1921_rr_iak_istoryko-ekonomichne_dzherelo_i_obiekt_bonis/; Kharitonov D. Jewish paper money in Russia: Catalogue = Харитонов Д. Бумажные деньги еврейских общин в России: Каталог [бумажных денег, имевших хождение в качестве платёжных средств в еврейских общинах на территории России в период 1917–1920 pp.]. Praha : Partner Praha, 2003. 136 с.; Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Київ, 2004. 430 с.; Абросимов В. М. Місцеві бони // Грошові знаки та монети України / підгот. В. М. Абросимов та ін. ; ред.-уклад. В. М. Абросимов та ін. Харків : Колорит, 2005. С. 121–170; Дмитрієнко М. Ф. Гроші Нестора Махна // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. Число 13: Ч. 1. С. 36–47; Гай-Нижник П. П. Розмінні марки-шаги, їхній характер і завдання // Фінанси України. 2005. № 3. С. 152–155; Грошові знаки та монети України / [ред.-уклад. Т. П. Мартиняк]. 2-ге вид., доп. Харків : Колорит, 2007. 203 с.; Шишкіна Є. К. Незагальнообов'язкові паперові гроші (бони) України 1914–1925 років як історичне джерело: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Харків, 2007. 215 арк.; Истомин М. И. Каталог бон гражданской войны в России (1917–1922): денеж. знаки обязательного обращения. Харьков : Золотые страницы, 2008. Т. 2. Ч. 1: Украина (1917–1920); Ч. 2: Западная Украина (1914–1919). 413 с.; 2009. Т. 3: Юго-Восточный край, Крым, Северный Кавказ (1917–1920). 582 с.; Шишкіна Є., Мотенко Я. Приватні паперові гроші в українських містах доби революції 1917–1921 рр.: джерелозн. критика за зовн. ознаками // Місто: історія, культура, суспільство. 2019. № 1. С. 53–64; Гай-Нижник П. П. Україна: фінанси і політика (1917–1922 рр.). Київ : Саміт-книга, 2021. 808 с.

*² У рукопису перше речення статті таке: «Державний апарат сучасного капіталістичного суспільства є дуже міцним» (арк. 3).

*³ Йдеться про Українську Державу (Другий Гетьманат), очолювану гетьманом Павлом Скоропадським, що існувала з 29 квітня до 14 грудня 1918 р. зі столицею в Києві. Див.: Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контраверсії: Всеукраїнська наукова конференція, 19–20 травня 2008 р. / Укр. ін-т нац. пам'яті; Ін-т історії України НАН України; [відп. ред. В. Ф. Верстюк]. Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. 320 с.; Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Київ,

2004. 430 с.; Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016. 518 с.

Саме за часів Української Держави було конституційовано Українську академію наук.

^{*4} У рукопису варіант такий: «І частина докладу: “Утворення кооперативної валюти в зв'язку з сучасним фінансово-економічним становищем України”» (арк. 3).

Є також незначні текстові і стилістичні відмінності рукописного тексту від гранок. Наприклад, початок рукопису (чистовий варіант – ч. 1) такий: «Державний апарат сучасного капіталістичного суспільства є дуже міцним...» (арк. 3). Помітні заміни окремих слів, стилістичні правки. З текстом, імовірно, трохи попрацював редактор або й сам автор.

^{*5} У верстці (перша і третя частини), як і у рукопису, «Загальним Зборам» – заголовними літерами, проте у другій частині верстки цього вже не дотримано.

Товариство економістів при ВУАН – наукове товариство, засноване 1919 р. при Українській академії наук для вивчення історії та наявного стану народного господарства України. Голова – Костянтин Воблий, заступник – Георгій Кривченко, науковий секретар – Олександр Лапоногов. На середину 1920-х років у Товаристві нараховувалося понад 130 членів. Мало кілька секцій. Власних видань не було. На початку 1930-х років ліквідовано.

^{*6} Щодо історіографії цієї проблеми див. видання: Економічне становище України в 1917–1920 рр. // Економічна історія України: Іст.-екон. Дослідження : у 2 т. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 96–152; Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : у 2 кн. Київ, 2013–2015; бібліографію у кн.: Синявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни. Миколаїв, 2014. 476 с.

^{*7} Див.: Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст. : соціокультурні процеси: монографія. Дніпропетровськ : Інновація, 2007. 456 с.; Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с.

^{*8} Йдеться про Блана Луї (Blanc Louis; 1811–1882), представника французького утопічного соціалізму, діяча революції 1848 р., історика, автора 12-томної «Історії французької революції».

М. Птуха цитує видання: Фалькнер С. А. Бумажные деньги Французской революции (1789–1797). Москва : Изд. Редакционно-изд. отдела ВСНХ, 1919. XX, 328 с.

^{*9} М. Птуха активно використовує працю економіста немарксистського напрямку, відомого спеціаліста у галузі грошового обігу та економічної історії Семена Онисимовича (Соломона Нусимовича) Фалькнера (1890–1938). На початку 1920-х років він розробив «теорію емісійного господарства», яка багато в чому передбачила сучасну монетарну теорію. Жертва сталінських репресій.

Указана книжка Фалькнера – робота відділу економічних досліджень ВРНГ РРФСР – присвячена історії французьких асигнатів періоду Революції XVIII ст. У ній викладено передумови введення паперових грошей, розглянуто проблеми, які постали перед владою у зв'язку з впровадженням цього нового платіжного засобу, проаналізовано механізм витіснення асигнатами дзвінкої монети, а також причини ліквідації обігу у Франції паперових грошей. Особливу увагу автор приділив дослідженню феномену гіперінфляції у революційну епоху, її причин і наслідків. У 2021 р. працю Фалькнера опубліковано у перекладі у Франції (Fal'kner S. A. Le Papier-monnaie dans la Révolution française: une analyse en termes d'économie d'émission. Paris : Classiques Garnier, 2021. 529 p.). З сучасного див.: Spang R. Stuff and Money in the Time of the French Revolution. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 2015. 350 с.

^{*10} Див.: Головка О. В., Протасова Д. С. Особливості грошового обігу Доби Української революції 1917–1921 рр. // Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: тези доп. X Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 27-й річниці створення Харків. нац. ун-ту внутр. справ (м. Харків, 19 листоп. 2021 р.) / МВС України, МОН України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2021. С. 269–270; Сустретов А. Історіографія грошового обігу доби Української революції 1917–1921 рр. // Society. Document. Communication / Соціум. Документ. Комунікація : зб. наук. праць ; сер. «Іст. науки». Переяслав, 2022. Вип. 16. С. 165–186.

^{*11} Див.: список видань у: Баїк О. І. Розвідки про податки для населення у період Української революції (1917–1921 рр.) // Тенденції і перспективи розвитку інститутів права та держави : зб. тез доп. Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» [м. Київ, 19 квіт. 2018 р.] ; Матеріали І Всеукраїнських наукових читань пам'яті академіка С. Дністрянського «Західноукраїнська Народна Республіка – П'ємонт українського державотворення», [м. Тернопіль, 13–14 квіт. 2018 р.]. Київ–Тернопіль : ТНЕУ, 2018. С. 148–151.

^{*12} У гранках помилково – «додатків».

^{*13} У верстці: Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України під кер. Г. О. Кривченка. Київ, 1920, ст. 161.

Цю книжку економіста і економіко-географа Георгія Олексійовича Кривченка (1883–1960) вказують як таку, що видана у 1919 р. У 1919–1920 рр. Г. О. Кривченко був керуючим справами Демографічного інституту УАН, який очолював М. В. Птуха.

Нам відомо видання: Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України / Обробл. в Стат. відділі був. Мін-ва торгу і промисловости під кер. Г. О. Кривченка. Київ : Друк. А. І. Гросмана, 1919. 182 с.: табл.

^{*14} Йдеться про Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз («Централ»), створений у січні 1918 р. на базі Київського центрального сільськогосподарського товариства. У 1919 р. став координаційною установою сільськогосподарської кооперації, яка налічувала 43 союзи і 728 сільськогосподарських кооперативів. Організатором і головою наглядової ради «Централу» був відомий урядовий діяч УНР Кость Мацієвич (1873–1942), секретарем – Віктор Доманицький (1893–1962). Див.: Доманицький В. Коротка історія й напрямки діяльності Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу «Централ» // Українська сільськогосподарська кооперація. Подебради, 1926. 36. 1. С. 17–42; Марочко В. І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ : М. Р. Kots Publishing, 1995. С. 58–63; Фареній І. А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (іст. аспект): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси–Запоріжжя, 1999–2000. 184 с.

^{*15} Тут і далі йдеться про статтю члена правління Київського відділення «Цукротресту» Ісаєя Веніаміновича Серебринського, див.: Серебринский И. Сахарная кампания 1919–20 гг. // Народное хозяйство Украины / Ежемес. изд. Укрсовнархоза. Киев, 1919. № 6. Август. С. 94–108. Він є одним з авторів довідника: Сахарная промышленность СССР: Статистич. справочник на 1921–22 г. / под ред. И. Серебринского ; Стат. бюро Правл. Сахаротреста. [Киев] : Сахаротрест, 1923. 382 с., 19 л. диагр.: табл.

^{*16} Щодо грошової політики денікінської влади див.: Глибищук Н. В. Финансовая политика правительства А. Деникина // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 44. Т. 1. С. 148–154; Глибищук М. В. Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 2016. 228 с. – URL: <https://findbook.in.ua/books/sotsial-no-iekonomichna-politika-uriadu-a-dienikina-1918-1920-rr>

^{*17} РСФРР випустила 1918 р. величезним накладом (за штампами, заготовленими ще Тимчасовим урядом Росії) з орлом Тимчасового уряду, але з підписом керуючого Держбанку більшовика Георгія П'якова так звані п'яковські гроші номіналом у 1, 3, 50, 500 рублів. Усі написи на грошах зроблено у дореформеній орфографії. Пізніше друкувалися «п'яковки» із номіналами 1000, 5000 і 10 000 рублів. Як і гроші емісій 1917 р., «п'яковки» не забезпечувалися золотом і швидко знецінилися, їх випуск був припинений з 1 липня 1922 р.

Паперові грошові знаки, випуск яких був організований Тимчасовим урядом з 18 вересня 1917 р., – «керенки» (на прізвище міністра-голови Тимчасового уряду О. Ф. Керенського) – активно друкувалися Народним банком РСФРР у 1918–1919 рр., а також незаконно у різних місцевих друкарнях. «Керенки» не мали реального золотого забезпечення. Перебували в обігу до 1 жовтня 1922 р.

В Україні в роки визвольних змагань лише уряд Директорії у січні 1919 р. визначив єдиними засобами платежу на території країни гривні та карбованці, випущені за Центральної Ради і Гетьманату П. Скоропадського. Рублі, випущені за царату, а згодом Тимчасовим урядом, були анульовані та не приймалися державними установами. Після перемоги більшовицької армії та знищення УНР в Україні було заборонено обіг усіх банкот українського випуску, а «думки», «керенки» і «п'яковки» знову по-

чали вільне ходіння на рівні з новими грошима – совзнаками – до 1923 р., коли їх замінили на радянський рубль.

Щодо літератури див. комент.*¹.

*¹⁸ У Великій Британії 31 грудня 1917 р. введено у дію першу національну схему нормування цукру. У липні 1918 р. запроваджено пайкові книжки для м'яса, сала, бекону, шинки, масла і маргарину. Скасування нормування розпочалося 28 липня 1918 р. і було завершено 29 листопада 1920 р. Масло і м'ясо найсуворіше були обмежені у квітні–травні 1918 р., а цукор – у 1919 р. (див.: Mortimore, R. G. M., & Blick, A. (Eds.). *Butler's British Political Facts*. 2018 : Palgrave Macmillan. P. 516).

*¹⁹ Далі у верстці текст: «(Продовження буде)» підпис курсивом «Проф. Мих. Птуха». Текст гранок, позначений як друга частина «докладу: «Утворення кооперативної валюти у зв'язку з сучасним фінансово-економічним становищем України, зробленого загальним зборам Т-ва Економістів при Українській Академії Наук 2 червня 1920 р.» (арк. 48), має багато коректурних виправлень, особливо на перших трьох аркушах. Ця частина гранок, очевидно, була набрана першою, бо є позначка червоним олівцем – 23/X (арк. 48).

*²⁰ У верстці без зазначення номера сторінки. Проте в рукопису невідомо чому вказано «ст. 1» (арк. 16). Ідеться про видання: Фридман М. И. *Государственное хозяйство и денежное обращение в России*. Москва, 1919. 40 с.

М. Птуха подає цитату в українському перекладі.

*²¹ Туган-Барановский М. И. *Бумажные деньги и металл*. Петроград : Изд. Юрид. кн. склада «Право», 1917. 168 с.

*²² У верстці тут і в наступному абзаці виправлено з «мірила» під час коректури.

*²³ Йдеться про видання: Фалькнер С. А. *Бумажные деньги Французской революции (1789–1797)*. Москва : Изд. Редакц.-изд. отдела ВСНХ, 1919. XX, 328 с.

Опис книжки М. Фрідмана див. у комент.*²⁰.

*²⁴ Тут залишено авторське написання прізвища Сергія Юлійовича Вітте (1849–1915), міністра фінансів Російської імперії у 1892–1903 рр.

Див.: Молчанов В. Б. Вплив грошової реформи С. Ю. Вітте (1895–1898 рр.) на життєвий рівень населення підросійської України // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. Вип. 19. С. 129–150; Чук В. В. Грошова реформа в Росії 1895–1896 рр. // Сталий розвиток економіки. 2012. № 1. С. 53–57; Байбиков В. Ю. Консерваторы и подготовка денежной реформы в России (1880–1890) // Деньги и кредит. 2013. № 8. С. 68–74; також літературу у: Фицик Л. А. Основні напрями економічних реформ М. Бунге у 80–90-х роках XIX ст. // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Сер. : Міжнар. екон. віднос. та світове господарство. 2016. Вип. 6 (3). С. 113–117. Див. також: Степанов В. Л. Разработка концепции денежной реформы 1895–1897 гг. : роль предшественников С. Ю. Витте. Денежные реформы России: История и современность : сб. ст. Москва : Древлехранилище, 2004. С. 60–66; Правилова Е. А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах. 1801–1917. Москва : Новое изд-во, 2006. 456 с.

*25 У верстці використано застарілу форму «мат», у рукопису – «мати» (арк. 19).

*26 Йдеться про першу частину розвідки.

*27 Тут і далі виправлено нами – написання «французької» з рядкової літери за аналогією з правками тексту у гранках раніше. Поруч, через речення, нами за аналогією виправлено написання «російської».

*28 Див. опис видання у комент. *23.

*29 У верстці «Л. Кауфман», очевидно, – Ларіон; у рукопису – «Л. Г. Кауфман» (арк. 29). Йдеться про учителя М. Птухи у Петербурзькому університеті Іларіона Гнатовича Кауфмана (див. далі комент. *31).

*30 У верстці: «буває в ньому ріжна».

*31 Йдеться про кн.: Кауфман И. И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века : Опыт исслед. С.-Петербург : тип. Б. М. Вольфа, 1910. [6], 268 с.

М. Птуха цитує І. Кауфмана у перекладі, проте взяті з книги цитати Г. Котошихина подає російською. Текст І. Кауфмана такий: «То, что происходило въ Москвѣ и въ Новгородѣ за 200 лѣтъ передъ 1656 г., при Ва-

силіи Темномъ, ясно показало, что население не только не безучастно, но напротивъ очень ясно и толково умѣетъ разбираться въ особенностяхъ различныхъ денегъ, чутко и правильно вступаетъ за свои интересы и умѣетъ ихъ отстаивать. Это въ 1656 г. было забыто и упущено изъ виду» (с. 110–111). У верстці випала частина фрази, що є у рукопису М. Птухи, а саме слова – «дуже ясно і зрозуміло вміє розбиратися во властивостях ріжних грошей» (арк. 29).

Проф. Петербурзького університету Іларіон Гнатович Кауфман (1848–1916) був учителем М. Птухи, якого 1910 р. за наполяганням І. Кауфмана залишили при кафедрі політекономії та статистики для підготовки до професури. Майбутній академік УАН стажувався у Німеччині саме за підтримки учителя, який також допомагав молодому науковцю вирішити питання підготовки і складання кандидатських іспитів перед захистом дисертації на ступінь магістра політичної економії і статистики. Див.: ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 2. Од. зб. 17; Птуха М. В. Очерки по статистике населения. Москва, 1960. С. 3–6; Шпиталь М. І., Коцур Н. І. Академік М. В. Птуха (1884–1961). Життєпис: вершини та обриви : монографія. Житомир, 2018. С. 81–83, 175–176, 223.

*³² Цитату у гранках і рукопису М. Птухи (арк. 29 зв.) подано не точно, її виправлено за текстом із книги І. Кауфмана, який посилається на видання: Котошихин Г. К. О России, в царствование Алексея Михайловича / совр. соч. Григория Котошихина. 2-е изд. С.-Петербург : в тип. Эдуарда Праца, 1859. С. 82, 86.

Кауфман, на жаль, трансформує цитату, не точно подає текст, зокрема, у першому реченні («на всякіє запасы» замість «на всякіє товари»), скорочує текст останньої фрази.

Так виглядає текст у виданні 1859 р.:

«...не почали въ городаы возить сѣна и дровъ и сѣстныхъ запасовъ, и почала быть отъ тѣхъ денегъ на всякіє товары дороговъ великая...» (с. 82);

«...въ государствѣ серебряными деньгами учала быть скудость, а на мѣдныя было все дорого и многіе помирали зъ голоду...». (с. 86);

«А людей за тѣ денги какъ они ходили, за ихъ воровство, что они дѣлали и чинили смуту, казнено в тѣ годы смертною казнью больши 7000 человекъ; да которымъ отсѣкали руки и ноги и чинено наказаніе, и ссыланы въ ссылки, и дома ихъ и животы иманы на царя, больши 15000 человекъ, Московскихъ, и городовыхъ, и уѣздныхъ всякихъ чиновъ людей;...» (с. 86).

За найкращим археографічним виданням: Котошихин Г. О России в царствование Алексея Михайловича / Изд. Археогр. ком. Изд. 4-е. С.-Петербург, 1906. [8], XXXVI, 214, [2] с. (репр. 2013), ці цитати виглядають так: «Да въ то жъ время дѣлали денги полтинники мѣдные съ еѣимокъ, и крестьяне, увидевъ такие въ одну пору худые дѣланые денги, неровные и смѣшанные, не почалі въ города возить сѣна и дровъ и сѣѣстныхъ запасовъ, и почала быть отъ тѣхъ денегъ на всякие товары дороговъ великая» (с. 99); «і в государстве серебряными денгами учала быть скудость, а на мѣдные было все дорого и многие помиралі зъ голоду» (с. 105); «А людей за тѣ денги какъ они ходілі, за ихъ воровство, что они дѣлали и чинилі смуту, казнено въ тѣ годы смертною казнью болши $\frac{1}{2}$ челоѣкъ, да которымъ отсекали руки и ноги и чинено наказание, и ссыланы въ ссылки, и дома ихъ и животы иманы на царя, болші $\frac{1}{2}$ челоѣкъ, Московскихъ, и городовыхъ и уѣздныхъ всякихъ чиновъ людей; и много отъ того погибло честныхъ и знатныхъ и богатыхъ людей» (с. 105).

*33 Див. комент. *20.

Далі у таблиці у скороченнях «міл.» «кар.» і «м.» «к.» ідеться про «млн карбованців».

*34 У верстці і рукопису (арк. 20) немає узгодження: «Ніякого регулювання... не було-б можливим».

*35 Першою країною, яка встановила золотий стандарт, була Британія (1819). Масовий перехід на золотий стандарт відбувся у 70–80-ті роки XIX ст. (Німеччина, Франція, Бельгія, Італія та ін.). Російська імперія, за ініціативи насамперед С. Вітте, запровадила золотий рубль у межах фінансової реформи 1897 р. У середині 1920-х років ідею повернення до золотого рубля намагалися реалізувати у СРСР. Викарбувану у 1923–1925 рр. золоту монету номіналом у 10 рублів (8,603 г, 900 проба) було прирівняно до 10-рублевої золотої монети царського карбування. Ідея запровадити золотий рубль виникла знов у 1950 р. (постанова Ради міністрів СРСР від 28 лютого 1950 р.), але не була реалізована.

*36 В оригіналі у М. Фрідмана: «В такой обстановке усиленный выпуск» (с. 35).

*37 В оригіналі: «жалование» (с. 35).

^{*38} Тут текст другої частини підготовленої публікації закінчується словами: «(Закінчення буде)» і підписом «Проф. М. Птуха», із поданням прізвища та ініціала курсивом.

^{*39} Тут і далі виправлено за аналогією з попереднім текстом на «жадної» з «жодної» у цій частині верстки. У рукопису М. Птуха вживає «жадної».

^{*40} Щодо історії української кооперації цих часів див.: Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк : Тов-во української кооперації. 1964. 624 с.; Марочко В. І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ : М. Р. Kots Publishing, 1995. 224 с.; Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти / [С. Г. Бабенко, М. А. Аріман, В. В. Апоній та ін.]. Київ : Ред. газ. «Вісті...», 1996. 192 с.; Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти : зб. ст. : в 2 т. Львів, 1998–2001. Т. 1. 240 с.; Т. 2. 224 с.; Українські кооператори: Іст. нариси. Кн. I–III. Львів : Вид-во «Укоопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999–2007.

^{*41} Тут і далі кілька разів виправлено помилкове використання іменника «місто», коли йдеться про «місце». Зазначимо, однак, що М. Птуха активно використовує іменник «город» щодо міста.

^{*42} У верстці (і рукопису – арк. 34) тут і далі саме «гривна», хоча назва грошей у незалежній Україні ще від Центральної Ради / УНР була «гривня».

^{*43} У верстці використано один із варіантів тогочасного вживання у Західній Україні – «непродуктовні». Відновлено варіант із рукопису М. Птухи (див. арк. 34 зв.).

^{*44} Останні слова в [] додано з рукопису – арк. 36.

^{*45} М. Птуха у цьому місці не подав посилання на цитату. Тут і далі подано переклад слів А. Жанбона, які наводить С. Фалькнер у своїй праці, на яку є посилання: Фалькнер С. А. Бумажные деньги Французской революции (1789–1797). Москва : Изд. Редакц.-изд. отдела ВСНХ, 1919. С. 204–205 (див. далі комент. ^{*46}).

Йдеться про Андре Жанбона, більш відомого як Жанбон Сент-Андре (Jean-Bon Saint-André; Jeanbon Saint André; 1749–1813), французького пастора і політика часів Великої революції, депутата Національного конвенту (див. також: Ligou D. Jeanbon Saint-André, membre du grand comité de salut public de l'an II 1749–1813, Paris, Messidor, 1989. 250 p.; Morini-Comby J. Les assignats: revolution et inflation. Paris : Nouvelle Librairie Nationale, 1925. 165 p.).

^{*46} У Франції квінтал (у середньовічній латині – quintale, у старофранцузькій – quintal) дорівнював 100 ліврам, близько 48,95 кг, але пізніше був визначений як вага у 100 кг, і почав називатися метричним квінталом і позначатися символом «qq». У XX ст. квінтал, або метричний центнер, – міра ваги у метричній системі, що дорівнювала 100 кг і відповідала 1,96841 англійського центнера, або 6,104821 пуду (див.: Справочный коммерческий словарь / под ред. Н. Г. Филимонова. Москва : Изд. Центросоюза, 1926).

Ця одиниця досі використовується в арабському світі під назвою qintar. Наразі неформально визначена у 50 кг.

^{*47} Так у рукопису – арк. 38. У верстці помилково: «недостаток».

^{*48} Див. опис видання у комент. ^{*23}.

^{*49} Згадані у тексті свята православного Великодня припадали: в 1914 р. на 6 квітня за юліанським календарем, що діяв тоді у Російській імперії (це було 19 квітня 1914 р. за новим стилем); у 1917 р. Великдень святкували 2 квітня за старим стилем (15 квітня за григоріанським календарем).

^{*50} Див. опис книги у комент. ^{*20}.

^{*51} Так у верстці і рукопису (арк. 39).

^{*52} Так у верстці і рукопису (арк. 39 зв.).

^{*53} Як зазначалось, доповідь було зроблено під час нетривалої влади у Києві українсько-польських військ у травні–червні 1920 р.

Див.: Михайлова О. Польсько-український союз 1920 р. Військово-господарча співпраця на території Правобережної України (кінець квітня – середина червня) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Київ, 2011. Вип. 6. С. 295–336; Гай-Нижник П. Переосмислення ролі С. Петлюри та значення військово-політичного союзу України з Польщею (1920) в сучасній українській історичній пам'яті // Спадщина Пілсудського та Петлюри. Минуле, сьогодення та майбутнє партнерства Польщі та України : монографія. Київ : Ніка-Центр; Люблін : Видавництво УМКС, 2021. С. 60–78; Chwalba A. Przegrane zwycięstwo. Wojna polsko-bolszewicka 1918–1920. Wołowiec, 2020. 387 s.

*54 У верстці помилково: «потрибно», в рукопису є частка «не» (арк. 40 зв.).

*55 У верстці при редагуванні фрази з рукопису (арк. 40 зв.) помилково: «засоби».

*56 Так у рукопису: «спонукали б приватні особи» (арк. 40 зв.).

*57 Зазначимо, що у цьому пункті, текст якого зберігся й в авторському рукопису (олівцем), написано «жадних», хоча в верстці – «жодних», «не покладе на її свою руку» – у верстці «на неї». Виправлено олівцем «мати місце» на «мати місто», що і відтворено у верстці, але замінено нами у публікації на первинний варіант. Авторський підпис у рукопису: Проф. М. Птуха (арк. 41).

*58 У гранках підпис «Проф. Мих. Птуха» набрано курсивом, а два останні слова – жирним шрифтом.

ЛЮДНІСТЬ УКРАЇНИ ДО 1960 р. (кількість, склад за статтю й віком, природний приріст за умов сучасної смертності й плодючості)*¹

1. Загальні уваги

Свою природою статистика має обмежуватися постачанням і технічним та науковим опрацюванням числових відомостей про сучасне й минуле. Однак, давно вже в деяких ділянках економічного й соціального життя поширюють її завдання й на передбачання більше-менше близького майбутнього. Практичні потреби, що стоять у зв'язку з регулюванням і плануванням нашого життя, ставлять надто великі вимоги щодо числового передбачання в тій чи тій ділянці. У такому разі роль статистики – на підставі відповідної аналізи числових даних про сучасне й минуле та на підставі певних тенденцій розвитку (оскільки вони виявилися зовні) встановити найімовірніше.

Масові явища соціального життя з погляду числового передбачання можна поділити на 3 категорії. Перша – це вища, що їх можна вважати за незалежні від волі людської. Приблизне визначення їх величини буває досить точне для теоретичних і практичних потреб. Прикладом таких масових явищ може бути смертність і захворюваність людності. До другої категорії належать масові явища, що максимально чи майже виключно залежать від людської волі. Оскільки на волю нашу впливають різні мінливі обставини не випадкового характеру, числові коливання цих масових явищ бувають більші й тому передбачання майбутньої величини їх не може бути таке певне, як перших явищ. Прикладом є народженість, що за останніх років у різних країнах зробила статистичне передбачання числа й складу майбутньої людності справою надзвичайно складною. До цих двох категорій слід додати ще й третю, що до неї належать деякі масові явища економічного життя. Регульовальна й планувальна воля держави втручається в економічні процеси й вони тою чи тою мірою позбуваються стихійності, що була колись за принципу *laissez faire, laisser passer**². Передбачання величини економічних явищ, що залежать значною мірою від волі держави, базується не тільки на числових відомостях про сучасне й минуле. Але на увагу, звичайно, треба брати насамперед сучасне з тими реальними можливостями, що об'єктивно виявилось й тому припускають числове визначення.

Людмила Україна до 1960 року.
(Кілецько, склад за статтю й вірши, приписує
прислів'я ^{за} ~~чужою~~ сучасної смертності й подоби).

[illegible][illegible]

не имеет своего характера

Ступінь точности передбачання числа й складу людности за статтю та віком залежить од того, як фактично складається в майбутньому природний і механічний рух її. Проблему механічного руху для нашої країни ми примушені тут оминати, оскільки переселення людей залежать переважно від степені розвитку продукційних сил і напрямку його, а також од регулювання переселенчої справи як у межах нашої країни, так і в міжнародньому масштабі. Об'єктивних підстав судити про числовий бік процесів механічного руху людности на Україні протягом ближчих 30 років ми не маємо й тому розглядатимемо тільки-но природний рух її.

Саме явища смертності й плодючости належать до двох протилежних категорій з погляду передбачання. Ніхто, можна сказати, не хоче помирати, а тому передбачання на близьке майбутнє стоїть на значно твердішому ґрунті щодо смертності, аніж щодо народжености. Так, відомий англійський статистик проф. А. Бовлі^{*3} пише: «Число народжень у майбутньому – справа чистої догадки (pure conjecture)». Справа, мовляв, інша щодо передбачань для людности, що вже існує; тут він уважає, що «ми стаємо на твердий ґрунт, якщо обмежимо нашу розвідку особами, які доживуть до 15 років і більш на кінець першого семестру р[оку] 1941, – бо всі вони вже народилися»¹⁾.

На височінь смертності впливає переважно комплекс причин, що не міняються раптово. Деякі випадкові причини, як ото війна, епідемія тощо можуть, правда, чимало підвищити загальний рівень смертності, але статистичне передбачання таких явищ неможливе. Ураховувати пробують хіба стали тенденцію до зменшення смертності в часі. Більш уваги звертають на хитання чисел смертних випадків та природного приросту, що повстають у наслідок зміни вікового складу людности (за гіпотези, що самі повікові міри смертності залишаються такі, як їх зафіксувала остання таблиця смертності).

Далеко складніша справа статистичного передбачання майбутніх поколінь народжених. Для країн Західної Європи давно вже встановили, що плодючість за обставин сучасної культури є більше моральне явище, що переважно залежить од волі людської. Людність України в своїй масі підійшла до шляху волевого обмежування народжень пізніш за інші країни. Регулярне й цілком виразне падіння народжености почалося на

¹⁾ Bowley A. L. *Estimation de la population en état de travailler dans certains pays en 1931 et en 1941 / préparé pour le Comité préparatoire de la Conférence économique internationale. Genève : Service des publications de la Société des Nations, 1926. P. 3.*

Україні з кінця 1890-х років, як і по всій кол[ишній] Росії. Загальні коефіцієнти народженості на Україні мало не весь час трохи нижчі, ніж в європейській частині Союзу. Для 24 довійськових років маємо такі пересічні числа коефіцієнтів народження, смертності й природного приросту:

Роки	Україна			Вся кол[ишня] Евр[опейська] Росія		
	Народилося, %	Померло, %	Природний приріст, %	Народилося, %	Померло, %	Природний приріст, %
1891 – 1895	48,5	31,7	16,8	48,9	36,2	12,7
1896 – 1900	48,8	27,6	21,2	49,5	32,1	17,4* ⁴
1900 – 1905	44,7	26,1	18,6	47,7	31,0	16,7
1906 – 1910	43,6	26,1	17,5	45,8	29,5	16,3
1911 – 1914 ^{х)}	41,8	22,7	19,1	43,9	27,1	16,8

^{х)} для Евр[опейської] Росії 1911–1913 рр.

Хитання народженості останніх часів надто яскраво стверджують надзвичайну складність, або, краще сказати, неможливість будь-скільки точних передбачень на далеке майбутнє в нашій країні. Джерела державної статистики УСРР наводять числа народжених, починаючи з 1923 р., дарма що відомості для цього року офіційна статистика України вважає за «звідома неповні»¹⁾.

Адже ж, одкидаючи дефектні відомості 1923 р., маємо для решти років дві хвили: спочатку народженість трохи зростала, а починаючи ж з 1927 р. зменшується навіть абсолютне число новонароджених. Темп падіння, що виявився останніх років, великий. 1926 рік був, власне, зламний. Дарма, що тоді народилося дітей щось на 11 тисяч більше проти попереднього року – загальний коефіцієнт народженості знизився на 0,6%*⁵.

¹⁾ Корчак-Чепурківський Ю. О. Рух населення УСРР перед світовою війною // Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною : [зб.] / вид. ЦСУ УСРР. Харків, 1927. С. XXIV. У зв'язку з міським переписом р[оку] 1923, смертність цього року освітлено в розвідці: Хоменко А. П. До питання про сучасний рівень загальної смертності на Україні. Харків : ЦСУ УСРР, 1925. 26 с.*⁶

Природний рух людности на Україні 1923–1930 рр.^{1)*7}

Роки	Народилося живих				Померло				Природний приріст %
	хлопчиків	дівчаток	осіб обох статей		чоловіків	жінок	осіб обох статей		
			усього	на 1000 людности			усього	на 1000 людности	
1923	482 533	446 918	929 451	34,7 ^{*7а}	232 859	217 647	450 506	16,8 ^{*7а}	17,9 ^{*7а}
1924	601 575	561 277	1 162 852	42,5	255 533	236 346	491 879	18,0	24,5
1925	618 298	578 501	1 196 799	42,7	280 887	256 688	537 575	19,2	23,5
1926	623 206	584 701	1 207 907	42,1	273 788	244 868	518 656	18,1	24,0
1927	611 166	573 200	1 184 366	40,3	276 010	246 627	522 627	17,8	22,5
1928	586 759	522 509	1 139 268	38,1	261 188	234 511	495 699	16,6	21,5
1929	557 518	523 451	1 080 969	35,4	283 683	254 981	538 644	17,6	17,8 ^{*7б}
1930	526 737	496 215	1 022 952	33,0	281 848	256 232	538 080	17,4	15,6 ^{*7в}

Отже явища народжености й плодючости чимало мінливіші на Україні, аніж серед більшості інших країн. Це надає справі передбачання майбутніх поколінь ще менше певності, ніж там.

2. Спосіб вираховувань майбутньої людности, що ми його вживаємо

Передбачання кількості людности в майбутньому давно вже набули великої популярности в зв'язку в обчисленням людських ресурсів країни з погляду її економічної чи воєнної могутности, або з погляду неможливости для неї використати їх у повній мірі через недостатній розвиток продукційних сил. Проте, раніш подібні вираховування були надто сумарні, грубо емпіричні. Нині ж, коли проблема людности стоїть у центрі уваги всіх країн, ця галузь статистики почала дуже швидко розвиватися. У загальному рухові участь узяли всі головніші народи світу, для яких маємо низку праць, присвячених цій проблемі. Методів вираховувань уживають найрізноманітніших – від грубо емпіричних до тонких математичних. Поділити їх

¹⁾ Для 1930 р. попередні підсумки. Відносні числа на 1000 пересічної людности вираховані нами^{*8}.

можна на два види. Раніше, іноді ж і тепер еволюцію числа людности розглядають як суцільне явище, що його можна математично формулювати. Найпростіша форма цього виду вирахувань – гіпотеза геометричного зростання людности за певною пропорцією. *⁹ Так, президент Сполучених Штатів часів громадянської війни А. Лінкольн колись був заявив, що вже народилися ті громадяни, які доживуть часів, коли Сполучені Штати матимуть 250 мільйонів жителів. Ті, що народилися р[оку] 1861, матимуть нині 69 років, проте людність у Штатах не дійшла ще й половини числа, що його визначив Лінкольн, уважаючи, що кожні 10 років людність збільшуватиметься на 30%. Мало не кожна країна може продемонструвати кілька подібних вирахувань.

Останніх часів роблять спроби встановити біологічне обґрунтування способів передбачання. Так, проф. Р. Пирл¹⁾ звертаючись до системи формул бельгійського математика Verhulst'a*¹⁰, що давно вже (1838 і 1842 рр.) їх був вивів, поліпшує ці формули. *¹¹ Суто механічний погляд на «закони» зростання людности якимось то протирічить природі статистики, що вона ввесь час мусить мати на оці реальність величин. Гадаємо, що цілком правдиво висловлюється Грінвуд²⁾ про математичні передбачання: «ці формули відповідають певним необхідним біологічним умовам, тому своєю природою вони не можуть призвести до бодай приблизного визначення чисел майбутньої людности; часом можуть призвести й до гумористичних наслідків, перевищуючи усяке число, яке можливе на землі, або зменшуючи його до нуля й нижче від нього».

Здається, що з погляду суто статистичного чимало певніше передбачати майбутню людність на підставі детального опрацювання статистичних відомостей останнього часу про смертність і плодючість (а також міграцію) людности. Тут, однак, теж маємо відміни в конкретних способах*¹² вирахувань*¹³. За умов швидких змін у мірах інтенсивности природного руху людности на Україні дуже важко було б за основу вирахувань узяти будь-які припущення щодо еволюції плодючости й смертности в майбутньому. Тому найкраще в вирахуваннях виходити з гіпотези незмінности мір цих явищ, що були встановлені для останніх часів. Таким чином, можна більше-менше правдиво встановити загальні тенденції розвитку людности, дарма що наші вирахування не можуть, звичайно, претендувати

¹⁾ Pearl R. *Studies in Human Biology*. Baltimore, 1924. P. 523–584.

²⁾ Greenwood M. *The Growth of Population in England and Wales // Metron*. 1925. Vol. 5. P. 68–71.

навіть на таке точне число визначення майбутньої людності як, скажемо, у Франції, Англії або Сполучених Штатах. Дальше падіння плодючості, що його, на нашу думку, безсумнівно можна сподіватися призведе, очевидно, до зменшення питомої ваги наймолодшої частини людності на Україні¹⁾*¹⁴. Людність буде пересічно старіша, ніж це виявляється з наших чисел. Безперечно перевага вирахувань на підставі припущення незмінності мір полягає в тому, що вони наочно виявляють вплив постійних причин хитання загальних коефіцієнтів смертності, народженості й природного приросту людності України в майбутньому, тих хитань, що стануться в наслідок змін складу людності за віком і статтю. Отже, ми далі й подаємо наслідки вирахувань, виходячи з чисел людності за переписом 17 грудня 1926 р., з мір смертності за 1925–1926 рр. і з мір плодючості 1929 р. Кожну однорічну вікову групу живих ми послідовно посуваємо на рік уперед і встановлюємо таким чином числа людності на 1 січня кожного року до р[оку] 1960 включно.

Спроби встановити кількість людності на Україні в майбутньому були і раніше, Так, кол[ишній]*¹⁵ завідувач Відділу Демографії Центральної Статистичної Управи України А. П. Хоменко працював над цією проблемою, дарма що праці своєї не опублікував*¹⁶. Ю. Корчак-Чепурківський, під час свого перебування в Центральній Статистичній Управі України, вирахувавши таблиці смертності, обчислює також майбутню людність України для 1927–1933 рр.*¹⁷ Є спроба освітлити це питання у все-союзному масштабі. С. Г. Струм[и]лін²⁾ ще р[оку] 1925, на підставі роботи,

¹⁾ Це можна бачити бодай із матеріялів, що їх наведено в брошурі: *Томілін С. А., Шрейдер М. К. Аборти на Україні : Основні показчики поширення та методика вивчення абортів. Харків, Держстатвидав УСРР, 1930. 46 с.* Автори наводять, між іншим, такі цікаві відомості (с. 3). Усього за 1926–27 господарчий рік лікувальні установи України зареєстрували 245 088 абортів. За групами залюднених місць на 1000 душ людності припадає:

	4 великих міста	Інші округові міста	Решта місцевостей
Народилося живих	22,0	27,5	42,5
Абортів	19,1	19,8	7,1

²⁾ *Струмилин С. Г. Наши трудовые ресурсы и перспективы // Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда: очерки и этюды. Москва : Вопросы труда, 1925. С. 41–50.*

що її зробили в Держплані Союзу, подає відомості про ймовірний склад людности Росії за статтю й віком (0–15, 16–49, 50–100 років) для 1920–1941 рр. В основі вирахувань лежать дані перепису 1920 р. за віком і статтю, «нормальна народженість на 1000 душ шлюбного віку 18–49 років» і «нормальна смертність для кожного віку» – без точного зазначення^{*18}.

Для РСФРР маємо 3 статті Б. Бабиніна¹⁾. Щодо методології, ці праці мають багато спірних моментів^{*19}.

3. Числа людности на 1 січня 1927 р.

Всесоюзний перепис зареєстрував наявну людність України на 17 грудня 1926 р., тобто числа його доводиться посунути на 15 день уперед, щоб одержати людність на 1 січня 1927 р. Зробити це дуже легко, розподіливши природний приріст людности пропорційно до зареєстрованих вікових груп. Чимало важче справа з віковим складом переписаних. Тут є чималі скоки, надто в старіших віках, що кінчаються на 5 і на 0; їх можна пояснити головне неправдивим свідченням людей про свій вік. Доводиться числа вирівнювати, щоб здобути ймовірніші дані розподілу людей за віком. Вирівнювання чисел перепису 1926 р. в нашій країні є справа надзвичайно складна. У наслідок імперіялістичної й громадянської війни за низку років маємо деформовані групи дорослих чоловіків та дитячі групи. Надто важко оперувати з останніми. Числа про народжених маємо тільки з 1924 року; отож 1915–1923 років включно їх бракує або вони звідомно неповні. За цей час народженість надзвичайно хиталася й тому судити про ступінь правдивості вікового складу дітей 3–12 років, переписаних 1926 р., надзвичайно важко. ^{*20}Інтерпольовані числа живих на 1 січня 1927 р. ми запозичили у Ю. Корчака-Чепурківського за винятком перших 4 дитячих років²⁾.

¹⁾ Бабынин Б. 1) *Население РСФСР в 1926–1941 г.* // Бюл. Госплана РСФСР. 1926. № 23–24. С. 20–38; 2) *Демографические предпосылки перспективного планирования* // Планов. хозяйство. 1928. № 8. С. 315–332; 3) *Перспективная динамика контингентов детей возраста 8–11 лет по РСФСР* // Статистика и народное хозяйство. Статьи и материалы : Вып. 2. Москва : ЦСУ РСФСР, 1928. С. 71–81.

²⁾ Він дав нам наслідки своїх нових спроб вирівняти дані перепису 1926 р., які подекуди різняться від тих, що лежать в основі його таблиць смертності. Див.:

Порівнюючи числа перепису для дітей 0–2 років, приходимо до висновку, що вони дуже розбіжні з відомостями про народжених 1924–1926 рр. без померлих 0–2 років. Перший звернув на це увагу саме Ю. Корчак-Чепурківський, що склав таку табличку¹⁾.

	Вік (у дужках рік народження)			
	0–1 (1926)	1–2 (1925)	2–3 (1924)	Разом* ²¹ 0–2 р.
ХЛОПЧИКИ				
Народилося	623 206	618 298	601 575	1 843 079
Дожило до 01.01.1927* ²²	556 428	505 713	471 327	1 533 468
Перепис дає	490 272	442 526	413 130	1 345 928
Різниця у %	– 11,9	– 12,5	– 12,3	– 12,2
ДІВЧАТКА				
Народилося	584 701	578 501	561 277	1 724 479
Дожило до 01.01.1927	533 042	488 785	455 429	1 477 256
Перепис дає	472 133	427 668	405 393	1 305 194
Різниця в %	– 11,4	– 12,5	– 11,0	– 11,6

Автор вважає, що основна причина розбіжності в числах є недооблік дітей 0–1 та 1–2 років та перебільшення віку дітей 2–3 років на 1 рік, у наслідок чого було штучне підвищення цієї вікової групи. Але перепис 1926 р. на Україні організовано було добре, а тому ми ніяк не можемо погодитися з думкою, ніби тоді не зареєстрували малолітніх дітей щось із 12%. Для подібних припущень закордоном є певні підстави. Поточну реєстрацію давно вже поставлено там на належну височінь і її дані часто вважають за кращі, ніж відомості перепису. Отже, й по інших країнах, порівнюючи числа перепису й поточних записів, приходили були до вис-

Корчак-Чепурківський Ю. О. Таблиці доживання і сподіваного життя людності УСРР, 1925–1926. Харків : Вид ЦСУ УСРР, 1929. С. 53.

¹⁾ Корчак-Чепурківський Ю. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // Вісник статистики України. 1928. № 2. С. 155.

новку, що дітей 0–2 років під час перепису подекуди не було зареєстровано¹⁾.

Причина, як гадають, є те, що люди не надають великого значення тендітним дітям віку 0–2 років і тому нерідко їх пропускають. Це легко може статися, коли перепис переводять за способом самообчислення. Коли ж, як оце в нас, спеціальні реєстратори самі заповнюють формуляри, таких пропусків не може бути багато. Однак, здається нам, загальна причина пропусків малих дітей не має сили на Україні. У сільських місцевостях землекористування й сільсько-господарчий податок нормували, між іншим, залежно від числа членів сім'ї. Це мусило призводити (не під час перепису, звичайно) до перебільшення сільської людності, що до неї (оскільки це було можливо) голова родини міг занести й тих, що жили в містах і економічного зв'язку з сім'єю не мали. Під час перепису була повна рація сподіватися, що всіх наявних членів сім'ї люди таке виявлять. Так само й по містах є економічні причини, що впливають на людність у бік правдивого сві[д]чення про наявність малих дітей. З другого боку, самий розмір розходжень (12%) залишається чомусь майже без змін у перших 3 вікових групах 0–1, 1–2 і 2–3 років. Усе це примушує нас шукати причин розходжень на боці реєстрації народжень і головне смертей малих дітей. Про чималі пропуски померлих 0–1 року не один раз згадується в нашій офіційній статистиці²⁾. Зокрема наші досліді показали, що Ю. Корчак-Чепурківський переменшив смертність дітей 0–1 року. Він, правда, робить поправку

¹⁾ За новіших часів думку, що в Італії за перепису 1921 р. оминули 153 236 дітей обох статей 0–2 років, висловив проф. Вінчі. Див.: Vinci F. *Sulla distribuzione per età della popolazione italiana* // *Rivista Italiana di Statistica*. Anno 1. [1929]. № 2. P. 132.

Так само Генеральний Реєстратор Англії і Уельсу схиляється до думки, що дітей 0–2 років оминали під час цenzів 1911 й 1921 pp.^{*23} Див.: *Census of England and Wales, 1921 : General Report with Appendices* / [General Register Office]. London : H.M.S.O., 1927. P. 77.

Таку ж думку в загальній формі зустрічаємо в Г. Майра. Див.: Mayr G., von. *Statistik und Gesellschaftslehre*. 2. Bd: *Bevölkerungsstatistik*. 2. Aufl. 1. Lief. Tübingen : J. C. B. Mohr, 1922. S. 97.

²⁾ Див., напр[иклад]: *Сучасна статистика населення України: Доповідь Центр. стат. управи УСРР XVIII сесії Міжнарод. стат. ін-ту / ЦСУ УСРР. Харків, 1929. С. XXVI*.^{*24} Строк обов'язкового реєстрування народження на Україні – 1 місяць, смерті – 3 дні.

на певний недооблік померлих немовлят, але лише для самого початку життя.¹⁾

Не маючи можливості на підставі друкованого матеріалу остаточно розв'язати цю проблему нашої сучасної статистики, для дітей 0–2 років беремо за основу своїх дальших вирахувань числа перепису, а не поточної реєстрації. Вони, однак, потребують повного вирахування, бо дітей 3–4 років, що вийшли з покоління народжених 1923 р., нараховано було занадто багато, проти попередніх вікових груп. Ми інтерполювали 4 перших дитячих групи, виходячи з гіпотези про однакову інтенсивність смертності 1923–1926 рр. у кожній віковій однолітній групі й базуючись на числах народжених за ті самі роки. Тобто суму переписаних дітей 0–4 років, що їх ми пересунули на 1 січня 1927 р., розділяли на групи 0–1, 1–2, 2–3 і 3–4 років на підставі зазначених вище гіпотез (див. додаток № 1). Надмірні труднощі ми мали з віковою групою 3–4 років, тобто дітьми, що народилися р[оку] 1923. Їх зареєстровано було всього 482 533 хлопчиків і 446 918 дівчаток, тобто на 20,1% менше, ніж р[оку] 1924. Ми вважаємо за можливе додати до них ще 10% на пропуски реєстрування.

4. Сучасна смертність і народженість на Україні

Вище ми зазначили, що в основу своїх вирахувань кладемо поки-що єдині повні таблиці смертності Ю. Корчака-Чепурківського для 1925–1926 рр.²⁾ Наші сумарні таблиці для 1926–1927 р. дають величини для однієї вікової групи 0–4 років, потім для 5-літніх до 55 років, а далі для 10-літніх³⁾. Смертність за цей короткий час хиталася мало й тому без

¹⁾ Він виправив числа померлих немовлят, виходячи з припущення певної закономірності ходи смертності в часі на початкові життя. Саме він прийняв «пруську смертність для перших 3 днів життя, замість зареєстрованої нашими ЗАЦС'ами»^{*25}. Див.: *Корчак-Чепурківський Ю. О. Таблиці доживання... С. 29.*^{*26} Коли ми студіювали смертність немовлят 0–1 року, виявилася потреба робити поправки й для дітей більшого віку, бо рух смертності в дрібних ділянках віку й надалі проти чужеземних країн триває ненормально. Окрім того, можливі, звичайно, пропуски, що розподіляються більше-менше пропорційно поміж усіма віковими групами померлих.

²⁾ Таблиці смертності, що їх ЦСУ СРСР вирахувано для всього Союзу та окремих республік, що входять до нього, тощо, саме тепер почали друкувати.

³⁾ Нашу методу в загальних рисах описано в статті: *Ptucha M. Die Sterblichkeit in Russland // Metron. Roma, 1924. Vol. 3, № 3/4. P. 469–520.* Детально

особливих вагань можна брати таблиці для 1925–1926 рр. Вийняток становлять, однак, немовлятка.

Вік	[Імовірність смерті впродовж року]*27			
	Хлопчики		Дівчатка	
	К[орчак]- Ч[епурківський]	у нас	К[орчак]- Ч[епурківський]	у нас
0	0,17352	0,18338	0,14443	0,15232
1	0,05855	0,05563	0,05462	0,05177
2	0,03423	0,03164	0,03332	0,02994
3	0,02410	0,01931	0,02338	0,01841
4	0,01778	0,01588	0,01736	0,01544

З наведеної таблички видно, що ймовірність померти для всіх вікових груп дітей 1–4 років обох статей вище в Корчака-Чепурківського, ніж у нас, за винятком саме немовлят. До речі зауважити, його величини в жадному разі не можна зв'язати з відомостями перепису 1926 р. про живих дітей, хіба тільки припустивши, що за переписом пропущено було щось 12% дітей 0–2 років.

Після ґрунтовного пророблення проблеми сучасної дитячої смертності, ми прийшли до висновку, що нашу величину смертності дітей 0–1 року можна вважати чи не за мінімальну, що, правда, навряд чи далеко відбігає від дійсної. Через те ми, узявши числа Корчака-Чепурківського інтерполювали величину смертності немовлят. Виходимо ми з гіпотези пропорційності інтенсивності вимирання дітей 0–1 року числам для дітей 0–4 років за таблицями Корчака-Чепурківського й нашими. Отже, ймовірність дожити в хлопчика буде 0,80640, а в дівчинки 0,83629. Імовірність новонародженого певного року дожити до 1 січня наступного

описано її й пристосовано в різних напрямках у нашій монографії: Птуха М. *Смертність у Росії й на Україні = Mortalite en Russie et en Ukraine / Центр. стат. упр. УСРР. Харків; Київ: Київ-Друк, 8-ма друк., 1928. 195 с., 117 табл. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук; т. 5).*

Людність України до 1960 р.

року і тих, що мають 1–2, 2–3, 3–4... років на 1 січня дожити до 1 січня наступного року, вираховано на підставі поділення відповідних значень колони Lx , тобто чисел – сучасників за таблицею смертності. Імовірності ці наведено в додаткові № 1.

Важче вирахувати числа народжених. Для 1927 й 1928 рр. беремо фактичні числа тих, що народилися, а для 1929 [р.] – попередні підсумки¹⁾.

Перелом у плодючості людності на Україні був р[оку] 1926, максимальне ж падіння навіть абсолютних чисел новонароджених знаходимо р[оку] 1929 – аж на 8,31% проти попереднього року. Дуже цікаві числа плодючості окремих вікових груп жінок дітоспроможного віку^{*28}.

Міри плодючості жінок на Україні 1925–1929 року²⁾ *29

Вік	1925	1926	1927	1928	1929	У % (до числа 1925 р. – 100%)			
						1926	1927	1928	1929
15–19	0,03725	0,03698	0,03971	0,03847	0,03432	99,3	106,6	103,3	92,1
20–24	0,24791	0,23799	0,23807	0,22588	0,20100	96,0	96,0	91,1	81,1
25–29	0,29549	0,28901	0,26591	0,24573	0,21771	97,8	90,0	83,2	73,7
30–34	0,20408	0,20653	0,19030	0,17676	0,15555	101,2	93,2	86,6	76,2
35–39	0,18269	0,18089	0,16509	0,15198	0,13409	99,0	90,4	83,2	73,4
40–44	0,08452	0,08103	0,07413	0,06595	0,05839	95,9	87,7	78,0	69,1
45–49	0,02501	0,02117	0,01933	0,01748	0,01524	84,6	77,3	69,9	60,9
50–54	0,00260	0,00200	0,00161	0,00171	0,00153	76,9	61,9	65,8	58,8
15–54	0,15256	0,14970	0,14267	0,13341	0,11841	98,1	93,5	87,4	77,6

¹⁾ Оці останні надіслав нам [колишній]^{*30} завідувач Відділу Демографії Центральної Статистичної Управи України А. П. Хоменко, за що й складаємо йому щирю подяку. Остаточні підсумки можуть, на його думку, розійтися з попередніми мабуть не більше, як на 0,5%.

²⁾ Детальні дані, що можуть характеризувати плодючість на Україні 1925–1929 рр., подано А. П. Хоменком у наведеній вище роботі «Сучасна статистика населення України».

Для 1929 р. поки-що немає відомостей про народжених у зв'язку з віком матері. Ми інтерполювали відповідні величини, виходячи з припущення, що абсолютні числа народжених цього року пропорційні до тих, що їх маємо для п'ятилітніх вікових груп матерів р[оку] 1928.^{*31}

Плодючість усіх дітоспроможних жінок 15–54 років¹⁾ р[оку] 1926 зменшилася проти попереднього на 1,9%, р[оку] 1927 – на 6,5%, р[оку] 1928 – на 12,6%, а 1929 [р.] – на 22,4%. Числа за 2 останні роки розбіжені на 11,2%.^{*32} Узявши міри плодючости 1925 р. за 100, можна з'ясувати, які саме вікові групи жінок беруть найбільшу участь у загальній тенденції падіння плодючости. Насамперед випадає в око, що наймолодші дітоспроможні жінки 15–19 років^{*33} найменше цю тенденцію виявляють. 1927 і 1928 рр. міра їх плодючости навіть вища проти р[оку] 1925. Найбільші зміни в мірах знаходимо в жінок старіших за 35 років²⁾.^{*34} Тут, очевидячки, мова мовиться головне про волеве обмеження вже не першої дитини, як ото в групі 15–19 річних, а другої чи третьої. До цих жінок наближається

¹⁾ У джерелах знаходимо відомості про дітей, що народилися в жінок 56, 57... і навіть старших від 60 років. Числа ці невеликі й їх безперечно слід, скоріше, однести^{*35} за рахунок збільшення жінками собі віку. Тому ми їх усіх завели до вікової групи жінок 50–54 років.

²⁾ Про це свідчать також відомості про аборти. Числа її, звичайно, не повні, бо вони охоплюють тільки-но випадки, зареєстровані в лікувальних установах України. Однак, їх можна розглядати, як репрезентативні щодо віку абортіваних. Помічається ясна тенденція збільшення абортів у зв'язку з віком можливої матері. З наведеної вище праці С. Томіліна й М. Шрейдера (с. 3)^{*36} беремо таку таблицю.

На 1000 народжених живих припадає абортів^{*37}

Категорії залюднених місць	Вік матерів і абортіваних								Разом
	До 18 р.	18–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ	55,8	26,8	76,6	91,1	92,9	98,5	112,8	116,4	83,6
Інші округові міста ^{*38}	40,9	42,3	64,2	77,3	79,4	91,9	103,1	59,3	72,0
Решта залюднених місць (села й міста)	25,0	11,9	11,8	16,1	20,5	22,2	26,5	28,3	16,7
УСРР	27,2	14,7	16,2	20,8	24,3	25,6	29,1	29,5	20,7

також вікова група їх 25–29 років. Числа, що характеризують падіння її плодючості проти 1925 р., у неї нижчі за величини для всіх дітоспроможних жінок, дарма що розходження й не таке велике, як у старшому віці. У наслідок цього своєрідного явища виразний максимум плодючості, що припадає на цю вікову групу, починає знижуватися. Року 1925 міра для групи 25–29 років перевищувала число для попередньої вікової групи на 19,2%, а року 1929 – на 8,3%.

Міри плодючості ми вираховували для жінок кожної вікової групи, що жили в середині даного календарного року. Тобто ми брали пересічні величини жінок 15–19, 20–24, 50–54 років на 1 січня, скажемо, 1925 і 1926 рр., 1926 і 1927 тощо. Так само вираховували ми всі покоління новонароджених 1930–1959 року. За часів цивільної реєстрації актів природного руху людності пропорції хлопчиків та дівчаток серед новонароджених хитаються^{*39}.

На 1000 новонароджених дівчаток припадає хлопчиків: ^{*40}

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
1079,7	1071,8	1068,8	1065,9	1066,2	1062,0	1063,6

За нормальну для України пропорцію ми взяли 1065,3, тобто величину, пересічну за 1925–1929 рр. За цей час зареєстровано було на Україні 2 975 452 новонароджених хлопчиків й 2 792 899 дівчаток, що складає 0,5158 і 0,4842 всього числа новонароджених (5 768 351).

Схарактеризуймо тепер еволюцію смертності на Україні останніх років. Відомості за р[ік] 1923 неповні, а тому можна дати характеристику умов вимирання тільки для п'ятиріччя 1924–1928 рр. Числа людності на 1 січня 1924, 1925 й 1926 рр. ми інтерполювали на підставі даних перепису 1926 р., що їх пересунули на 1 січня 1927 р., і мір доживання сучасників, що їх схарактеризували вище. Числа живих 1924 р., таким чином, подекуди зменшено, бо беремо міри смертності 1925–1926 рр. Це, правда, не може якось виразно позначитися на коефіцієнтах смертності, що ми їх наводимо. Людність на середину року кожної вікової групи беремо як пересічну з відомих чисел двох сумежних років. Ускладнення маємо, визначаючи величини смертності дітей-немовляток до 1 року. Ми інтерполювали ці

числа, виходячи з поправки, що ми її зробили в наших таблицях смертності (15%)¹⁾.

Нижче наводимо коефіцієнти смертності, вираховані до пересічної людності за 1924–1928 рр. Загальна смертність людності мінімальна, як і треба сподіватися, р[оку] 1928. У чоловіків вона сягає 93,8% міри для 1924 р., а в жінок 91,8%. Несподівана, можна сказати, височінь смертності 1925 і 1926 рр. (а в чоловіків і 1927 [р.]) вища за інтенсивність вимирання людей р[оку] 1924. Деякі причини цього явища з'ясуємо далі.

Найбільші труднощі зустрічаємо по всіх країнах, визначаючи дитячу смертність, зокрема немовлят 0–1 року²⁾. Простудюювавши числову картину вимирання 1926–1927 рр., ми дійшли, що число смертних випадків цієї вікової групи слід збільшити на 15%. Цей спосіб ми застосували й до всіх досліджуваних років. Можна проте думати, що реальну смертність немовлят р[оку] 1924 ми зменшили, а р[оку] 1928 – може й перебільшили³⁾.

Смертність дітей, старших од 1 року, на Україні чимало хитається головне під впливом пошесних хороб: шкарлятини, кору, кашлюка й обкладу. Якщо навіть одкинути думку про можливий загальний недооблік смертних випадків р[оку] 1924, своєрідність вимирання дітей до 10 років можна пояснити епідеміями. Так, узявши коефіцієнти смертності хлопчиків 1–2 років р[оку] 1924 за 100, матимем такі величини для наступних 4 років: 148,8%, 117,8%, 103,1% і 97,8%. Дуже великі відносні числа й для вікових груп дітей 2–3 років.

Пояснення цих фактів знаходило в числових відомостях, що характеризують причини смерті та захворювальність людності на Україні. Так, різницю в числах померлих 1927 і 1928 рр. можна пояснити змінами в умовах, що за них тривало вимирання дітей. Од шкарлятини померло р[оку]

¹⁾ Таблиці подаємо в додатку № *41. Щоб мати уявлення про еволюцію смертності на Україні останніх 30 років, порівн[яймо] ці таблиці з нашими таблицями для 1896–1897 рр., що їх, між іншим наводимо в нашій статті*⁴².

²⁾ Труднощі ці з'ясовано, між іншим, у нашій монографії: *Птуха М. Смертність у Росії й на Україні / Центр. стат. упр. УСРР. Харків ; Київ : Київ-Друк, 8-ма друк., 1928. 195 с., 117 табл.; § 5 І розділу**⁴³.

³⁾ Див.: *Сучасна статистика населення України: Доповідь Центр. стат. управи УСРР XVIII сесії Міжнар. стат. ін-ту / ЦСУ УСРР. Харків, 1929. С. XXVI.**⁴⁴

1927 31 208, а року 1928 – 19 575 дітей обох статей¹⁾, тобто на 11 633 душі більше, од кашлюка більше на 1195 душ (11 074 і 9879), а від обкладу більше на 1778 (6343 і 4565). Ці три числа складають половину різниці, що характеризує зменшення смертності 1928 р. проти 1927 [р.] (27 тисяч душ). Друга основна причина – це смертність немовлят, що вона р[оку] 1928 була найменша. Цього року зареєстровано 157 046 смертних випадків у дітей 0–1 року, а попереднього – 177 363, тобто на 20 тисяч менше. Виходить, що надлишне число смертних випадків 1927 р. проти 1928 [р.] в дітей 0–1 року й тих, що померли від трьох пошесних хороб, перевищує навіть загальну різницю в числах смертних випадків (27 тисяч).

За ілюстрацію впливу дитячих епідемій на хитання величини їх смертності може бути така табличка про інфекційні хороби первісних хорих, що зареєстровані в установах охорони здоров'я²⁾.

Первісні хорі, зареєстровані в установах охорони здоров'я на Україні^{*45}

Рік	Шкарля-тина	Обклад	Кашлюк	Кір	На 10 000 людности зареєстровано хорих			
					Шкар-ля-тина	Об-клад	Кашлюк	Кір
1924	36 197	16 618	16 875	41 509	13,15	6,04	6,13	15,08
1925	59 735	19 825	71 255	163 254	21,23	7,05	25,33	58,04
1926	114 065	24 316	91 395	82 485	39,70	8,46	31,81	28,71
1927	110 733	25 547	63 885	62 848	37,74	8,71	21,78	21,42
1928	76 869	20 689	75 237	107 590	25,70	6,92	25,15	35,97

¹⁾ Корчак-Чепурківський Ю. О. Смертність на УСРР 1928 р. // Профілак. медицина. 1929. № 10. С. 29.

²⁾ Відомості про хорих 1925–1928 рр. узято з видання: Україна: стат. щорічник на 1929 рік / Центр. стат. упр. УСРР. Харків, 1929. С. 104; про хорих же р[оку] 1924 – з брошури: Томілін С. А. Спроба санітарного опису України. Харків: ЦСУ УСРР. 1928. С. 41.^{*46} Числа на 10 000 пересічної людности вираховували ми.

Аналізуючи смертність немовлят, приходимо до висновку, що числа р[оку] 1924, навіть з нашою поправкою, неправдоподібно малі, тому величини 3 наступних років більші. Коли взяти вікову групу дітей 1–4 років, що на неї чимало впливають епідемії, виявляється, що вимирання її р[оку] 1925 було в хлопчиків щось на 39%, а в дівчаток на 42% більше, ніж 1924 [р.], 1926 [р.] – на 19% і 21%, 1927 [р.] – на 5% і 8% і тільки р[оку] 1928 менше на 6,5% і 4,1%. І дальша вікова група дітей 5–9 років дає приблизно таку ж картину, дарма що числа надлишньої смертності проти р[оку] 1924 інші. З 10 років, коли закінчується специфічна дитяча смертність, майже всі міри, мало не до самого кінця життя людини, 1925–1928 рр. менші за величини 1924 р.

Числа, що характеризують вимирання чоловіків 10–90 років, 1925 р. хитаються між 85% і 94% проти величин 1924 р.; року 1926 намічалось дальше зменшення коефіцієнтів смертності в чоловіків 10–70 років, потім вони були трохи більші за попередній рік, а в старечих літах навіть чимало більші. Року 1927 коефіцієнти смертності чоловіків, старіших за 10 років, то більші, то менші за величини 1926 р., різниці, проте, за винятком людей дуже поважного віку, незначні. Року 1928 тільки чоловіки, старіші за 80 років, мали смертність вищу, ніж 1924 р. Чоловіки 20–45 років вмирали цього року не так інтенсивно, як попереднього року, а 45–54 рр. трохи більше.

Еволюція жіночої смертності має деякі відміни. Коефіцієнти 1928 р., починаючи з 45 років, у них більші, ніж попереднього року, тимчасом як у чоловіків такої виразної тенденції не помічається. Те саме спостерігаємо й р[оку] 1927 проти 1926 р. Узагалі ж смертність чоловіків р[оку] 1925 була більша за 1924 р. на 7,75%, 1926 [р.] – на 2,73%, 1927 [р.] – на 1,44% і тільки 1928 р. спостерігалось зменшення на 6,3%. У жінок картина інша. Більше, ніж р[оку] 1924, смертність була тільки 1925 р. (на 6,7%), за дальших 2 років вона залишалася майже без змін (зменшення на 0,2% і 0,3%), а р[оку] 1928 знизилася на 8,2%.

Щоб краще підкреслити характерні риси картини еволюції вимирання людності на Україні 1924–1928 рр., розбіймо всі вікові групи на 3 основні: 1) дитячу 0–14 років, 2) робочого й напівробочого віку 15–69 років і 3) старечого – 70 років і далі. Для них маємо такі коефіцієнти:

Роки	Чоловіки			Жінки		
	0–14	15–69	70 і більше	0–14	15–69	70 і більше
1924	0,03004	0,01075	0,10544	0,02488	0,01024	0,09776
1925	0,03639	0,00975	0,09126	0,03087	0,00900	0,08403
1926	0,03446	0,00946	0,09342	0,02896	0,00837	0,08304
1927	0,03362	0,00953	0,10011	0,02825	0,00839	0,08868
1928	0,03002	0,00935	0,10200	0,02520	0,00826	0,09041

З наведеної таблички видно, що основна причина великих різниць інтенсивності вимирання людности на Україні – хитання смертності дитячих груп. За трьох останніх досліджуваних років коефіцієнти смертності людей робочого й напівробочого віку 15–69 років обох статей хитаються дуже небагато – щось на 1,5%. Цілком виразно виявляється, надто в жінок, тенденція до збільшення інтенсивності вимирання людей старечого віку.

Щоправда, поєднувати людність у ці три великі вікові групи трохи незручно, бо це нівелює відміни смертності дрібніших вікових груп. Головна маса смертних випадків виходить з дітей тендітного віку. Числа новонароджених 1922–1928 рр. проте чимало хиталися, а це впливало на величину поколінь, з яких виходить найбільше число смертей. Загальні ж тенденції вікової групи 0–14 років більше-менше ті самі, що й дрібних груп, з яких вона складається. Вийняток становлять підлітки 10–14 років, що взагалі мають найменшу інтенсивність смертності. Вони дають спадний рядок. Максимальну смертність у хлопчиків і дівчат знаходимо р[оку] 1924, а мінімальну 1928 [р.]. Своєрідне становище маємо в групі людей робочого віку. Для 3 останніх років максимальну міру смертності знаходимо за всі досліджувані роки тільки в різних вікових групах. У чоловіків найбільший коефіцієнт р[оку] 1926 був у групах 15–19 і 35–49 років; 1927 [р.] – 20–34 і 60–69; 1928 [р.] – 45–59 років. У жінок р[оку] 1926 – в групах 25–29, 34–44; 1927 [р.] – 15–24, 45–49; 1928 [р.] – 50–69 років. Різниці, за загальним правилом, невеликі; цим і пояснюється наближення величин, коли взяти всю групу працездатного віку 15–69 років.

5. Тенденції еволюції людности України за сучасних мір плодючости й смертности

У додаткові ми наводимо наслідки своїх вирахувань майбутньої людности до 1960 р. Оскільки в основі їх лежать міри смертности 1925–1926 рр., очевидно, що смертність майбутніх поколінь ми таким чином перебільшуємо. З другого боку, гадаємо безсумнівно треба сподіватися дальшого падіння й плодючости української людности. Одна тенденція, з погляду загального числа жителів, певною мірою врівноважує іншу. Проте вплив їх на склад людности за статтю й віком – різний. Дальше зменшення плодючости відіб'ється в той спосіб, що питома вага чоловіків серед усієї людности буде менша, ніж за нашими таблицями. Покращання житьових обставин, що спричиняються до зменшення інтенсивности вимирання людности, як показано вище, треба сподіватися переважно для осіб дитячого віку. Успішна боротьба з епідеміями, кращий догляд і умови життя немовляток повинні чимало вплинути на загальне зменшення смертности на Україні. Однак, навряд чи можна мати обґрунтовані сумніви, що ті тенденції, які ясно виявляються в наслідок наших обрахувань, зовсім зникнуть. Розгляньмо їх ближче.

У наслідок непропорційного вимирання чоловіків під час війни й революції та зменшення народжености дуже змінився склад людности щодо статі. Перед війною Україна належала до тих країн, де переважали чоловіки. За переписом 1897 р. на 1000 чоловіків припадало всього 929 жінок. На початок війни, за нашими обрахуваннями, це число було трохи більше (992). Перепис 1920 р. встановив що на 1000 чоловіків припадало на Україні вже 1061 жінок, на 1 січня р[оку] 1927 їх було 1059. У наслідок все нових і нових поколінь новонароджених з нормальним складом щодо статі позначається тенденція до зменшення різниць. Проте навіть р[оку] 1960 спостерігається перевага жінок, дарма що вона й не така вже велика (1021). Це явище пояснюється, правда, не тільки непропорційним вимиранням чоловіків під час війни й революції. Кінець 19[-го] століття характеристичний на Україні непропорційно високою жіночою (проти чоловічою) смертністю. Різниця в пересічній протяжності майбутнього життя між чоловіками й жінками за нашими таблицями смертности для 1896–1897 рр. була тільки-но 0,97 року, тимчасом як за таблицями 1926–1927 рр. вона вже сягає 3,77 року¹⁾.

¹⁾ Про своєрідності смертности на Україні див. наші праці, названі вище.

Людність України до 1960 р.

Стала тенденція виявляється й щодо складу людности за віком. У додатках №№ *47 наводимо абсолютні й відносні числа людности за п'ятилітніми віковими групами на 1 січня 1927, 1930, 1940, 1950 і 1960 рр. З'єднавши вікові групи в 3 основні – дитячу, робочого й напівробочого віку та старечу, – виявимо цю сталу тенденцію. Виходить, що людність України, надто жінки, що далі, то пересічно старішає. Дитяча група за переписом складає 38,55% у чоловіків і 36,28% у жінок, а року 1960 цей відсоток зменшується до 31,58[%] і 30,29[%].

Роки	Чоловіки			Жінки		
	0–14	15–69	70 і більше	0–14	15–69	70 і більше
1927	38,55	59,63	1,82	36,28	61,78	1,94
1930	36,37	61,71	1,92	34,11	63,72	2,17
1940	35,76	61,91	2,33	33,64	63,48	2,88
1950	33,20	64,29	2,51	31,58	65,24	3,18
1960	31,58	65,58	2,90	30,29	66,10	3,61

Найцікавіша, проте, тенденція, що виявляється в темпі зростання людности за 33-х річний період. Для обох статей початок його характеристичний надзвичайним зростанням людности в наслідок тільки переваги новонароджених над померлими. Приріст складає понад 2% року 1927. Відсоток цей починає швидко зменшуватися. Року 1930 він доходить 15,75%, 1940 [р.] – 14,44%, 1950 [р.] – 12,49%, 1959 [р.] – 10,86%. За тривалих мір плодючости й смертности людність України матиме тенденцію щорічного зростання всього на 10–11%. Причин цього треба шукати в числах, що характеризують загальну інтенсивність смертности й народжености. Отже, загальний коефіцієнт смертности, не дивлячись на зміни вікової структури, має тенденцію тривати на одному рівні: у чоловіків – близько 20%, у жінок щось із 18,5%. Падіння природного приросту, таким чином, викликано в наших числах зменшенням коефіцієнтів народжености. За однакової плодючости жінок – це зменшення виникає в наслідок зміни їх вікової структури. Коефіцієнт народжености р[оку] 1927, коли, правда, береться реальне покоління новонароджених, тобто для часу з підвищеною проти 1929 року плодючістю, сягає 40,37%, а р[оку] 1959 він був би всього 30,29%. Падіння за 32 роки сягає 25%.

Число людности в Україні, що на 1 січня 1927 року було 29 037 тис. душ обох статей, а 1930 [р.]*⁴⁸ – 32 652 тис., за тривалости мір плодючости й смертности, дійде р[оку] 1940 до 35 926 тисяч, а року 1960 – 46 137 тисяч душ, тобто збільшиться за 33 роки на 58,9%.

6. Людність України за гіпотези незмінности чисел народжень*⁴⁹

Ми вже були констатували, що Україна перебуває нині в стадії зменшення плодючости, що почалося ще року 1926. Нема жадних сумнівів, що припущення стаціонарности мір її для ближчого майбутнього не буде відповідати дійсності. Через це наш перший варіант, дарма що правдиво фіксує загальні тенденції розвитку людности України, дає, однак, прибільшене уявлення про її величину за найближчих десятиліть. Варіант цей можна вважати за максимальний. Отже людність кожної країни, дійшовши певного ступеня культури й поволі перетворивши факт народження дитини в волеву подію, назад до стихійного розмноження не повертається. Щоб знову дійти більшого приросту людности, доводиться країні головну увагу звертати на боротьбу з надлишньою смертністю, а не на підвищення плодючости. Довголітній приклад Франції є щодо цього переконливий*⁵⁰.

Числа народжених по Київській окрузі за січень-лютий 1930 р. щось на 12,2% нижчі проти величин для попереднього року*⁵¹. Можна гадати, таким чином, що загальне число народжених на Україні з 1 040 тисяч у р[оку] 1929 впаде принаймні до 900 000, тобто на 13,5%. Ми вважаємо за цілком імовірне, що й далі помічатиметься падіння народжености, хоч може й не такою мірою, як 1929 і 1930 рр. Тому ми: робимо припущення про зменшення числа народжень 1931 р. ще на 50 тисяч і наступного 1932 р. – ще на 50; починаючи ж з цього року, число новонароджених приймемо за постійне (800 000). Це відповідає таким загальним коефіцієнтам народжености: для чоловіків – 26,94%, для жінок – 24,04%, для осіб обох статей – 25,46%. Проти сучасних мір для закордонних держав ці величини не малі¹⁾.

¹⁾ *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich / hrsg. v. Statist. Reichsamt; 48. Jahrgang, 1929. Berlin: Verlag v. Reimar Hobbing, 1929. Vol. 48. S. 13–14.**⁵²

Країна	Рік	Загал. коефіц. народженості	Країна	Рік	Загал. коефіц. народженості	Країна	Рік	Загал. коефіц. народженості
Австрія	1928	17,5	Еспанія	1928	29,9	Польща	1928	32,6
Англія	»	16,7	Естонія	»	17,7	Румунія	1927	35,5
Бельгія	»	18,3	Італія	»	26,0	Спол. Шт.	1926	20,6
Болгарія	1927	33,2	Латвія	1927	17,2	Франція	1928	18,2
Угорщина	1928	25,6	Литва	1928	28,8	Чехо-Слов.	»	23,2
Голяндія	»	23,3	Німеччина	»	18,6	Японія	1927	33,6

З великих держав тільки-но Японія та Польща мають більші міри, ніж наші ймовірні коефіцієнти народженості для 1932 р. Але це зовсім не свідчить, що й ці країни, так само як інші (Італія та Угорщина), що міра їх більше-менше близька до наших, збережуть її до 1932 р. За останні часи падіння плодючості виразно виявилось по багатьох країнах світу, отже можна припустити, що воно й закордоном набере в найближчому майбутньому швидкого темпу саме там, де воно поки-що мало помітне або й зовсім непомітне.

Узагалі ж величину загального коефіцієнту в 25,5% для слов'янської країни за сучасних умов не можна вважати за дуже малу. Коли припустити, що міри народженості знизяться більше, ніж це виходить за нашою гіпотезою, то, здається, маємо таке саме право визнати, що й міри смертності теж зменшаться. Ми беремо за основу вирахувань таблиці смертності 1925–1926 рр., з яких перший вирізняється своєю рівняючи високою смерністю від епідемій^{*53}. Усе зазначене дає підстави думати, що наш другий варіант передбачання майбутньої людності України буде ближчий до дійсності, дарма що його можна швидче розглядати, як варіант мінімальний, у протилежність до першого – максимального.

За двох прийнятих умов – незмінності мір смертності й постійного числа новонароджених – близько 2032 року^{*54} Україна мала б стаціонарну людність, тобто таку, коли числа смертних випадків та народжень однакові. Незмін[н]им також залишається її склад за статтю та віком. З нашою

17.
12.
коли, правда, береться реальне покоління новонароджених, тоб-то для часу з підвищеною проти 1929 року плодючістю, сягає 40,37 %, а р.1959 він був би всього 30,29 %. Падіння за 30 роки сягає 25 %.

Число людності на Україні, що на 1 січня 1927 року було 29.037 тис. душ обох статей, а 1930-31.652 тис., а тривалістю мір плодючості й смертності, дійде р.1940 до 35.926 тисяч, а р.1960 - 46.737 тисяч душ, тоб-то збільшиться за 33 роки на 58,9 %.

6. ЛЮДНІСТЬ УКРАЇНИ ЗА ГІПОТЕЗИ НЕЗМІННОСТІ ЧИСЕЛ НАРОДЖЕНЬ.

Ми вже були констатували, що Україна перебуває нині в стадії зменшення плодючості, що почалося ще року 1926. Нема жадних сумнівів, що припущення стаціонарності мір її для ближчого майбутнього не буде відповідати дійсності. Через це наш перший варіант, дарма що правдиво фіксує загальні тенденції розвитку людності України, дає, однак, прибільшене уявлення про її величину за найближчих десятиліть. Варіант цей можна вважати за максимальний. Отже людність кожної країни, дійшовши певного ступеня культури й поволі перетворивши факт народження дитини в волю подію, назад до стихійного, неуправління, розмноження на повертається. Щоб знову дійти більшого приросту людності, доводиться країні головну увагу звертати на боротьбу з надлишньою смертністю, а не на підвищення плодючості. Довголітній приклад Франції є щодо цього переконливий.

Числа народжених по Київській окрузі за січень-лютий 1930 р. щось на 12,2% нижчі проти величин для попереднього року. Можна гадати, таким чином, що загальне число народжених на Україні в 1.040 тисяч у р. 1929 впаде принаймні до 900,000, тобто на 13,5 %. Ми вважаємо за цілком імовірне, що й далі помічатиметься падіння народженості, хоч може й не таким міром, як 1929 і 1930 рр. Тому ми робимо припущення про зменшення числа народжень 1931 р. ще на 50 тисяч і наступного 1932р. - ще на 50; починаючи ж з цього року, число новонароджених приймаємо за постійне /800.000/. Це відповідає таким загальним коефіцієнтам народженості: для чоловіків - 26,94 %, для жінок - 24,04%, для осіб обох статей - 25,46 %. Проти сучасних мір для закордонних держав ці величини не малі 1/
1/ *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1929.*
Berlin 1929, p. 13-14.

Сторінка машинопису статті «Людність України до 1960 р.»
(ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 45)

поправкою мір смертності у немовлят пересічна протяжність життя новонародженого хлопчика була б 43,55 року, дівчинки – 46,70.

Коефіцієнт смертності (і народженості) стаціонарної людності – одиниця поділена на протяжність життя. У чоловіків він дорівнює 22,96%, у жінок – 21,41%, в осіб обох статей – 22,19%. Це й є ті міри, що їх мала б людність України, коли б жили тільки ті особи, що народилися 1932 [р.] й пізніших років за гіпотезою незмінності мір смертності та чисел народжених. За щорічного числа 800 000 новонароджених (412 640 хлопчиків і 387 360 дівчаток) стаціонарна людність України нараховувала б 36 058 057 осіб обох статей, із них 17 968 508 чоловіків і 18 089 549 жінок. На 1000 чоловіків припадало б 1007 жінок.

Розгляньмо головні висновки з другого варіанту. Як і треба було сподіватися, за менших чисел новонароджених, числове співвідношення статей серед людності України тут ще більше на користь жінок, ніж у першому варіанті. На кінець досліджуваного періоду (1960) на 1000 чоловіків припадало б не 1021, а 1031 жінок. Вирівнювання співвідношення йде чимало повільніше: за першим варіантом 1031 жінка припадала б на 1000 чоловіків уже року 1948. Схарактеризуймо тепер віковий склад майбутньої людності України. За другим варіантом виявляється та сама тенденція щодо постаріння нашої людності, що й за першим. Відмінний тільки ще більший темп цього постаріння, що можна побачити з такої таблиці:

Роки	Чоловіки			Жінки		
	0–14	15–69	70 і більше	0–14	15–69	70 і більше
1927	38,55	59,63	1,82	36,28	61,78	1,94
1930	36,37	61,71	1,92	34,11	63,72	2,17
1940	30,65	66,86	2,49	28,70	68,21	3,09
1950	25,07	72,01	2,92	23,65	72,66	3,69
1960	24,02	72,35	3,63	22,80	72,71	4,49

Слід зазначити, що людей робочого й непідробочого віку було б на Україні за другим варіантом, починаючи щось із 1940 року, занадто багато, порівнюючи з стаціонарною людністю. Отже, для неї були б такі числа: 0–14 років у чоловіків – 24,81%, у жінок – 24,10%, 15–69 років – 68,35% і

67,87%, 70 років і старіше – 6,84% і 8,03%. За першим варіантом загальний коефіцієнт зменшується з 40,4%, що був р. 1927, до 30,3% 1959 [р.] (для осіб обох статей). Цілком природно, що за другим варіантом він знижується чимало більше – до 21,7%. Людність України, проте, невпинно зростає до 1960 р., тимчасом як число народжень залишається постійне. Коефіцієнт цей нижчий від міри для стаціонарної людности (22,19%); причина та, що число людности України на 1 січня 1960 р. трохи переросло свої нормальні розміри. Це є наслідок зменшеної смертності, що викликає її дуже сприятливий проти стаціонарної людности склад населення за віком. Однак, і ця міра не вражатиме нас, як неймовірно мала, коли її порівняти з коефіцієнтами народженості інших країн за сучасних умов.

Загальні коефіцієнти смертності за гіпотези незмін[н]ості чисел народженості і мір смертності трохи менші від чисел, що їх маємо в першому варіанті. Хитаються ж вони більше, тобто непомітно тої сталості, що ми її констатували для того варіанту (щось близько 19% для обох статей). У ході чисел помічається певна закономірність. Починаючи з року 1937, загальні коефіцієнти смертності для чоловіків і жінок невпинно, дарма що незначно, зростають. Цього року на 1000 пересічної людности помирало чоловіків 17,59, жінок – 15,78, осіб обох статей – 16,66, а року 1959 – 19,46%, 17,87% і 18,65%. Це цікаве явище залежить від того, що віковий склад людности за гіпотезою постійного числа народжень і мір смертності поволі наближається до складу стаціонарного населення, коли коефіцієнт смертності був би для чоловіків 22,96%, а для жінок 21,41%.

У наслідок чималого зменшення величини загального коефіцієнту народженості й невеликого зростання коефіцієнту смертності міра природного приросту людности на Україні за другим варіантом мала б швидко зменшуватися. Року 1927 на 1000 душ обох статей приріст складав дуже велике число – 20,49, р[оку] 1932, тобто першого з постійним числом народжень, тільки-но 8,36, а останнього, 1959 [р.] – усього 3,07%. Однак і цей, надзвичайно низький, як на наш давній погляд, приріст має тенденцію падати далі. Як зазначено вище, загальний коефіцієнт народженості постійно зменшується, а смертність зростає. Прийшов би час, коли замість зростання наступив би убуток людности, а, зрештою, число народжень і смертних випадків зрівнялось би й людність стала б стаціонарна.

Навіть і за другим варіантом людність України за 33 роки виросла б чимало – щось на 7 850 тисяч осіб обох статей, тобто на 27,0%, а 1932 р. – на 17,9%.^{*55}

Людність України на 17.XII.1926 і на 1.I.1927. Імовірність дожити до 1 січня наступного року

ВІК	Людність України						Імовірність дожити	
	на 17.XII.1926			на 1.I.1927				
	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
0							0,85365	0,87710
0–1	489 890	471 859	961 749	517 110	496 369	1 013 479	0,91201	0,92274
1–2	442 181	427 419	869 600	467 896	453 163	921 059	0,95744	0,95961
2–3	412 808	405 157	817 965	435 865	421 912	857 777	0,97129	0,97209
3–4	448 034	437 887	885 921	381 589	381 188	762 777	0,97932	0,97989
4–5	354 903	360 022	714 925	358 636	356 775	715 411	0,98474	0,98506
0–4	2 147 816	2 102 344	4 250 160	2 161 096	2 109 407	4 270 503	—	—
5–6	378 076	371 025	749 101	374 915	374 697	749 612	0,98849	0,98881
6–7	314 412	316 601	631 013	314 658	316 785	631 443	0,99100	0,99138
7–8	302 632	309 734	612 366	301 405	302 983	604 388	0,99272	0,99300
8–9	326 810	329 528	656 338	346 201	346 110	692 311	0,99406	0,99435
9–10	218 076	220 651	438 727	210 004	211 634	421 638	0,99511	0,99539
5–9	1 540 006	1 547 539	3 087 545	1 547 183	1 552 209	3 099 392	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9
10–11	268 514	272 916	541 430	257 794	261 731	519 525	0,99581	0,99670
11–12	264 311	256 798	521 109	307 834	306 654	614 488	0,99618	0,99639
12–13	443 130	423 159	866 289	400 659	406 402	807 061	0,99630	0,99640
13–14	387 998	377 250	765 248	387 518	395 684	783 202	0,99627	0,99621
14–15	373 351	385 565	758 916	374 618	385 267	759 885	0,99617	0,99595
10–14	1 737 304	1 715 688	3 452 992	1 728 423	1 755 738	3 484 161	—	—
15–16	359 233	383 911	743 144	361 937	375 045	736 982	0,99595	0,99562
16–17	367 420	417 672	785 092	349 468	364 914	714 382	0,90558	0,99525
17–18	325 839	366 886	692 725	337 215	354 791	692 006	0,99504	0,99491
18–19	326 860	373 074	699 934	325 191	344 633	669 824	0,99446	0,99460
19–20	289 344	312 231	601 575	313 407	334 437	647 844	0,99397	0,99434
15–19	1 668 696	1 853 774	3 522 470	1 687 218	1 773 820	3 461 038	—	—
20–21	340 027	372 423	712 450	301 860	324 231	626 091	0,99361	0,99412
21–22	264 971	203 559	468 530	290 533	314 060	604 593	0,99338	0,99394
22–23	280 539	298 536	579 075	279 397	303 968	588 365	0,99326	0,99378
23–24	276 894	287 899	564 793	268 427	293 970	562 397	0,99323	0,99365
24–25	235 937	261 219	497 156	257 611	284 044	541 655	0,99325	0,99355
20–24	1 398 368	1 423 636	2 822 004	1 397 828	1 520 273	2 918 101	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9
25–26	242 949	312 513	555 462	246 956	274 135	521 091	0,99333	0,99349
26–27	258 237	286 918	545 155	236 510	264 185	500 695	0,99343	0,99344
27–28	214 177	257 514	471 691	226 358	254 157	480 515	0,99356	0,99342
28–29	238 166	297 995	536 161	216 607	244 058	460 665	0,99367	0,99339
29–30	187 111	177 515	364 626	207 361	233 953	441 314	0,99377	0,99335
25–29	1 140 640	1 332 455	2 473 095	1 133 792	1 270 488	2 404 280	—	—
30–31	250 665	330 466	581 131	198 712	223 958	422 670	0,99382	0,99329
31–32	132 928	109 345	242 273	190 707	214 221	404 928	0,99382	0,99323
32–33	190 000	196 115	386 115	183 346	204 884	388 230	0,99375	0,99316
33–34	176 172	171 803	347 975	176 594	196 065	372 659	0,99364	0,99309
34–35	142 661	138 930	281 591	170 394	187 829	358 223	0,99347	0,99300
30–34	892 426	946 659	1 839 085	919 753	1 026 957	1 946 710	—	—
35–36	171 185	228 076	399 261	164 672	180 184	344 856	0,99325	0,99291
36–37	165 829	173 406	339 235	159 343	173 080	332 423	0,99300	0,99280
37–38	145 969	161 490	307 459	154 313	166 434	320 647	0,99269	0,99269
38–39	180 030	202 991	383 021	149 479	160 149	309 628	0,99234	0,99256
39–40	129 325	114 268	243 593	144 743	154 142	298 885	0,99198	0,99243
35–39	792 338	880 231	1 672 569	772 550	833 989	1 606 539	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9
40–41	186 642	260 646	447 288	140 028	148 355	288 383	0,99158	0,99229
41–42	92 777	71 462	164 239	135 295	142 764	278 059	0,99115	0,99213
42–43	147 328	135 485	282 813	130 532	137 380	267 912	0,99070	0,99198
43–44	119 727	105 734	225 461	125 761	132 235	257 996	0,99021	0,99182
44–45	97 640	89 746	187 386	121 015	127 369	248 384	0,98969	0,99165
40–44	644 114	663 073	1 307 187	652 631	688 103	1 340 734	—	—
45–46	141 824	183 880	325 704	116 320	122 816	239 136	0,98914	0,99146
46–47	116 336	102 795	219 131	111 698	118 597	230 295	0,98856	0,99125
47–48	94 218	88 534	182 752	107 170	114 708	221 878	0,98793	0,99101
48–49	110 332	124 986	235 318	102 757	111 121	213 878	0,98724	0,99070
49–50	76 316	68 351	144 667	98 484	107 798	206 282	0,98649	0,99003
45–49	539 026	568 546	1 107 572	536 429	575 040	1 111 469	—	—
50–51	148 106	224 587	372 693	94 385	104 687	199 072	0,98566	0,98988
51–52	57 687	48 755	106 442	90 494	101 738	192 232	0,98477	0,98933
52–53	90 103	86 509	176 612	86 833	98 913	185 746	0,98381	0,98868
53–54	74 716	68 229	142 945	83 411	96 184	179 595	0,98282	0,98793
54–55	57 299	57 763	115 062	80 220	93 532	173 752	0,98182	0,98708
50–54	427 911	485 843	913 754	435 343	495 054	930 397	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9
55–56	102 946	154 715	257 661	77 240	90 943	168 183	0,98080	0,98613
56–57	77 869	88 947	166 816	74 442	88 402	162 844	0,97972	0,98508
57–58	54 241	64 674	118 914	71 795	85 880	157 675	0,97857	0,98396
58–59	60 574	80 191	140 765	69 262	83 329	152 591	0,97736	0,98273
59–60	39 273	39 741	79 014	66 805	80 693	147 498	0,97602	0,98135
55–59	334 903	428 267	763 170	359 544	429 247	788 791	—	—
60–61	132 653	199 012	331 665	64 376	77 905	142 281	0,97453	0,97979
61–62	36 077	32 361	68 438	61 918	74 900	136 818	0,97284	0,97802
62–63	61 141	62 119	123 260	59 369	71 628	130 997	0,97089	0,97598
63–64	53 951	53 524	107 475	56 674	68 061	124 735	0,96865	0,97364
64–65	39 778	40 189	79 967	53 788	64 199	117 987	0,96611	0,97100
60–64	323 600	387 205	710 805	296 125	356 693	652 818	—	—
65–66	84 050	120 045	204 095	50 689	60 070	110 759	0,96329	0,96810
66–67	46 306	42 010	88 316	47 381	55 731	103 112	0,96006	0,96493
67–68	43 873	44 618	88 491	43 896	51 261	95 157	0,95637	0,96150
68–69	35 399	39 437	74 836	40 289	46 753	87 042	0,95249	0,95786
69–70	18 084	17 057	35 141	36 634	42 298	78 932	0,94837	0,95396
65–69	227 712	263 167	490 879	218 889	256 113	475 002	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9
70–71	63 256	100 397	163 653	33 016	37 981	70 997	0,94385	0,94967
71–72	13 299	11 105	24 404	29 514	33 866	63 380	0,93907	0,94498
72–73	24 362	21 616	45 978	26 200	29 998	56 198	0,93408	0,93991
73–74	19 395	16 552	35 947	23 123	26 407	49 530	0,92883	0,93445
74–75	13 075	11 171	24 246	20 309	23 111	43 420	0,92332	0,92871
70–74	133 387	160 841	294 228	132 162	151 363	283 525	—	—
75–76	33 076	44 356	77 432	17 764	20 125	37 889	0,91773	0,92300
76–77	13 400	12 436	25 836	15 480	17 453	32 933	0,91202	0,91749
77–78	9 412	8 909	18 321	13 440	15 091	28 531	0,90592	0,91248
78–79	12 029	12 038	24 067	11 624	13 024	24 648	0,89926	0,90752
79–80	4 299	3 937	8 236	10 014	11 224	21 238	0,89206	0,90171
75–79	72 216	81 676	153 892	68 322	76 917	145 239	—	—
80–81	21 395	31 382	52 777	8 597	9 656	18 253	0,88438	0,89528
81–82	2 584	2 325	4 909	7 359	8 286	15 645	0,87623	0,88850
82–83	4 876	4 234	9 110	6 288	7 086	13 374	0,86754	0,88126
83–84	3 500	2 974	6 474	5 369	6 036	11 405	0,85826	0,87356
84–85	2 933	2 468	5 401	4 582	5 119	9 701	0,84838	0,86535
80–84	35 288	43 383	78 671	32 195	36 183	68 378	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9
85–86	8 716	10 641	19 357	3 910	4 326	8 236	0,83783	0,85660
86–87	3 186	2 561	5 747	3 333	3 645	6 978	0,82660	0,84726
87–88	2 476	2 287	4 763	2 834	3 064	5 898	0,81461	0,83731
88–89	2 329	2 015	4 344	2 402	2 572	4 974	0,80185	0,82668
89–90	1 097	1 125	2 222	2 029	2 155	4 184	0,78826	0,81538
85–89	17 804	18 629	36 433	14 508	15 762	30 270	—	—
90–91	4 432	6 019	10 451	1 706	1 804	3 510	0,77380	0,80327
91–92	402	390	792	1 429	1 508	2 937	0,75845	0,79038
92–93	683	616	1 299	1 192	1 259	2 451	0,74218	0,77664
93–94	588	519	1 107	991	1 049	2 040	0,72471	0,76199
94–95	423	332	755	822	873	1 695	0,70631	0,74631
90–94	6 528	7 876	14 404	6 140	6 493	12 633	—	—
95–96	1 243	1 526	2 769	680	726	1 406	0,68673	0,72959
96–97	634	576	1 210	562	603	1 165	0,66596	0,71178
97–98	512	441	953	465	501	966	0,64393	0,69269
98–99	518	556	1 074	384	415	799	0,62064	0,67230
99–100	186	203	389	316	344	660	0,59597	0,65063
95–99	3 093	3 302	6 395	2 407	2 589	4 996	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9
100–101	593	813	1 406	258	283	541	0,56991	0,62744
101–102	87	78	165	208	231	439	0,54237	0,60262
102–103	113	128	241	164	186	350	0,51325	0,57608
103–104	79	92	171	125	146	271	0,48247	0,54773
104–105	54	52	106	92	112	204	0,45019	0,51750
100–104	926	1 163	2 089	847	958	1 805	—	—
105–106	115	145	260	65	83	148	0,41620	0,48514
106–107	34	40	74	43	59	102	0,38048	0,45049
107–108	28	40	68	27	40	67	0,34315	0,41340
108–109	25	30	55	16	26	42	0,30407	0,37379
109–110	8	9	17	9	15	24	0,26264	0,33126
105–109	210	264	474	160	223	383	—	—
110 і більше	98	110	208	11	16	27		
Вік не- відомий	10 998	8 668	19 666					
Разом	14 095 408	14 924 339	29 019 747	14 103 556	14 933 635	29 037 191		

Коефіцієнти смертності за 1924–1928 роки (на 1000 середньо-статистичного населення). Чоловіки

Вік	1924	1925	1926	1927	1928	Відсоткове співвідношення коефіцієнтів (1924 = 100%)			
						1925	1926	1927	1928
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
0–1	208,36	225,24	216,62	220,64	199,25	108,1	104,0	105,9	95,6
1–2	49,23	73,23	57,97	50,74	48,15	148,8	117,8	103,1	97,8
2–3	26,62	38,82	32,83	29,28	25,69	145,8	123,3	110,0	96,5
3–4	20,57	22,77	24,72	20,44	17,15	110,7	120,2	99,4	83,4
4–5	14,26	18,03	15,25	15,64	12,94	126,4	106,9	109,7	90,7
1–4	28,66	39,80	34,11	30,19	26,80	138,9	119,0	105,3	93,5
0–4	72,56	85,51	78,15	75,16	65,85	117,8	107,7	103,6	90,8
5–9	6,96	8,34	8,77	7,75	6,45	119,8	126,0	111,4	92,7
10–14	4,22	3,96	3,66	3,42	3,15	93,8	86,7	81,0	74,6
15–19	5,28	4,90	4,58	4,50	4,35	92,8	86,7	85,2	82,4
20–24	7,31	6,76	6,49	6,57	6,26	92,5	88,8	89,9	85,6
25–29	7,28	6,71	6,33	6,49	6,09	92,2	87,0	89,1	83,7
30–34	7,09	6,37	6,04	6,18	6,01	89,8	85,2	87,2	84,8
35–39	8,23	7,39	7,13	7,04	6,96	89,8	86,6	85,5	84,6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
40–44	10,24	9,36	9,09	8,93	8,90	91,4	88,8	87,2	86,9
45–49	13,20	11,95	11,64	11,59	11,63	90,5	88,2	87,8	88,1
50–54	17,17	15,48	15,36	15,41	15,69	90,2	89,5	89,8	91,4
55–59	22,95	20,84	20,79	21,07	21,34	90,8	90,6	91,8	93,0
60–64	32,88	29,88	29,67	30,39	30,25	90,9	90,2	92,4	92,0
65–69	48,90	42,93	42,55	43,77	43,45	87,8	87,0	89,5	88,9
70–74	73,39	62,25	62,58	65,31	65,09	84,8	85,3	89,0	88,7
75–79	109,41	93,04	94,60	100,98	103,03	85,0	86,5	92,3	94,2
80–84	153,83	134,27	136,89	149,96	156,20	87,3	89,0	97,5	101,5
85–89	180,71	164,36	178,23	205,79	218,76	91,0	98,6	113,9	121,1
90–94	166,74	169,33	200,92	243,83	277,20	101,6	120,5	146,2	166,2
95–99	133,40	153,74	205,79	287,68	358,69	115,3	154,3	215,7	268,9
100 і більше	118,59	162,01	253,52	419,88	679,05	136,6	213,8	354,1	572,6
Разом	20,12	21,68	20,67	20,41	18,87	107,8	102,7	101,4	93,8

**Коефіцієнти смертності за 1924–1928 роки
(на 1000 середньостатистичного населення).**

Жінки

Вік	1924	1925	1926	1927	1928	Відсоткове співвідношення коефіцієнтів (1924 = 100 %)			
						1925	1926	1927	1928
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
0–1	166,49	184,04	175,94	178,88	159,47	110,5	105,7	107,4	95,8
1–2	43,67	67,50	53,14	47,62	44,04	154,6	121,7	109,0	100,8
2–3	25,06	36,71	31,49	27,55	24,72	146,5	125,7	109,9	98,6
3–4	19,90	22,21	22,68	19,36	16,79	111,6	114,0	97,3	84,4
4–5	13,28	18,50	15,25	15,29	12,55	139,3	114,8	115,1	94,5
1–4	26,33	37,50	31,84	28,42	25,24	142,4	120,9	107,9	95,9
0–4	59,87	72,62	65,91	63,47	55,42	121,3	110,1	106,0	92,6
5–9	6,53	8,27	8,36	7,32	6,18	126,6	128,0	112,1	94,6
10–14	4,22	3,84	3,48	3,24	3,07	91,0	82,5	76,8	72,8
15–19	5,81	5,23	4,63	4,75	4,48	90,0	79,7	81,8	77,1
20–24	7,23	6,46	5,76	5,82	5,52	89,3	79,7	80,5	76,3
25–29	7,77	6,93	6,27	6,17	5,86	89,2	80,7	79,4	75,4
30–34	7,92	7,03	6,40	6,29	6,13	88,8	80,8	79,4	77,4
35–39	8,63	7,57	7,09	6,85	6,67	87,7	82,2	79,4	77,3
40–44	9,41	8,12	7,76	7,52	7,36	86,3	82,5	79,9	78,2
45–49	10,37	9,30	8,53	8,54	8,53	89,7	82,3	82,4	82,3
50–54	12,93	11,35	10,72	10,99	11,13	87,8	82,9	85,0	86,1
55–59	18,61	16,33	15,46	15,77	16,11	87,7	83,1	84,7	86,6
60–64	28,24	24,52	23,47	23,67	24,21	86,8	83,1	83,8	85,7
65–69	44,64	37,68	36,19	36,57	37,20	84,4	81,1	81,9	83,3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
70–74	69,34	57,50	55,76	57,26	57,80	82,9	80,4	82,6	83,4
75–79	101,59	86,01	85,53	89,02	90,24	84,7	84,2	87,6	88,8
80–84	141,49	123,61	123,20	133,77	138,00	87,4	87,1	94,5	97,5
85–89	167,14	153,54	156,20	187,13	194,26	91,9	93,5	112,0	116,2
90–94	164,89	167,68	183,71	237,29	260,43	101,7	111,4	143,9	157,9
95–99	143,80	161,79	198,02	270,62	344,40	112,5	137,7	188,2	239,5
100 і більше	128,67	168,49	244,23	359,27	570,51	130,9	189,8	179,2	443,4
Разом	17,36	18,52	17,33	17,13	15,93	106,7	99,8	98,7	91,8

Таблиця смертності в Україні. 1926/27. Чоловіки

Вік	Кількість тих, хто ви- жив	Кількість смертей	Імовір- ність ви- жити	Імовір- ність по- мерти	Коефіці-єнти смертності	Середня трива-лість життя	Кількість тих, хто живе	Вік
	l_x	d_x	$1000 p_x$	$1000 q_x$	$1000 m_x$	e_x	L_x	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	100 000	18 338	816,38	183,33	208,92	43,73	87 775	0–1
1	81 662	4 543	944,37	55,63	57,22	52,48	79 391	1–2
2	77 119	2 440	968,36	31,64	32,15	54,54	76 899	2–3
3	74 679	1 442	980,69	19,91	19,50	55,31	73 958	3–4
4	73 237	1 163	984,12	15,88	16,01	55,39	72 656	4–5
5	72 074	2 944	959,15	40,85	8,34	55,27	352 973	5–9
10	69 130	1 199	982,65	17,35	3,50	52,52	342 646	10–14
15	67 931	1 528	977,50	22,50	4,55	48,40	335 825	15–19
20	66 403	2 149	967,63	32,37	6,58	44,46	326 621	20–24
25	64 254	1 999	968,89	31,11	6,32	40,86	316 254	25–29
30	62 255	1 819	970,78	29,22	5,93	37,10	306 711	30–34
35	60 436	2 100	965,26	34,74	7,07	33,14	296 908	35–39
40	58 336	2 520	956,80	43,20	8,83	29,24	285 345	40–44

[illegible]

Таблиця смертності в Україні. 1926/27. Жінки

Вік	Кількість тих, хто вижив	Кількість смертей	Імовір- ність вижити	Імовір- ність померти	Коефіці- єнти смертності	Середня тривалість життя	Кількість тих, хто живе	Вік
	l_x	d_x	$1000 p_x$	$1000 q_x$	$1000 m_x$	e_x	L_x	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	100 000	15 232	847,68	152,32	169,54	47,50	89 845	0–1
1	84 768	4 388	948,23	51,77	53,15	54,97	82 574	1–2
2	80 380	2 407	970,06	29,94	30,39	56,94	79 177	2–3
3	77 973	1 435	981,59	18,41	18,58	57,69	77 256	3–4
4	76 538	1 182	984,56	15,44	15,56	57,76	75 947	4–5
5	75 356	2 904	961,46	38,54	7,86	57,66	369 510	5–9
10	72 452	1 225	983,09	16,91	3,41	54,87	359 191	10–14
15	71 227	1 595	977,60	22,40	4,53	50,77	352 136	15–19
20	69 632	2 068	970,30	29,70	6,03	46,87	342 970	20–24
25	67 564	1 997	970,44	29,56	6,00	43,23	332,809	25–29
30	65 567	2 052	968,70	31,30	6,36	39,47	322 685	30–34
35	63 515	2 160	965,99	34,01	6,92	35,67	312 153	35–39
40	61 355	2 306	962,42	37,58	7,66	31,84	300 983	40–44

[illegible]

Людність та природний приріст людуності в Україні у 1927–1960 роках

Роки	Людність на 01.01			Народжених			Померлих		
	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1927	14 103 556	14 933 635	29 037 191	611 166	573 200	1 184 366	306 284	276 856	583 140
1928	14 408 438	15 229 979	29 638 417	586 759	552 509	1 139 268	307 475	279 447	586 922
1929	14 687 722	15 503 041	30 190 763	536 023	503 988	1 040 011	302 548	276 533	579 081
1930	14 921 197	15 730 496	30 651 693	551 277	517 503	1 068 780	304 578	278 501	583 079
1931	15 167 896	15 969 498	31 137 394	564 932	530 322	1 095 254	308 790	282 986	591 776
1932	15 424 038	16 216 834	31 640 872	577 746	542 350	1 120 096	315 259	288 291	603 550
1933	15 686 525	16 470 893	32 157 418	591 260	555 037	1 146 297	320 708	294 377	615 085
1934	15 957 077	16 731 553	32 688 630	605 527	568 430	1 173 957	327 503	300 522	628 025
1935	16 235 101	16 999 461	33 234 562	614 918	577 246	1 192 164	333 907	306 839	640 746
1936	16 516 112	17 269 868	33 785 980	618 011	580 150	1 198 161	339 185	312 216	651 401
1937	16 794 938	17 537 802	34 332 740	616 615	578 839	1 195 454	343 427	316 696	660 123
1938	17 068 126	17 799 945	34 868 071	617 751	579 906	1 197 657	347 540	321 038	668 578
1939	17 338 337	18 058 813	35 397 150	622 087	583 976	1 206 063	352 105	325 693	677 798
1940	17 608 319	18 317 096	35 925 415	624 143	585 905	1 210 048	356 548	330 227	686 775

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1941	17 875 914	18 572 774	36 448 688	627 506	589 063	1 216 569	361 068	334 786	695 854
1942	18 142 352	18 827 051	36 969 403	630 943	592 288	1 223 231	365 875	339 383	705 258
1943	18 407 420	19 079 956	37 487 376	633 493	594 683	1 228 176	370 613	343 904	714 517
1944	18 670 300	19 330 735	38 001 035	636 868	597 850	1 234 718	375 341	348 460	723 801
1945	18 931 827	19 580 125	38 511 952	642 207	602 863	1 245 070	380 521	353 275	733 796
1946	19 193 513	19 829 713	39 023 226	646 388	606 788	1 253 176	384 824	358 100	742 924
1947	19 455 077	20 078 401	39 533 478	655 720	615 548	1 271 268	392 725	363 530	756 255
1948	19 718 072	20 330 419	40 048 491	666 716	625 871	1 292 587	398 459	369 512	767 971
1949	19 986 329	20 586 778	40 573 107	670 388	629 318	1 299 706	404 308	374 958	779 266
1950	20 252 409	20 841 138	41 093 547	673 795	632 515	1 306 310	409 852	380 098	789 950
1951	20 516 352	21 093 555	41 609 907	677 417	635 916	1 313 333	415 364	385 176	800 540
1952	20 778 405	21 344 295	42 122 700	681 283	639 545	1 320 828	420 887	390 268	811 155
1953	21 038 801	21 593 572	42 632 373	685 006	643 040	1 328 046	425 413	395 383	820 796
1954	21 298 394	21 841 229	43 139 623	687 757	645 622	1 333 379	432 147	400 406	832 553
1955	21 554 004	22 086 445	43 640 449	691 978	649 584	1 341 562	437 149	405 598	842 747
1956	21 808 833	22 330 431	44 139 264	698 286	655 507	1 353 793	443 493	411 168	854 661
1957	22 063 626	22 574 770	44 638 396	705 694	662 461	1 368 155	447 914	419 079	866 993
1958	22 321 406	22 818 152	45 139 558	711 764	668 158	1 379 922	456 427	424 069	880 496

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1959	22 576 743	23 062 241	45 638 984	717 016	673 089	1 390 105	462 824	429 073	891 897
1960	22 830 935	23 306 257	46 137 192						

Людність та природний приріст населення в Україні у 1927–1960 роках

Природний приріст			Коефіцієнти									Кількість жінок на 1000 чоловіків	Роки
			народжуваність			смертність			природний приріст				
чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
304 882	296 344	601 226	42,87	38,01	40,37	21,48	18,36	19,88	21,39	19,65	20,49	1 059	1927
279 284	273 062	552 346	40,33	35,96	38,08	21,14	18,19	19,62	19,19	17,77	18,46	1 057	1928
233 475	227 455	460 930	36,21	32,27	34,19	20,44	17,71	19,04	15,77	14,56	15,15	1 056	1929
247 699	239 002	486 701	36,64	32,65	34,59	20,25	17,57	18,87	16,39	15,08	15,72	1 054	1930
256 142	247 336	503 478	36,93	32,95	34,89	20,19	17,58	18,85	16,74	15,37	16,04	1 053	1931
262 487	254 059	516 546	37,14	33,18	35,11	20,27	17,64	18,92	16,87	15,54	16,19	1 051	1932
270 552	260 660	531 212	37,37	33,43	35,35	20,27	17,73	18,97	17,10	15,70	16,38	1 050	1933
278 024	267 908	545 932	37,62	33,70	35,62	20,35	17,82	19,05	17,27	15,88	16,57	1 049	1934
281 011	270 407	551 418	37,55	33,69	35,58	20,39	17,91	19,12	17,16	15,78	16,46	1 047	1935
278 826	267 934	546 760	37,11	33,33	35,18	20,37	17,94	19,13	16,74	15,39	16,05	1 046	1936
273 188	262 143	535 331	36,42	32,76	34,55	20,28	17,92	19,08	16,14	14,84	15,47	1 044	1937
270 211	258 868	529 079	35,91	32,56	34,09	20,20	18,12	19,03	15,71	14,44	15,06	1 043	1938
269 982	258 283	528 265	35,60	32,11	33,82	20,15	17,91	19,01	15,45	14,20	14,81	1 042	1939

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
267 595	255 678	523 273	35,18	31,76	33,44	20,10	17,90	18,99	15,08	13,86	14,46	1 040	1940
266 438	254 277	520 715	34,84	31,50	33,14	20,05	17,90	18,96	14,79	13,60	14,18	1 039	1941
265 068	252 905	517 973	34,53	31,25	32,86	20,02	17,91	18,94	14,51	13,34	13,92	1 038	1942
262 880	250 779	513 659	34,17	30,97	32,54	19,99	17,91	18,93	14,18	13,06	13,61	1 037	1943
261 527	249 390	510 917	33,87	30,73	32,27	19,96	17,91	18,92	13,91	12,82	13,35	1 035	1944
261 686	249 588	511 274	33,69	30,60	32,12	19,96	17,93	18,93	13,73	12,67	13,19	1 034	1945
261 564	248 688	510 252	33,45	30,41	31,90	19,91	17,95	18,91	13,54	12,46	12,99	1 033	1946
262 995	252 018	515 013	33,48	30,47	31,95	20,05	17,99	19,01	13,43	12,48	12,94	1 032	1947
268 257	256 359	524 616	33,58	30,59	32,07	20,07	18,06	19,05	13,51	12,53	13,02	1 031	1948
266 080	254 360	520 440	33,32	30,38	31,83	20,10	18,10	19,08	13,22	12,28	12,75	1 030	1949
263 943	252 417	516 360	33,05	30,17	31,59	20,11	18,13	19,10	12,95	12,04	12,49	1 029	1950
262 053	250 740	512 793	32,81	29,97	31,37	20,12	18,15	19,12	12,69	11,82	12,25	1 028	1951
260 396	249 277	509 673	32,58	29,79	31,17	20,13	18,18	19,14	12,45	11,61	12,03	1 027	1952
259 593	247 657	507 250	32,36	29,61	30,97	20,10	18,21	19,14	12,26	11,40	11,83	1 026	1953
255 610	245 216	500 826	32,10	29,39	30,73	20,17	18,23	19,19	11,93	11,16	11,54	1 025	1954
254 829	243 986	498 815	31,92	29,25	30,57	20,16	18,26	19,20	11,76	10,99	11,37	1 025	1955
254 793	244 339	499 132	31,83	29,19	30,50	20,22	18,31	19,25	11,61	10,88	11,25	1 024	1956
257 780	243 382	501 162	31,80	29,19	30,48	20,18	18,46	19,31	11,62	10,73	11,17	1 023	1957

[illegible]

**Віковий склад людності України у 1927 та 1930 роках
(абсолютні показники)**

Вік	1927			1930		
	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом
1	2	3	4	5	6	7
0–4	2 161 096	2 109 407	4 270 503	2 234 650	2 175 863	4 410 513
5–9	1 547 183	1 552 209	3 099 392	1 790 292	1 779 058	3 569 350
10–14	1 728 423	1 755 738	3 484 161	1 403 483	1 410 707	2 814 190
15–19	1 687 218	1 773 820	3 461 038	1 850 607	1 901 966	3 752 573
20–24	1 397 828	1 520 273	2 918 101	1 539 095	1 643 130	3 182 225
25–29	1 133 792	1 270 488	2 404 280	1 263 406	1 392 874	2 656 280
30–34	919 753	1 026 957	1 946 710	1 020 368	1 146 934	2 167 302
35–39	772 550	833 989	1 606 539	837 064	922 126	1 759 190
40–44	652 631	688 103	1 340 734	705 701	754 122	1 459 823
45–49	536 429	575 040	1 111 469	585 814	622 147	1 207 961
50–54	435 343	495 054	930 397	472 354	523 573	995 927
55–59	359 544	429 247	788 791	379 442	448 677	828 119
60–64	296 125	356 693	652 818	309 127	378 585	687 712
65–69	218 889	256 113	475 002	239 358	290 097	529 455

1	2	3	4	5	6	7
70–74	132 162	151 363	283 525	154 446	181 964	336 410
75–79	68 322	76 917	145 239	79 854	92 607	172 461
80–84	32 195	36 183	68 378	35 517	41 299	76 816
85–89	14 508	15 762	30 270	13 944	16 611	30 555
90–94	6 140	6 493	12 633	4 898	5 831	10 729
95–99	2 407	2 589	4 996	1 417	1 791	3 208
100 і більше	1 018	1 197	2 215	360	534	894
Разом	14 103 556	14 933 635	29 037 191	14 921 197	15 730 496	30 651 693

Віковий склад людності України у 1940, 1950 та 1960 роках (абсолютні показники)

Вік	1940			1950			1960		
	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
0–4	2 355 043	2 296 132	4 651 175	2 503 445	2 440 674	4 944 119	2 688 436	2 621 069	5 309 505
5–9	1 981 677	1 942 842	3 924 519	2 160 758	2 118 438	4 279 196	2 333 675	2 287 973	4 621 648
10–14	1 959 244	11 920 882	3 880 126	2 058 674	2 022 022	4 080 696	2 186 879	2 147 855	4 334 734
15–19	1 705 188	1 696 949	3 402 137	1 887 825	1 853 364	3 741 189	2 058 706	2 021 109	4 079 815
20–24	1 335 672	1 343 628	2 679 300	1 864 023	1 829 136	3 693 159	1 959 034	1 924 705	3 883 739
25–29	1 738 529	1 791 287	3 529 816	1 602 008	1 598 285	3 200 293	1 774 402	1 745 516	3 519 918
30–34	1 441 400	1 538 964	2 980 364	1 251 589	1 258 453	2 510 042	1 746 719	1 711 105	3 457 824
35–39	1 184 096	1 300 481	2 484 577	1 629 386	1 672 457	3 301 843	1 501 470	1 492 295	2 993 765
40–44	948 011	1 065 985	2 013 996	1 339 129	1 430 308	2 769 437	1 162 692	1 169 590	2 332 282
45–49	763 205	851 185	1 614 390	1 079 700	1 200 403	2 280 103	1 485 642	1 543 724	3 029 366
50–54	625 677	688 139	1 313 816	840 640	972 748	1 813 388	1 187 379	1 305 121	2 492 500
55–59	498 761	554 469	1 053 230	650 402	758 655	1 409 057	920 211	1 069 816	1 990 027
60–64	381 436	445 669	827 105	505 187	585 893	1 091 080	680 879	828 323	1 509 202
65–69	282 070	351 464	633 534	370 909	434 579	805 488	483 664	594 788	1 078 452
70–74	199 116	257 500	456 616	245 979	303 220	549 199	325 687	398 923	724 610

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
75–79	123 712	159 243	282 955	145 758	192 566	338 324	191 835	238 420	430 255
80–84	59 268	75 838	135 106	76 064	106 769	182 833	94 172	125 794	219 966
85–89	20 319	27 279	47 598	31 283	46 680	77 963	36 846	56 279	93 125
90–94	4 992	7 488	12 480	8 345	13 774	22 119	10 610	19 211	29 821
95–99	821	1 485	2 306	1 219	2 467	3 686	1 854	4 184	6 038
100 і більше	82	187	269	86	247	233	143	457	600
Разом	17 608 319	18 317 096	35 925 415	20 252 409	20 841 138	41 093 547	22 830 935	23 306 257	46 137 192

**Віковий склад людності України у 1927, 1930, 1940, 1950 та 1960 роках
(порівняльні показники)**

Вік	Чоловіки					Жінки				
	1927	1930	1940	1950	1960	1927	1930	1940	1950	1960
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
0 – 4	15,32	14,97	13,38	12,36	11,78	14,13	13,83	12,54	11,71	11,25
5 – 9	10,97	12,00	11,25	10,67	10,22	10,39	11,31	10,61	10,17	9,82
10 – 14	12,26	9,40	11,13	10,17	9,58	11,76	8,97	10,49	9,70	9,22
15 – 19	11,96	12,40	9,68	9,32	9,02	11,88	12,09	9,26	8,89	8,67
20 – 24	9,91	10,31	7,59	9,21	8,58	10,18	10,45	7,34	8,78	8,26
25 – 29	8,04	8,47	9,87	7,91	7,77	8,51	8,85	9,78	7,67	7,49
30 – 34	6,52	6,90	8,19	6,18	7,65	6,88	7,29	8,40	6,04	7,34
35 – 39	5,48	5,61	6,72	8,05	6,58	5,58	5,86	7,10	8,02	6,40
40 – 44	4,63	4,73	5,38	6,61	5,09	4,61	4,79	5,82	6,86	5,02
45 – 49	3,80	3,92	4,33	5,33	6,50	3,85	3,96	4,65	5,76	6,62
50 – 54	3,09	3,16	3,55	4,15	5,20	3,32	3,33	3,75	4,68	5,60
55 – 59	2,55	2,54	2,83	3,21	4,03	2,87	2,85	3,03	3,64	4,59

[illegible]

КОМЕНТАРІ
до праці
«Людність України до 1960 р.
(кількість, склад за статтю й віком, природний приріст
за умов сучасної смертності й плодючості)»

^{*1} Авторська назва статті, що зберігається у редактованих машинописі та рукопису в архіві М. Птухи (ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 26), відрізняється від франкомовного варіанта доповіді «La population de l'Ukraine jusqu'en 1960» (Людність України до 1960 р.), яку академік надіслав на токійську 19-у сесію Міжнародного статистичного інституту, що відбувалася 17–25 вересня 1930 р. Сам автор, хоча й був уже членом МСІ від 1929 р., не зміг поїхати до Токіо на сесію, але отримав від організаторів верстку відбитку його доповіді (Там само. Арк. 84–100 зв.).

Франкомовна версія вийшла друком у часописі МСІ: Ptoukha M. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960 // Bull. de l'Inst. intern. de statistique. La Haye, 1931. Т. 25: [Rapports et communications présentés à la XIXe session de l'Institut international de statistique, Tokyo 17–25 sept. 1930], livr. 3. Р. 59–88. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k616123/f71>). Є також окремий відбиток, датований роком форуму, із власною пагінацією: Ptoukha M. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960. La Haye : [s.n.], 1930. 32 р. (саме такий варіант, верстку якого вичитував М. Птуха, зберігся в архіві академіка).

Наприкінці 1950-х, готуючи до видання свої «Очерки по статистике населения», М. Птуха присвятив окремий розділ перспективним обчисленням народонаселення УРСР і, зокрема, працям, виконаним у Демографічному інституті ВУАН із цього напрямку. Першою він назвав розвідку, підготовлену за його ініціативою «у зв'язку з широким інтересом до цієї проблеми, який виявив Міжнародний статистичний інститут», членом якого М. Птуху обрали у січні 1929 р. Академік зазначав, що текст його доповіді «Людність України до 1960 р.» підготовлений на сесію МСІ в Токіо у перекладі французькою мовою, був надрукований у «Бюлетені МСІ» у 1931 р. Утім, за словами автора, «російський та український тексти її видати не вдалося» (Птуха М. В. Очерки по статистике населения. Москва : Госстатиздат, 1960. С. 441). Академік зазначав, що у доповіді подано загальні зауваження щодо викладу погляду автора на перспективні обчислення та відомості про природний рух населення в Україні, охарактеризовано методи обчислення майбутнього населення України, наведено відомості про народжуваність і повікову смертність, охарактеризовано динаміку

LA POPULATION DE L'UKRAÏNE JUSQU'EN 1960.

Communication du Professeur Michel Ptoukha,

Membre de l'Académie des Sciences de l'Ukraine.

1. Notes générales.

La statistique, d'après la nature qui lui est propre, doit se borner à fournir et à traiter au point de vue technique et scientifique les données numériques concernant le passé et le présent. Néanmoins, depuis longtemps déjà, on lui impose dans certains domaines de la vie économique et sociale la tâche de prévoir un avenir plus ou moins proche.

L'estimation du nombre et de l'état de la population suivant le sexe et l'âge dépend de la manière dont se dessinera effectivement le mouvement naturel et migratoire de celle-ci dans l'avenir. Il est préférable, toutefois, de laisser le problème du mouvement migratoire en Ukraine sans examen — les migrations de la population dépendant en majeure partie du degré de développement des forces productives et de leur tendance respective, ainsi que de la réglementation qui existe à ce sujet dans les limites du pays même, ou de celle établie sur un terrain international. Aussi nous n'avons aucun fondement objectif qui nous permettrait de porter un jugement quelconque sur le côté numérique du mouvement migratoire de la population de l'Ukraine, au cours des 30 années qui suivent, et c'est pourquoi seul le mouvement naturel sera étudié par nous.

Les phénomènes de mortalité et de fertilité dépendent justement de deux catégories contraires, au point de vue de la prévision. Personne, pour ainsi dire, ne veut mourir et c'est pourquoi, dans les phénomènes de mortalité, la prévision d'un avenir rapproché se trouve fondée sur un terrain beaucoup plus solide que lorsqu'on s'apprête à traiter de la natalité. Le Professeur A. Bowley dit: „Le nombre des naissances dans l'avenir est affaire de pure conjecture...” Mais la question se présente sous un tout autre aspect quand on veut établir l'estimation d'une population déjà existante. Il considère donc — „que nous nous plaçons sur un terrain sûr... si nous limitons notre étude aux personnes qui auraient atteint 15 ans au plus tard à la fin du premier semestre de l'année 1941, puisque toutes ces personnes sont déjà nées”. 1)

1) A. L. Bowley. Estimation de la population en état de travailler dans certains pays en 1931 et en 1941. Préparé pour le Comité préparatoire de la Conférence économique internationale. Société des Nations, Genève, 1926, p. 3.

чисельності і складу населення за статтю й укрупненими віковими групами на 1 січня 1927, 1930, 1940, 1950 і 1960 рр. Крім того, до доповіді додано 8 таблиць (Там само. С. 442).

1987 р. московські демографи зробили переклад із франкомовної доповіді і видали його, хоча бачили, судячи з посилання, й українську оновлену версію, про яку, однак, не згадали: Птуха М. В. Население Украины до 1960 г.: [доклад для токийской сессии МСИ 1930 г., перев.] // Советская демография за 70 лет: из истории науки : сб. ст. / отв. ред. Т. В. Рябушкин. Москва : Наука, 1987. С. 46–64. При цьому було зроблено деякі незначні купюри.

У той же час схожі фрагменти тексту запропонованої статті знаходимо в окремих розділах у частині «Перспективні вирахування народонаселення УРСР» згаданої книги М. Птухи 1960 р. «Очерки по статистике населения».

Додамо, що 1932 р. академік видав ще дві праці про короткочасне прогнозування кількості населення: Птуха М. В. 1) Людність України за другої п'ятирічки // Людність та її розміщення в другій п'ятирічці / Держ. планова коміс. УСССР. Харків, 1932. С. 5–20; 2) Народонаселення та баланс робочої сили на другу п'ятилітку: доп. на сесії ради ВУАН 29 берез. 1932 р. // Вісті ВУАН. 1932. № 2. С. 44–53.

В основу теперішньої публікації розвідки «Людність України до 1960 р.» покладено машинопис статті, однак враховано також чорновий рукописний варіант і франкомовну публікацію. Машинопис (перший примірник, використана фіолетова друкарська стрічка), як видно із правок чорнилом і олівцем, очевидно, і редакторських також, готувався до видання.

По тексту є редакторська правка і позначки щодо переносу окремих абзаців-фрагментів. Поряд із правками фіолетовим чорнилом у машинописі багато виправлень і дописів сірим олівцем. Іншомовні (латинським шрифтом) вставки вписано у машинопис фіолетовим чорнилом.

Щодо мовних і граматичних особливостей тексту, упорядники намагалися витримати здебільшого норми української мови, що діяли у 1932 р. Однак для уніфікації було враховано і деякі тогочасні зміни. На відміну від рукопису, машинопис виправлено у більшості випадків стосовно написання разом, а не через дефіс «тобто», «тощо», «щодо», причому більшість із них правилася вже у рукопису.

Характерною для тексту є і тогочасна вимога до написання слів через «и» у закінченнях іменників у родовому відмінку: «людности», «можливости», «смертности» та ін. Тогочасні лексичні форми збережено, наприклад, «варіант», «Голяндія», «шкарлятина» (два останні виправлено під час

редактури), «європейський», «швидче», «замість», «убуток», «захорувальність», «хвороба», «хорий», «масштаб», «передбачання», «плянування», «роля», «миліонів» або форма «простудюювавши», що була допустимою у 1920-ті роки. Збережено і тогочасну форму вживання дефісу у словах на зразок «сільсько-господарчий», «Чехо-Слов[аччина]».

У другій половині розвідки майже повсюди при вичитці тогочасним редактором виправлено «коефіцієнти» на «коефіцієнти», тому ми також подаємо останній варіант написання по всьому тексту. Те саме стосується і слів з літерою «г».

У машинописі чітке окреме (не через дефіс) написання частки «ж» (хоча у рукопису виправлено на написання разом).

Утім нами виправлено «будь-які» за аналогією із ужитим «будь-скільки».

Деякі подвоювання виправлено без пояснень: напр., «группа», «народженних», «переписаних». Проте у двох випадках ми уніфікували написання «незмін[н]им», «незмін[н]ости» із уживаним автором кілька разів (у т. ч. у рукопису). Зазначимо, що тогочасна норма, особливо на Західній Україні, не передбачала подвоювання.

У небагатьох випадках розкрито скорочення, особливо «р[оку]» перед числом.

Бібліографічні посилання у виносках оформлено за сучасними вимогами і подано курсивом у більшості випадків без пояснень. Зазначені М. Птухою у посиланнях сторінки надруковано прямим шрифтом.

Виправлено без пояснень випадки застосування у виносках-посиланнях на літературу чисел із літерою «р.» – page, замість «с.», «ст.» (стор.); авторське скорочення по тексту «ст.» або «стор.» перед або після числа замінено на «с.».

Залишено використання прописних літер у назвах із кількох слів. Звичайні описки виправлено без пояснень.

У таблиці подаємо осучаснену форму датування, наприклад, 01.01.1927 замість 1.1.1927.

Виправлення звичайних помилок у наборі – без коментарів.

Тут, як і в усіх текстах цього видання, формат бібліографічних посилань, які використовує М. Птуха, приведено до сучасних норм. Це стосується і розділових знаків.

Упорядник залишив форму позначення авторських підрядкових посилань – число з дужкою. Для коментарів застосовано надрядкові номери із астериском перед числом.

У деяких випадках у [] застосовано дописи часток / літер або слів, які були пропущені в авторському тексті.

У першому реченні також виправлено помилку в машинописі: «Загальні уваги» замість надрукованого «Загальні умови». У франкомовному виданні – правильно: «Notes générales».

^{*2} *Laisser faire* (*laisser faire, laisser passer*) – французький вислів («нехай іде, нехай проходить»), приписуваний економісту Вінсенту де Гурне (*Jacques Claude Marie Vincent de Gournay*; 1712–1759), що резюмує принцип, згідно з яким держава не повинна накладати жодних обмежень на економічну діяльність, щоб підтвердити постулат індивідуальної свободи. Ці висновки базуються на переконанні, що особистий інтерес, якщо він вільний діяти, спонукає індивіда входити у природний порядок і шукати те, що вигідно для нього і суспільства. Став символом економічного лібералізму, обмеження функцій держави і верховенства права.

^{*3} Йдеться про англійського статистика та економіста сера Артура Лайона Боулі (*Bowley Arthur Lyon*; 1869–1957), який працював над економічною статистикою і вважається піонером у використанні методів вибірки у соціальних дослідженнях. Викладав багато років у Лондонській школі економіки та політичних наук. Від 1922 р. – член Британської академії.

Наведено цитату з його праці: *Bowley A. L. Estimation de la population en état de travailler dans certains pays en 1931 et en 1941 / préparé pour le Comité préparatoire de la Conférence économique internationale. Genève: Service des publications de la Société des Nations, 1926. 20 p. (Publication de la Section économique et financière de la Société des Nations).*

У франкомовній праці М. Птухи текст такий: «*Le Professeur A. Bowley dit: “Le nombre des naissances dans l’avenir est affaire de pure conjecture...”*. Mais la question se présente sous un tout autre aspect quand on veut établir l’estimation d’une population déjà existante. Il considère donc – “que nous nous plaçons sur un terrain sûr... si nous limitons notre étude aux personnes qui auront atteint 15 ans au plus tard à la fin du premier semestre de l’année 1941, puisque toutes ces personnes sont déjà nées”» (p. 59–60).

^{*4} У машинописі тут, попри рукопис і франкомовне видання, – 17,7.

^{*5} У машинописі помилково 6%, у франкомовній публікації – 0,6%. У рукопису 6% закреслено і додано олівцем 0,6% (арк. 5).

*6 У машинописі та рукопису (арк. 4) виноска така: «Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. Статистика України, № 106, Харків, 1927, р. XXIV».

Далі у машинописі фраза, якої немає у франкомовному тексті: «У зв'язку з міським переписом р. 1923 смертність цього року освітлено у розвідці А. П. Хоменка «До питання про сучасний рівень загальної смертності на Україні». Харків, 1925 (видання ЦСУ України)».

Йдеться про праці: Корчак-Чепурківський Ю. О. Рух населення УСРР перед світовою війною // Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною: [зб.] / вид. ЦСУ УССР. Харків, 1927. С. V–LXXIII. (Статистика України, № 106, т. IV, сер. I: Демографія, вип. 3); Хоменко А. П. До питання про сучасний рівень загальної смертності на Україні. Харків : ЦСУ УСРР, 1925. 26 с.

Корчак-Чепурківський Юрій Овксентійович (1896–1967) – демограф, статистик, один із фундаторів сучасної української демографії й демографічної статистики. Син акад. ВУАН О. Корчака-Чепурківського. Закінчив Київське комерційне училище, навчався у Київському політехнічному інституті, юридичному факультеті Українського народного університету, закінчив Київський інститут народного господарства (1922). Від грудня 1921 р. працював у Демографічному інституті ВУАН; у 1923–1925 рр. – викладав також у Кооперативному інституті. У 1925–1928 рр. працював у ЦСУ УСРР у Харкові, підготував та опублікував низку праць із проблем статистики природного руху населення в УСРР, зокрема монографію «Таблиці доживання і сподіваного життя людності УСРР 1925–1926 рр.». У 1928–1933 рр. – працював на кафедрі народного здоров'я ВУАН у Києві, брав активну участь у дослідженнях Демографічного інституту. 1929–1931 рр. працював над монографією «Відтворення населення Української СРР» (т. 1), у якій виклав основи і методики дослідження відтворення населення. 1934 р. завершив монографію «Огляд відтворення населення УСРР за 1925–1928 рр.». Розробив методики побудови таблиць народжуваності і плідності, які використовуються як інструмент вимірювання інтенсивності та структури дітородної діяльності жінок, а також розрахунку узагальнених показників відтворення населення. Першим у СРСР побудував таблицю шлюбності для жінок України у 1925–1928 рр. У жовтні 1938 р. був заарештований за безпідставним звинуваченням і засуджений до ув'язнення на п'ять років у Карагандинському таборі ГУЛАГу. Від жовтня 1946 р. – лікар-аналітик і завідувач науково-методичного бюро Самаркандського обласного відділення охорони здоров'я.

Удруге заарештований у вересні 1949 р. «за належність до контрреволюційної націоналістичної організації та пропаганду антирадянських націоналістичних ідей» і засуджений до безстрокового (довічного) заслання на поселення у Красноярському краї. Перебуваючи на засланні, підготував огляд стану охорони здоров'я в Євенкійському національному окрузі за 1950 р. У червні 1954 р. звільнений. Намагався влаштуватися на роботу в Самарканді, працював на тимчасовій роботі завідувачем відділу статистики Московської клінічної дитячої лікарні ім. І. Русакова. 1958 р. повернувся до Києва. Працював, зокрема, в Інституті організації економіки сільського господарства Академії сільськогосподарських наук УРСР. На пенсії не полишав наукової діяльності. 1959 р. написав, зокрема, роботу про смертність і тривалість життя населення УРСР 1958–1959 рр., статті про перспективні розрахунки населення із використанням комбінованої таблиці доживання і вікової інтенсивності міграцій, а також вимірювання впливу рівня смертності у різних вікових групах на зміни показників середньої тривалості життя. Сам М. Птуха у листі до В. І. Борткевича у 1927 р. писав про Ю. Корчак-Чепурківського – «один із моїх учнів-демографів, який працює з адміністративної статистики у Харкові».

Див. також: Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. Москва : Статистика, 1970. 388 с. (бібліографія його праць – С. 383–385; сюди внесено видані вже після смерті науковця: Корчак-Чепурковский Ю. А. О методике и технике перспективных расчетов населения // Демограф. тетради. Киев, 1969. Вып. 1. С. 58–68; Корчак-Чепурківський Ю. О. 1) Методика обчислення таблиць доживання за місяцями першого року життя // Демограф. дослідження. Київ, 1970. Вип. 1. С. 7–24; 2) Розрахунок темпу зростання кількості і вікового складу тих, що живуть у стабілізованому населенні з постійним рівнем міграції (на прикладі м. Києва) // Там само. С. 24–41).

Додамо розвідки з архіву ученого, опубліковані після 1970 р.: Корчак-Чепурківський Ю. О. 1) Відтворення населення Української РСР до початку першої п'ятирічки // Демограф. дослідження. Київ, 1975. Вип. 3. С. 78–114; 2) Подружність і народжуваність у жінок УРСР // Там само. Київ, 1979. Вип. 4. С. 47–75; 3) Смертність населення (розділ неопублікованої роботи «Короткий огляд репродукції людності УСРР») // Там само. Київ, 1980. Вип. 5. С. 78–107; 4) Перспективні обчислення людності УСРР на 1932–1937 рр. // Там само. Київ, 1996. Вип. 18. С. 152–159. Корчак-Чепурковский Ю. А. Таблицы доживаемости и средней продолжительности жизни для населения Украинской ССР за 1958–1959 годы / НАН Украины, Ин-т экономики. Киев, 1996, 77 с. : табл.

Ю. Корчак-Чепурківський уже після війни зробив аналіз методики і прогнозів М. Птухи щодо перспектив зростання населення (зокрема із доповіді для Токійської сесії МСІ), а також С. О. Новосельського і В. В. Паєвського. Ю. Корчак-Чепурківський зазначав, що розрахунки М. Птухи по Україні (цитуємо у перекладі з російської) «базувалися на таких вихідних даних: за основу всіх наступних обчислень було взято вирівняні мною в ЦСУ УСРР дані про населення за однорічними інтервалами віку, перераховані на 1 січня 1927 р. До цих чисел М. В. Птухою внесено поправку: кількість дітей, молодших за 5 років, приведено у відповідність до даних перепису, тобто відкинуто поправку на недооблік дітей молодшого віку. Для обліку майбутніх втрат від смертності було використано розраховану мною повну таблицю дожиття населення УСРР за 1925–1926 рр., причому до неї знову ж таки внесено, з мого погляду, не зовсім обґрунтовано, поправки щодо малих дітей. Для визначення майбутніх чисел народжених було прийнято коефіцієнти народжуваності за п'ятирічними інтервалами віку матері за 1929 р. Кінцевими майбутніми числами народжених було взято коефіцієнти народжуваності за п'ятирічними інтервалами віку матері за 1929 р. Останні були розраховані таким чином. Загальна кількість народжених у 1929 р. розподілена за п'ятирічними групами віку матері пропорційно останнім наявним на той час даним за 1928 р. Шляхом пересунення чисел тих, хто живуть, за таблицею 1925–1926 рр. було обчислено середньорічну чисельність жінок за п'ятирічними віковими групами за 1929 р. і виведено п'ятирічні коефіцієнти народжуваності. Усі подальші розрахунки чисел живих проводили за однорічними інтервалами віку погодно до 1 січня 1961 р., а для розрахунку кількості народжених зазначені п'ятирічні коефіцієнти народжуваності». Наголосимо, що, за словами Ю. Корчака-Чепурківського, «під час фашистської окупації всі початкові матеріали розрахунків (ЦСУ. – *Упор.*) було знищено і збереглися лише те, що було надруковано в працях Міжнародного статистичного інституту, де опубліковано більшість табличних додатків». За оцінкою Ю. Корчака-Чепурківського, «обчислення М. В. Птухи, С. О. Новосельського і В. В. Паєвського, беручи до уваги високий техніко-методичний бік їхнього виконання, становлять і тепер великий інтерес для дослідника історика-демографа, який спробував би простежити демографічні наслідки подій, що завадили нормальному розвитку населення нашої країни» (Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования... С. 302–303, 307).

Хоменко Арсеній Петрович (1891–1939) – демограф, один із фундаторів української демографічної школи і державної демостатистичної

служби в Україні. Професор (1933). 1922 р. працював завідувачем відділу статистики населення Харківського губстатбюро, у 1923–1929 рр. – спочатку заступником начальника відділу демографії ЦСУ УСРР, а згодом очолив цей відділ. Керував розробкою матеріалів міського перепису населення 1923 р. і проведенням в УСРР Всесоюзного перепису населення 1926 р. Здійснив низку фундаментальних досліджень і опублікував їхні результати. 1930–1934 рр. він очолював сектор демографії Всеукраїнського інституту соціалістичної охорони здоров'я, де 1933 р. йому було присвоєно звання професора демографії. Із 1935 р. працював в Інституті охорони материнства і дитинства та одночасно співпрацював із Всеукраїнським інститутом експериментальної медицини та Інститутом демографії і санітарної статистики ВУАН / АН УРСР. Керував роботами з демографічного прогнозування в Комісії перспективного планування Держплану УРСР. Його монографія про національний склад населення України (1931) була першим фундаментальним демостатистичним дослідженням етнічної проблематики не лише в Україні, а й на теренах СРСР. Започаткував дослідження міграційного руху населення у вітчизняній демографії. Заарештований у лютому 1938 р. під час хвилі репресій, пов'язаних із визнанням Всесоюзного перепису населення 1937 р. дефектним. 17 грудня 1938 р. засуджений Військовим трибуналом Харківського військового округу до смерті. Страчений у м. Харків. Реабілітований 1957 р. Див.: Хоменко А. П. Семья и воспроизводство населения (Избранные произведения) / под ред. В. С. Стешенко. Москва : Статистика, 1980. 223 с. – (Стешенко В. С. О жизни и научной деятельности А. П. Хоменко. (Краткий очерк). С. 7–18); Марочко В. І. Професор демографії Арсен Хоменко: «причина смерті – розстріл» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2017. № 1 (47). С. 345–390.

Особистий архів ученого був знищений, зокрема і рукопис підручника з демографії.

^{*7} Про особливості змісту виноски див. далі комент. ^{*8}. Щодо таблиці та її особливостей / оновлень – такі пояснення:

^{*7a} У франкомовній публікації тут – прочерки. У рукопису і машинописі показники вписано пізніше олівцем.

^{*7b} Дані по 1929 р. у рукопису і машинописі додано олівцем над перекресленими числами, які відповідають показникам у франкомовній публікації:

1929 / 536.023 / 503.988 / 1.040.011 / 34,2 / 275.409 / 246.661 /
522.070 / 17,2 / 17,0

^{*7в} Рядок чисел по 1930 р. у рукопису і машинописі дописано у таблицю олівцем як новий.

^{*8} Цей варіант виноски – з рукопису. У назві таблиці в рукопису «1930» рік зазначено олівцем, у машинописі та франкомовній публікації тут – «1929». Втім у машинописі олівцем внесено останній рядок для 1930 р. і поновлено числа для 1929 р. (див. далі під астерисками).

Стара перекреслена у рукопису виноска: «Останні друковані джерела подають відомості за 1927 р., у рукописі ж маємо й числа 1928 р., а також попередні підсумки природного руху р[оку] 1929». Така сама виноска й у франкомовній публікації, з якої зроблено переклад і для російськомовної версії 1980 р.

У машинописі такий варіант виноски частково зіпсовано клеєм: «Останні друковані джерела подають відомості за 1929 р. (29 дописано олівцем, однак, очевидно, мало б бути 1928. – *Упор.*), у рукописі ж маємо і числа 1928 р. (очевидно, мало б бути 1929. – *Упор.*), а також попередні підсумки при[роднього руху] (зіпсовано клеєм, а далі олівцем. – *Упор.*) маємо й для р[оку] 1930. Відносні числа на 1000 пересічної людности вираховано нами».

^{*9} Далі текст до кінця абзацу (... кілька подібних вираховань») не увійшов до франкомовного варіанта і, відповідно, до російського перекладу. У рукопису немає позначки на вилучення цього тексту (арк. 29).

^{*10} У машинописі та рукопису (арк. 30) саме так: Пирл, а не Пірл. Крім того, не подано кириличної транскрипції прізвища П'єра Франсуа Ферхюльста.

Пірл Реймонд (іноді Перл, Перль; Pearl Raymond; 1879–1940) – американський біолог, демограф і статистик. Член Національної академії наук США (1916). Президент Міжнародного союзу з наукового вивчення населення (1928–1931). Основні наукові праці присвячені біометрії та біології людини. Йдеться про працю: Pearl R. *Studies in Human Biology*. Baltimore, Md. : Williams and Wilkins Co., 1924. 653 p.

Ферхюльст П'єр Франсуа (Verhulst Pierre François; 1804–1849) – бельгійський математик, відомий роботами у галузі моделювання чисельності населення. Від 1835 р. – професор Брюссельського університету. 1841 р. обраний членом бельгійської Академії наук (Королівська академія наук, письменства і витончених мистецтв) (від 1848 р. – її президент). Найвідомішою роботою вченого є формулювання логістичного рівняння

для чисельності населення, що також зветься рівнянням Ферхюльста. Введений ним у рівняння Мальтуса додатковий негативний член, пропорційний квадрату швидкості зростання, відображає зменшення чисельності за рахунок обмеженості ареалу проживання або ж кількості ресурсів.

^{*11} Далі текст до кінця абзацу (... нижче від нього») не увійшов до франкомовного варіанта і, відповідно, до російського перекладу. Проте там у виносці поряд зі статтею Р. Пірла з абзацу подано посилання на статтю М. Грінвуда «The Growth of Population in England and Wales» у часописі «Metron» (1925, р. 68–71).

У рукопису (арк. 30) у виносках позначено: спільна «1) Pearl R. Studies in Human Biology. Baltimore, 1924, р. 523–584. Див. також: Greenwood M. The Growth of Population in England and Wales. Metron. Vol. V. (1925). Р. 68–71»; і крім того, виноска «2) Там таки, ст. 69». Утім виноска 2), що мала б йти за цитатою з Грінвуда, і в рукопису, і в машинописі бракує.

Грінвуд Мейджор (Greenwood Major; 1880–1949) – англійський епідеміолог і статистик. З 1928 р. – член наукового Лондонського королівського товариства (Royal Society), а 1934 р. – президент Королівського статистичного товариства. Йдеться про статтю: Greenwood M. The Growth of Population in England and Wales // Metron. 1925. Vol. 5, № 2. Р. 66–85.

^{*12} У машинописі тут дописано олівцем слово «вирахувань», яке було на наступній сторінці, і, очевидно, помилково доклеєно посилання, яке стосується іншого тексту у розділі «3. Числа людности на 1 січня 1927 р.» – див. посилання з текстом: «За новіших часів думку, що в Італії за перепису 1921 р. оминули...».

^{*13} Далі і до кінця абзацу (який є у франкомовній публікації) у машинописі текст виділено дужками олівцем (до слів: «до р. 1960 включно»), на лівому полі закреслено сірим олівцем і написано «не треба». При цьому перед передостаннім реченням «Отже, ми далі...» стоїть ще одна дужка-початок сірим олівцем. Так само на видалення було вказано посилання «1) Це можна бачити бодай...».

^{*14} У франкомовній публікації тут немає посилання і згадки про брошуру С. А. Томіліна і М. К. Шрейдера. У машинописі, до того ж, неточно зазначено у назві книжки «...та методика вивчення абортів».

Томілін (Томилін; 1877–1952) – лікар-гігієніст, санітарний статистик, демограф та історик медицини, фітотерапевт. Від 1895 навчався у Петербурзькій військово-медичній академії, закінчив Московський університет (1901). Працював у Ризі, м. Ліда, Вільно. У 1906 р. склав державні іспити у Новоросійському університеті в Одесі та отримав диплом «лікаря з відзнакою», після чого працював земським лікарем у Криму. У 1908–1913 рр. був санітарним лікарем у м. Олександрівськ (тепер Запоріжжя). У 1919–1920 рр. – завідувач статистичного відділу Наркомату охорони здоров'я УСРР і член наукової підкомісії Чрезсиптифкомісії. З 1922 по 1930 рр. очолював статистичний відділ Наркомату охорони здоров'я УСРР. Як керівник цього відділу, фактично організував відомчу санітарну статистику в Україні, а в 1926–1929 рр. публікував єдині на той час звіти про діяльність органів охорони здоров'я і санітарний стан республіки. Викладав у Харківському медичному інституті, від 1926 р. – професор, у 1925–1931 рр. очолював кафедру соціальної гігієни. Від 1936 р. – доктор медичних наук *honoris causa*. Від 1926 р. – член Вченої медичної ради при Наркомздрав'я УСРР. У 1930 р. завідував відділенням соціальної гігієни та патології в Українському інституті охорони материнства і дитинства, в 1930–1934 рр. – соціально-гігієнічним сектором Українського інституту харчування в Харкові. Від 1934 р. у Києві очолював сектор захворюваності і був дійсним членом Всеукраїнського інституту соціалістичної охорони здоров'я; у 1934–1938 рр. – старший науковий співробітник Інституту демографії та санітарної статистики АН УРСР; у 1938–1940 рр. – завідувач відділу вивчення захворюваності Українського науково-дослідного бюро санітарної статистики та одночасно (1935–1945) – завідувач відділу статистики Українського НДІ туберкульозу і статистичного відділу Українського інституту епідеміології та мікробіології (1936–1941). У 1944 р. призначений членом Центральної науково-методичної санітарно-статистичної комісії Наркомату охорони здоров'я СРСР. У 1945–1952 рр. – завідувач статистичного відділу Українського інституту епідеміології та мікробіології. У 1928–1936 рр. – член редколегії харківських наукових журналів «Профілактична медицина» і «Врачебное дело».

Див.: Томилин С. А. Демография и социальная гигиена / отв. ред. В. С. Стешенко. Москва : Статистика, 1973. 318 с. (Пискунов В. П., Стешенко В. С. О жизни и научной деятельности С. А. Томилина (краткий очерк). С. 5–20); Демография и социальная гигиена / сост. В. Т. Нековаль. 2-е изд., перераб. и доп. Киев : Мединформ, 2007. 420 с. Библиогр.: с. 404–416; Життя і наукова діяльність С. А. Томіліна – служіння справі охорони здоров'я населення України. До 125-річчя з дня народження : матеріали

конференції / Держ. наук. мед. б-ка, Ін-т економіки НАН України. Київ, 2002. 199 с. : табл.

Брошура, на яку посилається тут М. В. Птуха, відкривається розвідкою лікаря М. К. Шрейдера «Аборти на Україні в 1927 році. Основні показники поширення і методика вивчення абортів» (с. 1–10). Далі текст проф. С. А. Томіліна «Аборт у зв'язку з генеративною функцією» (с. 11–27). Завершують видання 8 таблиць (с. 29–45).

Про М. К. Шрейдера, на жаль, не вдалося знайти біографічних відомостей.

У таблиці йдеться про чотири великі міста України: Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ.

^{*15} У машинописі М. Птуха тут подає: кол[ишній] завідувач (причому «кол.» вписане олівцем), але далі у тексті (арк. 37 і 50) – просто завідувач, як і у згадках у франкомовній публікації. Можливо, пропустив і не виправив.

Очевидно, враховано, що А. Хоменко працював заступником начальника і начальником відділу демографії ЦСУ у 1922–1929 рр. (Стещенко В. С. Хоменко Арсеній Петрович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т – Я. С. 410).

^{*16} У демографа, насправді, уже 1932 р. була опублікована стаття з прогнозом: Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні // Профілактична медицина. 1932. № 11–12. С. 41–52. Як зазначає дослідник Голодомору В. І. Марочко, цей текст був «відредагованим рукописом перспективного демографічного прогнозу групи професора А. Меркова» (Аркадій Михайлович Мерков (1899–1971) завідував на той час кафедрою соціальної гігієни Харківського медичного інституту), при цьому «Ю. Корчак-Чепурківський вважав, що стаття А. Хоменка «заслуговує особливої уваги», хоча її журнальний варіант відрізнявся від рукописної доповіді. Хоменко, за словами Корчака-Чепурківського, розпочав із критики «суб'єктивних концепцій буржуазних демографів», висвітлення «об'єктивності і науковості перспективних демографічних побудовань» радянської демографії, що «посилається на марксизм-ленінізм як на свою ідеологічну базу» (Марочко В. І. Професор демографії Арсен Хоменко: «причина смерті – розстріл» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2017. № 1 (47). С. 375–376; Корчак-Чепурковський Ю. А. Избранные демографические исследования. Москва, 1970. С. 41, 308).

^{*17} У 1929–1931 рр. Ю. Корчак-Чепурківський працював над монографією щодо відтворення людності України. Автор зібрав великий фактичний матеріал про розвиток демографічних процесів в Україні у 1925–1928 рр., побудував оригінальні таблиці, навів порівняльні відомості з багатьох іноземних джерел. Три методологічні розділи з невеликими скороченнями вперше опубліковано російською у «Избранные демографические исследования» (1970). Див. також: Корчак-Чепурковский Ю. А. О методике и технике перспективных расчетов населения // Демограф. тетради. Киев, 1969. Вып. 1. С. 53–68; Корчак-Чепурківський Ю. О. 1) Відтворення населення Української РСР до початку першої п'ятирічки // Демограф. дослідження. Вип. 3. Київ : Наук. думка, 1975. С. 78–114; 2) Смертність населення (розділ неопублікованої роботи «Короткий огляд репродукції людності УСРР» // Там само. Вип. 5. Київ, 1980. С. 78–107; 3) Перспективні обчислення людності УСРР на 1932–1937 рр. // Там само. Вип. 18. Київ, 1996. С. 152–159; Корчак-Чепурковский Ю. А. Таблицы доживаемости и средней продолжительности жизни для населения Украинской ССР за 1958–1959 годы. Киев, 1996. 78 с.

Про прогнозування див. також: Корчак-Чепурковский Ю. А. О некоторых вопросах истории и методики перспективных расчетов населения // Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. Москва, 1970. С. 289–382. За роз'ясненням укладачів, ця робота є частиною незавершеної монографії Ю. Корчака-Чепурківського «Основні питання методики перспективних розрахунків населення», над якою він працював в останні роки життя (1960–1963). Текст надруковано з деякими скороченнями.

Про сучасні оцінки втрат населення через Голодомор див. також: Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали Міжнар. наук. конф. Київ, 2008. С. 266–277; Левчук Н. М., Боряк Т. Г., Воловина К. В., Рудницький О. П., Ковбасюк А. Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // Укр. іст. журнал. 2015. № 4. С. 84–112; Теслюк Р. Т., Андрусишин Н. І., Бачинська М. В. Особливості відтворення населення УСРР в 1920–1930 роках у параметрах демографічної стійкості // Регіональна економіка. 2021. № 2 (100). С. 110–124.

^{*18} Струmilін Станіслав Густавович (справ. прізвищ. – Струмилло-Петрашкевич; 1877–1974) – учений у галузі економіки, статистики, управ-

ління народним господарством, демографічного прогнозування, економічної історії. Під керівництвом Струmilіна була розроблена перша у світі система матеріальних балансів. Дійсний член АН СРСР (1931). Герой Соціалістичної Праці (1967). Був організатором і очолював відділ статистики у Вищій раді народного господарства. У 1921–1937 рр. і 1943–1951 рр. працював у Держплані РСФРР / СРСР. Уродженець Вінниччини.

У М. Птухи є посилання на видання розвідки С. Струmilіна «Наші трудові ресурси та перспективи» у зб. «Проблемы экономики труда: очерки и этюды» (Москва, 1925)». Перший прогноз Струmilіна на підставі перепису 1920 р. опубліковано у виданні: Струмили́н С. Г. Наши трудовые ресурсы и перспективы // Хозяйственное строительство. Москва : Гос. общеплан. комис., 1922. Вып. 2. С. 34–45. Крім 1925 р., див. перевид.: Струмили́н С. Г. Избранные произведения в 5 т. Москва : Наука, 1964. Т. 3: Проблемы экономики труда. С. 25–34 (із додатком 1963 р.); Струмили́н С. Г. Проблемы экономики труда: 3-е изд. Москва : Наука, 1982. С 30–39.

^{*19} Бабинін Борис Миколайович (1881–1942) – математик, філософ, прихильник інтуїтизму. Навчався у Московському університеті на фізично-математичному та історико-філологічному факультетах (закінчив останній 1910 р.). Викладав у московських гімназіях, а у 1916–1917 рр. – у Московському університеті. У 1921–1926 рр. був співробітником новоствореного Інституту наукової філософії на факультеті суспільних наук Московського університету. За інформацією дослідників, служив у Держстаті РСФРР, а потім СРСР, працював разом із С. Г. Струмили́ним. Б. М. Бабиніну було присуджено без захисту ступінь кандидата економічних наук і, працюючи у Держплані, він одночасно готував докторську дисертацію, але так і не завершив її.

Додамо, що до висновків-прогнозів Б. М. Бабиніна скептично ставилися, зокрема, Ю. Корчак-Чепурківський, який зазначав, що праці цього працівника Держстату «не становлять інтересу через низький науковий рівень їхнього виконання» (Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. Москва, 1970. С. 308), а також рос. статистик В. В. Паєвський, який вважав, що «роботи цього автора з огляду на грубість прийомів не мають інтересу» (Паевский В. В. Вопросы демографической и медицинской статистики: избр. произвед. Москва, 1970. С. 100).

^{*20} Далі у машинописі позначено як викреслений, разом із посиланням, фрагмент, який є у франкомовному тексті: «У дальших своїх вирахуваннях ми користуємося поки-що одинокими повними таблицями

смертності для України, що їх вирахував Ю. Корчак-Чепурківський на підставі даних перепису 1926 р. і смертних випадків за 1925–1926 рр.», а назва праці перенесена до наступної виноски.

Далі у тексті замінено номери посилань 2) на 1), а 3) на 2), які були у франкомовному тексті. Утім залишився номер «3») – виноска на «Вісник статистики», що дописана у машинописі чорнилом, а до виноски на змінений номер 1) олівцем додано назву книжки «Таблиці доживання і сподіваного життя...».

У посиланнях йдеться про праці Ю. Корчака-Чепурківського: 1) Таблиці доживання і сподіваного життя людності УСРР, 1925–1926. Харків : Вид ЦСУ УСРР, 1929. VIII, 95 с.; 2) Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // Вісник статистики України. 1928. № 2. С. 153–158.

^{*21} У рукопису і машинописі незрозуміло чому надруковано «0–2 р.», хоча плюсується усі числа для трьох вікових груп. У франкомовній публікації роки не вказано. У назві графі таблиці нами виправлено за рукописом «у дужках рік народження» (у машинописі – «народжености»). Така сама таблиця опублікована у книзі М. Птухи «Очерки по статистике населения». Вона має назву «Порівняння чисел перепису 1926 р. для дітей перших трьох вікових груп і відомостей про народження в 1924–1926 рр. без померлих 0–2 років. Українська РСР», при цьому в таблиці в останній колонці також «0–2 р.», але немає навіть згадки про Ю. Корчака-Чепурківського (с. 445).

^{*22} Тут і далі (щодо дівчаток) виправлено, очевидно, редактором у таблиці у машинописі чорнилом: «дожило» (як і у рукопису) замість «дійшло». Нами подано новий формат написання дати, яка зазначена як «1–I–1927».

^{*23} Цього речення немає у франкомовній версії, а у російському перекладі взагалі відсутній подальший текст посилання після інформації про Ф. Вінчі.

Вінчі Феліче (Vinci Felice; 1890–1962) – італійський статистик і фахівець із фінансового права. Професор. Викладав в університетах Падуї, Трієста, Болоньї, Мілана, у Вищому інституті торгівлі у Барі, Вищій школі торгівлі у Венеції. У 1929 р. заснував Італійський журнал статистики у Болоньї. Йдеться про працю: Vinci F. Sulla distribuzione per età della popolazione italiana // Rivista Italiana di Statistica. Anno 1. [1929]. № 2. р. 128–151.

Майр Георг фон (von Mayr Georg; 1841–1925) – німецький статистик і державний діяч. Викладав у Мюнхені. Засновник журналу Королівського Баварського статистичного бюро у 1869 р. Потім як помічник статс-секретаря у справах Ельзас-Лотарингії завідував фінансами і державним майном цього регіону (від 1887 р. – у відставці). З 1891 р. – приват-доцент політичної економії в Страсбурзькому університеті. Від 1898 р. знов викладав у Мюнхенському університеті, 1913 р. став його ректором. Йдеться про працю: Mayr G., von. Statistik und Gesellschaftslehre. 2. Bd: Bevölkerungsstatistik. 2. Aufl. 1. Lief. Tübingen : J. C. B. Mohr, 1922. 230 S.

*²⁴ Йдеться про видання: Сучасна статистика населення України : доповідь Центр. стат. управи УСРР XVIII сесії Міжнарод. стат. ін-ту. Харків : ЦСУ УСРР, 1929. XL, 58 с. (текст укр. та фр. у парал. колонках). Це доповідь ЦСУ «Statistique de la population de l'Oukraïne contemporain, Exposé de l'Administration Centrale de Statistique de la R.S.S. de l'Oukraïne à la XVIII Session de l'Institut Internationale de Statistique» для сесії, яка відбулася 21–24 серпня 1929 р. у Варшаві. У франкомовному виданні доповіді М. Птухи 1930 р. доповідь – видання ЦСУ має таку назву: «Statistique de la population de l'Ukraine contemporain, Exposé de l'Administration Centrale de Statistique de la R.S.S. de l'Ukraine à la XVIIIème Session de l'Institut International de Statistique».

*²⁵ Так скорочувалася назва тодішньої установи запису актів цивільного стану – ЗАЦС.

*²⁶ У рукопису: «Див. Таблиці р. 29». Йдеться про: Корчак-Чепурківський Ю. О. Таблиці доживання і сподіваного життя людності УСРР, 1925–1926. Харків : Вид-во ЦСУ УСРР, 1929. VIII, 95 с.

*²⁷ Така узагальнююча назва є у франкомовному виданні, а також у рос. перекладі. В обох виданнях у цій табл.: «у Корчака-Чепурківського».

*²⁸ Варіант у франкомовному тексті можна перекласти як: «Дуже цікаві показники народжуваності по різних вікових групах: жінки від 15 до 54 років» (р. 69).

*²⁹ У франкомовній версії узагальнюючої назви таблиці, як і посилання, бракує. У машинописі тут доклеєно текст посилань, при цьому текст виноски зіпсовано силікатом, і можна прочитати лише слова «характери-

зувати плодючість». Текст посилання відновлено за рукописом (арк. 52). Щодо згаданого видання див. комент.*²⁴.

Однак аналогічну таблицю опубліковано у книзі М. Птухи «Очерки по статистике населения» під назвою «Коефіцієнти плодючости жінок в Українській РСР. 1925–1929 рр.» (с. 447). Новий варіант має деякі зміни по числах, очевидно, перерахованих. Зазначимо інші числа по рядках (виділені):

15–19	0,03725	0,03698	0,03956	0,03832	0,03763	99,3	106,2	102,9	101,0
20–24	0,24791	0,23799	0,23773	0,22552	0,21038	96,0	95,9	91,0	84,9
25–29	0,29549	0,28901	0,26570	0,24543	0,22102	97,8	89,9	83,1	74,8
30–34	0,20408	0,20653	0,19020	0,17657	0,15936	101,2	93,2	86,5	78,1
35–39	0,18269	0,18089	0,16502	0,15185	0,13998	99,0	90,3	83,1	76,6
40–44	0,08452	0,08103	0,07411	0,06590	0,06205	95,9	87,7	78,8	73,4
45–49	0,02501	0,02117	0,01932	0,01747	0,01753	84,6	77,2	69,9	70,1
50–54	0,00260	0,00200	0,00161	0,00171	0,00266	76,9	61,9	65,8	102,3
15–54	0,15256	0,14970	0,14252	0,13321	0,12291	98,1	93,4	87,3	80,6

Оновлену таблицю супроводжує й оновлений текст-коментар, хоча можна знайти і деякі текстові збіги у версії 1960 р.

Така сама за числами таблиця подана і в оригінальній статті: Птуха М. В. Людність України за другої п'ятирічки // Людність та її розміщення в другій п'ятирічці / Держ. планова коміс. УССР. Харків, 1932. С. 8.

*³⁰ У машинописі та франкомовному тексті – «завідувач». Утім раніше у машинописі Птуха називає Хоменка колишнім завідувачем цього відділу. Див. комент.*¹⁵.

*³¹ У рукопису (арк. 52) цей абзац (від слів «Для 1929 р. покищо...») чомусь позначено олівцем як викреслений.

*³² У рукопису (арк. 26) частину тексту від «Узявши міри...» до «Насамперед випадає в око,» – закреслено червоним олівцем.

*³³ Далі у рукопису (арк. 26) олівцем викреслено «найменше цю тенденцію виявляють» і подано коректування тексту ліворуч на маргінесі:

«не виявляють тенденції до спаду своєї плодючості. Навпаки ця вікова група можливих матерів, що в основному мають першу дитину, подекуди ще частіш, ніж р[оку] 1925, що дитину фактично мають». Далі розширено перелік років: «1927, 1928 і 1929» – внесенням останнього числа.

^{*34} У франкомовному тексті бракує номеру виноски, як і тексту цього посилання.

^{*35} У машинописі, очевидно, помилково: «отнести». Рукописного аркуша з цим тестом, на жаль, немає.

^{*36} Йдеться про видання: Томілін С. А., Шрейдер М. К. Аборти на Україні : Основні показники поширення та методика вивчення абортів. Харків : Держстатвидав УСРР, 1930. 46 с. Див. також комент. ^{*14}.

^{*37} У машинописі та рукопису, очевидно, помилково «100 народжених». Майже таку ж таблицю М. Птуха подає в узагальнюючому виданні 1960 р. – на 1000 народжених, щоправда, остання повікова колонка означена як «45 і старше», а за нею подано ще колонку «Разом» (рос. мовою: «Всего») (див.: Птуха М. В. Очерки по статистике населения... С. 448). Зазначимо, що і у рукопису 1930/31 р. такі самі останні дві колонки – «45 р. і старші» і «Разом» (арк. 26), а у машинописі колонки «Разом» немає. І тому відновлюємо останню колонку. Зазначимо, що у виданні 1960 р. є три зміни: по УРСР в цілому для віку до 18 р. подано нове число «27,8» замість «27,2», а для віку 45–49 рр. – нове число «29,1» замість «29,5»; для Харкова, Києва, Одеси і Дніпропетровська для віку 40–44 рр. – також нове число «112,2» замість «112,8».

^{*38} У машинописі, очевидно, помилково «місця». У російськомовному виданні 1960 р. – «інші округові центри» (рос. мовою) (див.: Птуха М. В. Очерки по статистике населения... С. 448).

^{*39} У рукопису цей абзац («Міри плодючості...») разом із таблицею зазначений чомусь як вилучений (арк. 26). Додамо, що тест тут майже збігається з поданим М. Птухою пізніше у згаданих «Очерках по статистике населения» (с. 446).

^{*40} Тут у машинописі, можливо, помилково вказано позначку «1») для підрядкового посилання, яке відсутнє, як і у франкомовному виданні.

У книзі М. Птухи «Очерки по статистике населения» подано також таблицю загальної кількості новонароджених в Україні по роках 1923–1931 і зазначено, що максимальне число новонароджених було 1926 р. (1 207 907), «після чого весь час падало» (до 971 114 у 1931 р.) (с. 445–446).

*41 Тут у машинописі пропуск. У франкомовній версії подано посилення на прикінцеві додатки / таблиці, а саме – № 4 і 5. Див. їх також у нашому виданні.

*42 Тут у машинописі крапка, у рукопису є ще слова «в Metron», але викреслено опис статті «Die Sterblichkeit in Russland» (арк. 12). У франкомовному тексті тут додано: «опублікованої у «Metron» (р. 71). Йдеться про: Ptucha M. Die Sterblichkeit in Russland // Metron. Roma, 1924. Vol. 3, № 3–4. P. 469–520.

*43 У машинописі: «Смертність у Росії й на Україні», Київ, 1928, § 5 І розділу. Йдеться про розділ «Загальні уваги щодо статистики дитячої смертності в різних країнах» (с. 19–22) у тій книзі.

*44 Див. комент. *24.

*45 Цей рядок фактично – назва таблиці, яку автор подає далі.

*46 Тут йдеться про книжки: Україна : стат. щорічник на 1929 рік / Центр. стат. упр. УССР. Харків, 1929. XXII, 399 с.; Томілін С. А. Спроба санітарного опису України. Харків : Центр. стат. упр. УСРР, 1928. [4], 67 с.

*47 Тут у машинописі пропуск. У франкомовній версії подано посилення на прикінцеві додатки / таблиці, а саме – № 7 і 8. Див. їх також у нашому виданні.

*48 У франкомовній публікації: «на 1 січня 1930».

*49 Тексту цього розділу немає у франкомовній публікації, а також у російській версії / перекладі 1980 р.

*50 Далі у рукопису (арк. 21) зроблено олівцем вказівку на виноску «1)» і подано її текст, які з незрозумілих причин відсутні у машинописі: «Умови плодючості нашої соціалістичної країни не носять, звичайно, такого характеру, як ото в закордон[н]их країнах. Заходи Влади щодо заве-

дення нового побуту в зв'язку з загальним покращенням матеріальних умов призведуть, очевидно, до збільшення народженості в містах серед працюючої людності. З другого боку, однак, можна ждати в найближчі десятиліття розповсюдження дальшого волевого обмеження плодючості на селі. Одна тенденція певною мірою урівноважить другу. Виявити ж їх у числах наперед навряд чи можна».

^{*51} Далі у рукопису (арк. 21) олівцем зроблено вставку, яка з незрозумілих причин відсутня у машинописі: «Те ж саме маємо і для цілої України. За підрахунками, зробленими на підставі попередніх підсумків, у січні 1929 р. коефіцієнт народженості дорівнює 40,37%, а р[оку] 1930 – 33,71%, у лютому 40,42[%] і 35,40%».

^{*52} Це посилення вписано до машинопису чорнилом. У М. Птухи після номерів сторінок і у машинописі та рукопису (арк. 22) стоїть астериск, утім не зроблено якихось додаткових роз'яснень. На цих сторінках у статистичному збірнику наведено таблицю постійного населення і місцевого населення по 95 громадах Німеччини із населенням 50 тис. і більше на 16.06.1925 і 01.12.1910. Див.: <http://surl.li/pqigqe>

^{*53} Тут у рукопису (арк. 23) стоїть позначка на виноску «1)» і олівцем дописаний текст: «1) Урахувати падіння смертності, що безперечно відбудеться в нашій країні до 1960 р., навряд чи можна. Особливо трудно це для такої роботи, як ото наша, що вимагає для вирахувань таблиці смертності». Втім поруч ліворуч червоним олівцем стоїть великий знак (тире), ймовірно, вилучення, а над виноскою сірим олівцем – знак питання.

^{*54} Саме такий рік у рукопису (арк. 23) і машинописі, тобто подано прогнозування на 100 років.

^{*55} Далі подано як додатки (№№ 1–8) таблиці за виданням: Ptoukha M. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960... Див. комент.*1. Текстові частини таблиць – у перекладі з французької.

Щодо останньої тези М. Птуха у тексті статті, у доданій таблиці «Додаток № 6/1» подана вирахована по роках прогнозована чисельність населення України від 1927 р. до 1960 р.: на 1 січня останнього – 46 137 192 особи.

Зокрема, М. Птуха прогнозував на 01.01.1937 – 34 332,74 тис. осіб, а на 01.01.1938 – 34 868,071 тис. осіб.

За півтора року М. Птуха скорегував розрахунки перспективи зростання населення. Втім й вони були досить оптимістичними. Пізніше Ю. Корчак-Чепурківський зазначав: «Дійсне зростання загальної чисельності населення УСРР виявилось набагато нижчим, ніж передбачалося перспективними розрахунками. Так, М. В. Птуха розрахував, що на 1 січня 1938 р. населення УСРР мало б становити 34 608,8 тис. осіб, а якщо виходити з чисельності населення за переписом 1939 р., то на цю дату було тільки 30 221,5 тис. осіб (на 4 387,3 тис. менше). Ще далі від дійсності опинився А. П. Хоменко, який очікував, що на 1 січня 1937 р. населення УСРР становитиме 35 617 тис. осіб. Фактично воно становило на цю дату 29 435 тис. осіб (на 6 181 тис. менше). Проте ці прорахунки в жодному разі не можна поставити в докір зазначеним авторам, оскільки вони стали результатом дії чинників, що не піддаються прогнозуванню» (див.: Корчак-Чепурковський Ю. А. Избранные демографические исследования. Москва : Статистика, 1970. С. 302–304; він посилається на: Птуха М. Людність України за другої п'ятирічки // Людність та її розміщення в другій п'ятирічці / Держ. планова коміс. УССР. Харків, 1932. С. 18–19; Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні // Профілактична медицина. 1932. № 11/12. С. 50).

Прогнозовані цифри М. Птухи про «гіпотетичну кількість населення» України «без соціальних катастроф і Голодомору» проаналізував також В. Марочко – див., зокрема: Марочко В. Птуха Михайло Васильович // Енциклопедія Голодомору. Дрогобич, 2018. С. 350.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ДЕМОГРАФІЇ НА УКРАЇНІ^{*1}

Вивчення смертності в УСРР 1917–1932 рр.

1. Загальні уваги. Демографія на Україні до 1917 р.

До революції демографія України, зокрема систематичне вивчення смертності, можна сказати, майже не існувала. Це пояснюється кількома причинами. Головна в них – напівфевдальний режим, наслідком якого було політичне пригноблення різних народів, що залюднювали кол[ишню] Росію. Вивчення людності України розглядалось царською владою, як неприпустимий «сепаратизм». Проте, як ніяк, а деяке студіювання певних ділянок українознавства все ж таки одбувалося. Іноді з великими труднощами допускалось опублікування праць про минуле України чи то таких, де подавалась характеристика людності певної території, як ото Київщини, Чернігівщини, Новоросії¹⁾, праці земської й міської статистики тощо.

За причину особливого порядку, у першу чергу, правила бідності та недостатність матеріалів статистики людності, що теж пояснюється соціальним устрійом кол[ишньої] Росії. За весь час існування Росії відбувся тільки один вселюдний перепис у 1897 р.²⁾, переписували лише окремі міста. Такі переписи вважали іноді за явище величезного громадського і національного значення, коло них скупчувались найбільш ліберальні нау-

¹⁾ *Статистическое описание Киевской губернии: в 3 ч. / Изд. Иваном Фундуклеем. С.-Петербург, 1852. Ч. 1. 569 с., Ч. 2. 538 с.; Ч. 3. 572 с.; Русов А. А. Описание Черниговской губернии: Сост. по поруч. Губ. земства чл. Рус. геогр. о-ва А. А. Русовым: в 2 т. Чернигов: Тип. губ. земства, 1898–1899. Т. 1. XII, 438, 124 с. Т. 2. XII, 378, 327 с.; Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. Одесса: в тип. Л. Нитче, 1850–1853. Ч. 1: География, этнография, народосчисление Новороссийского края. [4], 366 с.; Ч. 2: Хозяйственная статистика Новороссийского края. [2], 552, III, [I] с.*

²⁾ Нам відомо 3 статті з демографії України, що є наслідком цього перепису: 1) Русов О. О. *Про заняття українців по перепису 1897 року* // *Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. Київ: 3 друк. 1-ї Київ. друк. спілки, 1909. Кн. 5 / редком.: Мих. Грушевський, Вол. Перетц, Кон. Михальчук. С. 97–110*; 2) Корольова О. *Поділ українського народу на групи дорослості по перепису 1897 року* // *Там само. 1910. Кн. 7. С. 86–106*; 3) Ярошевич А. И. *Малороссы по переписи 1897 г.* // *Киев. старина. 1905. Т. 89. № 6. С. [411–423]*.

Академік М.В. ПТУХА.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ДЕМОГРАФІЇ НА УКРАЇНІ.

Вивчення смертності в УСРР 1917-1932 рр.

І. Загальні уваги. Демографія на Україні до 1917 р.

До революції демографія України, зокрема систематичне вивчення смертності, можна сказати, майже не існувала. Це пояснюється кількома причинами. Головна з них - напівфеодальний режим, наслідком якого було політичне пригноблення різних народів, що залюднювали кол. Росію. Вивчення лідності України розглядалось царською владою, як неприпустимий "сепаратизм". Проте, як ніяк, а деяке студіювання певних ділянок українознавства все ж таки одбувалося. Іноді з великими труднощами допускалось опублікування праць про минуле України чи то таких, де подавалась характеристика лідності певної території, як ото Київщини, Чернігівщини, Новоросії/І/, праці земської й міської статистики тощо.

За причину особливого порядку, у першу чергу, правила бідності та недостатності матеріалів статистики лідності, що теж пояснюється соціальним устрійом кол. Росії. За весь час існування Росії відбувся тільки по один вселюдний перепис (у 1897 р. 2/), переписували лише окремі міста. Такі переписи вважали іноді за явище величезного громадського і національного значення, коло

1/Статистическое описание Киевской губернии, изданное И. Рундуклеем, ч. I-III, СПб, 1853; А.А. Русов, Описание Черниговской губернии, т. I-II, Чернигов, 1898-1899; А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I-II, Одесса, 1850-1853.

2/Нам відомо 3 статті з демографії України, що є наслідком цього перепису: 1/Про заняття українців по перепису 1897 року". Студія Олександра Русова, Записки Українського Наукового Товариства в Києві, кн. V/1909р./ст. 97-110; 2/"Поділ Українського народу на групи дорослості по перепису 1897 року. Стаття О. Корольової, там же, кн. VII/1910/, ст. 86-106; 3/А. Мухомов, Матеріали по перепису 1897, "Київская старина", к. IV, 1905, с.

кові сили того часу (Київ 1874 р. – Зібер, Антонович)*². Так само бідні й недосконалі матеріали з природного та механічного руху людності. Записи про народження, смерті, шлюби й розлуки велись духовенством різних ісповідань; на них покладено було навіть реєстрування причин смерті, що часто призводило до спіху гідних наслідків. Опис та оцінку цієї дуже важливої галузі статистики людності для часів дореволюційних див. у моїй передмові до праці № *³. Хиби нашої дореволюційної статистики природного руху людності та санітарної статистики описано в передмові до відповідних видань Демографічного Інституту (див. №№) *⁴. Методика демографічних дослідів старої Росії й самі досліді мали часто значні хиби, а на підставі такого матеріалу робити глибокі наукові досліді неможливо. З усіх галузів демографічної статистики підкреслити треба певні досягнення статистичного виучування захорувальності, що його переводила земська статистика деяких губернь. Як відомо, саме ця частина демографії в світовому масштабі була гордістю нашої дореволюційної статистики. Після ознайомлення з нею на Міжнародній гігієнічній виставці в Дрездені*⁵ р[оку] 1911 деякі закордонні країни заводять щось подібне. Саме цю галузь закордонні статистики вважали за основоположника та взірць санітарної статистики.

До цих двох основних причин бідності дореволюційної демографічної статистики України слід додати ще третю, загальну для всієї кол[ишньої] Росії, – це відсутність демографів і глибокого інтересу до статистики людності. З певним правом можна сказати, що спеціалістів-демографів, які вивчали б населення України, до революції не було¹⁾. Я не хочу цим сказати, що наша стара література не має іноді гарних праць з статистики людності, але праці ці належали перу, головне, істориків. Певна спеціалізація серед статистиків з'явилася тільки-но за часи пореволюційні, під час бурхливого розвитку практичної та теоретичної статистики в СРСР*⁶.

Ці три причини: політичне пригноблення, бідність і недостатність матеріалів та відсутність спеціалістів і пояснюють дореволюційний стан

¹⁾ Може не зайвим буде тут нагадати, що саме Україна в свій час дала кращих теоретиків, що займалися, зокрема й демографією. Це були славетний київський статистик Д. П. Журавський*⁷ та батько російської університетської статистики проф. Ю. Е. Янсон. У передмові до 4 вид. «Теория статистики» (СПБ., 1907) зазначено [с. IX]: «Професор Ю. Е. Янсон народився у Києві в 1835 році... (попри неросійське своє прізвище, він вважав рідними великоросійську та малоросійську мови та себе малоросом, жодних інших мов у своєму дитинстві не знав...)»*⁸.

нашої демографії. Говорити про систематичне та глибоке виучування бодай головних ділянок демографії: як ото по лінії репродукції людності – смертності, народимості, шлюбності або по лінії стану населення – складу його за соціальними ознаками, статтю, віком, сімейністю тощо та динаміки по цих ознаках – не доводиться. Так само бракує й теоретичних праць з цієї галузі знання. Можна з повним правом сказати, що не тільки теорія демографічної статистики почала розвиватися на Україні після 1917 р., а що й ґрунтовні досліді про людність УСРР до Жовтневої революції теж припадають на пореволюційні часи. Як видно буде з цього нашого нарису розроблення основних проблем статистики людності зосереджувалось переважно навколо трьох новоутворених установ: Демографічного Інституту ВУАН, Центральної Статистичної Управи та Наркомздоровля УСРР⁹.

2. Статистичні матеріали про смертність

У нашій монографії «Смертність у Росії й на Україні»^{*10} широко використано статистичні матеріали кол[ишньої] Росії для освітлення проблем смертності. Перводжерела дають дуже обмежені можливості диференціального виучування колишньої смертності, а саме тільки по території розрізі. Через те, шляхом побудування сумарних таблиць, пощастило вилучити смертність людності по великих середніх і малих містах України та населення її повітів. З другого боку, виділивши місцевості, що заповнені переважно певними народами, встановлено характеристичні риси смертності 11 народів кол[ишньої] Росії^{*11}. Треба було б ще, виділивши за певними економічними ознаками населення тих чи тих повітів, ознаками, які свідчать про ступінь матеріального добробуту селянства, з'ясувати вплив цих ознак на життєздатність сільської людності. Таке виучування, за браком безпосередніх матеріалів про смертність різних соціальних груп кол[ишньої] Росії, дало б можливість судити про неї з певним наближенням. Великі міста значною мірою відбивають своєрідності перебігу смертності пролетаріату, повіти з найменш забезпеченим селянством – репрезентують демографічне обличчя селянина-бідняка і т. і. Виучити явища смертності інакше, на підставі старих статистичних матеріалів, не можна. Не те слід сказати про сучасні матеріали України. Опубліковані статистичні перводжерела дають значно більші й до того кращі можливості щодо виучування смертності. Ще краще стоїть справа з нашим бланком, не всі запитання якого знайшли місце в публікаціях ЦСУ^{*12}.

Побудування таблиць смертності вимагає певної ув'язки відомостей перепису та поточної реєстрації про смертні випадки. Можливий об-

сяг суто наукового виучування смертності й обумовлюється комбінацією даних перепису 1926 р. та відомостей про смертні випадки в першу чергу за сумежні з переписом роки. Ми, звичайно, маємо нині повну можливість виучити смертність у територіальному розрізі, а саме для різних видів міст та для людності сільської. Смертність головних народів, що залюднюють Україну, можна виучити вже не тільки шляхом посереднім, – вишукуванням територій, де вони переважно живуть, – а й прямо. Як перепис, так і поточна реєстрація дають відомості про народність живих і померлих. Через це смертність головніших народів України виучити можна також окремо для міської та сільської людності. Себто в цьому розрізі і якість матеріалів, і їх диференціація дають значно більші можливості, ніж дані кол[ишньої] Росії. Опріч того новітні публікації роблять можливим побудування таблиць смертності в зв'язку з родинним станом^{*13}, чого зовсім не можна було зробити на підставі старих матеріалів. Такі побудування дають можливість глибше виучити проблеми репродукції населення; вони потрібні також для кращих точніших методів перспективних обчислень майбутньої людності. Пореволюційна Україна завела також статистику причин смерті, що робить можливою, принаймні для міст, глибшу аналізу умов перебігу смертності, яка допомагає соціалістичній боротьбі з смертністю та знову таки прислужилася під час перспективних обчислень населення УСРР за другого п'ятиріччя^{*14}.

Статистична картка про померлих має питання про становище в зайнятті, професію та галузь народного господарства. У публікаціях ЦСУ та Держплану УСРР соціальна ознака знайшла свій відбиток тільки для немовлят. Тут є таблиця народжених живими та померлих дітей за соціальним станом батька. Для інших вікових груп опубліковані дані таких відомостей не дають, хоча вони й розроблені ЦСУ. Їх неопублікування й невикористання в наукових роботах пояснюється певними значними хибами матеріалів. Це унеможливило виучування смертності в соціальному розрізі, за винятком дитячої групи 0–1 року. Взагалі, як велике досягнення радянської статистики, є те, що статистичні джерела УСРР дають широкі можливості глибоко виучити смертність немовлят.

Офіційне джерело так малює еволюцію нашої пореволюційної статистики¹⁾: «[...] скасування релігійного метрикування та запровадження горожанського подекуди на декілька років зруйнували навіть можливість

¹⁾ *Природний рух населення України в 1924 р.: з оглядом природного руху населення перед світовою війною. Харків : ЦСУ УСРР, 1927. С. VI. – (Статистика України ; № 106. Сер. I: Демографія; Т. IV, вип. 3)*¹⁵.*

статистики природного руху населення. Сама ж статистика завмерла ще давніше, скоро вибухла війна. Статистичним установам України Радянської довелося на власну руч декілька років вперто працювати й боротися з різними перепонами, поки нарешті пощастило до пуття свою роботу довести».

«Роки запеклої громадянської війни, а потім голоду, ніяк не сприяли зміцненню нового ладу реєстрування народжень, смертей, шлюбів та розлук. Відокремлення церкви від держави і боротьба проти неї для статистики урвало можливість використовувати релігійні записи, апарат же радянської влади місцями був ще занадто кволий для того, щоб перейняти на себе всі ті обов'язки, що покладала на нього держава. Роки 1920–1922 були, і досі лишаються, найтемнішим місцем в знанню природного руху населення нашої країни...»¹⁾.

«[...] збірник статистичних відомостей про природний рух населення всієї УСРР вперше подає відомості тільки за 1924 рік. Лише для 54 найважливіших міст пощастило (та й то не за всіма розділами мінімальної програми) здобути відомості ще й за 1923 р. і видрукувати свого часу. Щоправда, заходами Державної Статистики зібрано ще й загальні числа природного руху людності за всі місяці 1923 р. не тільки по важливіших містах, а й по всій Україні окрім колишньої Одеської губернії²⁾, проте річні підсумки по дрібніших територіальних одиницях (районах), а також і криві місячного розподілу зареєстрованих подій за датами, коли вони відбувалися, свідчать, що реєстрування не захоплює усіх випадків народжень і смертей, надто початку 1923 р.»^{*16}.

«Отже, з постанови III Всеукраїнської Статистичної Конференції, матеріал 1923 р., за винятком головніших міст, докладніше не розроблювано. Лише деякі Губ[ернські] Стат[истичні] Бюра з власної ініціативи частково розробили усі картки 1923 р., що їм пощастило зібрати (Волинь, Катеринославщина, Харківщина). Систематично почати розробляти весь матеріал вирішено тоді тільки за 1924 р. Ця ж конференція затвердила й програму зведення»^{*17}.

¹⁾ *Природний рух населення України в 1924 р. ... С. VI. ЦСУ України переведено було спеціальне обслідування становища реєстрування актів цивільного стану на Україні 15 травня 1923 р. Величезні перешкоди в роботі ЗАЦС'ів*^{*18} *яскраво змальовано в статті А. П. Хоменка. Див.: Дані обслідувань становища реєстрування актів громадянського стану на Україні (15-го травня 1923 р.) // Стат. бюлетень. 1923. № 15(47). С. 29–30 (підп.: А[рсен] Х[оменко]).*

²⁾ У цій губернії р[оку] 1923 не було статистичної картки. Потім Першомайське та Одеське Окрстатбюра зібрали для своїх округ відомості за цей рік визбірками з книжок.

Отже, починаючи в 1924 р., ЦСУ, а потім Держплан України й публікували видання: «Природний рух населення України в... році». У 1932 р. вийшли між люди відомості за 1929 рік^{*19}.

Справу доцільної організації статистики причин смерті виведено з глухого закутку тільки за Радянської Влади¹⁾. Перший збірник про померлих у містах УСРР за причинами смерті подає числа для 1923 і 1924 рр. (робота №), останній – для 1926 і 1927 рр.^{*20} Обсяг матеріалів увесь час швидко зростає; публікація для 1923 р. охоплює 23 міста, 1924 [р.] – 36, 1925 [р.] – 43, 1926 [р.] – 119 міст і міських селищ, а також по частині сіл, 1927 [р.] – 132. Невпинно зростає також і якість відомостей. Головна методологічна перевага нашої нової статистики це те, що вона для всіх міст України додає однакове розроблення, за міжнародньою номенклатурою причин смерті. Другою перевагою є те, що вона нині охоплює також частину сільської людності (4% для 1927 р.) – селища з загальною кількістю 903 094 жителів.

Як і треба сподіватися, перша спроба запровадження такої складної та трудної статистики не могла бути цілком задовільною. «Організацію реєстрування причин смерті, – каже джерело²⁾, – у містах УСРР у 1923–1925 рр., звичайно, не можна вважати за цілком задовольняючу». Лікарські діагнози тільки почасти лежали в основі матеріалів 1923–1925 рр., а саме в тих випадках, що траплялися в шпиталях та лікарнях, а також, коли померлий за життя лікувався. У інших же випадках причину смерті встановлено «за людьми» (по обивательському).

Тільки наприкінці 1925 р. ЦСУ України пощастило здобути спільного для республіки наказу про обов'язкове реєстрування всіх смертей через лікарів, насамперед для окружних центрів. Передмова до видання 1926–1927 рр. так характеризує якісний стан статистики причин смерті³⁾: «На шляхах до досконалої організації статистики причин смерті на Україні є чимало труднощів. Тому й до цього часу констатація причин смерті на підставі лікарської діагнози провадиться в УСРР не по всіх містах і лише в дуже незначній частині сільських селищ. Але й по тих місцевостях, де за-

¹⁾ Про часи дореволюційні див. с. 1–2 нашого «Переднього слова» до роботи № ^{*21}.

²⁾ *Померлі в містах України в 1923 і 1924 рр. за причинами смерті. Харків : ЦСУ, 1926. С. V – (Статистика України ; № 84. Сер. I. Демографія. Том IV. Вип. 4).*

³⁾ *Померлі в містах України в 1926–1927 рр. за причинами смерті. Харків : Держзвидав «Господарство України», 1930. С. III. – (Статистика України ; № 181).*

проваджено цю систему спостереження, яка одна тільки може гарантувати наукову його вартість, трапляється чимало випадків, коли лікарські діагнози відсутні. За причину часткової відсутності діагнози навіть по тих селищах (міських та сільських), де спостереженням за причинами смерті, за організаційними передумовами повинні були б бути охоплені всі випадки смерті, править здебільшого та обставина, що частина населення не звертається своєчасно по допомогу до лікаря. Разом з тим доводиться констатувати, що дуже багато залежить від активності місцевого медичного персоналу, підтримки з боку місцевої суспільності та тактованої і активної діяльності місцевих адміністративних органів. В округах, де діють всі ці фактори, – справа реєстрування причин смерті має вже чималі досягнення і, навпаки, недосконала й дуже незадовільна організація її по інших округах значною мірою залежить від недостатньої уваги до неї з боку місцевих організацій».

Місцеві статистичні органи збирали іноді цінний статистичний матеріал щодо смертності. З наукового погляду особливої уваги заслуговує видання Демографічного Інституту ВУАН «Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в місті Києві за причинами смерті, статтю та віком. 1918–1927 рр.» (т. VIII «Праць» Інституту)*²². Матеріали про смертність в 4-х найбільших містах УСРР скупчено в публікації Кафедри Гігієни та Санітарії ВУАН, – Ю. Корчак-Чепурківський – «Смертність в 4-х найбільших містах УСРР у 1923–1929 рр. Вип. I. Основний числовий матеріал», Київ, 1930*²³.

3. Роботи теоретичні. Методи сумарних таблиць смертності

Глибоке наукове студіювання смертності, особливо в зв'язку з перспективними обчисленнями майбутньої людності, переводиться шляхом вирахувань таблиць смертності. Вони вимагають спеціальних знань, висококваліфікованого персоналу й значної витрати часу. Це призводить до того, що не всі центральні статистичні установи, навіть за наших часів, фактично такі обчислення переводять. Так, скажімо, у кол[ишній] Росії всі таблиці смертності вираховано було окремими вченими¹⁾. Величезна витрата часу, що потрібна для обчислень, призводить до того, що таблиці

¹⁾ Історію вивчення смертності в Росії див. у нашій монографії (№...)*)²⁴ [Птуха М. В. *Смертність у Росії й на Україні / Центр. стат. упр. УСРР. Харків ; Київ : Київ-Друк, 8-ма друк., 1928. 195 с., 117 табл. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 5)]*.

смертності вираховуються для всієї людності даної країни, у кращому випадку – для окремих її частин та осіб різного сімейного стану. Себто навіть не цілком використовуються реальні можливості, що їх дають статистичні перводжерела. Ніяк не можна обмежуватись таким сумарним вивченням людності цілої країни, не поділяючи її на такі колективи, як ото в першу чергу населення різних соціальних станів та зайнять тощо^{*25}. Таких таблиць смертності, однак, не вираховують по буржуазних країнах, посилаючись почасти на відсутність чи то дефектність статистичних матеріалів, почасти ж на те, що це вимагає багато часу і сил. Тут, очевидно, маємо явне небажання пануючого класу наочно виявити ті колосальні витрати людського життя, що виникають у наслідок капіталістичної системи господарства. У нашій соціалістичній країні навіть через чисто практичні потреби ніяк не можна перебути без глибокого диференціального вивчення людності, зокрема її смертності (соціалістична боротьба з смертністю, перспективні обчислення). Через те великої теоретичної та практичної ваги набирає проблема вирахування сумарних таблиць смертності, себто таких, де величини відповідних колон подаються не для окремих років життя, а для більших періодів віку. Завдання знайти методу вирахування таких сумарних таблиць, що найбільш підходять до наших матеріалів, поставлено було мною в свій час і вирішено більше, як 10 років тому. Зо цією метою Демографічний Інститут вираховував понад 100 таблиць, що дало можливість вивчити смертність УСРР та СРСР з нечуваною досі повнотою та детальністю. Ці досліді, зокрема, прислужились для перспективних обчислень людності за 2[-го] п'ятиріччя, що їх переводив Інститут з доручення Держплану й УНГО України^{*26} та для глибокого студіювання динаміки нашої смертності.

Уперше методу побудування сумарних таблиць М. В. Птуха опублікував р[оку] 1924 закордоном у журналі «Metron» у статті «Смертність у Росії» (№)^{*27}. У § 6 цієї роботи коротенько описано нову методу, яку в дальших своїх працях розвинено в зв'язку з особливостями матеріалів та потребою детальніше студіювати явища смертності¹⁾.

Міри смертності й інші колони таблиці смертності для дітей 0–4 років вираховуються для кожного року окремо на підставі способів, що значною мірою залежать од матеріалів. Іноді обчислення побудовуються на даних поточних записів про народження й смертні випадки з поправкою, що їх роблять на підставі даних перепису (т. з. англійський метод).

¹⁾ У наших працях №№ її детально описано та ілюстровано вирахуванням на числових прикладах^{*28}.

Частіш, однак, для віку 1–4 років безпосередньо вираховують коефіцієнти смертності на підставі відомостей перепису та смертних випадків, а для немовлят 0–1 року – народжень і смертей. Імовірність умерти на першому році життя вираховуємо, як суму двох частинних імовірностей: $1/0,7$ смертних з випадків 0–1 року, поділених на число народжень того ж таки календарного року та $2/0,3$ цих випадків, поділених на число новонароджених попереднього року. Розподіл смертей немовлят на покоління, з яких вони вийшли, зроблено на підставі відомостей нашої пореволюційної статистики. Далі вираховуються коефіцієнти смертності для п'ятирічних вікових груп 5–9, 10–14... років, а для кінця життя часто для десятирічних періодів. Ці коефіцієнти обчислюють шляхом ділення числа смертних випадків відповідного віку на людність у середині досліджуваного періоду.

Перехід од коефіцієнтів смертності до ймовірностей дожити роблять на підставі формули Фарра–Бертільона^{*29}

$$P_{x/x+5} = \frac{2 - 5 m_{x/x+5}}{2 + 5 m_{x/x+5}}, \text{ де під}$$

$P_{x/x+5}$ розуміють імовірність дожити, а під

$m_{x/x+5}$ – коефіцієнт смертності для віку від x до $x + 5$ років.

Маючи ймовірності дожити P_x легко одержати шляхом послідовного множення 100 000 новонароджених колону дохожих до точного віку 1, 2, 3, 4, 5, 10, 15... років, або l_x .

«Найбільше часу забирає вирахування колони прожитого часу t_x , на підставі якої знаходять найпоказнішу міру смертності населення – пересічну довгість майбутнього життя. Час, що його прожила остання сукупність тих, що доживають до 105 (чи 95) років, вираховували довільно – брали звичайно 3 роки – відповідно характерові вимирання. Перший етап дальшого вирахування – це знайти допоміжну колону значень пересічних річних імовірностей дожити до початку дрібніших вікових періодів і вирахувати через них числа тих, що доживають до відповідних проміжних літ. Щоб знайти їх, кожне дальше значення l_x ділять на попереднє й добувають потім із часткового числа корінь десятої (чи п'ятої) степені...». «Час, що його прожило покоління новонароджених у віках від 95 до 104 років, з'ясовували, вираховуючи річні значення для тих, що доживають до 96, 97... 105 років за формулою

$$\frac{l_{95} + 2(l_{96} + l_{97} + l_{98} + \dots + l_{104}) + l_{105}}{2} \gg$$

«Для десятиріч 85–94 й 75–84 років вирахування зроблено, знайшовши три проміжні значення l_x , тобто $l_{87,5}$, l_{90} й $l_{92,5}$ і т. д. Припускали, що смертні випадки поділились пропорційно часові в межах кожного періоду в 2,5 року. Ті, що дожили до 85 років, протягом дальших 10 років прожили $1,25 [l_{85} + 2(l_{87,5} + l_{90} + l_{92,5}) + l_{95}] \gg^1$ ».

Для молодших десятирічних періодів вираховують тільки одно проміжне значення для дохожих (до 70, 60 років). Прожитий час з'ясували за формулою $t_{65-74} = 2,5(l_{65} + 2l_{70} + l_{75})$. Для п'ятиріч однолітніх вікових груп (крім дітей до одного року), припускали, що смертні випадки поділяються рівно в часі. Для дітей, що померли до одного року, припускалося, що вони прожили одну третину року, – коли вирахування переводились на підставі дореволюційних матеріалів, і 0,3 року для наших часів. Колону значень довгості майбутнього життя одержують, поділивши значення прожитого часу на відповідні величини дохожих l_x .

Щоб схарактеризувати, оскільки ця метода конструювання сумарних таблиць смертності відповідає характерові наших статистичних матеріалів, наведено таблицку значень повних і сумарних таблиць смертності для чоловічої статі по кол[ишній] Е[вропейській] Росії та України (1896–1897 рр.). Так само незначно розходяться наші сумарні таблиці з повними й для наших часів (1926–1927 рр.).

Довгість майбутнього життя					Довгість майбутн[ього] життя				
Вік	Україна		Е[вроп]. Росія		Вік	Україна		Е[вроп]. Росія	
	Табл. смерті		Табл. см[ерті]			Табл. см[ерті]		Табл. см[ерті]	
	пов-на	сум[ар-на]	пов-на	сум[ар-на]		пов-на	сум[ар-на]	пов-на	сум[ар-на]
10	49,24	49,22	48,67	48,59	55	17,44	17,38	16,95	16,86
15	45,58	45,57	44,95	44,85	65	12,00	11,84	11,64	11,42
25	38,42	38,44	37,53	37,50	75	8,65	8,63	8,18	7,88

¹⁾ Цитую по своїй роботі № [«Смертність у Росії й на Україні»]³⁰, див. с. 60–61.

35	31,06	31,15	30,24	30,24	85	7,32	7,61	6,35	6,37
45	23,84	23,89	23,22	23,19	95	6,04	6,00	5,35	5,35

Демографічний Інститут ВУАН виучив смертність в УСРР шляхом побудування сумарних таблиць смертності краще, ніж це зроблено в будь-якій країні. Окрім детального виучування смертності населення міст і сел різних народів, сумарні таблиці смертності дуже прислужилися для характеристики динаміки смертності, зокрема, в зв'язку з нашими перспективними обчисленнями майбутньої людності УСРР та її областей. Найглибше використана ця метода в нашій монографії та в спеціальній статті з цього питання (№)^{*31}. Неодноразово також подається характеристика смертності тої чи тої людності за допомогою побудування сумарних таблиць смертності. Ю. Корчак-Чепурківський, з рукопису ознайомившись з нашим методом, опублікував сумарні таблиці для України (1895–1898 рр.), а також 3 таблиці для всіх міст її (113), 4 великих міст і людності повітів (№)^{*32}. Нами опубліковано таблиці для м. Києва (1873–1874; 1896–1897 рр.) і інших міст Київщини та повітової людності (№)^{*33}. Максимально цей метод використано Демографічним Інститутом для освітлення проблем сучасної смертності УСРР, її областей, окремих міст тощо.

4. Характеристика повних таблиць смертності для УСРР 1896–1897, 1925–1926 і 1926–1927 рр.

Розгляньмо тепер повні таблиці смертності, що їх побудовано для України за досліджуваний період. Перші таблиці обчислено для років, що примикають до єдиного дореволюційного перепису, себто для 1896–1897 рр., в Демографічному Інституті під моїм безпосереднім керівництвом. Найближчу участь у роботі брали П. І. Пустоход і І. Г. Тренін-Петушков^{*34}. Заходилися біля неї ще на початку 1919 р., закінчено її р[оку] 1921, а опублікувати пощастило лише 1923 р. (див. №)^{*35}. Через брак місця у цьому виданні не можна було не тільки проаналізувати властивості нашої смертності наприкінці ХІХ в. в порівнянні з іншими країнами, а й подати опис та обґрунтування самих методів побудування таблиць. Останнє зроблено було незабаром у роботі під тою ж назвою: «Таблиці смертності для України 1896–1897 рр.», що її опублікував ІІІ відділ ВУАН (див. №)^{*36}. Тут я детально у 9 параграфах розглянув питання, зв'язані з побудуванням перших таблиць смертності для України: 1) національність, як об'єкт статистичного вивчення; 2) загальні коефіцієнти смертності, як її мірило;

3) таблиці смертності, як знаряддя наукового досліджу; 4) характеристика російських статистичних матеріалів з погляду вивчення смертності різних національностей; 5) статистичні матеріали, які послужили за підставу для вирахування таблиць смертності для України; 6) інтерполяція чисел живущих та померлих; 7) вирахування ймовірностей дожити й померти у віках до 5 років; 8) вирахування ймовірностей померти у віках 6–70 років, 71–109, 110 років та вище; 9) вирахування колон імовірностей дожити, значень тих, що доживають, тих, що помирають, та середньої й імовірної довгості майбутнього життя; вирахування нормальної довгості життя для України. Як видно бодай з переліку змісту цієї роботи, тут уперше не тільки науково бездоганно виучено смертність на Україні, а й подано елементарний виклад науки про таблиці смертності уперше в українській літературі.

З приводу цих таблиць у 1-й роботі подано такі зауваження: «Я вибрав 1895–1897 рр. через те, що як раз для цього періоду часу відомим російським статистиком доктором С. Новосельським вираховані для Е[вропейської] Росії таблиці смертності, що дає можливість порівнювати загальноросійську й українську смертність¹⁾. При виборі методів конструювання, з приводу тих же міркувань, після довгих вагань, я остаточно зупинився на тих, які вживалися і Новосельським. Вони, на мій погляд, між іншим, мають ту хибу, що методи інтерполяції при винаходженні чисел живих та померлих для окремих років віку дають скоки при переході від одного інтерполяційного періода віку до другого» (с. 110)^{*37}.

Детальну характеристику особливостей смертності на Україні в порівнянні з іншими народами подано в I розділі моєї монографії (№), що носить назву: «Смертність в Е[вропейській] Росії й на Україні наприкінці XIX в.» ([с.] 7–52)^{*38}. У § 1 подаються зауваження щодо історії демографії; § 2 характеризує дореволюційні статистичні матеріали про смертність та відмічає хиби їх, що виникали під час збирання, зведення та опублікування даних; § 3 присвячено історії таблиць смертності в Росії, більшість яких так чи так тісно пов'язана з Російською Академією Наук; § 4 коротенько описує характеристичні риси таблиць смертності С. Новосельського; § 5 з'ясовує хибність і непевність світової статистики смертності немовляток; головну частину розділу (30 с.) присвячено аналізу особливостей нашої смертності у порівнянні з Е[вропейською] Росією, Австрією, Німеччиною,

¹⁾ Новосельский С. А. *Смертность и продолжительность жизни в России*. Петроград : тип. М-ва вн. дел, 1916. [2], 208 с.

Італією, Францією, Англією, Швецією, Сполученими Штатами, Японією, Індією та неграми Сполучених Штатів.

Зазначимо найхарактерніші риси нашої смертності наприкінці XIX в. у порівнянні з 11 країнами світу. Перенумерувавши всі їх, починаючи з найбільшої міри (1) і кінчаючи найменшою (12), маємо таку картину. За мірою для немовлят-хлопчиків Україна посідає середнє (6) місце; потім до 20 років вона належала до країн великої смертності (3 місце); для років трудового життя вона знову переходить до народів середньої, навіть нижче від середньої, смертності (6, 7, 8 і 10 місце); для років старечих маємо дуже невеликі порівняльні міри (8, 11 і 12 місце).

Не таку картину знаходимо в жінок. У немовлят – це 6 місце, 1–2 років – 4, потім до 20 років – 3, як і у чоловічої статі. Смертність жінок робітнього віку була на Україні дуже високою: для осіб 20–39 років вона посідає 4 місце, 40–59 [pp.] – третє, 60–69 p[p]. – 2, 70–79 p[p]. – 5 і лише на кінець життя – 12.

Наведемо табличку, що характеризує порівняльну величину нашої смертності в осіб 0–1, 0–9 і 20–59 років^{*39}.

«Надзвичайно характеристичні є числа щодо відносної життєздатності жінок і чоловіків протягом усього сорокарічного періоду трудового життя – 20–59 років. Тільки на Україні інтенсивність вимирання жінок майже на 5% більша, ніж у чоловіків. У Росії й в Італії спостерігається дуже невеличка перевага життєздатності жінок (1,63% і 2,24%); максимальну ж різницю бачимо в європейських індустріальних країнах, у Німеччині (11,58%), Франції (10,95%) та в Англії (10,83%), а також у негрів (9,30%). Цікаво відзначити, що хоч у Сполучених Штатах загалом для робочого віку й більша інтенсивність вимирання чоловіків, проте перевага менша навіть, ніж у Швеції (5,71% і 6,30%)»¹⁾.

Таблиці смертності для України надруковано також, як додаток до праць (№№) ^{*40}. До побудування нових таблиць вони неодноразово використовувались статистичними установами УСРР для перспективних обчислень людності, переважно шкільного віку.

Наукове студіювання смертності за нові часи в СРСР спирається на перепис 1926 р., що взагалі має величезне значення для розвитку нашої статистики людності. У зв'язку з ним побудовано повні таблиці смертності для 1925–1926 і 1926–1927 pp. та ціла серія сумарних.

¹⁾ [Птуха М. В. Смертність у Росії й на Україні / Центр. стат. упр. УСРР. Харків ; Київ : Київ-Друк, 8-ма друк., 1928]. С. 34.

Ю. О. Корчак-Чепурківський під час свого перебування на посаді заступника завідувача Відділу демографії ЦСУ України склав таблиці смертності для УСРР на підставі відомостей перепису 1926 р. та смертних випадків за 1925–1926 рр. (див. №)^{*41}. Ця робота подекуди має ширше значення, бо в ній знаходимо також елементарний виклад понять і величин, що ними оперують у таблицях смертності, та пояснення з приводу пересування людності за віком для передбачень. Подається також побіжний аналіз таблиць, як джерела для вивчення рівня й особливостей нашої смертності в 1925–1926 рр. у порівнянні з закордонними країнами. Автор звертає належну увагу на хиби статистичних матеріалів (недолік числа об'єктів реєстрації та похибки щодо визначення віку) і пояснює, як він намагається їх подолати. «Свої нові таблиці доживання, – каже він, – автор не наважується уважати за бездоганні. Їх вираховано насамперед на спробу, бо основні підготовчі роботи над вивченням хиб наших статистичних матеріалів ще не доведено до кінця» (с. 1).

Цілком правильно велику увагу звернув Ю. Корчак-Чепурківський на виправлення хиб статистичних перводжерел. Саме через те він вживає різних способів для своїх поправок та вирахувань для окремих вікових груп. Певні зауваження викликають його обчислення смертності немовляток. Для обрахунку дохожих автор бере смертність реального покоління народжених 1925 р., простеживши їхнє вимирання в 1925 і 1926 рр. (див. с. 26). Тут, безперечно, є певна логічна невязка^{*42}. Його таблиці подають смертність фіктивного покоління, себто вони відбивають умови смертності 1925–1926 рр. Тому й для немовляток треба було б обчислювати міри смертності на підставі досвіду цих двох років, незалежно від покоління новонароджених, себто брати досвід поколінь 1924, 1925 і 1926 рр. Більші застереження зустрічають обчислення Ю. Корчак[ом]-Чепурківським самих мір смертності немовляток. Встановивши певні хиби реєстрації смертей, він приходить до висновку про потребу внести поправку лише для перших трьох днів життя (строк обов'язкової реєстрації смерті в УСРР). Отже, він і прийняв «пруську смертність для перших трьох днів життя замість зареєстрованої нашими ЗАЦС'ами. Ця поправка збільшує число померлих на 1-му місяці життя з 51 543 душ аж до 74 596, або на 23 053» (с. 29). Він вважає далі, що ці 23 053 незареєстрованих померлих не були зареєстровані, як народжені. Коли ми студіювали смертність немовляток на Україні, виявилася потреба робити поправки й для дітей більшого віку, бо рух смертності в дрібних ділянках віку й далі тривав ненормально проти чужоземних країн.

Не можемо ми погодитися і з міркуваннями автора щодо методу обчислення дітей 1–3 років. Він, на підставі прикладу закордонних держав,

зазначає: «Для обрахунку смертності на другому році життя так само не можна радити користуватися переписними числами дітей цього віку, бо, звичайно, перепис враховує з великими прогалявинами не лише немовляток, а й дітей 1 року, до того більшими там, де людність малокультурна... Отже, і в дальшому краще користуватися безпосередньо числами народжених і смертей» (с. 30). Перепис 1926 р. на Україні організований був добре, а тому ми ніяк не можемо погодитися з думкою Ю. Корчак[а]-Чепурківського, ніби тоді не зареєстрували щось із 12%, або 250 000 дітей 0–2 років. Для подібних припущень закордоном є певні підстави, проте, здається нам, вони не мають сили в СРСР. У сільських місцевостях, як і по містах, були в нас певні економічні причини, що спонукали правдиво свідчити про наявність малих дітей. Сам автор констатував значний недооблік смертних випадків немовляток і пробує урахувати його в своїх обчисленнях мір для дітей 0–1 року. Тим більш дивно, що цей факт зовсім не взято їм на увагу в обчисленнях мір смертності дітей 1–2 і 2–3 років. Отже, виходить, що міри смертності для дітей 1–3 років значно їм переменшено.

Автор прийшов до таких висновків щодо рівня й особливостей смертності в УСРР у 1925–1926 рр. у порівнянні з 11 закордонними країнами.

«Найтяжчою^{*43} порою життя для нашої людності є дитячий вік, і наша смертність дітей до того часу, поки вони підروстають до підлітків, багато перевищує смертність 11 інших країн. Але вже для підлітків та доба осягнення повноліття смертність в нашій країні приблизно дорівнюється тій, що у Франції та Норвегах – країнах, що завжди в Європі мали не дуже сприятливі умови доживання ще перед світовою війною. Смертність в дальшій порі робочого віку в 20–30–40 роках приблизно у півтора рази більша од^{*44} нинішньої німецької та англійської і двічі більша проти новозіландської та данської. Лише по скінченні робочої пори – після 60 років – смертність наших старих людей поволі наближається до рівня країн із сприятливішою смертністю, під кінець – може бути – навіть виглядає краще» (с. 80).

Робота Ю. Корчака-Чепурківського становить певний внесок в літературу предмету, особливо через те, що він, як і в інших своїх працях, виявив рідке знання матеріалів та їх хиб. Я її використав для своєї доповіді Міжнародному Статистичному Інституту про перспективні обчислення майбутньої людності України^{*45}, що переведені були з метою виявлення характеристичних рис динаміки нашої людності в найближчі десятиріччя.

У зв'язку з переписом 1926 р. ЦСУ Союзу РСР організувало під керівництвом відомих демографів професорів С. Новосельського та

В. Паєвського обчислення серії таблиць смертності для 1926–1927 рр. Робота переводилась майже 2 роки – з половини 1928 р. до 1 квітня 1930 р. Причини, що викликали цю першу в належній спосіб організовану роботу^{*46}, охарактеризовано в передмові голови секції соціальної статистики Держплану СРСР в такий спосіб. За неї взялися «як з метою науково-дослідного, так і через наявність наглої [практичної] потреби дати в розпорядження плануючих організацій основу для обчислень різного роду вікових контингентів майбутньої людності»^{*47}.

«Ще до переведення останнього Всесоюзного перепису людності, на Всесоюзному Статистичному З'їзді 1926 р. було визначено необхідність мати таблиці смертності для людності Союзу, що дають можливість для розрахунків школярів, призовних, робочих контингентів і для цілей, пов'язаних з задачами різних форм державного забезпечення деяких груп людності» (с. VII).

У виданні №^{*48} знаходимо не тільки повні таблиці смертності для чоловіків і жінок СРСР та основних його частин, а також для їх міської та сільської людності. Для характеристики еволюції смертності обчислено також таблиці для 1896–1897 і 1907–1910 рр., за винятком України, для якої таблиць не складалося, бо вони вже опубліковані Демографічним Інститутом ВУАН (с. XI). «Найбільш цікаву й за наших умов насущно-потрібну диференціацію смертності за соціальною ознакою, нажаль, майже не пощастило провести. Перешкодою цьому є надзвичайна недосконалість і хибність тих записів, що можуть характеризувати соціальну приналежність померлих, де величезна частина всього числа померлих зовсім непевна з соціального погляду, навіть по містах» (з передмови Б. Смулевича, с. VII). Через те пощастило побудувати таблиці смертності лише для ленінградських робітників, службовців та людності без них.

Теоретична проробка методів побудування таблиць смертності, найбільш придатних для наших матеріалів, сама організація роботи поставлені були добре цими видатними теоретиками, що одночасно мають великий практичний досвід. Перше основне питання, зв'язане з побудуванням таблиць смертності, – це критична оцінка первісних матеріалів. Ленінградський Облстатвідділ перевів на початку 1929 р. анкету через своїх доброкорів^{*49}, де було питання про пропуски реєстрації смертей у 1928 р. Виявилось, що біля 2,5% померлих серед обслідуваних 500 000 селян було не зареєстровано з ЗАЦС'ах. Автори уважають, що «навряд чи можна мати сумніви, що і в інших місцевостях Європейської частини СРСР маємо подібний, в багатьох випадках це більший, недооблік. Недооблік цей, мабуть, особливу вагу має для немовлят померлих потягом перших днів і

тижнів життя, а також для жіноцтва» (с. XII). Безсумнівно, що в різних вікових групах для різних територіальних одиниць маємо неоднакову ступінь недообліку. Тому, цілком правильно, на мою думку¹⁾ «було принципово визнано за неможливе поповнювати первісні^{*50} матеріали на підставі закордонних даних – за повною відсутністю будьяких критеріїв^{*51} для таких поповнень по окремих віках і через неминучу при цьому сваволі» (с. XII). Автори попереджають, що «в зв'язку з недообліком померлих, таблиці смертності, що публікуються, подекуди зменшують дійсну височінь смертності, особливо для жіночої людності» (с. XII), щоправда, це застереження меншу силу має для України, бо пропуски реєстрації померлих жінок спостерігались, головне, серед магометан.

Визначення ймовірності померти в дітей до 1 року переводилось за методою фіктивного покоління як і для інших вікових груп, себто з цього погляду таблиці смертності методологічно одноманітні. Для одержання ймовірностей померти брали всі смертні випадки немовляток, що їх зареєстровано з 1926–1927 рр., і відносили їх до поколінь народжень 1925, 1926 і 1927 рр. Для визначення мір смертності в дітей старшого віку використано було дані перепису. Через те ці таблиці не мають деяких хиб, що їх констатовано було в таблицях смертності для 1925–1926 рр., хоча саме слабе місце в них є безперечне значне переменшення мір смертності немовляток, у той час як у цьому відношенні таблиці для 1925–1926 рр. краще за них.

Дуже ґрунтовно пророблено питання про інтерполяцію. Перевагу віддається математичній обробці не первісних даних, а відносних чисел, що характеризують смертність. Так само правильно керівники роботи зупинились не на методах, так мовити, механічного вирівнювання мір

¹⁾ Погоджуючись з цим поглядом, зазначу, однак, про конечну потребу вносити можливі й доцільні корективи в матеріал, що лежить в основі таблиць смертності для тої чи тої частини СРСР.

Зокрема, потрібно вносити поправки по лінії дитячої смертності, коли є для цього відповідні матеріали. Таблиці смертності мусять якнайточніше відбивати дійсність. Очевидно, однак, що інший висновок треба зробити, коли мають на меті порівнювати смертність різних населень, міри для яких побудовано на матеріалах різного ступеню достовірності. Неправильно було б, скажімо, вносити певні поправки до мір для УСРР і не робити цього для інших частин СРСР. Це у всякому разі призвело б до більших неточностей у висновках про порівняльну величину смертності, ніж коли не робити жодних корективів. Через те так трудно, зокрема, зробити безсумнівні висновки про розміри смертності немовляток у різних країнах. Детально про це в моїй монографії № ^{*52}.

смертності, під час якого згладжуються не тільки випадкові коливання їх, а й реальні, що відбивають дійсність. Як неодмінну умову, виставлено було принцип зберігти індивідуальні відтінки в коливаннях нових мір. Тому перевагу віддається англо-американським принципам. За основний критерій «гарної інтерполяції» визнавалось досягнення по можливості повного збігу між смертністю, що її одержано за вирівняними й неvirівняними даними. Критерій цей прикладався не тільки до таблиці в цілому, а й для порівнюючи невеликих відтінків її. Дуже важливе питання про усунення накопичень на 5 і 0 розв'язано було в такий спосіб, що брались все ж таки п'ятирічні вікові групи. Для полегшення вирахувань однорічних вирівняних коефіцієнтів смертності сконструйовано було навіть особливого прибору.

Ця робота є найкращим внеском в демографію СРСР, що його викликав перепис 1926 р. Нажаль, умови друку книги були такі, що потягли за собою низку іноді прикрих помилок, особливо в таблицях. Для порівняння обчислено було для РСФРР і БСРР таблиці смертності для 1896–1897 рр. Для України їх не побудовано через те, що вони вже обчислені Демографічним Інститутом ВУАН (див. с. XI)^{*53}. Нові таблиці смертності для України послужили за матеріал для багатьох моїх дослідів, зокрема їх покладено в основу перспективних обчислень майбутньої людності за другого п'ятиріччя¹⁾.

5. Смертність міського і сільського населення

Сумарні таблиці смертності дали Демографічному Інституту можливість поставити й розв'язати питання про глибоке виучування смертності сільського, особливо ж міського населення. Опубліковані роботи дають багатий матеріал для характеристики життєздатності людності по різних видах поселень УСРР, почасти й СРСР, головне для кінця XIX в. Немало таблиць, правда, надруковано й для часів пореволюційних. Основну масу нових таблиць для років, що примикають до перепису 1926 р., тільки незначною мірою використано для характеристики динаміки нашої смертності по містах і селах (№)^{*54}.

Уперше опубліковано сумарні таблиці смертності й виучено основні особливості в перебігу смертності за віком серед міського й сільсь-

¹⁾ Птуха М. Людність України за другої п'ятирічки // Людність та її розміщення в другій п'ятирічці : Всеукр. Конф. в справі розміщення продукційних сил УСРР / Держ. планова коміс. УРСР. Харків, 1932. С. 5–20.

кого населення кол[ишньої] Е[вропейської] Росії в моїй статті 1924 р. (№)^{*55}. Значно глибше й детальніше переводиться це виучування переважно для 1896–1897 рр. в моїй монографії (№)^{*56}. Там надруковано навіть 4 таблиці смертності для Києва й Одеси, обчислені на підставі даних перепису та смертних випадків за 1926–1927 рр., відомості про які вибрано було з рукописних матеріалів. Не зовсім правильно було б протиставити всю міську й повітову людність, як населення, що жило з промисловості й сільського господарства. Чим дрібніше місто, тим менший відсоток серед його населення припадає на пролетаріат. За повним браком статистичних джерел, що прислужилися б для виучування смертності нашого пролетаріату за часів царату, великого інтересу набуває як раз порівняльна аналіза інтенсивності смертності по різних видах міст. § 1 IV розділу моєї монографії характеризує своєрідність перебігу смертності в 1896–1897 рр. за віком по всіх містах і повітах цієї кол[ишньої] Е[вропейської] Росії та України у порівнянні з Прусією, Англією та Сполученими Штатами.

У таб[лицях] наводимо найбільш показові числа. По всіх досліджуваних країнах смертність немовлят вище в містах, ніж по селах. Це свідчить про несприятливі соціально-економічні та гігієнічні умови, у яких перебував колись наш пролетаріат. Тут, очевидно, позначився вплив харчування, зокрема, якість молока, житло, вода, світ, епідемічні захворювання тощо. У кол[ишній] Е[вропейській] Росії коефіцієнт смертності хлопчиків по містах переважав число для повітів на 11,9%; майже те саме було в Прусії (10,5%). На Україні спостерігалась зовсім інша картина. Тут надмірна міська смертність немовлят була дуже велика – вона сягала 24,7%; ще більше вона в Англії (39,4%), а максимальна в Сполучених Штатах (42,8%). Числа для великих промислових країн яскраво свідчать про стан їх пролетаріату. Цей висновок потребує певних додаткових пояснень щодо України. Отже, надмірна смертність хлопчиків по малих містах України в порівнянні з повітами сягає тільки на 15,1%, себто вона трохи більша, ніж по цілій Е[вропейській] Росії. Максимальну різницю знаходимо по середніх містах з населенням від 50–100 тисяч (40,7%), хоча й відсоток наших 4 великих міст мало не втричі більший за кол[ишню] Е[вропейську] Росію (32,1%). Очевидно, що до основної причини, яка викликала надмірну міську смертність немовлят, додавались у середніх містах ще й специфічні причини (скажімо, шлункові захворювання в наслідок гірших житлових умов, водопостачання, каналізації тощо). Числа для дівчаток свідчать про те саме. Коефіцієнт смертності хлопчиків щось на 20–25%

вище за міру для дівчаток і до того особливих різниць для міст і сел тут не спостерігаємо. Деякі відміни по Україні пояснюються, очевидно, хибами первісної статистичної реєстрації.

Не ту картину маємо для дітей віком 1–9 років, інтенсивність смертності яких значною мірою залежить від розповсюдження пошесних хвороб та стану лікарської допомоги. Наведені числа яскраво свідчать про прямий й тісний зв'язок між долею пролетаріату серед усього населення з несприятливими за капіталізму соціально-економічним і гігієнічним станом його життя та величиною дитячої смертності. Так, по містах Англії навіть у 1911–1912 рр. коефіцієнт смертності дітей 1–9 років мало не вдвічі більше за міру для сільських місцевостей (194,5% у хлопчиків і 199,5% у дівчаток). Дуже значна також величина надмірної міської смертності в Сполучених Штатах (78,8% і 72,1%). У Прусії вона незрівняно менша (9,9% і 8,7%). Щось зовсім інше знаходимо в нашій країні. У хлопчиків Е[вропейської] Росії наприкінці ХІХ в. спостерігались по містах і на повітах майже однакові міри смертності, а дівчаток в містах помирало на 4,2% менше, ніж на повітах. Те саме, але в значно більшій мірі, маємо й для України кінця ХІХ в. По всіх містах її коефіцієнт смертності в хлопчиків менше за міру для повітів на 7,1%, а в дівчаток навіть на 12%. Числа для хлопчиків по різних видах міст свідчать про певну закономірність перебігу мір: величина надмірної смертності дітей на повітах у порівнянні з містами росте поруч з ростом величини населених пунктів (6%, 6,9% і 9,5%). Ці числа, на наш погляд, свідчать про великий вплив постановки боротьби з дитячими пошесними захворюваннями. Не дивлячись на несприятливі умови, у яких перебував наприкінці ХІХ в. наш пролетаріат, дитяча смертність у нього була все ж таки менша, ніж серед селянства, що зовсім незадовільно обслуговувалось мережею лікарських установ і де міри смертності були в 5 разів більші за величину для Англії. Смертність дітей 1–9 років була за царату надто великою і по містах, і на повітах України. Основна причина, що обумовлювала її величину в містах (особливо великих), – становище пролетаріату, на селах же, опріч економічного стану селянства, дуже велику роль відігравало незабезпечення лікарською допомогою. Виходить, що водночас діяли дві основні причини, одна мала переважаючий вплив в містах, друга на повітах, у наслідок чого наприкінці ХІХ в. і маємо таку своєрідну порівняльну смертність.

Надто цікаві й красномовні числа, що характеризують смертність осіб робочого віку 20–59 років. Цілком зрозуміло, що по всіх досліджуваних країнах спостерігалась надмірна смертність чоловіків саме серед міської людності в порівнянні з жителями сільських місцевостей. Коефіцієнт

смертності для міст Е[вропейської] Росії більше за міру для повітів на 40,7%, на Україні на 39,4%, у Пруссії трохи менше (34,8%), а по великих промислових капіталістичних країнах розходження ще значніші – 50,9% в Англії і 66,9% в Сполучених Штатах. Виходить, що найактивніша верства пролетаріату – чоловіки робочого віку – помирала далеко в більшій мірі – на $\frac{1}{3}$ – $\frac{2}{3}$ більше, ніж селянство. Цілком природно, що для малих міст України розбіжність коефіцієнтів смертності з селами в чоловіків далеко менша, ніж по середніх та великих містах (29,3% і щось 48%).

Певну, цілком зрозумілу, закономірність відбивають наші числа для жінок робочого віку в Е[вропейській] Росії, Пруссії, Англії та Сполучених Штатах. Жінку в Росії наприкінці ХІХ в. було мало втягнуто у фабрично-заводську промисловість, вона переважно займалась у містах так званим хатнім господарством. У наслідок цього маємо той факт, що коефіцієнт смертності по містах Е[вропейської] Росії тільки на 1,9% більше за міру для повітів, тоді як у Пруссії на 4,6%, а в двох великих промислових країнах знаходимо дуже велику надмірну міську смертність – у Англії 32,5%, у Сполучених Штатах 36,4%. Якось то осторонь стоїть Україна з своїми натоді нерозвиненими галузями промисловості, що потребували^{*57} робочої жіночої сили. Для всіх міст її коефіцієнт смертності жінок робочого віку на 3,6% менше за величину для повітів. Міри для різних видів міст виявляють певну закономірність. Жінки на повітах мали на 2,2% більшу міру смертності, ніж по малих містах, на 2,8%, ніж по середніх, і на 5,9% більшу за 4 великі міста.

Усі досліджувані країни можна поділити на 2 групи, з погляду порівняльної інтенсивності смертності чоловіків і жінок робочого віку. У кол[ишній] Е[вропейській] Росії, на Україні і у Сполучених Штатах серед сільської людності спостерігалась надмірна жіноча смертність, у той час, як у Пруссії й Англії коефіцієнти смертності чоловіків більші за міру для жінок і по сільських місцевостях. Щоправда, в селах Сполучених Штатів різниця на користь чоловіків сягає тільки по 2%, а в Е[вропейській] Росії 4%, у той час, як на Україні спостерігалась дуже велика надмірна смертність серед жіноцтва робочого віку (14,1%). Цей факт свідчить про те, що наприкінці ХІХ в. соціально-гігієнічні умови жіночої праці та побуту селянки були надто для неї несприятливі. По містах у наслідок несприятливих умов для нашого фабрично-заводського пролетаріату спостерігалась значна надмірна смертність серед чоловіків. Для всієї Е[вропейської] Росії вона сягала 32,6%, у той час, як на Україні вона менша (24,2%), а в Пруссії більша (45,5%). Великі промислові країни світу з цілою армією фабрично-заводського пролетаріату мали меншу надмірну чоловічу смертність –

Англія 28%, а Сполучені Штати навіть 19,9%. Різні види міст з різною пропорцією пролетаріату виявляють цей факт у числах. По малих містах надмірна смертність чоловіків робочого віку в порівнянні з жінками сягає тільки 13,5%, у той час, як по середніх вона мало не втричі більше (31,5%), а ще більше по 4 великих центрах нашої колишньої індустрії (34,9%).

Чоловіки, старше 60 років, мали в містах коефіцієнти смертності щось на 22% більші за міру для сільських місцевостей (Англія, Е[вропейська] Росія, Сполучені Штати, Україна), Прусія ж усього на 9%. Тільки на повітах кол[ишньої] Е[вропейської] Росії міра смертності чоловіків менша за число для жінок (на 2,9%); особливо характеристично це для України (9,4%), решта ж країн мала для чоловіків на селах більші міри смертності, ніж жінки. Розбіжності в мірах на селах менші, а по містах більші, особливо в 4 великих городах України.

По лінії цього посереднього виучування смертності пролетаріату та селянства, як певну хибу монографії, слід зазначити таке. Можна було б зробити спробу підкреслити певні характеристики особливостей смертності пролетаріату України наприкінці ХІХ в. шляхом вирахування низки коефіцієнтів кореляції, протиставивши відсотки фабрично-заводського пролетаріату в певних населених пунктах ряду величин мір смертності для кожного основного віку окремо.

Демографічний Інститут ВУАН опублікував р[оку] 1926 ґрунтовну розвідку Ю. Корчака-Чепурківського «Місто й село у смертності Наддніпрянської України» (№)^{*58}, що має ширше значення. Вона складається з 4 частин. У своїх вступних увагах автор на підставі статистичної літератури та практики аналізує різні визначення міста: «Мати універсальне означення міста, яке було б задовольнило усіх, це річ цілком безнадійна...». «Відповідь на питання, що таке місто, а що село, нам треба насамперед шукати у «статистиці як матеріальній науці», а не десть поза її межами. Соціальна статистика тут спирається на статистичну практику різних країн» (с. 115). Автор зазначає два основних критерія розподілу населених пунктів на міста й села – число людності та історично-правний, зазначаючи їх хибі. Він докладно характеризує нашу спробу перепису 1920 р.^{*59}, коли поруч висувалось декілька критеріїв. Тут же він розбирає дуже важливе питання про потребу виучування смертності постійної людності міст. Розділ ІІ (16 с.) присвячений дуже цікавій аналізі самих статистичних матеріалів, які можна покласти в основу виучування смертності дореволюційної України. До Ю. Корчака-Чепурківського ніхто не подав

такої ґрунтовної критики степені повноти достовірності основних матеріалів про нашу стару смертність, а саме даних Центрального Статистичного Комітету, Медичного Департаменту та муніципальної статистики. Його документально обґрунтовані висновки такі: «Коли нині у нас раз-у-раз оглядаються на передвоєнний стан, вбачаючи в ньому «стовідсоткове» мірило сучасних досягнень, то наша аналіза показує молодій українській державній демографії, що давня царська статистика для нас не може бути за такий зразок. Не повторюючи давніх хиб, ми повинні прокладати свій самостійний шлях» (с. 137).

ІІІ розділ присвячено деяким теоретичним міркуванням, головне ж характеристиці смертності чоловіків та жінок в містах і селах України (1895–1898 рр.) у порівнянні з усією кол[ишньою] Е[вропейською] Росією, Англією та Прусією. Вступні зауваження Ю. Корчака-Чепурківського про вимірювання смертності міського й сільського мешканця потребують певних доповнень і поправок. Узагалі, на мою думку, не можна говорити про «організм міського й сільського жителя», як що навіть можна було б виділити нашу чисто міську людність, себто тих, хто народився й увесь час жив у городі та виучити їх смертність, і за таких умов не можна говорити про «організм» міської людності. На організмі людини відбиваються з більшою чи то меншою силою різні чинники, з яких класова приналежність та професія займають чільне місце. Клас визначає ступінь матеріального добробуту, а професія те, у яких санітарно-гігієнічних умовах працює людина, що складало третину її дня. Матеріальний добробут пов'язується, зокрема, з харчуванням та житлом, де більше третини свого часу перебувають трудящі. До цих чинників треба ще додати каналізацію, водопостачання тощо. За винятком хіба клімату всі чинники міняються. Як за таких умов можна говорити про «організм» міської людини? Він є чимсь пересічним і до того дуже мінливим у позитивний, а іноді й у негативний бік. Слід відзначити, що й сам автор у другому місці (с. 155) висловлює ідею про деяку «фіктивність» пересічних коефіцієнтів смертності міської людності.

На цілком твердому науковому ґрунті перебуває Ю. Корчак-Чепурківський, коли він констатує хибність методи загальних коефіцієнтів під час виучування смертності по містах і селах і звертається до аналізу мір для окремих вікових груп. Ця частина роботи була для часу її опублікування найбільш ґрунтовним дослідом нашої передвоєнної міської й сільської смертності. Пізніше Демографічний Інститут опублікував праці, що їх побудовано на більш досконалії методі – таблицях смертності*⁶⁰.

IV розділ трактує про дитячу смертність на Україні; ми розбираємо його нижче. Розвідка Ю. Корчака-Чепурківського у цілому являє собою цінний внесок у демографічну науку УСРР.

6. Смертність різних народів, що залюднюють СРСР

У своїй статті, опублікованій 1924 р.^{*61}, я навожу сумарні таблиці смертності для людності 5 національностей кол[ишньої] Росії, обчислені на підставі даних перепису 1897 р. і смертних випадків 1896–1897 рр. Відомості нашої дореволюційної статистики не дають можливості побудувати таблиць смертності для людності певної національності в прямому розумінні цього слова. Перепис 1897 р. розподіляє населення за рідною мовою, але стара поточна реєстрація будьякого розподілу померлих за національною ознакою не давала. Залишається, таким чином, єдиний шлях, а саме обчислювати таблиці смертності для певних місцевостей, де основна маса населення належить за відомостями перепису 1897 р. до тої чи тої національності. У цій роботі методу територіального виучування людності з метою виявлення характеристичних рис смертності різних народів ужито в самій простій, недосконалій формі. Обчислення робиться для людності 5 губернь: з переважно російською людністю (Орловська), українською (Полтавська), білоруською (Могілівська), литовською (Ковенська) і латиською (Курляндська). Наші старі матеріали дають, однак, можливість виучувати смертність не тільки для цілих губернь, а й для окремих повітів і для людності сільської та міської. Використавши обидві ці можливості можна було б перевести виучування як для ширших мас населення, так, що має ще більше значення, приблизно одних і тих же зайнять (сільське господарство), хоча й без дальшого поділу на соціальні верстви.

Виучування смертності кол[ишньої] Е[вропейської] Росії кінця XIX в. для різних національностей переводиться значно детальніше й досконаліше в нашій монографії «Смертність у Росії й на Україні» (№) та в російському відбитку з неї (№)^{*62}.

Проводир всесвітнього пролетаріату т. Сталін так визначає національність:^{*63}

Нажаль, досі це не всі громадяни чітко уявляють, що таке є національність. Тому під час статистичної реєстрації виникає певна плутанина й помилки, яких треба уникати. Інструкція до перепису 1926 р. зазначає: «Що перепис має на меті виявити етнографічний склад населення, то, відповідаючи на питання 4, не можна плутати національність з релігією, підданством, громадянством або перебуванням на території якоїсь республіки».

«Відповідь на питання про національність може бути однаковою з відповіддю на питання 5 про рідну мову»^{*64}.

Так само й інструкція до проекту нового перепису СРСР 1935 р.^{*65} слово в слово повторює це роз'яснення, за винятком вказівок на можливість незбігання національності з рідною мовою.

І справді, дані перепису 1926 р. стверджують змішування національності навіть з релігією. Так, частина українців-католиків показала себе «поляками», не кажучи вже про змішування національності й факту перебування на території тої чи тої республіки СРСР. Отже, з статистичного погляду для найкращого виявлення етнографічного складу населення СРСР треба, на мій погляд, вживати як основний критерій – рідну мову і як додатковий – (для деяких народів) – суб'єктивне свідчення про свою приналежність до певної національності.

У вищезазначених працях^{*66} я в першу чергу визначаю непевність самого визначення населенням своєї «національності». «Нація є явище нове. Поняття її має незрівняно спірніший характер. У цій ознаці часто поєднується спільність походження, мови, громадянства, економічних інтересів, віри, традицій, сприйняття і прагнень тощо. Слід до того відзначити, що багато з згаданих ознак міняється під впливом соціальних та природних обставин» (с. 63). Зв'язок національності та смертності не такий, як ото причини чи сили, з якими маємо діло в природничих науках. «Національність чи народність – це та зовнішня ознака людини, що, як видно з численних статистичних досліджень, має більший чи менший вплив на демографічні явища» (с. 63). Це, як я кажу, «зовнішня ознака», за якою лежать різні присутні причинні моменти, як ото різна класова структура, заняття, ступінь розвитку продукційних сил, санітарно-гігієнічної культури тощо. Проте навряд чи можна мати сумнів, що диференціальне виучування смертності різних народів має певне значення.

У зазначених роботах вивчається смертність 11 народів, що залюднювали кол[ишню] Е[вропейську] Росію, які можна було виділити з погляду статистичних джерел, а саме: росіян, українців, білорусів, литовців, латвійців, естонців, молдаван, євреїв, татар, башкир^{*67} і чувашів. Щоб краще порівнювати переведено було вибірку відомостей лише про населення повітів. Це, звичайно, не означає, що всі самодіяльні були заняті в сільському господарстві, проте як ніяк коливання різноманітностей зайняття значно менші. Найбільше займалось сільським господарством населення повітів у чувашів (95%), башкир (93%) і татар (92%), а найменш у естонців (70%), латвійців (74%) і литовців (75%); відсоток у росіян, українців і білорусів майже однаковий (85%). Виняток з цього становлять

євреї, що складали 57,2% жителів по містах Гродненської, Мінської [губерень] і Київської губернії (без м. Києва), серед яких нараховувалось 7,7% тих, що займались сільським господарством і 32,7% дрібною промисловістю. «Досить трудно також вивчати смертність російської людності навіть у місцях, де вона живе переважно з сільського господарства. Щоб уникнути різниці в наслідок проживання в різних частинах Росії, ми, як «російську» людність, узяли мешканців повітів 3-х різних губернь: південної (Орловська), північно-західної (Новгородська) та південно-східної (6 повітів Саратовської)» (с. 65–66). Таблиці про українців вираховано на підставі даних про населення 9 українських губернь, серед якого 79% людей обох статей належало до української народності.

На підставі детально розроблених і освітлених відомостей наведемо табличку, що схарактеризує порівняльну інтенсивність смертності 11 народів кол[ишньої] Е[вропейської] Росії наприкінці XIX сторіччя. Поруч з коефіцієнтами смертності наводимо відносні числа для них, беручи за 100% міри для осіб російської національності.

Як детально з'ясовано в § 5 I розділу нашої монографії, самими непевними та сумнівними є відомості щодо смертності немовляток. Тому не дивно, що саме тут знаходимо величезні розбіжності в числах, які іноді дуже трудно з'ясувати по суті. Так, скажімо, у башкир коефіцієнт смертності хлопчиків на 41,3% менше, ніж у росіян, він трохи нижче навіть од українського, хоча в дівчаток цього й не спостерігаємо. Так само значні різниці маємо для татар і чувашів. Цей факт почасти пояснити можна тим, що за старі часи серед православного селянства спостерігався звичай дуже рано, мало не з перших днів життя дитини, давати їй, крім молока матері, жований хліб, кашу тощо. У магометан же, за релігійними приписами корану, годують немовлят конче грудьми. Тому, хоча вони за старі часи під час напівфевдального царського режиму жили в дуже антисанітарних обставинах, смертність малих дітей могла бути й меншою за інші народи, де ці обставини були подекуди кращі. З другого боку, не виключена можливість гіршої якості поточної реєстрації в цих народів, бо записи велись тоді духовенством різних ісповідань з різним ступенем точності. Порівнюючи невеликі різниці спостерігалися в мірах смертності латвійців, естонців і молдаван, що в 2–2,5 рази менші за числа для росіян. Знову таки звертає на себе увагу дуже невеликий коефіцієнт смертності в молдаван, який для хлопчиків є навіть мінімальним, що трудно пояснити присутніми причинами.

Смертність дітей 1–9 років великою мірою залежить од пошесних і шлункових захворювань. Певність статистичних матеріалів для дітей цього

віку незрівняно краща, ніж у немовлят, тому міри їх смертності досить добре характеризують реальний стан річей. Тільки в естонців спостерігаємо міру, вдвічі меншу за росіян. Смертність хлопчиків-українців менша на 21,5%, ніж у росіян, а в дівчаток на 23,1%, білорусів же на 8,1% і 14,4%.

Може найбільш цікаво порівняння мір для осіб трудового віку. Виявляється, що різниці в життєздатності чоловіків далеко менші, ніж для віку дитячого. Незрозуміло, чому саме порівняльно низьку інтенсивність смертності мають татари і башкири, що на 25–28% менша за міру для росіян. Наприкінці XIX віку найменш помирало чоловіків робочого віку серед латвійців, а найбільш серед чувашів. Смертність серед українців була на 18,6%, а білорусів на 14,5% менша за росіян. Зовсім не ту картину порівняльної смертності спостерігаємо в жінок робочого віку в різних народів. Тут росіяни, українці й білоруси мали майже однакову інтенсивність смертності. Так само у всіх народів для жінок робочого віку, за винятком латвійців і євреїв, констатуємо менші розбіжності в мірах смертності, ніж у чоловіків. Різниці смертності осіб, старше 60 років, робляться не меншими, до того їх іноді пояснити можна неоднаковим ступнем достовірності статистичної реєстрації віку.

У наслідок своєрідностей перебігу смертності за віком, далеко неоднакові співвідношення мір смертності для чоловічої та жіночої статі у досліджуваних народів. Як відомо, на першому році життя завжди помирає більше хлопчиків, ніж дівчаток. За нашими таблицями смертності надмірна смертність хлопчиків у порівнянні в дівчатками мінімальна в чувашів (12,7%), а максимальна вона в естонців (25,2%) Число для євреїв (39,6%) дає неправильне уявлення про рівень смертності дівчаток. Як відомо, стара релігійна реєстрація у євреїв хибувала саме на значні пропуски дівчаток. Більша вроджена^{*68} послабленість життєздатності чоловічого організму відбивається ще й на мірах смертності дітей 1–9 років. Тільки естонці й почасти чуваші мали майже однакові міри для дітей обох статей. Дуже цікаві взаємовідносини мір смертності чоловіків і жінок робочого віку. У росіян, естонців, євреїв, особливо ж у латвійців, спостерігалась надмірна смертність чоловіків у порівнянні з жінками (4,5% – 16,4%), у той час, як у інших народів мало місце щось протилежне. Тут основне значення, очевидно, мали різна класова структура, ступінь добробуту, умови праці і санітарно-гігієнічні, почасти неоднаковий професійний

склад досліджуваної людності. На певних відтинках віку позначилась, безперечно, різна ступень розвитку відхожих промислів. Отже, постійно або тимчасово на заробітки уходили з сел пересічно сильніші, більш життєздатні чоловіки, а залишалися вдома слабші, що й мали збільшені міри смертності. Такого поглибленого дослідження вивчаємих мас людності 11 народів не було переведено, що і є хвибою нашої монографії. Зробити, що правда, можна було порівнюючи небагато, бо старі статистичні перводжерела не припускають скільки небудь глибоких диференціальних студій. Ще глибше переведено в Демографічному Інституті, поки що неопубліковані, нові дослідження про смертність різних народів, які населяють *⁶⁹ УСРР (таблиці смертності для 1926–1927 рр.) *⁷⁰.

7. Виучування динаміки смертності в УСРР

Проблема ця досить часто згадується і в тій чи тій мірі освітлюється з різних роботах, особливо під час характеристики перебігу смертності, за той чи той час. Подано тут огляд тільки тих праць, що саме головну чи то виключну увагу свою звертають не динаміку смертності в УСРР, які, таким чином, можуть претендувати на більше наукове значення для освітлення цієї проблеми, де самі обчислення забезпечують максимальну ступінь точності наведених чисел.

У роботі П. І. Пустохода «Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX віку» (№) *⁷¹ наведено загальні коефіцієнти смертності для чоловіків, жінок і осіб обох статей по 9 дореволюційних губернях України з 1891 до 1914 р. по окремих роках і пересічні для п'ятиріч. Вираховані вони з можливим ступенем точності і навіть з урахуванням переселення за Урал, і тому ці числа зберігають своє значення для дальших порівняльних студій. Проте висновкам щодо еволюції смертності на Україні у 1891–1914 р. *⁷² не можна надавати абсолютного значення. Загальні коефіцієнти в даному разі правильно характеризують тенденцію до зменшення смертності, але дають неправильне, перебільшене уявлення про розміри її. Це є наслідком добре відомої теоретикам-демографам особливості самих мір, величина яких значною мірою залежить од складу людності за віком. Зокрема перебільшеність виникає з факту падіння народимості на Україні, бо саме немовлята дають найбільшу кількість смертних випадків.

**На 1000 осіб обох статей по 9 губернях дореволюційної України
припадало**

[роки]	наро- джень	смертей	[роки]	наро- джень	смертей
1891–1895 рр.	48,5	31,7	1906–1910	43,6	26,1
1895–1900	48,8	27,6	1911–1914	41,8	22,7
1901–1905	44,7	26,1			

З наведених чисел виходить, що смертність на Україні мала тенденцію до зниження, як і народимість. Загальний коефіцієнт смертності для 4 передвоєнних років сягає 71,6% величини для 1891–1897 рр., а народимості – 86,2%. Використовування для характеристики динаміки смертності одних лише загальних коефіцієнтів смертності ми не розглядаємо як специфічну хибу праці П. І. Пустохода. Автор поставив перед собою завдання «тільки сумарно схарактеризувати природний рух людності на Україні» (с. 1), хиби загальних коефіцієнтів йому добре відомі, про що він докладно зазначає в своїй праці.

У 1926 р. А. П. Хоменко опублікував статтю «К вопросу об эволюции смертности на Украине» (№)^{*73}, яка трактує не стільки про еволюцію, скільки про стан смертності в УСРР у 1923–[19]25 рр. За браком даних перепису він звертається до грубо обчислених загальних та спеціальних коефіцієнтів смертності. Автор вдало ілюструє хибність першої методи. Зокрема він констатує, що спад їх для України до світової війни значною мірою залежить від змін вікового складу людності. Автор у свій час не мало сил приділив вивченню смертності на Україні під час війн. Він у цій роботі й наводить дуже цікаві загальні коефіцієнти смертності для 1914–1922 рр. (с. 103).

[рік]	[коефіцієнт]	[рік]	[коефіцієнт]	[рік]	[коефіцієнт]
1914	26,7	1917	27,5	1920	40,3
1915	31,9	1918	28,9	1921	28,8
1916	36,1	1919	38,5	1922	35,2

Нажаль, ми позбавлені можливості судити про степінь точності наведених чисел, бо спроби обчислень, що переводив у свій час А. П. Хоменко, не опубліковано.

З'ясовуючи причини низького коефіцієнта смертності в 1923 р. (16,4%), автор зовсім не згадує про недоліки обліку. «Різке зниження коефіцієнтів загальної смертності в далеко більшій степені є наслідком перемін у складі людності, що сталися після війни й голоду, наслідком перегрупировок внутри маси населення^{*74} й природним продовженням тенденцій, які мали місце ще до імперіалістичної війни, ніж результатом деяких досягнень та завоювань на фронті боротьби зі смертністю, які спостерігаються за останні часи» (с. 105). Твердження першої половини цієї цитати він доводить шляхом певних обчислень, друга ж свідчить про деяку механістичність його поглядів, що нерідко зустрічається серед статистиків. Він її так «обгрунтовує»:

«У доповіді, зачитаній на Всеукраїнському з'їзді по виучуванню продукційних сил у 1924 р. молодий український демограф Ю. О. Корчак-Чепурківський навів цікаве обчислення. Він спробував намітити ті загальні коефіцієнти, що повинні були б мати місце в 1924 р., як що основні тенденції природного руху людності, які діяли на початку ХХ віку, не були б перервані війною та революцією, себто намітити, так мовити, природну еволюцію коефіцієнтів. Оказалось, що в такому разі загальний коефіцієнт смертності для України в 1924 р. був би 19,0 (на 1000 населення), себто досяг би майже тої величини, яку він практично мав... пізніше на один рік».

«Справа тут, очевидно, не в самому збігу, і не зовсім незаконним^{*75} є припущення про особливу силу основних тенденцій еволюції смертності, що йдуть ще від довоєнного періоду: пануючи над усім, що викликається впливом таких чинників, як війна та голод, ці тенденції тягнуть українську смертність по певному, ніби то задалегідь наміченому, шляху».

«Степінь залежності від цих тенденцій є не що інше, як певна постійність основних моментів соціально-гігієнічної обстави в її побутовім цілім».

«Більш детальний розгляд загальних коефіцієнтів дозволяє у певній мірі зважити як ролю загальних побутових та економічних умов, так і наслідки організованого втручання суспільства» (с. 105).

За винятком зазначених вище хиб, ця невеличка стаття А. П. Хоменка була на той час корисною, бо, не дивлячись на недосконалість обчислень, все ж таки, в основному, в ній правильно освітлювались деякі проблеми смертності УСРР в 1923–[19]25 рр.

С. А. Томілін у ста[т]ті: «Основные демографические показатели Украины за последние годы в их сопоставлении с показателями довоенного времени» (№)^{*76} подає загальні коефіцієнти смертності для України

в цілому, 4 великих міст, усіх міст і сільських місцевостей за 1901–1910, 1911–1913 і з 1924 до 1927 р. Подан також порівняльний матеріал по смертності від 11 пошесних хвороб по окрцентрах з 1923 до 1927 р. і по селах за 1927 р. Автор приходять до таких висновків з свого, щоправда, надто сумарного матеріалу, побудованого на недосконалих статистичних методах:

«Смертність од пошесних хвороб... підлягає систематичному падінню», особливо щодо паразитарних тифів. «Смертність од дитячих інфекцій залишається на одній височині, а шкарлятина в кінці п'ятирічки дає більшу смертність, ніж на початку її. Смертність од туберкульозу в містах значно знизилась. На селі смертність од пошесних хвороб значно вище, ніж у окрцентрах» (1927 р.).

«За 4 роки (з[а] 1924–1927) у містах дитяча смертність лишається приблизно на одному рівню, у селах виявляє деяку тенденцію щодо зростання. Коефіцієнт дитячої смертності за останні часи нижче, ніж за довоєнні» (с. 84–85).

Розгляньмо, як з'ясовується динаміка смертності в УСРР у ґрунтовній і цінній праці проф. С. С. Кагана, що з погляду використання статистичних матеріалів стоїть незрівняно вище закордонних підручників у соціалгігієністів^{*77}. У ній, на підставі загальних коефіцієнтів, характеризується насамперед рух смертності по різних країнах у XIX та XX сторіччях. «З 80-х років»^{*78} минулого століття «коефіцієнти смертності помітно падають; під час імперіалістичної війни вони різко підносяться, а з 20-х років знову падають, сягаючи найменших величин 1926 року» (с. 88). На мій погляд, автор правильно зазначає основну причину фактичного зменшення смертності в капіталістичних країнах, що поруч з ростом медичних наук призвела до порівнюючи невеликих мір її за наші часи. «З 80-х років капіталістичне суспільство піднеслося на вищий технічний рівень, а пролетаріат своєю організованістю та одностайністю у класовому опорі набув нової якості» (с. 88). Поруч в цим слід зазначити, що міри зниження смертності перебільшуються загальними коефіцієнтами, через що самі висновки про порівняльну величину щодо зниження позбавляються певності. Отже, величина загального коефіцієнту залежить од фактичного складу людності за віком. Саме з 80-х років почалося в деяких країнах падіння народимості. Тим самим все більше й більше зменшується контингент немовлят, з яких виходить максимальна кількість смертних випадків. Темпи ж падіння народимості в різних країнах різні, і тому й висновки автора потребують певних корективів, бо їх побудовано на хибному статистичному методі.

Дальші міркування С. С. Кагана в зв'язку в термінологією, що ним уживається, можуть викликати в читача непорозуміння. Його основна теза

гласить: «що інтенсивніше урбанізована людність, то менша її смертність» (с. 88). Таке твердження помимо волі викликає в читача думку про те, ніби то капіталістичні міста, зокрема великі, мають меншу смертність, ніж села, що зовсім не відповідає дійсності, як з'ясовано було вище. С. С. Каган сам зазначає, що «показники смертності міської й сільської людності небагато відрізняються одна від одної і далеко не завжди свідчать за меншу смертність у місті» (с. 89). Висновок цей ілюструється на прикладі Прусії, для якої наводяться загальні коефіцієнти смертності. Слід у зв'язку з цим підкреслити, що цю методу ні в якому разі не можна вживати для такої аналізи. Саме в містах і по селах спостерігається неоднаковість складу людності за віком. Це й призводить до фіктивних висновків про порівнюючи невелику смертність у містах, себто пролетаріату. Коли ж уживати єдино правильну методу побудування таблиць смертності, то й висновки одержують протилежні. Я в своїй монографії (с. 124–[1]51) й навожу відповідні матеріали^{*79}. Так, за таблицями смертності для 1896–1897 рр. маємо:

		Е[вропейська] Росія			Україна		
		в містах	в по-вітах	% міст до по-вітів	в містах	в по-вітах	% міст до по-вітів
Чо-ловіки	Загальні коефіцієнти	0,02910	0,03486	83,5	0,02712	0,02878	94,2
	Коеф. стаціонарної людності за т[абл.] с[мертності]	0,03482	0,03083	113,0	0,03124	0,02754	113,4
Жінки	Загальні коефіцієнти	0,02740	0,03108	88,2	0,02506	0,02684	93,4
	Коеф. стаціонарної людності за т[абл.] с[мертності]	0,03018	0,02929	103,0	0,02775	0,02713	102,3

Наведена табличка не потребує особливих роз'яснень. Коефіцієнт стаціонарної людності за таблицями смертності є правильно вирахована

пересічна міра для всіх вікових періодів життя. Виходить, що загальні коефіцієнти неправильно характеризують у даному разі саму суть явищ: себто помилка носить якісний характер.

Смертність чоловічої статі в містах Е[вропейської] Росії наприкінці ХІХ в. була ніби то менша на 16,5%, ніж на селах, а справді вона була більшою на 13%. Слід зазначити, що неправильне використання методи загальних коефіцієнтів смертності дуже розповсюджено серед представників соціальної гігієни.

Щоправда, «урбанізацію» С. С. Каган розуміє умовно, а саме за ним «капіталістична урбанізація репрезентує еволюцію буржуазного суспільства» (с. 88). Що ж фактично принесла урбанізація пролетарія? Автор наводить матеріали, що констатують негативний вплив капіталістичної урбанізації на інтенсивність урбанізованої людності – в масі свій пролетаріату. «Зменшення смертності по містах Пруссії в основному припадає на смертність від пошесних захворювань, тобто захворювань, що безпосередньо загрожують здоров'ю самого визискувача» (с. 90). На підставі відомостей про смертність од черевного тифу та туберкульозу в 1893–1904 рр. в Німеччині та по всіх її містах С. С. Каган зазначає: «Але така еволюція смертності властива тільки групі гострих інфекцій, що водночас загрожують і життю буржуа» (с. 92). «Смертність від туберкульозу по містах стабільно перевищує пересічну смертність від туберкульозу по всій Німеччині, тобто лишається далеко вища, ніж по сільських місцевостях» (с. 92). Загальний, цілком правильний, висновок гласить: «Отже, серед цілої людності по капіталістичних країнах смертність пролетаріату є найбільша, найінтенсивніша» (с. 97).

За концепції автора виникає цілком природне питання, чим же пояснюється величезний прогрес життєздатності сільської людності, смертність якої упала ще більше, ніж по містах? Конкретна урбанізація є такий самий наслідок розвитку буржуазного суспільства, як і падіння смертності. Навряд чи доцільно взагалі характеризувати один наслідок другим, краще, звичайно, наводити безпосередні причини явища. У даному ж разі конкретне протиставлення степені урбанізації та інтенсивності смертності може призвести до помилкових висновків. Отже, замість «урбанізації», як мірила еволюції буржуазного суспільства, краще прямо говорити про підвищення на певній стадії розвитку капіталізму, матеріального добробуту деяких шарів трудящих у порівнянні з попередньою епохою, про підвищення в наслідок цього санітарно-гігієнічних умов праці, особливо ж побуту, головне ж – про розвиток медичних наук, що максимальний вплив має на зменшення смертності від пошесних хвороб. Саме темпи

падіння смертності можуть бути виміром сили впливу цих чинників на різні соціальні класи та верстви капіталістичного суспільства.

Переходячи до аналізу еволюції смертності в нашій країні, автор у першу чергу подає загальні коефіцієнти з 1861 до 1913 р. для України, Е[вропейської] Росії, Німеччини, Франції й Англії. Він констатує, що максимальне падіння спостерігалось за довоєнні часи в Німеччині (40%) та Англії (36%), на Україні ж воно було 27%, в Е[вропейській] Росії 26% і Франції 25%. Далі подаються коефіцієнти з 1924 [р.] до 1927 р. Темпи падіння максимальні на Україні та в Німеччині (24%). Висновки ці, як побудовані на зіставленні мір занадто сумарних і непевних, потребують підтвердження за допомогою більш наукових методів.

Далі С. С. Каган переходить до аналізу еволюції смертності на Україні в порівнянні з 15–21 країнами для окремих періодів віку. Для нас порівнюються міри для 1895–1898 рр. та 1926–1927 рр. і для інших країн 1901–1905 і 1921–1925 рр. Він констатує, що Україна для обох статей за темпами падіння займає такі місця:

Вік	ч[оловіки]	ж[інки]	Вік	ч[оловіки]	ж[інки]
0 – 4	1	1	25 – 34	6	2
5 – 9	1	1	35 – 44	7	2
10 – 14	2	2	45 – 54	7	1
15 – 19	1	1	55 – 64	6	1
20 – 24	5	1	65 – 74	1	1

Нажаль, висновки ці не досить певні, бо число порівнюваних країн не одно й те ж для окремих вікових періодів. Серед наведених автором 11 груп не фігурують Нідерланди 10 раз, Швейцарія – 9, Шотландія – 8, Швеція – 7, Японія – 6, Іспанія – 3, Ірландія – 1 раз, а Німеччина має подвійні періоди віку 5–14 і 16–24 років. З другого боку хвилює й те, що динаміка для нас характеризує період щось у 30 років, а для закордонних країн – тільки 20.

Спеціальну увагу присвячує С. С. Каган руху смертності немовлят. Він констатує, що на Україні з 1886 до 1920 р. не помітно будьякої тенденції щодо зменшення мір смертності, у той час як закордоном це спостерігається. Порівнюючи міри смертності для 1924–1926 рр. з мірою для 1910 р., автор приходить до висновку про великі темпи падіння смертності за радянського ладу (у нас – 33%, у Німеччині – 35%, Англії – 32%,

Франції – 25%). Особливий прогрес відбувався по наших містах. Його порівняння має певну хибу – за основу взято 1910 р. з його аж надто високою смертністю. Так, з 100 новонароджених хлопчиків у 1906 р. померло 19,9, 1907 – 18,6, 1908 – 20,3, 1909 – 20,1 і в 1910 [р.] – 23,5%^{*80}. За таких умов краще було б брати пересічну за п'ятиріччя, а не один 1910 р.

С. С. Каган закінчує цей розділ наведенням ілюстративних [прикладів]^{*81} про довгість життя за новими й старими таблицями смертності нашими, Ю. Корчак[а]-Чепурківського і С. Новосельського.

Певною хобою всього розділу в цілому є одночасне і на перший погляд рівноцінне використання різних по своїй якості мір смертності. Отже, висновки з одних порівнянь побудовуються на твердому теоретичному ґрунті, вони дають правильне уявлення як про якісну сторону динаміки смертності, так і про кількісний бік її, про другі ж міри цього сказати не можна. З другого боку, слід підкреслити особливе значення книги, що є першою спробою підвести марксо-ленінську базу під соціальну гігієну.

Більше наукове значення мають праці, у яких висновки про динаміку смертності побудовано на порівняльній аналізі старих і нових таблиць смертності. Само побудування їх передбачає певну критику, а іноді й виправлення хибних відомостей перводжерел, головне ж те, що правильні висновки про міри загальної інтенсивності можна одержати тільки на підставі таблиць смертності. Таким чином, як порівняльний матеріал для з'ясування динаміки нашої смертності по цілій УСРР можуть прислужитися повні таблиці смертності для 1896–1897, 1925–1926 і 1926–1927 рр. Значно ж глибше можна дослідити характеристичні риси цієї динаміки на підставі диференціальних сумарних таблиць смертності, яких дуже багато побудовано Демографічним Інститутом ВУАН, особливо для 1926–1927 рр. Найбільший матеріал маємо для великих міст – Києва, Харкова й Одеси^{*82}. Поруч з тим можна, звичайно, вживати так звану методу «стандартної людності», особливо, коли мова мовиться про часи, що далеко лежать од перепису 1897 р. На такий шлях стали ми, з'ясовуючи особливості смертності за 1907–1908 рр.^{*83}

Ю. Корчак-Чепурківський, порівнюючи свої таблиці за 1925–1926 рр. з нашими для 1896–1907 рр., пише: «Загалом кажучи, смертність на Україні за цей довгий період часу зменшилася повільніше од багатьох інших країн, і тому різниці заглибилися» (с. 85 праці №)^{*84}. Наша аналіза приводить до інших висновків, бо ми беремо таблиці Новосельського-Паєвського для 1926–1927 рр.^{*85}

Проблему динаміки нашої смертності так чи так освітлено в 4 моїх працях (№№) ^{*86}. Їй особисто присвячен V розділ нашої монографії та спеціальна стаття ^{*87}. Починаючи з 1867 р. аж до перепису 1897 р., смертність на Україні дослідити можна, головне, за допомогою загальних коефіцієнтів. Отже, я й наводжу їх для 1867–1914 рр. До 1895 р. людності обох статей щороку помирало на Україні більше, як 3%; систематичного зменшення за ці часи не було. Наші числа свідчать про досить швидкі темпи зменшення загальної смертності з середини 1890-х років. Однак вони «не зовсім правильно відбивають дійсність. Справжнє зниження смертності було далеко менше, а велике зменшення загального коефіцієнту почасти пояснюється зменшенням числа народжень» (с. 734, №) ^{*88}. У моїх роботах констатовано також, що до війни «покращення економічних та соціально-гігієнічних обставин життя на Україні спричинилося до непропорційно великого зменшення смертності жіночої статі проти чоловічої; на це, власне, й слід було сподіватися, зокрема хоч би й через те, що жіноча смертність на Україні... була непропорційно велика наприкінці XIX століття» (с. 735).

Особливе значення я надаю виучуванню смертності немовлят за довоєнні часи, бо «на нашу думку, кращий показник впливу своєрідних особливостей даного часу на життєздатність людності є смертність немовлят. На їх тендитному організмі найбільш позначаються різні соціально-економічні та природні обставини» (с. 735). З 1876 до 1910 р. не помічаємо цілком певної тенденції щодо зменшення смертності немовлят. «На Україні, відмінно від цілої кол[ишньої] Европ[ейської] Росії, всі п'ять п'ятилітніх періодів мають для немовлят (хлопчиків і дівчат) числа, що свідчать про досить велике переважання міської смертності над сільською... Смертність серед немовлят на Україні була взагалі далеко менша, ніж у цілій Европ[ейській] Росії. Проте протягом досліджуваного періоду у нас ні в містах, ні в повітах смертність серед немовлят не зменшувалася, в той час, як числа для кол[ишньої] Росії констатують більш-менш помітне поліпшення їх життєздатності за цей час» (с. 736).

У монографії є спроба висвітлити еволюцію смертності на Україні за 11 років після перепису 1897 р. ^{*89} Для цього порівняно фактичні смертні випадки 1907–1908 рр. з тими, що були б, коли смертність дорівнювала б числам 1896–1897 рр. Результатам цих порівнянь не можна надавати значної певності, бо віковий склад людності за порівнювані періоди часу не залишився незмінним, що припускається за цієї методи. Правдоподібне свідчення про значне падіння мір смертності в дітей 1–4 років (зменшення смертності від пошесних хвороб). Для чоловіків старше 35 років числа го-

ворять навіть про збільшення інтенсивності смертності в порівнянні з 1896–1897 рр., а для віку 15–34 р[р]. про певну сталість мір. На нашу думку, є певні підстави (капіталістична індустріалізація) гадати, що смертність серед чоловіків робочого віку деякою мірою могла справді збільшитися. На підставі статистики смертності від пошесних х[в]ороб я констатую, що у всякому разі смертність на Україні з кінця XIX в. до початку світової війни зменшилася.

Цілком певні висновки одержуємо, коли порівняти повні чи то сумарні таблиці смертності за 1896–1897 і 1926–1927 рр. Щоправда, 30-річний період занадто великий. Однак, з цілковитою певністю можна зазначити, що «репродуктивний період на Україні фактично почався з повікових мір смертності, більших за ті цифри, які спостерігали наприкінці XIX століття» (с. 738). Щоб оцінити темпи падіння мір смертності УСРР, я притягаю відомості про 11 країн^{*90}. Нажаль, для країн закордонних доводиться брати не зовсім ті періоди часу, що для нас, а ті, для яких побудовано таблиці смертності.

Найголовніші висновки з цих студій такі. Пересічна інтенсивність смертності на Україні за таблицями для 1926–1927 рр., у порівнянні з величинами для 1896–1897 рр. упала на 21% в чоловіків і на 24,5% в жінок. Пересічна довгість майбутнього життя новонародженого хлопчика виросла майже на 10 років (з 35,9 [р.] до 45,4 р.), а у дівчаток майже на 12 років (з 36,9 [р.] до 48,8 р.). Темпи падіння кращі за Францію, Італію, Сполучені Штати, Англію та Японію. На селах у чоловіків смертність упала на 15,8%, а в жінок на 20,9%; по невеликих містах щось на 30% (29,4% і 28,9%), по середніх – на 31,9%, а в 4 центрах нашої індустрії на 36,6% у чоловіків і на 36,1% в жінок. Ці числа свідчать про 2 тенденції: 1) чим більші населені пункти, тим більше виросла життєздатність людини, себто прогрес її тим більше, чим більше^{*91} пролетаріату; 2) прогрес більш-менш однаковий у чоловіків і жінок по містах і дуже значний у жінок на селі.

Зрозуміло, що величезний прогрес життєздатності, який констатують таблиці для 1926–1927 рр., не відбувався рівномірно по основних відтинках віку. Коефіцієнт смертності немовляток упав у хлопчиків УСРР на 33,2%, у дівчаток на 34,1%, себто на 10–12% більше, ніж для всієї людності. Наші темпи такі, як у Франції, почасти Англії і далеко більші, ніж в Італії. Беручи на увагу певну сталість мір смертності немовлят у 1886–1914 рр., я прихожу до висновку, «що у всякому разі величезний поступ

життєздатності немовлят цілком і безперечно припадає на післяреволюційні часи – до початку першої п'ятилітки» (с. 743). Міра смертності¹⁾ упала у хлопчиків на селі на 20,9% і на 21,6% у дівчаток; по невеликих містах на 42,4% і 39,8%, по середніх – на 47,5% для обох статей, по 4 великих [містах] на 62,2% і 61,9%*⁹².

«Охорону дитинства й материнства, «каплі молока», ясла тощо не можна було запровадити повною мірою до 1928 р. серед неколективізованого селянства. Тому великі зрушення тут слід пояснювати скоріш загальними змінами всього життя, ніж спеціальною боротьбою проти смертності серед немовлят на селі» (с. 741). «Соціалістична культура та побут максимального значення набрали саме по великих містах України, а разом з тим спостерігаємо й максимальне зменшення смертності серед немовлят» (с. 742). «Як показали мої попередні досліді, великі міста України та Росії раніш характеризувались саме надто інтенсивною смертністю серед немовлят. Вона була далеко більша, ніж на селі, а тепер вона менша в містах, де скупчується наш пролетаріат, тобто там, де соціалістичне будівництво вперше проторює шляхи нового життя й побуту» (с. 742). «Смертність серед дітей, старших за один рік, великою мірою залежить од різних епідемій те шлункових хороб. Боротьба проти пошесних хороб стала і стоїть у центрі уваги відповідних органів радянської влади. Уже через те слід наперед ждати максимальних успіхів на цьому фронті, а крім того – рівномірніших для нашого пролетаріату й селянства» (с. 743).

Для всієї людності коефіцієнт смертності упав мало не на 40% (39,1% у хлопчиків і 39,5% у дівчаток). Наші темпи зменшення смертності випередили Англію, Сполучені Штати та Італію. Уже для селянства України смертність серед дітей обох статей дуже зменшилася – щось на 34% (33,9% і 34,2%). Такий темп не можна не визнати за цілком революційний злам. По малих і середніх містах маємо ще більший відсоток зменшення, а саме щось 46% у хлопчиків (45,7% і 45,3%) та 43,3% і 40,9% у

¹⁾ Через прикрий недогляд у статті «Еволюція смертності»... є певна неув'язка між текстом і таблицею XI. У попередніх роботах №№ ^{*93} я при вимірюванні темпів падіння смертності використовував для віку 0–1, 1–9, 20–59 років імовірності померти, а для віку 60 і старше коефіцієнти, бо ймовірностей для цієї групи вирахувати не можна. Для одноманітності потім обчислено було для всіх груп коефіцієнти смертності. Усупереч примітці на с. 742 числа для людності сел і різних міст залишилися старими, так що вони не відповідають таблиці XI. Тут ми наводимо числа з неї, тобто вираховані на підставі порівнянь коефіцієнтів смертності ^{*94}.

двійчаток. По 4 великих містах України темпи дуже великі: коефіцієнт упав більше, як у 2,5 рази (на 60,8% і 60,5%).

Цілком природно, що зменшення коефіцієнту смертності в осіб 10–19 років не таке велике, як у дітей 1–9 років. Проте воно сягає 31,6% у хлопців; себто темпи падіння далеко кращі, ніж в Англії, Сполучених Штатах, Франції та Італії, не кажучи вже про Японію. Не набагато більший поступ, ніж у нас, спостерігали тільки з Німеччині. У дівчат темпи кращі, ніж у хлопців (36,6%). Дуже своєрідну картину маємо для різних видів залюднених пунктів. Прогрес життєздатності чоловічої статі на селі і в наших чотирьох великих промислових центрах майже однаковий (35,6% і 35,8%). Максимально зменшується коефіцієнт смертності по невеликих містах (45,4%), а мінімально – по містах середніх (24,7%). Зовсім іншу картину спостерігаємо в жінок. Щоправда, максимальне падіння припадає на малі міста (52,8%), проте до них наближаються наші 4 великі міста (49,1%). Мінімальне зменшення маємо серед жінок, що перебувають на селі (38,5%). «Можливо, цей факт почасти можна пояснити тим, що на Україні спостерігаємо деяке збільшення числа дуже молодих матерів, що для їхнього життя пологи, а надто на селі, є небезпечніші, ніж для осіб старшого віку» (с. 745).

Цілком природно, що збільшення життєздатності чоловіків робочого віку 20–59 років за короткий час узагалі не може бути таким великим, як у дітей. Проте й смертність серед них зменшилася супроти старих часів на 18,8%, тобто наші темпи кращі, як у Франції та Італії. «Повного революційного зламу досягли ми для жінок робітного віку, де смертність зменшилася до 38,4%. Тут ми вже випередили своїми темпами всі буржуазні країни світу. Причини цього явища побачимо, коли поглянемо на особливості динаміки смертності в центрах сільсько-господарської роботи та промисловості. Отже, по селах смертність серед чоловіків робітного віку зменшилася тільки на 14,4%, а серед жінок – на 36%. Очевидно, що радянська влада позбулася специфічних умов праці й культури на селі, які раніш спричиняли надмірно високу смертність серед жінок. Імовірність у чоловіка 20 років ще прожити на світі 40 років дорівнювала колись 61,2%, а в жінки 56,1%, тобто далеко більша; а тепер маємо відповідно 66,3% і 70,2%, тобто шанси вмерти в жінки в 20 р[оків] зменшилися» (с. 746–[747])^{*95}.

Як і для молодших літ, ще більші досягнення констатуємо для міст. Невеликі міста своєю тенденцією нагадують села: серед чоловіків 20–59 років смертність зменшилася на 34,9%, а серед жінок на 45,3%. У середніх містах маємо для чоловіків трохи менший відсоток зменшення

(34%), для жінок же значно менший (38,5%). У чоловіків великих міст коефіцієнт упав на 33,9%, у жінок на 39,7%. Я констатую, що «колишню прірву між працею у промисловості й сільському господарстві майже зліквідовано на передових позиціях соціалістичного будівництва. Раніше ймовірність померти у чоловіка 20 років протягом наступних сорока років сягала на селі 38,8%, а у великих містах 57,8%, тобто вона була більша в 1,5 раза; тепер маємо 33,7% та 38,3%» (с. 747)⁹⁶.

По всіх без винятку країнах спостерігаємо найменший прогрес руху смертності серед старих людей. Чоловіків, старших за 50 років, помирало на Україні 1926–1927 рр. на 4,7%, а жінок на 20,2% менше, ніж 1896–1897 рр. І в цьому віці життєздатність наших жінок покращала більше, ніж по всіх капіталістичних країнах. При найближчому розгляді виявляється, однак, що невеликий відсоток падіння мір смертності в старих чоловіків на Україні слід пояснити, головню, особливостями цього явища серед сільської людності. Там коефіцієнт упав тільки на 2,1%, а серед жінок на 18,3%, у той час, як по малих та середніх містах зменшення міри в чоловіків сягає 21,1% і 23,8%, а серед жінок навіть 28,4% і 29,8%. По великих містах спостерігались менші темпи, ніж по дрібніших, а саме 16,1% в чоловіків і 20% серед жінок.

Цікаво підкреслити характерні риси порівняльної еволюції смертності обох статей за 30 років. Наприкінці XIX ст. Україна належала до країн великої жіночої смертності. Загальний коефіцієнт смертності серед стаціонарної чоловічої людності був тільки на 2,69% більший, ніж серед жінок, а за таблицями смертності для 1926–1927 рр. – на 7,52%; порівняльно – це величина нормальна для жіночої життєздатності. Головну причину цього явища з'ясовано вище. Для осіб трудового віку 20–59 р[р]. коефіцієнт смертності серед жінок був на 8,15% більший, як серед чоловіків, а 1926–1927 рр. на 19% менший, тобто тут ми маємо величезну зміну з порівняльній життєздатності обох статей.

Так у головних рисах схарактеризувати можна наслідки наших студій над еволюцією смертності в УСРР.

8. Роботи ширшого змісту

До них ми залічуємо дві категорії робіт: ті, що освітлюють проблему смертності в більш загальних рисах, не орієнтуючись на матеріали УСРР, і ті, що вивчають явище смертності в УСРР, використовуючи різноманітні дані й методи досліджу.

Один з параграфів моєї критико-бібліографічної праці «Статистическая наука на Западе» (№)^{*97} подає рецензії на 28 книжок по смертності, що вийшли закордоном у 1914–1923 рр. Ці замітки мають для нас вартість переважно з погляду статистичної методології виучування смертності.

Ширше значення для виучування смертності має книга С. Кагана (№)^{*98}. Поруч з характеристикою динаміки смертності (див. вище §) автор характеризує причини смерті (див. нижче §), один розділ присвячує міркуванням про лицемірність капіталістичної боротьби із смертністю, низка його загальних настанов має певне значення й для виучування смертності. У розділі про лицемірність капіталістичної боротьби із смертністю С. Каган подає матеріал про класовий характер міркувань буржуазної наукової та науково-популярної літератури й соціалістів усіх видів і барв про «досягнення» цієї боротьби. Вони обходять соціальний зміст досягнень, головна ж хиба, на думку автора, полягає в тому, що вони відкидають смертність, безпосередньо пов'язану з війною. С. Каган наводить значний матеріал щодо забитих і поранених під час низки війн, зокрема 1914–1917 рр. Цілком правильно він не обмежується прямими жертвами війни, а подає матеріали також про природний рух людності під час імперіалістичної війни, підкреслюючи цим наявність потерь серед цивільної людності. Щоправда, метод загального коефіцієнта смертності, що ним виключно користується автор, певною мірою затушковує реальний стан річей. Такі числа не можуть претендувати на точність саме з погляду кількісного. Значне зниження контингентів народжень, що спостерігалось під час війни, механічно призводить до зменшення загального коефіцієнта смертності – при одній і тій же інтенсивності смертності окремих вікових груп. Саме з новонароджених виходить максимальна кількість смертних випадків. Під час падіння народимості недоцільно користуватись методом загальних коефіцієнтів, без глибшого виучування справжньої інтенсивності смертності. С. Каган протиставляє буржуазне лицемірство певній одвертості радянської статистики, що подавала числа про велику смертність під час громадянської війни (міста Ленінград, Москва, Київ). Цю смертність створив не радянський пролетаріат, а його класові вороги з безпосередньою підтримкою європейських капіталістичних країн. «Справжні причини смертності, – говорить С. Каган, – буржуазія завжди приховувала саме тому, що в основі своїй надмірна смертність – невідривна функція капіталістичного ладу» (с. 135).

Далі йде підрозділ, де трактується питання про смертність і періодичні промислові кризи. Співставляючи [відомості], що свідчать [про] економічну еволюцію^{*99} та смертність, запозичені у М. Туган-Бара-

новського, С. Каган пише: «Стрибки в еволюції шлюбності, смертності й всудності цілком корелюються з відповідними стрибками в еволюції промислового життя» (с. 138). «Кожна криза збільшує коефіцієнти смертності» (с. 141). Буржуазна наука з класових міркувань не подає чисел, що свідчать про вплив еволюції промислового життя на смертність пролетаріату. Це пов'язання С. Каган з'ясовує побічними способами, які з методологічного погляду «далеко неточні, що тут можуть бути й помилки, які, безперечно, треба мати на оці» (с. 143). Особливо детально автор зупиняється на аналізі безробіття в капіталістичних країнах.

Цікавий також для нашого читача, нажаль занадто маленький, підрозділ про національну політику капіталістичних країн і смертність серед колоніальних народів. На підставі чисел для Цейлона та Ямайки він констатує, що «темп падіння смертності по них невимірно менший за темп падіння смертності по метрополіях» (с. 151). Проте автор правильно зазначає, що «смертність колоніальних народів потребує ще спеціального вивчення» (с. 152).

Підсумки усього розділу у С. Кагана такі: «Падіння смертності, яким так похваляється капіталістичне суспільство, умовне і нестале; більшою мірою воно стосується тільки забезпечених прошарків буржуазного суспільства, пролетаріат і трудова людність взагалі далеко менш користується з досягнень техніки й науки, що стають у пригоді в боротьбі із смертністю; найменша пайка з цих досягнень припадає на долю пригнічених і двічі визискуваних колоніальних народів» (с. 153).

Зовсім осторонь од усіх праць стоїть стаття московського професора О. Л. Чижевського «Про періодичність загальної смертності» (№)^{*100}. Дань цілковитої механістичності внесено нею в медичну науку та в демографію. Колись англійський вчений Джевонс^{*101} пояснював був періодичність промислових криз соняшними плямами, тепер те саме пробує зробити О. Чижевський. «В попередніх моїх дослідженнях, – каже він, – я довів, що низка епідемічних захворювань, розподіляючись на пори року, скоряється певній закономірності, яка має певний зв'язок із періодичними коливаннями енергетичної діяльності Сонця. В тих самих працях я зробив спробу наблизитися до розв'язання питання про механізм впливу... І справді, в поступі низки епідемій спостерігається явно виражена 11-річна періодичність, різні епідемії по різному розташовуються на протязі 11-річного періоду» [с. 36].

Тепер (1930 р.) автор розробляє питання про періодичність загальної смертності, сподіваючись у найближчому часі оголосити роботу про періодичність смертності від різних захворювань по різних країнах. До

статті додан[о] спис[ок] літератури, переважно ста[т]ті самого автора. Навіть буржуазна наука в свій час одкинула механістичну теорію промислових криз, що ж можна сказати про ще більш механістичну «теорію» О. Чижевського? Вона побудована на випадковому збігу коливань деяких чисел про смертність, зокрема від епідемічних захворювань і відомостями про енергетичну діяльність Сонця. Помилки такого роду добре відомі статистикам, а сама ця «теорія» заслуговує на саме суворе засудження; вона цілком механістична, протирічить усім фактам, встановленим демографією, підводить «теоретичну» базу під невтручання держави в боротьбу із смертністю.

До праць, які не можна віднести у предметові розділи нашого огляду, слід віднести ще 2 роботи. Перша з них С. А. Томіліна «Спроба санітарного опису України», Х[арків], 1928 (№)^{*102}. Вона є першою спробою систематизації відомостей, що характеризують тодішній санітарний стан України, головне ж її сільської людності. Цю популярну брошуру написано переважно для обізнання периферійних робітників з демографією. Вона характеризує явища за допомогою звичайних методів. Автор наводить загальні коефіцієнти смертності з 1867 до 1926 р. Детальніше аналізується смертність немовлят для 1920–1922 рр. (307%, 304% і 288%) – на підставі санітарно-демографічного обслідування 1923 р., а для 1923–1925 рр. за відомостями ЦСУ (123%, 128% і 146%). Автор цілком правильно констатує одну з причин невеликої дитячої смертності – розвиток діяльності Охматдиту (тоді не з'ясовано ще було другу причину дуже низьких мір інтенсивності смертності немовлят – неправильну реєстрацію). Для більш детальних студій він запозичає статистичні відомості з праць А. П. Хоменка (смертність вікових груп міської людності в 1923 і 1924 рр. у порівнянні з 1896–1897)^{*103}. Подано відомості про смертність від туберкульозу. Ця робота, складена нашим, добре відомим демографом, є популярною брошурою. За хибу її можна вважати те, що в ній не звертається належна увага на ступень точності чисел, якими оперує автор.

Ширший зміст має також 1-[а] частина тексту Ю. Корчака-Чепурківського до перших підсумків природного руху людності УСРР у 1924 р. (№)^{*104}. Тут мова мовиться про цю статистику давніше й тепер, сучасну територію УСРР і спосіб перерахунку для неї давніх відомостей, загальні підсумки природного руху за чверть сторіччя перед війною, про давню шлюбність, народимість і плодючість, про давню смертність і про зростання людності УСРР та його чинники – разом 30 сторінок 4°. По лінії виучування нашої давньої смертності подано характеристику мір смертності немовлят для 1906–1910 рр. у порівнянні з закордонними країнами,

повікові коефіцієнти для 1895–1898 рр. (до 35 р[оків] по п'ятиріччях, потім для 10-літніх періодів). Поруч з тим подається популярний виклад про таблиці смертності взагалі та на підставі ознайомлення з рукописом описано нашу методу сумарних таблиць смертності і наведено вираховані автором таблиці для цілої України, для всіх міст і повітів та для 4 великих міст. Наприкінці § 5 подаються деякі відомості про динаміку смертності до світової війни, зокрема про смертність від пошесних хвороб. Характеристику деяких частин цієї роботи Ю. Корчака-Чепурківського подаю нижче. У цілому ця розвідка являє собою першу спробу коротко й популярно охарактеризувати явища природного руху України до світової війни, чим вона й була цінною для того часу. Потім, переважно в роботах Демографічного Інституту, знаходимо більш детальне й глибоке розроблення проблем нашої дореволюційної смертності, народимості й шлюбності.

9. Огляд смертності по цілій УСРР

Хоча державна статистика УСРР подала свої зведені матеріали природного руху людності, лише починаючи з 1923 р., є спроба виучити смертність сільської людності в 1920–1922 рр. Народній комісаріат охорони здоров'я з участю Центрального статистичного управління УСРР перевів з 15 вересня до 1 грудня 1923 р. вибіркове санітарно-гігієнічне обслідування сільського населення республіки. Відомості збирали за 3 роки: 1920, 1921 і 1923. Обслідувано 2% селян усіх 9 губернь УСРР^{*105}, вибір переводився на підставі принципу усвідомленого добору об'єктів обслідування. Типові для даної округи селища вибиралися, звичайно, в округових лікарсько-санітарних радах чи то на спеціальних нарадах, що для цього скликалися. Завідуючий санітарно-епідеміологічним відділом Наркомздоровля [О. М.] Марзеєв^{*106} так характеризує стан збирання матеріалів:

«Усю тяжку роботу по обслідуванню санітарні та участкові лікарі виконали без будьякої додаткової за це винагороди. Санітарний лікар, що одержував мізерне утримання, на цілі тижні виїжджав до обслідуваного села, проживав там на свої власні кошти, користувався всякими випадками та оказіями, щоб пересуватися з села в село».

«Не менший героїзм виявили й участкові лікарі... Санітарна організація й участкові лікарі успішно справились з цим нелегким завданням. По низці губернь робота пройшла з великим піднесенням: дружно й раніше встановлених строків почали й скінчили обслідування» (с. 4 брошури С. Томіліна, №)^{*107}.

На підставі цього обслідування С. А. Томілін написав брошуру: «Материалы о социально-гигиеническом состоянии украинской деревни», Х[арків], 1924 г. (№)^{*108}. Розділ 5 її присвячено смертності. До остаточних підсумків увішли матеріали по 49 округам УСРР (з 53), селищ 45, дворів 50 610, осіб – 268 564, себто далеко менше за 2% сільської людності УСРР. У 5 розділі щось на 5–7 сторінках подається аналіза 1) загальної смертності населення, 2) смертності немовлят, 3) смертності від паразитарних тифів, 4) смертності від голоду. Цілком натурально, що це цікаве обслідування викликає певні сумніви щодо якості та репрезентативності матеріалів для цілої УСРР. Обслідування було побудовано на опитуванні самого населення, свідчення якого про факти, що іноді мали місце за 3–4 роки назад, не завжди бувають правильними. До того слід додати ще факт цілковитого зникнення цілих родин, що не було рідкістю в ті бурхливі часи. Проте й цей матеріал може прислужитися для деяких імовірних висновків про величину нашої смертності в 1920–1922 рр., себто саме тоді, коли реєстрація смертних випадків була неповною. Цю думку стверджують числа, наведені в роботі С. Томіліна. Так, скажімо, на Катеринославщині в 1922 р. померло мало не 10% чоловіків (95,4 [на 1000]), у той час, як на Чернігівщині тільки по 17,1 [чоловіків] на 1000, а на Волині 18,3 [на 1000]. Великі різниці для цього року, звичайно, мусили бути, але не в таких розмірах, що викликають обґрунтовані сумніви щодо чисел по двох останніх губернях. Коефіцієнт смертності для обох статей був у 1920 р. 31,6%, у 1921 [р.] – 30,9%, у 1922 [р.] – 37,3%.^{*109} Наводимо цікаву табличку відносних чисел, яка, між іншим, прислужиться й для оцінки степені правильності чисел.

На 1000 душ населення помирало:

	1920			1921			1922			Середня (обидві статі) за	
	чол.	жін.	обидві статі	чол.	жін.	обидві статі	чол.	жін.	обидві статі	1920–[19]22	1910–[19]14
Волинь	33,3	26,8	30,0	23,8	16,7	20,2	18,3	16,7	17,5	22,6	21,9
Донецчина	36,2	24,7	30,2	35,0	27,4	31,1	42,6	27,1	34,5	31,9	29,4
Катеринославщина	31,1	21,8	26,2	47,5	34,0	40,5	95,4	66,2	80,2	48,8	23,5

Київ-щина	43,7	31,0	37,2	32,2	23,5	27,7	33,6	26,2	29,8	31,6	24,2
Одещина	24,8	16,8	20,6	39,8	29,4	34,2	75,4	59,2	66,9	40,5	27,4
Поділля	43,6	30,7	37,0	32,0	26,4	29,1	24,8	23,1	23,9	30,0	22,4
Полтав-щина	34,5	21,2	27,7	31,4	23,3	27,2	25,0	22,9	23,9	26,3	21,0
Харків-щина	38,7	27,4	32,9	39,1	29,7	34,3	29,8	23,5	26,6	31,2	25,4
Чернігів-щина	37,2	26,9	31,9	19,8	20,3	19,9	17,1	14,8	15,9	22,6	22,7
По УСРР	37,5	26,2	31,6	35,3	28,8	30,9	42,7	32,4	37,3	33,3	24,3

Аналізуючи цю таблицю, автор цілком правильно зазначає: «Не слід при цьому забувати, що зменшена народимість за ці ж роки обумовила деяке зменшення дитячої смертності і коли б вона залишилась на висоті довоєнних років, то коефіцієнт смертності, значною частиною якого є дитяча смертність, підвищився б ще більше. Цим фактом, безсумнівно, й може пояснюватись незначна різниця в пересічній смертності Чернігівщини за трьохріччя в порівнянні із смертністю за довоєнне п'ятиріччя» (с. 17). На мою думку, числа про Чернігівщину (і Волинь) у першу чергу свідчать про їх недоброякісність. Досить правильно відбито в числах взаємовідносини чоловічої та жіночої смертності. Про інші розділи смертності відомості подано нижче^{*110}.

Матеріали 1923 р. (без будьяких поправок на їх неповноту) використано в цікавій брошурі А. П. Хоменка: «До питання про сучасний рівень загальної смертності на Україні» (№)^{*111}, яка являє собою першу спробу освітити явища нашої пореволюційної смертності на підставі відомостей державної статистики. У ній автор вдало використовує методу «стандартної людності» для освітлення проблеми про справжній рівень загальної смертності в УСРР у 1923 р. Так, зокрема, він на підставі розподілу населення за віком (0–4, 5–59, 60 р. і більше) в 1897, 1906–1910 і 1920 рр. уперше констатує: «Наростання найстаршої групи з огляду на далеко нижчу в ній смертність, ніж у молодшій групі, не могло компенсувати зменшення ваги цієї останньої; в той-же час середня група, з найменшою смертністю, зростала за рахунок обох своїх сусідів. Загальний коефіцієнт смертності повинен був, значить, невпинно зменшуватись і без зменшення групових коефіцієнтів, цебто й без послаблення сили смертності» (с. 10). Вивчаючи смертність міської людності в 1923 р. у порівнянні з 1897 [р.],

А. Хоменко приходять до правильних висновків, уживаючи методу стандартної людності. Він вираховував для міст України новий загальний коефіцієнт смертності за умови, що склад людності за віком був такий, як у 1923. І тоді зменшення буде, до того на досить значну величину (на 21,2% для чоловіків і на 36,8% для жінок). Автор закінчує свою розвідку такими висновками:

«Мимо всієї неточності даних, якими доводилося користуватися, можна вважати ствердженням факт значного зменшення смертності на Україні, порівнюючи зі старим часом: пониження загальних коефіцієнтів, як ми бачили, йде далі, ніж того вимагає зміна в віковому складі населення, цебто залежить і від зменшення коефіцієнтів в поодиноких вікових групах... Війни, пандемії^{*112} й голодування, які зазнала українська людність за останні роки, не тільки викликають цілковите переміщення вікових груп, що вже само по собі приводить до дальшого значного зменшення загальних коефіцієнтів смертності, але надривають сили одних і переводять добір у других серед старих віком людей, з яких виживають тільки ті, в кого життєздатність більша» [с. 21–22].

«В наслідок того складаються несприятливі умови для людей робочого віку, особливо для молодшої частини цієї групи, де тенденція до зменшення смертності або тимчасово затримується, або-ж спостерігається протилежне явище, і, навпаки, більш сприятливі умови встановилися^{*113} для виживання дітей, через особливий склад теперішньої сім'ї, де, по зменшенні народжень і вимиранню дітей у попередні роки, дітей стало менше, а різниці між віком дітей більші» (с. 22).

Знаходимо в цій роботі А. Хоменка слід про його підрахунки природного руху людності України в 1914–1920 рр. З приводу їх він пише (с. 8): «По наших вирахуваннях (нажаль, все ще досить проблематичних) абсолютні числа народжених і померших (крім тих, що загинули на фронтах поза межами України) починають надзвичайно різко коливатися^{*114}.

Рік	Народилося (тисячі)	Померло	Рік	Народилося (тисячі)	Померло
1913	1169,4	665,0	1917	627,8	554,7
1914	1194,8	660,3	1918	1025,0	794,6
1915	923,4	662,2	1920	888,5	1060,3
1916	777,2	633,1			

Ми не можемо подати оцінку степені точності цих обчислень, подаємо ж їх, бо нам невідомі інші спроби з тою чи тою степеню певності підрахувати й бодай приблизно визначити числа народжень і смертей для 1914–1920 рр.

Звичайно, огляди по цілій країні пишуть по різних країнах керівники статистики природного руху людності центральних статистичних установ. Наша державна статистика лише один раз об'єднала статистичне джерело і аналізу чисел, що в ньому подаються^{*115}. Більше того, текст складає 73 сторінки, а самі таблиці лише 32. Щоправда, це пояснюється тим, що ґрунтовна розвідка тодішнього керівника статистики природного руху Ю. Корчака-Чепурківського подає огляд руху населення і перед світовою війною, а з другого боку, табличний матеріал подається по цілій УСРР уперше, а тому число таблиць мінімально. Для слідуєчих років табличний матеріал значно виріс, так що відповідні томи мають взагалі більші розміри, ніж цей перший том для 1924 р.

Ю. Корчак-Чепурківський так починає свій ґрунтовний огляд: «Не маючи певних і перевірених відомостей за природний рух людності УСРР за рік війни й революції та початку налагодження мирного життя, доводиться проминаючи їх, безпосередньо оперувати числами 1924 р. Загальні підсумки звідомного року ми порівнюємо до передвійського п'ятиріччя та останнього «спокійного» тогочасного року 1913. Подаємо також звідомі неповні відомості 1923 р., хоч обсягу похибки й недоліку цих чисел ще й досі не пощастило з'ясувати доладно» (с. XXXIV). На с. XXXVIII автор подає таблицю підсумків природного руху у 1923 р. по 9 тодішніх губернях УСРР, Лісостепу й Степу, по містах (понад 100 тис., 50–100, 20–50, менше за 20 т[ис].; разом по 54 головних містах) і разом по інших селищах; розподіл зареєстрованих явищ по місяцях року (для УСРР і 54 міст). У таблиці наведено тільки но абсолютні числа, у тому числі є числа померлих немовлят. Про хиби відомостей для 1923 р. детальніше зазначено таке: «Підсумки ці не охоплюють усіх випадків народжень та смертей зокрема найменше повні є відомості про померлих немовлят навіть по тих губернях, де зібрано увесь матеріал од ЗАЦС'ів. Через організаційні дефекти (бракувало статкартки в книжках місцевого зразку) число померлих молодшими від одного року на Одещині й Донеччині пощастило з'ясувати тільки для міст» (с. XXXIV). У примітці ж до таблиці про рух у 1923 р. зазначено, що для м. Сталіна^{*116} також бракує чисел померлих немовлят. Усіх померлих зареєстровано у р[оці] 1923 – 450 506 осіб, а в р[оці] 1924 – 484 998. Не можна не висловити великого жалю, що відомості про природний рух людності по УСРР за 1923 р. не було виучено в такий спосіб, щоб, максимально

скорегувавши їх, одержати більш-менш правдоподібні числа. Деякі основні корективи внести було не так уже трудно, тим більше, що й відомості 1924 р. мають певні хиби, про які тоді було відомо. З властивим йому критичним ставленням до перводжерел Ю. Корчак-Чепурківський зазначає: «Споміж різних проблем сучасного руху населення проблема смертності є найцікавішою, але разом ж тим і найскладнішою»... «Отже, насамперед, виринає думка, чи не зраджує нас сучасна статистика? Чи не проходять повз ЗАЦС'и і статистичну реєстрацію десятки або й сотні тисяч смертей? (Згадаємо, що перед війною у нас на рік помирало 650 тис. людей, а у 1924 р. не зареєстровано й 500 тис. смертей)» (с. LVII). Про хиби реєстрації 1924 р. автор зазначає таке: «Досвід статистичної розробки смертей 1925 і 1926 рр. заперечує припущенню про те, що смертні випадки поміж людністю старшого віку реєстровано не повно або, точніше кажучи, з будьякими впливово-важливими прогалинами, бо, не зважаючи на поліпшення умов реєстрування, число померлих у цьому віці зменшується» (с. LIX). Зовсім до інших висновків приходить Ю. Корчак-Чепурківський в результаті своєї аналізи смертності немовлят. «Порівняння помісячних імовірностей померти УСРР до ймовірностей Німеччини та Сполучених Штатів (передвійськові відомості) безперечно свідчать, що смертність малих дітей обраховано у нас неповно» (с. LXIV). Він заводить поправку на недооблік 12,7% од усіх померлих немовлят, себто, на його думку, виходить, що з тих чи тих причин незареєстровано щось 18,7 тисяч померлих дітей. До того правдивіше, як він каже, вважати цю поправку за мінімальну (с. LXV). При можливості таких хиб, конче потрібно було б, на нашу думку, зробити спробу корегування відомостей 1923 р.

Ю. Корчак-Чепурківський присвятив багато уваги й сил для освітлення проблеми смертності в УСРР у 1924 р., побудувавши навіть сумарні таблиці смертності. Проте з причин цілком від нього незалежних, аналізі його не можна надавати великого наукового значення. Вона була для того часу єдиною можливою, але тепер слід було б наново перевести всі обрахунки. Відомості перепису 1926 р. щодо складу населення за віком натовді бракувало, тому авторові довелося звертатися до інших способів, які, звичайно, не можуть претендувати на певність. Так, попереду він порівнює абсолютні числа померлих різного віку у 1924 р. до пересічних річних чисел за 1895–1898 рр. та 1906–1910 рр. Розподіл людності УСРР переведено Ю. Корчак[ом]-Чепурківським шляхом комбінування спеціальної розробки вікового складу сільської людності за даними динамічного сільсько-господарського перепису 1924 р. та відомостей міського перепису 13.III.1923 р.^{*117} Автор сам так оцінює свої висновки: «Отже,

загалом кажучи, за деякими винятками сконстатований числами статистики природного руху людності у 1924 р. рівень теперешньої смертності здається цілком правдоподібним» (с. LXIII). Ми не наводимо його висновків, хоча нам і невідомо, чи є обчислення смертності по УСРР для 1924 р., зроблені на підставі відомостей про склад населення за віком за переписом 1926 р. Це, очевидно, одна з прогалин, яку потрібно заповнити найближчими часами. Висновки автора щодо дитячої смертності наведено нижче.

Первісні дані про природний рух людності з УСРР у 1925–1929 рр. вийшли без аналізу. Проте тодішній керівник [статистики]^{*118} природного руху в ЦСУ Ю. Корчак-Чепурківський написав коротенькі огляди й для 1925–1928 рр. і опублікував їх у періодичних виданнях (див. №№)^{*119}.

Слід насамперед зазначити, що подані їм відомості для 1924–1926 рр. не цілком збігаються по різних статтях. Це значною мірою залежить від того, що^{*120} подаються попередні підсумки (для 1926 р.) і до того без частинок Гомельської, Брянської, Курської та Воронізької губернь, що їх прилучено було до УСРР від РСФСР. Однак, дальші уточнення, переведені ЦСУ, подекуди змінили також самі міри смертності для попередніх років (збільшили їх). Дуже цікаво, звичайно, мати більш точне уявлення про характер смертності за цей період, тому й наводимо зводну табличку повікових коефіцієнтів, запозичених з різних статей Ю. Корчака-Чепурківського^{*121}. Демографічним Інститутом вираховано сумарні таблиці смертності для УСРР за 1928, 1929 і 1930 рр., роботи ж за 1924–1927 рр. ще не закінчено^{*122}, тому більш глибокої аналізи за окремі роки подати не можна. Доводиться використовувати друкований матеріал, тим більш, що неточності обчислень (за винятком немовлят) навряд чи сягають значної величини.

Ю. Корчак-Чепурківський в результаті своєї аналізи приходять до таких висновків про порівняльний хід смертності з УСРР. Наводячи коефіцієнти для п'ятирічних періодів віку у 1924–1926 рр., він пише: «З цих чисел вичитується дуже виразна й безперечна неухильна тенденція спаду смертності по всіх групах віку, окрім дітей. Найдужче протягом 1924–[19]26 рр. спала й смертність в молодому робочому віці – і це дуже важливе явище, бо саме смертність в цьому віці у нас залишалася дуже високою, мало чим відрізняючись від передвійськової. Зниження смертності в 1926 р. проти 1925 [р.] менше, як у 1925 р. проти 1924 [р.]; також смертність поміж чоловіками підупала менше, як для жінок. Ці дві деталі – то факти, що трохи затьмарюють картину швидкого спаду смертності. Зокрема, несприятливе взаємовідношення поміж смертністю чоловіків та жінок поглиблюють диспропорцію статів, що зайшла в наслідок утрат від імперіалістичної та горожанської війни»^{*123}.

«Зменшення рівня смертності спостерігаємо ми й по містах (с. 29 праці №) за браком на той час відомостей про віковий склад міської людності», – висновок цей він зробив на підставі порівняння абсолютних чисел про померлих за віком. Дуже влучно автор наводить пояснення про причини зазначених явищ в еволюції нашої смертності. Основна причина цього – зменшення смертності від пошесних хороб, особливо горбковиці*¹²⁴, що спостерігалось у 1923–[19]25 рр. серед дорослої людності. «Дуже сумну картину, протилежну до провідних тенденцій, являють собою дитячі пошесті» (с. 31 №). Висновок Ю. Корчака-Чепурківського про 1926 р. такий: «Загалом кажучи, як досить сприятливий з боку демографічного. Але разом з цим в ньому спостерігаємо деякі не зовсім безпечні ознаки: затримку спаду смертності (від горбковиці – М. П.), а подекуди й деяке погіршення» (с. 33 №).

У пізніших своїх працях Ю. Корчак-Чепурківський побудував свої показники на деяких перерахунках відомостей про рух людності у 1924 і 1926 рр., що дозволяють збити числа для меж УСРР часів перепису та розподіляють рух міської й сільської людності, як це зроблено за переписом. Головну увагу автор приділює саме смертності, зокрема причинам смерті. Наведімо насамперед зведену табличку загальних коефіцієнтів смертності для 1924–[19]28 рр. для УСРР, її міської й сільської людності та для 6 підрайонів*¹²⁵.

Автор правильно зазначає: «Є підстава вважати, що числа померлих 1924 р., надто для смертності малих дітей, правдоподібно є переменшені, тому можемо сказати, що за останні п'ять років на Україні безперечно відбувався невинний і досить швидкий процес зниження загальної смертності, до того саме минулого 1928 року, вона знизилася дуже помітно. В цьому спаді переважну роль минулого року відіграло зменшення сільської смертності, натомість міська лише незначно»...*¹²⁶

«Географічно осередок зниження смертності минулого року припадає переважно на північну частину України, зокрема на сільську людність Правобережжя»...

«Але північна частина України віддавна відзначалася вищою смертністю, тому ця особливість зниження смертності призвела до значного нівелювання коефіцієнтів, так, напр[иклад], у 1925 р. різниця в коефіцієнті Полісся та Дніпрянської пром[ислової] смуги сягала 4,1%, нині ж тільки 2,2%».

«Отже, як бачимо, смертність у нас останніми роками скрізь і неухильно спадає, проте ми ще й досі не зовсім вирвалися з того кола держав, що мають сумну славу країн високої смертності»... «Важливо зазначити

проте, що смертність на УСРР*¹²⁷ набагато нижча від смертності поневоленої Західної України: на Закарпаттю коефіцієнт виносив у 1927 р. – 23,4, а в 1928 р. – 19,9; в польській Україні відповідно 19,9 та 18,3» (с. 23–24 праці №). Р[оку] 1926 коефіцієнт Закарпаття сягав 21,8%, а Галичини 19,9% (с. 75 праці №)¹²⁸.

У статті № Ю. Корчак-Чепурківський освітлює також цікаве питання про сезонів хитання смертності в 1925–[19]28 рр.¹²⁹

На 1000 люд[ей] (з річного розрахунку) померло на УСРР:

	1925	1926	1927	1928
Січ.	20,0	17,8	19,4	15,9
Лют.	25,0	19,5	20,3	19,7
Бер.	24,1	21,9	19,2	22,2
Квіт.	22,1	21,9	18,8	19,2
Трав.	18,2	16,9	16,3	16,3
Черв.	16,4	15,1	14,3	13,9
Лип.	15,6	16,5	15,1	13,5
Серп.	18,2	18,5	18,6	14,4
Вер.	18,0	17,1	19,1	15,0
Жовт.	17,6	16,4	18,5	15,4
Лист.	16,8	16,3	16,6	14,8
Груд.	19,0	19,2	17,4	17,6

«В сезонних хитаннях кожного року у нас, звичайно, буває два періоди, коли загальна смертність підвищується: перший – передвесняний (лютий, березень, квітень) та другий – кінця літа (серпень – вересень і почасти жовтень). Минулого ж року цей другий максимум мало не зовсім випав і саме через це загальний коефіцієнт 1928 року дуже зменшився. Найяскравіше ця зміна виступає, коли порівняти коефіцієнти серпня–листопаду 1928 р. до 1927 р.».

«Але ж на місячному розподілі смертних випадків значною мірою відбивається стан розвитку пошестів з одного боку та смертності різних вікових груп людності з другого. Зокрема, максимум в другій половині року залежить від збільшення смертності у немовлят од шлункових захворювань та розвитку дитячих пошестів (1927 р. – шкарлятини, що збільшила й затягла це підвищення на осінні місяці)» (с. 25 роботи №). Ці загальні міркування знаходять підтвердження на матеріалах 1928 р.

Подано даліші відомості про динаміку нашої смертності, як її малює Ю. Корчак-Чепурківський. В огляді природного руху 1927 р. (№ с. 81–[8]2)*¹³⁰, з'ясовуючи своєрідності перебігу смертності по містах і селах УСРР, він зазначає:

«За винятком чоловіків старших 25 р[оків], що дужче вимірають по містах, смертність на селах більша, як по містах. Коли ж рівняти теперешні різниці у смертності до тих, що були давніше, то спостерігаємо, що різниці багато зменшилися. Пояснювати це, без сумніву, треба тими заходами, що радянська влада скеровує насамперед на міську людність. Разом з тим треба зазначити величезні зміни, що відбулися в смертності сільських жінок, наслідком чого смертність їхня підупала нижче за чоловічу (у віці 35 р[оків] і старших), хоч давніше вона переважала чоловічу. Щоправда, можна гадати, ніби спад смертності чоловіків загальмовано було тим, що після імперіалістичної та горожанської війни стався деякий добір кволіших чоловіків, що залишилися живими. Заперечувати цьому не можна, проте на зменшення смертності жінок без сумніву впливає, з одного боку, спад родючості, а з другого, до певної міри, й те, що їх менше тепер живе в шлюбі (диспропорція статів), а смертність одружених жінок більша за смертність дівок».

«Цікаво підкреслити, що за останні роки смертність жінок родючого віку як раз дуже швидко спадає, смертність же чоловіків спадає далеко повільніше»...

«І по великих містах ми спостерігаємо, що останніми роками смертність жінок спадає дужче. В цих містах, як взагалі серед міської людності, зменшується також смертність серед дітей; цього для сел, здається, нажаль сказати не можна» [с. 81–82].

В огляді за 1928 р. він подає спробу порівняння повікових мір смертності за 1928 р. з мірами за 1926–[19]27 рр. для міської та сільської людності. Ці величини для 1928 р. вирахувати можна тільки наближено. Для цього він розбив обраховані ЦСУ УСРР загальні числа пересічної людності 1928 р. по містах і селах за пропорціями перепису 1926 р. «При такому грубому способі визначення згуртків осіб, підлеглих смерті, досить значні неточності заходять переважно лише для дитячих п'ятиліток, молодших од 15 років, бо ці покоління мають дуже викривлені війною та революцією контингенти одноліток і тому дуже змінюються в своїй чисельності од одного календарного року до другого. Також більших похибок треба ждати і в обчисленнях щодо міської людності: вона зазнає чималих змін наслідком дуже інтенсивних за наші часи міграційних процесів, до речі, зовсім недовгодно врахованих нашою статистикою» (с. 27 праці №)¹³¹. Принявши

коефіцієнти смертності 1926–[19]27 рр. за 100, він подає таку цікаву таблицю:

Смертність 1928 р. у відсотках до смертності 1926–[19]27 рр.

	0–	5–	10–	15–	20–	25–	35–	45–	55–	65–	75–	85+	Разом
Міська людність													
Чолов.	91	85	76	94	99	99	98	102	100	107	112	106	96
Жінки	92	93	79	97	90	97	94	100	101	108	114	111	97
Сільська людність													
Чолов.	86	86	78	96	97	97	98	102	100	103	110	103	91
Жінки	86	82	79	95	95	98	97	102	102	106	109	112	92

«Мимо того, що... 1928 р. неоднаково поліпшав загальний коефіцієнт смертності в містах і селах, насправді там і там зміни щодо своїх характерних рис є дуже подібні. Безперечно і значне поліпшення маємо в смертності дітей, молодших од 15 років, невеличке поліпшення смертності в молодшій групі робочого віку та добі повного розквіту (15–44 рр.), стабілізацію або невеличке погіршення смертності наприкінці робочої пори життя (45–64 рр.) та збільшення смертності у старих людей. Не змінилося також і взаємовідношення смертності в місті й на селі: смертність жінок по селах у 1928 залишалася дужчою у всіх вікових групах проти міських жінок, а у селах, як і в 1926–[19]27 рр., чоловіки вимирали дужче лише у віці молодшому за 25 р., а в старшому віці переважала міська смертність чоловіків».

«Загальний напрямок змін смертності різних вікових груп показує також, що більше поліпшення загального коефіцієнта смертності по селах значною мірою треба вважати наслідком того, що в селах більшу пайку складають діти, – тобто саме та верства людності, що у неї смертність найдужче поліпшилася».

«Щодо визначених раніше провідних тенденцій змін нашої смертності, то ніби то є підстави вважати, що 1928 р. порушив ті своєрідності, що відзначилися були протягом 1924–[19]27 рр., бо цього року смертність сільських жінок та міських чоловіків в робочій порі життя (одна з найсприятливіших ділянок нашої смертності) не виявляє вже прискореного темпу зменшення, як давніше» (с. 27–28 праці №).

Дуже цікаві числа Ю. Корчака-Чепурківського щодо статистики причин смерті подано нижче^{*132}, тут же наведено тільки но загальні висновки. «Однією з найголовніших причин дуже значного спаду смертності у 1928 р. є зменшення пошесті шкарлятини: цьому чиннику можна приписати майже половину поліпшення. Другий важливий чинник спаду – сприятлива смертність немовлят в другій половині 1928 р.».

«Доводиться проте зазначити, що поле для дальших поліпшень в нашій смертності і надалі лишається не дуже просторе, бо навіть на фронті приборкання пошестей багато ще чого можна і треба досягати і то якнайскорше. Небезпечною рисою нашої нинішньої смертності є деякий нахил до стабілізації смертності в робочому віці на тому порівняльно високому рівні, що властивий нашій країні. Це насамперед залежить від того, що туберкульоз – величезний шкідник здоров'я людей цього віку – не виявляє виразного нахилу зменшуватися останніми роками» (с. 31–32 праці №).

Праці і розробки Демографічного Інституту, що ще детальніше^{*133} і глибше студіюють смертність на УСРР у 1924–1928 рр., неопубліковано^{*134}, як і матеріали про смертності після 1928 р. не освітлені в нашій літературі^{*135}.

КОМЕНТАРІ до праці «Нариси з історії демографії на Україні»

^{*1} Рукопису праці, на жаль, бракує. В архіві М. Птухи зберігся машинопис початку книги (ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 33), за яким і публікується запропонований тут текст. Ми умовно датуємо машинопис 1933 р., можливо, початком 1934 р. (є цитування власної статті, очевидно, 1932 р., – «Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятилітки», яка видана 1933 р., хоча у виданні позначений 1932 р.), проте за текстом немає жодної згадки 1934 р., а згадка року 1935 – сумнівна; див. далі^{*65}). Збереглися два примірники машинопису, для видання використовуємо перший – фактично на 73 арк. (два аркуші пронумеровані як № 11 і один позначений як 45а) зі вставками чорнилом і помітками олівцем (можливо, для друкарського набору) і мінімальними правками тексту. Машинопис починається із зазначення у лівому куті автора: «Академік М. В. ПТУХА».

У справі є машинописний робочий план книжки (арк. 142):

«РОБОЧИЙ ПЛАН

Нариси з історії демографії УСРР за 15 років (1917–1932 рр.)

Вивчення смертності в УСРР (1917–1932)

I. Загальні уваги.

II. Статистичні матеріали про смертність в УСРР.

III. Роботи теоретичні, таблиці смертності, праці ширшого змісту.

1. Роботи теоретичні.

2. Повні таблиці смертності для УСРР.

3. Сумарні таблиці смертності для УСРР.

4. Виучування динаміки смертності в УСРР. (Цей пункт додано олівцем. – *Упор.*)

5. Роботи ширшого змісту.

IV. Огляд по цілій УСРР.

V. Огляди для менших територіальних одиниць та для окремих верств людности УСРР.

VI. Смертність немовлят.

VII. Статистика причин смерті.

1. Праці ширшого змісту.

2. Туберкульоз.

3. Рак.

4. Інші причини смерті.

VIII. Додаток. Бібліографія.»

За машинописом, що публікується (арк. 1–71), і не є повним текстом видання, така авторська структура (пронумеровані підглави книжки М. Птуха у тексті називає параграфами – арк. 52):

1. Загальні уваги. Демографія на Україні до 1917 р.

2. Статистичні матеріали про смертність.

3. Роботи теоретичні. Методи сумарних таблиць смертності.

4. Характеристика повних таблиць смертності для УСРР 1896–1897, 1925–1926 і 1926–1927 рр.

5. Смертність міського й сільського населення.

6. Смертність різних народів, що залюднюють СРСР.

7. Виучування динаміки смертності в УСРР.

8. Роботи ширшого змісту.

9. Огляд смертності по цілій УСРР.

У назві роботи, що тут друкується, ми зберегли варіант «вивчання» у підзаголовку, попри «вивчення» за текстом робочого плану.

Щодо інших мовних особливостей тексту М. Птухи видно, що текст оформлювався після появи затвердженого наркомом освіти УСРР В. Затонським «Українського правопису» (1933) (див.: Український правопис / Нар. комісаріат освіти УСРР; [авт. передм. А. Хвиля]. Харків : Рад. шк., 1933. 94, [1] с.), який терміново підготували замість «націоналістичного», т. з. скрипниківського, «Українського правопису» (1928).

Цитати з книг зі старими граматичними нормами 1920-х років у машинописі М. Птухи подано за вимогами правописних правил 1933 р. Слово «коефіцієнт», наприклад, скрізь подано за оновленими граматичними нормами, «діагнози» замість «діягнози», «туберкульозу» замість «туберкулози»; у закінченнях іменників у родовому відмінку вжито «і» замість «и»; відсутня літера «г» тощо.

У тексті М. Птухи, судячи з машинопису і виправлень у ньому, можна простежити неповне дотримання правопису 1933 р. («будь-якій», наприклад, залишалося у чотирьох із семи випадків; «тільки-но» (три рази); «де-які», «себ-то» (по два рази), по одному разу «що-правда», «було-б», «підчас»). Такі різночитання було уніфіковано нами за правилами 1933 р. Хоча подібне можна спостерігати й у написанні кінцевого «а» у деяких іменниках родового відмінка (наприклад, періода, наказа, Союза; а за нормами 1933 р. мала бути літера «у»), для прикладу ми залишили авторську норму. Зовсім незрозуміло стало у машинописі написання «нажаль», хоча за правописом 1933 р. мало бути окремо написання «на жаль». Це стосується в обох випадках застосування у машинописі «як що», хоча норма 1933 р. вимагала написання разом – «якщо». Ми вирішили залишити авторський варіант.

Збережено використані М. Птухою у тексті (перш за все у цитатах інших авторів) граматичні форми: «визбірки», «вийняток», «відогравало», «губерень», «у губерні», «губерні» (родовий), «губернях», «європейський», «Еспанія», «заняті», «затушковує», «захорувальність», «зберігти», «Київа», «колона» (таблична), «наглої потреби», «насушно», «невязка», «освітлені» (у значенні «вісвітлені»), «оскільки» (у значенні «наскільки»), «переферійних», «побудовано» «приділює», «слабіші», «стан річей», «статбюра» (називний відмінок множини), «ступень», «ступнем достовірності», «схарактеризувати», «так мовити», «теперешньої», «Швайцарія» тощо; кальки, що тоді вживалися, – «перводжерела», «оказалось», «прибор», «одно», «10 раз» (а не «разів»), «в 1,5 раза». Залишено вживання автором «хвороба» поряд із частішим «хвороба». Двічі М. Птуха вжив застарілу форму «сел», одного разу у машинописі «сіл», тому ми залишили усі варіанти як приклад мовних коливань того часу. В усіх випадках ав-

торське скорочення «ст.» перед чи після числа для слів «сторінка/ки» замінено на «с.».

Ми залишили машинописний варіант прізвища «І. Г. Тренін-Петушков», а також авторське написання деяких скорочень, що не завжди відповідає правопису 1933 р. Виправлено без пояснень застосування російських ініціалів перед прізвищами, наприклад, було по тексту «Ю. Э. Янсон», «А. Л. Чижевського».

Розрядку у машинописі, а також будь-які виділення тексту (розрядка, курсив) у цитованих автором і переглянутих нами виданнях, подаємо тут через підкреслення.

Деякі скорочення розкрито у [], можливі прочитання пропущених слів в окремих випадках також подано у []. У деяких випадках у [] застосовано дописи часток / літер або слів, які були пропущені в авторському тексті.

Додамо, що у машинописі є позначки олівцем, характерні для закінчення у тому чи тому місці передруку / набору.

Деякі помилки і неточності виправлено без пояснень. В окремих місцях додано знак «%» без пояснень.

Упорядник залишив форму позначення авторських підрядкових посилай – число з дужкою. Для коментарів застосовано надрядкові номери з астериском перед числом.

^{*2} Йдеться, очевидно, про організований у 1874 р. членами Київської «Старої громади» у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства одноденний перепис населення Києва. Детальні результати перепису було вміщено у ґрунтовному виданні «Киев и его предместья по однодневной переписи 2 марта 1874 года», яке вийшло друком у 1875 р. і стало важливим доробком української статистики (див.: Милько В. Київський одноденний перепис населення 2 березня 1874 р.: організація, проведення, результати // Укр. іст. збірник. 2012. Вип. 15. С. 85–93). М. Птуха виділив організаційну роль М. Зібера і В. Антоновича у проведенні перепису.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – археолог, археограф, етнограф та один із лідерів громадського руху в Україні. Професор Київського університету, головний редактор Тимчасової комісії для розбору давніх актів у Києві (1863–1880), голова Історичного товариства Нестора-літописця від 1881 р.

Зібер Микола Іванович (1844–1888) – економіст, соціолог, правознавець, професор Київського університету, член Київської «Старої громади». Критикував умоглядність економічних теорій тогочасних класиків

політекономії, концепції класової боротьби, революції, диктатури пролетаріату, обстоював ідеї якнайширшого запровадження кооперативних форм ведення народного господарства. М. Птуха присвятив М. Зіберу наприкінці 1940-х окрему монографію «Зібер як статистик» (рос. мовою; ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 107; залишається невиданою).

^{*3} Ідеться, очевидно, про: Птуха М. Таблиці смертності для України 1896–1897 рр. Київ : Друк. УАН, 1923. 46 с. – (відб. з: Зап. Соц.-екон. відділу УАН ; т. 1). Див. також глави 2 і 3 – «Дореволюційні статистичні матеріали про смертність» і «Вивчення смертності в Росії» у кн.: Птуха М. В. Смертність у Росії й на Україні / Центр. стат. упр. УСРР. Харків; Київ : Київ-Друк, 8-ма друк., 1928. С. 9–17.

^{*4} Ідеться про видання: Матеріали щодо природнього руху населення України. 1867–1914 рр. = Материалы по естественному движению населения Украины. 1867–1914 гг. / Центр. стат. упр. УСРР; [УАН]. Київ ; Харків, 1924. XIII, 95, 3 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 1); Матеріали санітарної статистики України 1876–1914 рр. / Центр. стат. упр. УССР. Харків : Урядова друк. ім. Фрунзе, 1926. XXII, 121 с. – (Статистика України ; № 83. Серія XV. Статистика народного здоров'я ; т. 1, вип. 1 ; Праці Демограф. ін-ту УАН ; т. 3) (Птуха М., Вольф М. Переднє слово. – С. III); див. також комент.^{*3}.

Про видання «Матеріали щодо природнього руху населення України. 1867–1914» див. також комент.^{*31} до звіту М. Птухи «Десять років існування Соціально-Економічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук (1919–1928 рр.)», що публікується далі у цій книзі.

^{*5} Ідеться про Міжнародну виставку гігієни, присвячену медицині та громадській охороні здоров'я, що відбувалася від 6 травня до 31 жовтня 1911 р. у Дрездені (Німеччина). У виставці взяли участь 30 країн, для заходу було збудовано 100 споруд, захід відвідали понад 5 млн осіб. За свідченням істориків науки, на виставці було відзначено високий рівень земської санітарної статистики у Російській імперії, зокрема в українських губерніях. Про статистичні дослідження у земській медицині див. показчик: Медична та демографічна статистика України : бібліографія літератури (1787–2008) / уклад. Г. І. Баженова [та ін.]. Київ : МВЦ Медінформ, 2008. 128 с.

^{*6} Тут у М. Птухи не ідеологема, а констатація. Див.: Гладун О. М., Рудницький О. П. Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки // Демографія та соціальна економіка. 2009. № 2 (12). С. 48–57.

^{*7} М. Птуха присвятив видатному економісту і статистику Дмитру Петровичу Журавському (1810–1856) чимало рядків досліджень (див. у цьому виданні матеріали до бібліографії), а також окрему кн.: Птуха М. В. Д. П. Журавский. Жизнь, труды, статистическая деятельность. Москва : Госстатиздат, 1951. 123 с. Цей нарис і на сьогодні є найдокладнішим про Д. Журавського.

^{*8} Про уродження Києва і випускника Київського університету, члена-кореспондента Петербурзької АН (1892), члена Міжнародного статистичного інституту (з 1885) Юлія Едуардовича Янсона (1835–1893) див.: Галицька Е. В. Внесок Ю. Е. Янсона у розробку теоретико-методологічних засад статистики (до 170-й річниці з дня народження) // Наук. зап. НАУКМА. Київ, 2006. Т. 56: Екон. науки. С. 71–75.

М. Птуха про Ю. Янсона писав, зокрема, у кн.: Птуха М. В. Очерки по статистике населения. Москва, 1960. С. 10–11, 162.

М. Птуха цитує Ю. Янсона російською. Ми подаємо цитату з передмови у перекладі. Ідеться про вид.: Янсон Ю. Э. Теория статистики. 4-е изд. С.-Петербург, 1907. XII, 615 с. (є ще 5-е вид.: С.-Петербург, 1913).

^{*9} Про Демографічний інститут ВУАН див., зокрема, комент. ^{*44} до статті «Десять років існування Соціально-Економічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук (1919–1928 рр.)» далі у цій книзі.

Про ЦСУ див.: Нариси з історії статистики України / [О. Г. Осауленко, В. І. Карпов, М. В. Пугачова, М. М. Артем'єв та ін.] : редкол.: О. Г. Осауленко (голова) та ін. [2-ге вид., випр. та доп.]. Київ : Держкомстат України, НДІ статистики Держкомстату України, 1999. 188 с.; Стеценко С. Г. Демографічна статистика. Київ : Вища школа, 2005. 416 с.

Про «Наркомздоровля УСРР» див.: Ціборовський О. М. На варті здоров'я: Історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні. Київ : Факт, 2010. 687 с.

Див. також: Гладун О. М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття : монографія / НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М. В. Птухи. Київ, 2018. 224 с.

^{*10} Птуха М. В. Смертність у Росії й на Україні / Центр. стат. упр. УССР. Харків; Київ : Київ-Друк, 8-ма друк., 1928. 195 с., 117 табл.

^{*11} Птуха М. В. Смертность 11 народностей Е[вропейской] России в конце XIX века / Центр. стат. упр. Украины. Киев : Киев-Печать, 8-я тип., 1928. 57 с.

*¹² За браком рукопису залишається незрозумілою фраза: «Ще краще стоїть справа з нашим бланком, не всі запитання якого знайшли місце в публікаціях ЦСУ». У машинописі тут була очевидна помилка – «УСУ», бо трохи далі УСУ виправлено на ЦСУ.

*¹³ М. Птуха вказував на ці новації ще у праці «Смертність у Росії й на Україні» 1928 р., говорячи про досвід Німеччини та Англії на початку 1910-х років з урахуванням холостих, одружених, вдів. (Птуха М. Смертність у Росії й на Україні / Центр. стат. упр. УССР. Харків; Київ : Київ-Друк, 8-ма друк., 1928. С. 9).

*¹⁴ Див.: Птуха М. 1) Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятилітки // Журн. мед. циклу ВУАН. [1933]. Т. 2, вип. 4. С. 733–757; 2) Людність України за другої п'ятирічки : [доповідь на Всеукр. конференції з питань вивчення природних ресурсів та розміщення продуктивних сил УСРР у другій п'ятирічці 5–13 травня 1932 р.] // Людність та її розміщення в другій п'ятирічці / Держ. планова коміс. УСРР. Харків, 1932. С. 5–20; 3) Народонаселення та баланс робочої сили на другу п'ятилітку : доп. на сесії ради ВУАН 29 берез. 1932 р. // Вісті ВУАН. 1932. № 2. С. 44–53.

*¹⁵ Для порівняння: у машинописі виноска така – «Див. ст. VI–VII роботи № », а наступна виноска взагалі починається зі слів: «ЦСУ України переведено було...».

*¹⁶ Природний рух населення України у 1924 р.: з оглядом природного руху населення перед світовою війною. Харків : ЦСУ УСРР, 1927. С. VI–VII. – (Статистика України ; № 106. Серія 1: Демографія. Т. 4. Вип. 3). У М. Птухи цитата починалася як нове речення: «Збірник...».

*¹⁷ Там само. С. VII. Версія скорочення в оригіналі як одне слово: «Губ.Стат.Бюра».

*¹⁸ Ідеться про установи «Запису актів цивільного стану» (скорочено ЗАЦС) – органи державної реєстрації актів цивільного (громадянського) стану.

*¹⁹ Природний рух людності УСРР у 1929 р. Харків : Господарство України, 1932. 69 с. – (Статистика України ; № 213. Серія 1. Демографія. Т. 4. Вип. 10).

^{*20} Ідеться про видання: Померші в містах України в 1923 і 1924 рр. за причинами смерті. Харків : ЦСУ, 1926. XI, 37 с. – (Статистика України ; № 84. Серія I. Демографія. Т. 4. Вип. 4); Померші в містах України в 1925 р. за причинами смерті. Харків : ЦСУ, 1928. 40. XXIV, 36 с. – (Статистика України ; № 120. Серія I. Демографія. Т. 4. Вип. 6); Померлі в містах України в 1926–1927 рр. за причинами смерті. Харків : Держвидав «Господарство України», 1930. VII, 86 с. – (Статистика України ; № 181. Т. 4. Вип. 1).

^{*21} Номера у машинописі бракує. Ідеться про: Птуха М. Переднє слово // Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в м. Києві за причинами смерті, статтю та віком 1918–1927 рр. Київ, 1930. С. 1–39. – (Праці Демограф. ін-ту / Всеукр. акад. наук ; т. 8).

^{*22} Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в м. Києві за причинами смерті, статтю та віком 1918–1927 рр. Київ, 1930. 50, 123 с. : табл. – (Праці Демограф. ін-ту / Всеукр. акад. наук ; т. 8).

^{*23} Корчак-Чепурківський Ю. Смертність в 4-х найбільших містах УСРР у 1923–1929 рр. Вип. I : Основний числовий матеріал. Київ : ВУАН, 1930. 96 с. – (Праці катедри гігієни та санітарії ; Кабінет саніт. Статистики ; ч. 1 / Тр. Природ.-техн. від. ВУАН ; № 1).

Ю. Корчак-Чепурківський від 1928 р. був науковим співробітником кафедри гігієни і санітарії ВУАН. Його батько – акад. О. В. Корчак-Чепурківський (1857–1947), з 1921 р. очолював кафедру народного здоров'я, гігієни, санітарії ВУАН, яку 1930 р. було перейменовано на кафедру гігієни та санітарії.

^{*24} У виносці бракує числа номеру і назву книжки не вказано.

^{*25} Тут і далі такі сентенції М. Птухи явно викликані агресивним партійним впливом на методологію наукових досліджень, «чистками» наукових рядів. Утім через кілька років академік усе ж потрапив під тиск репресивної комуністичної радянської машини, провів майже два роки за ґратами.

^{*26} Центральне управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) Держплану, частіше УНГО (від 1931 р. головним було ЦУНГО СРСР). Частково виконувало завдання ліквідованого у лютому 1930 р. ЦСУ.

*²⁷ Йдеться про: Ptucha M. Die Sterblichkeit in Russland // *Metron: Rivista Internazionale di Statistica*. Roma, 1924. Vol. 3, № 3/4. P. 469–520 (§ 6 – S. 509–512).

*²⁸ Чисел номерів бракує, як і додатку із переліком видань. Очевидно, йдеться про праці: Птуха М. 1) *Смертність у Росії й на Україні / Центр. стат. упр. УССР. Харків ; Київ : Київ-Друк, 8-ма друк., 1928. 195 с., 117 табл. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 5) (глава 2: Наша метода конструювання сумарних таблиць смертності. С. 53–62); 2) Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятилітки // Журн. мед. циклу Всеукр. акад. наук. [1933]. Т. 2, вип. 4. С. 733–757.*

Див. також: Ptoukha M. *Méthodes pour calculer les taux de mortalité infantile selon les mois de l'année* // *Rev. de l'Inst. intern. de statistique*. La Haye, 1934. № 2. p. 178–189; Птуха М. В. 1) *Методи побудови сумарних таблиць смертності // Вибрані праці / відпов. ред. П. І. Багрій, В. С. Стещенко; АН УРСР. Київ : Наукова думка, 1971. С. 279–292; 2) Таблиці смертності для України // Там само. С. 320–357; 3) Показники смертності у грудних дітей за місяцями року // Там само. С. 293–319.*

*²⁹ Бертільйон Жак (Бертійон, Bertillon Jacques; 1851–1922) – французький статистик і демограф. У 1883–1913 рр. очолював Статистичне бюро Парижа. Один із організаторів Міжнародного статистичного інституту (МСІ). 1896 р. заснував Національний союз за збільшення чисельності французького населення. Прибічник популяціонізму, критикував мальтузіанство. За дорученням МСІ підготував проєкт Міжнародної номенклатури хвороб та причин смерті. Діяльність Бертільйона сприяла залученню уваги до проблем населення, вивчення народжуваності, організації переписів населення.

У машинописі у М. Птухи написання прізвища «Бертільйон».

Фарр Вільям (Farr William; 1807–1883) – британський епідеміолог, вважається одним з основоположників медичної статистики. Один із організаторів британських переписів населення 1851–1871 рр. Розробив серії таблиць смертності і побудував спеціальні таблиці здоров'я та смертності населення деяких районів Великобританії. Розробив нозологію (класифікацію захворювань), яка стала попередником сучасної Міжнародної класифікації хвороб (ICD). На базі існуючої математичної моделі смертності побудував серію національних таблиць доживання.

У листі від 29 квітня 1923 р. до В. Й. Борткевича (1868–1931) М. Птуха просив адресата висловитися про методи його нової роботи

«Смертність Росії по районах» [Ptuha M. Die Sterblichkeit in Russland... див. комент.^{*27}]: «Мені хочеться за допомогою наукового методу вивчити міську та сільську смертність, взявши також до уваги національність населення. Для цього я будую низку коротких таблиць смертності. Для віку 0–4 років користуюся англійським методом, викладеним у Ньюсголма (3-є видання, стор. 271–273 [Newsholm A. Elements of vital statistics. 3 ed. London, 1889]); 5–9 років звичайним способом. Далі я знаходжу числа доживаючих та середньої тривалості життя меж таких вікових періодів: 10–14; 15–24; 25–34 і т. д. Після значної кількості пробних обчислень я зупинився на методі Бертільйона при обчисленні значень колонки доживаючих, бо він дає найкращі результати, починаючи приблизно з 35 років – у сенсі наближення до даних повних таблиць смертності для України та Є[вропейської] Росії. Я слідував тут прикладу К. М. Баллода: Die Lebensfähigkeit..., стор. 34 [Ballod K. Die Lebensfähigkeit der städtischen und ländlichen Bevölkerung. Leipzig, 1897]), тобто за формулою:

$$S_{n+1} = S_n \frac{2 - 8C_n}{2 + 8C_n}$$

А при обчисленнях значень колонки середньої тривалості життя e_x найбільші наближення виходили, коли замість гіпотези пропорційності розподілу смертних випадків протягом 10-річного періоду обчислюють кілька проміжних значень l_x . Гейворд у цьому плані у статті «On Life-Tables», Journal of the R. Stat. Society. Vol. LXII. Part III (1899), стор. 478 [Hayward T. E. On Life-Tables-Their Construction and Practical Application // Journal of the Royal Statistical Society. 1899. Vol. 62, № 3. P. 443–488], про що викладено також у Ньюсголма (стор. 285), доповнив метод Фарра (Vital Statistics, стор. 456–457 [Farr W. Vital Statistics: A Memorial Volume of selections from the reports and writings of William Farr / Ed. for the Sanitary Institute of Great Britain by Noel A. Humphries. London: Offices of The Sanitary Institute, 1885]). (Письма М. В. Птухи к В. И. Борткевичу (1921–1928 гг.) / предисл., подг. текста и комент. А. Л. Дмитриева // Вестн. С.-Петерб. ун-та. Сер. 5, Экономика. 2012. Вып. 1. С. 94–95).

^{*30} У виносці бракує числа номеру і назви книжки. Йдеться про кн.: Птуха М. В. Смертність у Росії й на Україні... (див. комент.^{*28}). Академік цитує фрагменти із глави 2 «Наша метода конструювання сумарних таблиць смертності».

^{*31} Номера і назви у машинописі бракує. Йдеться, очевидно, про книжку М. Птухи «Смертність у Росії й на Україні» (див. комент.^{*28}), статтю академіка «La population de l'Ukraine jusqu'en 1960» (див. комент.^{*1} до праці «Людність України до 1960 р.» у нашому виданні). Див. також статтю: Птуха М. Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятилітки... (див. комент.^{*14}); і викладення доповіді на Всеукраїнській конференції з питань вивчення природних ресурсів та розміщення продуктивних сил УРСР у другій п'ятирічці 5–13 травня 1932 р.: Птуха М. Людність України за другою п'ятирічки... (див. комент.^{*14}), де подано розрахункові прогнозовані цифри населення України до 1938 р. включно, зокрема за віковими групами.

^{*32} Ідеться про праці: Корчак-Чепурківський Ю. 1) Місто й село у смертності Наддніпрянської України // Демограф. зб. Київ, 1926. С. 112–171; 2) Смертність в 4-х найбільших містах УСРР у 1923–1929 рр. ... (див. комент.^{*23}); а також видання з архіву вченого: Корчак-Чепурківський Ю. О. Смертність населення (розділ неопублікованої роботи «Короткий огляд репродукції людності УСРР») // Демограф. дослідження. Київ, 1980. Вип. 5. С. 78–107.

^{*33} Див. видання: Птуха М. Население Киевской губернии / Киев. губ. стат. бюро. Киев, 1925. 144 с. – (Труды Демограф. ин-та / Укр. акад. наук ; т. 2). Те саме у: Статистический бюллетень Киевского губстатбюро. 1925. № 4/5. С. 3–144 ; 60 табл.

^{*34} Пустоход Петро Іванович (25.06.1893 – 08.04.1992) – учений-статистик, демограф, економіст, кандидат економічних наук (1940). У 1922 р. закінчив економічний факультет Київського інституту народного господарства з дипломом 2-го ступеня, а в 1923 р. захистив диплом 1-го ступеня. З березня 1919 р. до 1938 р. був старшим науковим співробітником Інституту демографії ВУАН / АН УРСР. Викладав у Київському інституті народного господарства, Вищому інституті народної освіти. Працював у Київському фінансово-економічному інституті (від 1955 р.) як доцент кафедри статистики і математики, а з грудня 1964 р. – професор кафедри статистики. Був фактично першим історіографом Інституту демографії (див.: Пустоход П. І. Інститут демографії Академії наук України // Демограф. дослідження. Вип. 2. Київ, 1971. С. 3–17; Пустоход П. И. Институт демографии Академии наук СССР (1919–1938) // Уч. зап. по статистике. Москва,

1972. Т. 20. С. 52–71), а також М. В. Птухи (див. № 107, 132 підрозділу «Матеріали до бібліографії» у цій книзі).

Про П. І. Пустохода див.: Чуйко Л. Петро Іванович Пустоход – вчений-демограф України (науково-біографічний нарис) // Демограф. дослідження. Вип. 20. Київ, 1998. С. 229–241.

Тренін-Петушков (Тренін-Петушков) Іван Георгійович (Юрійович) (23.01/04.02.1884 – ?) – статистик, у 1919–1922 рр. працював у Києві, у Демографічному інституті УАН / ВУАН: старший науковий співробітник, помічник керівничого над працями Демографічного інституту. Після скорочення штатів перебрався до Москви. Від 1924 р. – доцент Московського інституту народного господарства. Наприкінці 1940-х років ще працював в інституті. Кандидат економічних наук.

Серед його праць: Тренін-Петушков И. Г. 1) Элементы статистики на Руси XII–XVII веков // Вестн. статистики. 1959. № 7. С. 46–55; 2) Корни и истоки хозяйственного учета и возникновения статистики на Руси / предисл. акад. С. Г. Струмилина; Науч.-исслед. ин-т ЦСУ СССР. Москва, 1970. 343 с.

*³⁵ Птуха М. В. Таблиці смертності для України: 1896–1897 рр. // Наук. зап.: орган київ. наук.-дослідн. катедр / ВУАН. Київ : Друк. ВУАН, 1923. Т. 1. С. 110–127.

*³⁶ Птуха М. В. Таблиці смертності для України: 1896–1897 рр. // Зап. Соц.-екон. відділу УАН. Київ : Друк. УАН, 1923. Т. 1. С. 17–62 (і окремо – 46 с.). Перев. у кн.: Птуха М. В. Вибрані праці / відпов. ред. П. І. Багрій, В. С. Стешенко; АН УРСР. Київ : Наукова думка, 1971. С. 320–357.

*³⁷ Див. комент. *³⁵.

*³⁸ Див. комент. *²⁸.

*³⁹ Посилання, як і таблиці, у машинописі бракує. Далі йде цитата з кн. М. Птухи «Смертність у Росії й на Україні» (див. комент. *²⁸). У цій книзі (с. 32) є таблиця «Імовірності смерті у % до величин для Швеції. Жінки», де показники України подано поряд з Європейською Росією і 10 закордонними країнами для жінок 0–1, 0–9 і 20–59 років.

*⁴⁰ Номерів із переліку та назв у машинописі бракує. Втім таблиці смертності для України (1896–1897), Києва та Одеси (зокрема для 1926–

1927 рр.) подано у книзі М. Птухи «Смертність у Росії й на Україні» (див. комент. ^{*28}). Див. також комент. ^{*36}.

^{*41} Ідеться про: Корчак-Чепурківський Ю. О. Таблиці доживання і сподіваного життя людності УСРР 1925–1926. Харків : ЦСУ УССР, 1929. VIII, 95 с.

Далі М. Птуха цитує цю книгу.

Як зазначається в історичному нарисі нещодавно реорганізованого Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України (тепер Інститут демографії та проблем якості життя): «На особливу увагу заслуговують праці Ю. Корчака-Чепурківського щодо смертності населення. Побудовані ним повні таблиці до життя людності УРСР за 1925–1926 рр. з викладом використаного методологічного і методичного апарату у спеціальній монографії й понині залишаються демографічною класикою. Вперше у вітчизняній демографії Ю. Корчак-Чепурківський детально дослідив материнську смертність в Україні, тогочасну структуру причин смерті міського і сільського населення, вивчав вплив смертності від туберкульозу на тривалість життя» (URL: <https://dse.org.ua/arhcive/15/16.pdf>).

^{*42} Так у машинописі – калька з російської, тобто «логічне порушення».

^{*43} У машинописі помилково «найближчою».

^{*44} У машинописі: «від», хоча норма «од», що в оригіналі, не заборонялася новими правилами. Крім того, за оновленими граматичними нормами виправлено написання слова «новозіляндської».

^{*45} Ідеться про «Ptoukha M. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960» (див. комент. ^{*1} до праці «Людність України до 1960 р.» у нашому виданні).

^{*46} Новосельский С. А., Паевский В. В. Смертность и продолжительность жизни населения СССР. 1926–1927. Таблицы смертности. Москва; Ленинград : Планхозгиз, 1930. ЛП, 139 с.

^{*47} Тут і далі цитується у перекладі невеличка передмова лікаря, статистика і демографа Болеслава (Бориса) Яковлевича Смулевича (1894–1981). Нами виправлено написання прізвища «Смулевіч».

^{*48} Див. комент. ^{*46}. Далі вказівки на с. XI–XII зі «Вступу» С. О. Новосельського та В. В. Паєвського.

^{*49} Доброкори – добровільні кореспонденти; тодішня аббревіатура у соціології / демографії.

^{*50} В оригіналі – «сырые».

^{*51} У машинописі – «критерієв».

^{*52} Ідеться про кн. М. Птухи «Смертність у Росії й на Україні» (див. комент. ^{*28}).

^{*53} Тут автори (див. комент. ^{*46}) зазначали, що через відсутність дореволюційних таблиць «на території, що відповідає сучасній території Союзу, і для можливості правильних порівнянь та зіставлень», вони склали таблиці смертності за даними перепису 1897 р. та даними про померлих за 1896 і 1897 рр., для Європейської Росії у межах Європейської частини СРСР, Європейської частини РСФРР та Білорусі. Для України така таблиця за дореволюційні роки вже була запропонована у праці М. Птухи 1923 р. «Хоча територія, на якій побудована ця таблиця, і не цілком збігається із сучасною територією України, таблиця досить придатна для наближених порівнянь», – писали С. О. Новосельський і В. В. Паєвський.

^{*54} За відсутності, на жаль, переліку праць важко точно встановити джерело, на яке посилається М. Птуха. Імовірно, йдеться про: Корчак-Чепурківський Ю. Місто й село у смертності Наддніпрянської України // Демограф. зб. / за ред. М. В. Птухи. Київ, 1926. С. 112–171. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 4; Зб. соц.-екон. відділу ; № 7).

Однак далі М. Птуха аналізує цю розвідку окремо.

Крім того, в огляді 1928 р. про діяльність Соціально-економічного відділу за 10-річчя (публікується далі у нашому виданні) М. Птуха, зокрема, зазначав: «Щоб вивчити смертність по містах та селах, в додаток до того, що зроблено було в р[оці] 1923, вираховано було таблиці смертності для 5 великих міст (Київа, Одеси, Харкова, Ленінграда та Москви); для людности повітів, великих, середніх та малих міст України й к[олишньої] Е[вропейської] Росії. Всі зазначені таблиці базуються на даних перепису 1897 р. та смертних випадках 1896 і 1897 рр. Щоб науково бездоганно освітлити питання про еволюцію смертності в звязку з часом, вираховано було таблиці смертності для деяких міст України й Росії, де були свої пе-

реписи людности, а саме: для Київа (1873–1874 рр.), Одеси (1892–1893 рр.) та Москви (1901–1902 рр.). Працю цю тоді ще не доведено було до кінця. Вона мала охопити також смертність за останні роки для Київа, Одеси, Ленінграда й Москви... З початку 1925 року Інститут далі виучував смертність на Україні і в Росії, конструюючи сумарні таблиці смертності за методом акад. М. Птухи. В додаток до попередніх вираховано ще 6 нових таблиць смертності, а саме – для Харкова (1896–1897 рр.), Саратова (1896–1897 рр.), Риги (1896–1897 рр.), Москви (1881–1882 рр.), Ленінграда (1880–1881 рр., 1890–1891, 1900–1901 рр.). За браком відповідних і певних статистичних відомостей за останні роки працю над виучуванням руху смертності, в залежності від часу, припинено, дарма що її вже мало не доведено до краю».

*55 Див. комент. *24.

*56 Див. комент. *28.

*57 У машинописі – «потрібували».

*58 Корчак-Чепурківський Ю. Місто й село у смертності Наддніпрянської України // Демограф. зб. / за ред. М. В. Птухи. Київ, 1926. С. 112–171. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 4; Зб. Соц.-екон. відділу ; № 7).

Далі М. Птуха цитує розвідку.

*59 Ідеться про перший перепис населення радянських республік 28 серпня 1920 р., який планувався як «загальний», хоча й ініційований був як «всеросійський». Він поєднувався із сільськогосподарським переписом і коротким обліком промислових підприємств. Особлива увага приділялася зайнятості та професійному складу населення, тому його іноді називають демографічно-професійним. Утім через громадянську війну, польсько-радянську війну 1919–1920 рр., розруху, голод перепис населення охопив менше як 2/3 населення країни, і тому дослідники не вважають його загальним. В Україні перепис не проводився у Волинській і значній частині Подільської губернії, Олександрівському, Чигиринському і Черкаському повітах Кременчуцької губернії, Кобеляцькому повіті Полтавської губернії, а також у низці волостей в інших губерніях. Як зазначав П. Пустоход, лише у 1921 р. і те за «короткою програмою» були переписані Подільська і Запорізька губернії, а загалом по УСРР «не вдалося переписати близько 16% населення». По Україні результати перепису в окремих

статистичних виданнях були опубліковані 1922–1923 рр. (Статистика України ; Сер. 1. Т. 1: вип. 1–7 і вип. 11. – по Київській, Полтавській, Чернігівській, Миколаївській, Харківській, Кременчуцькій, Одеській губерніях та зведений випуск по Україні).

Специфічними запитаннями перепису 1920 р. були про участь в імперіалістичній і громадянській війнах і про зміну заняття під час війни. Крім того, для виявлення наслідків скалічення людей були поставлені запитання, що характеризують інвалідність, про фізичні вади і психічних хворих; запитання про здатність до праці.

Крім згаданої праці Ю. Корчака-Чепурківського, див. також про перепис 1920 р.: Пустоход П. Радянські переписи населення // Перепис населення (історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах) / під ред. М. В. Птухи. Київ, 1936. С. 16–18, 22–23, 30–31 та ін.; Резніков В. Демографічні переписи (теорія, методологія, організація) : Покаж. літератури / під ред. М. В. Птухи. Київ, 1936. С. 22–27. – (Праці Демограф. ін-ту ВУАН ; т. 11).

У подальшому було проведено 7 загальних «всесоюзних» переписів населення – 17 грудня 1926 р., 6 січня 1937 р., 17 січня 1939 р., 15 січня 1959 р., 15 січня 1970 р., 17 січня 1979 р., 12 січня 1989 р.

^{*60} Очевидно, йдеться про видання: 1) Птуха М. Смертність у Росії й на Україні... (див. комент. ^{*28}); 2) Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в м. Києві... (див. комент. ^{*22}); 3) Ptoukha M. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960... (див. комент. ^{*1} до праці «Людність України до 1960 р.» у цій книзі); 4) Птуха М. Людність України за другої п'ятирічки... (див. комент. ^{*14}); 5) Птуха М. Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятилітки... (див. комент. ^{*14}).

^{*61} Див. комент. ^{*24}.

^{*62} Див. комент. ^{*28}.

Щодо відбитку йдеться про: Птуха М. Смертность 11 народностей Е[вропейской] России в конце XIX века / Центр. стат. упр. Украины. Киев : Киев-Печать, 8-я тип., 1928. 57 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 6).

^{*63} У машинописі чомусь бракує цитати «вождя». Однак додамо, що у цій главі на аркушах відсутня надрукована нумерація, а послідовність сторінок визначено, як видається, авторськими номерами олівцем. У той

же час якихось непорозумінь щодо пронумерованих олівцем аркушів непомітно, а від арк. 37 (початок 7-ї глави) знов є надруковані номери. При цьому у машинописі два аркуші з номером 45 (хоча логіку тексту не порушено), тому до другого аркуша додано літеру – «45а».

^{*64} Імовірно, М. Птуха цитує тут «Інструкцію, як провадити перепис населення Союзу РСР в 1926 р. Всесоюзний перепис населення 1926 р. ЦСУ УССР. Форма № 6» (Харків, 1926. 11 с.). Існувала ще «Інструкція реєстраторові, як провадити свою роботу». Усі ці матеріали було надруковано українською і російською мовами як окремі брошури, а також у загальному збірнику «Матеріали по провадженню на Україні Всесоюзного перепису населення 1926 р. / ЦСУ УСРР» (Харків, 1926. 256 с.; 9 арк. перепис. формулярів).

Про перепис 1926 р. в Україні див. також у: Пустоход П. Радянські переписи населення // Перепис населення (історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах) / під ред. М. В. Птухи. Київ, 1936. С. 10–106; Резніков В. Демографічні переписи (теорія, методологія, організація) : Показ. літератури / під ред. М. В. Птухи. Київ, 1936. С. 29–49. – (Праці Демограф. ін-ту ВУАН ; т. 11).

Матеріали перепису по СРСР опубліковано у: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. 1–56. Москва : ЦСУ СССР–ЦУНХУ Госплана СССР, 1929–1935. Див. також: Мінаєв С. В. Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні. Населення України. Міський житловий фонд / ЦСУ УССР. Харків : Харків-друк, 1928. 91 с.

^{*65} Нам, на жаль, не вдалося знайти таку інструкцію саме від 1935 р. Є друковані матеріали щодо загальносоюзного перепису 1933 р., якого готували у «ЦУНХУ СССР», але не провели, а також методичні і довідкові видання 1936 р. про загальносоюзний перепис 1937 р.

Можливо, йдеться про: Инструментарий Всесоюзной переписи населения 1933 г. Вып. II : Инструкция к заполнению формуляров переписи. Москва : Изд.: Оргстрой, [б. г.]. 18 с.

Зазначимо, що це єдине за текстом посилання на рік, пізніший за 1932 р.

Хоча ця сторінка (с. 32) машинопису проглядалася і тут є несуттєві виправлення, фраза «проекту нового перепису СРСР 1935 р.» не викликала зауваження.

^{*66} Див. комент. ^{*62}. Далі за текстом – автоцитати з: Птуха М. Смертність у Росії й на Україні... С. 63.

^{*67} Тут і далі виправлено використаний у машинописі граматично неправильний варіант із кореневою «і» – «башкіри».

^{*68} Тут виправлено використаний у машинописі варіант «вроджена».

^{*69} Тут виправлено використаний у машинописі варіант «населюють».

^{*70} Відомостей про видання таких таблиць бракує, як і про їхню долю. Зазначимо, що на початок 1934 р. дані перепису 1926 р. по УСРР, як підкреслював М. Птуха, «ще не всі» було опубліковано (див.: Історія Національної академії наук України. 1934–1937 : Документи і матеріали. Київ, 2003. С. 146).

^{*71} Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX – на початку XX віку // Демограф. зб. Київ, 1926. С. 1–68. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 4).

^{*72} У машинописі, очевидно, помилково: «з 1891–1914 р.»

^{*73} Хоменко А. К вопросу об эволюции смертности на Украине // Профилакт. медицина. 1926. № 10. С. 101–121. Передр. у: Хоменко А. П. Семья и воспроизводство населения (избранные произведения) / под ред. В. С. Стешенко. Москва : Статистика, 1980. С. 120–133.

^{*74} Такий варіант перекладу з російської застосовує тут М. Птуха. У А. Хоменка: «результатом перегруппировок внутри населения».

^{*75} В оригіналі: «а вполне законным».

^{*76} Томилиן С. А. Основные демографические показатели Украины за последние годы в их сопоставлении с показателями довоенного времени // Профилакт. медицина. Харьков, 1928. № 12. С. 81–87.

Про С. Томіліна див. комент. ^{*14} до праці «Людність України до 1960 р.» у цій книзі.

^{*77} Каган С. С. Нариси з теорії соціальної гігієни: підручник для студ. та лікарів. Харків; Київ : Медвидав, 1932. Ч. 1. 384 с.

Каган Соломон Соломонович (16/28.01.1894 – 17.03.1965) – лікар-гігієніст. Доктор медичних наук (1935), професор (1926). З 1914 р. навчався на медичному факультеті Московського університету, а у вересні 1918 р. перевівся до Київського університету, який закінчив 1919 р. Працював у Київському медичному інституті: завідувач кафедри соціальної гігієни та організації охорони здоров'я (1924–1928; 1934–1952); ректор (1928–1932), завідувач кафедри соціальної гігієни та організації охорони здоров'я Дніпропетровського медичного інституту; керівник організаційно-методичного відділу УкрНДІ туберкульозу (тепер Національний науковий центр фтизіатрії, пульмонології та алергології ім. Ф. Г. Яновського НАМН України, Київ) (1953–1960). Про С. С. Кагана див.: Васильев К. К., Васильев Ю. К. Социальный гигиенист Соломон Соломонович Каган (1894–1965) // Україна. Здоров'я нації. 2018. № 4/1 (53). С. 135–141.

^{*78} У машинописі – «До 80-х років».

^{*79} Ідеться про працю М. Птухи «Смертність у Росії й на Україні» (див. комент. ^{*28}). Наведену далі таблицю див., зокрема, на с. 125 зазначеної праці.

^{*80} Тут у машинописі лише до останнього числа додано знак «%», хоча можна було б позначати у відсотках кожне число померлих по роках.

^{*81} У машинописі тут залишено місце для вставки незрозумілого, очевидно, з рукопису слова. Наш варіант, за відсутності рукопису, подаємо у [].

^{*82} Див. таблиці у кн. М. Птухи «Смертність у Росії й на Україні» (див. комент. ^{*28}), а також дослід Ю. Корчака-Чепурківського «Смертність в 4-х найбільших містах УСРР у 1923–1929 рр.» (див. комент. ^{*23}), у якій подано ще й відомості по Дніпропетровську (сучасне м. Дніпро).

^{*83} Про особливості смертності за 1907–1908 рр. див.: Птуха М. Смертність у Росії й на Україні... С. 162–164 (див. комент. ^{*28}); а також частково відредаговане російськомовне перевидання у: Птуха М. В. Очерки по статистике населения. Москва : Госстатиздат, 1960. С. 362–364.

^{*84} Ідеться про: Корчак-Чепурківський Ю. О. Таблиці доживання... (див. комент. ^{*41}).

^{*85} Новосельский С. А., Паевский В. В. Смертность и продолжительность жизни населения СССР: 1926–1927: Таблицы смертности. Москва; Ленинград : Планхозгиз, 1930. XLIII, 139 с.

^{*86} Очевидно, йдеться про праці: «Смертність у Росії й на Україні» (див. комент. ^{*28}), «Таблиці смертності для України: 1896–1897 рр.», «Население Киевской губернии», «Die Sterblichkeit in Russland» (див. комент. ^{*36}, ^{*33}, ^{*24}).

Додамо: Птуха М. Переднє слово. I. Статистика причин смерті в Росії й на Україні. II. Загальні уваги про смертність у м. Києві 1918–1927 рр. // Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в м. Києві за причинами смерті, статтю та віком 1918–1927 рр. Київ, 1930. С. 1–39.

^{*87} Ідеться про монографію: Птуха М. Смертність у Росії й на Україні... (див. комент. ^{*28}), а саме главу «V. Еволюція смертності в Е[вропейській] Росії і на Україні (с. 151–178; а також таблиці у додатках). У ній дві підглави: «Загальна характеристика еволюції смертності в Е[вропейській] Росії і на Україні» та «Еволюція смертності в 4 великих містах Росії та України». (див. також російськомовне перевидання 1960 р. в «Очерках по статистике населения» (гл. V. – С. 348–395).

Крім того, згадується праця: Птуха М. Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятилітки // Журн. мед. циклу Всеукр. акад. наук. [1933]. Т. 2, вип. 4. С. 733–757. У частково переробленому перекладі російською опублікована також 1960 р. Див.: Птуха М. В. Эволюция смертности на Украине до начала первой пятилетки // Птуха М. В. Очерки по статистике населения. Москва : Госстатиздат, 1960. С. 396–417.

^{*88} М. Птуха тут і далі цитує свою статтю «Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятилітки» (див. комент. ^{*87}).

^{*89} Див. посилання у комент. ^{*83}.

^{*90} Ідеться, очевидно, про таблиці щодо коефіцієнтів смертності стаціонарного населення – окремо для чоловіків і жінок. Тут, крім України,

подано відомості по СРСР (Європ. частина), РСФРР (Європ. частина), Білоруській СРР, Сибірському краю, Німеччині, Франції, Англії та Уельсу, США, Західній Польщі, Італії, Японії (11 колонок поряд з Україною; у виданні 1933 р. – Таблиці XII(a) і XII(b): Коефіцієнти смертності стаціонарної людності. Чоловіки; ... Жінки – С. 751–752; у виданні 1960 р. – це таблиці IX і X – С. 412–415).

^{*91} Далі у машинописі пробіл, що вказує на необхідність дописати слово / слова, яких, очевидно, не змогли зрозуміти з рукопису під час друку.

^{*92} Щодо показників в останньому реченні, то у перевиданні 1960 р. повторено цифри падіння коефіцієнтів смертності у хлопчиків і дівчат на селі. Другу тезу із показниками подано як зниження коефіцієнтів смертності дітей 0–1 року у невеликих містах «на 40–42% (57,61 та 60,21%), тобто на міру, майже вдвічі більшу, ніж у сільського населення», по середніх містах згадки немає, а по великих містах подано інше число по дівчатах – 62,9%, а не на 61,9% (с. 402–403). Однак у версії тексту видання 1933 р. («Еволюція смертності на Україні...») М. Птуха вказав на зменшення коефіцієнтів смертності серед немовлят у хлопчиків на селі на 18,3%, а у дівчат – на 19,3%, по невеликих містах «щось на 37–38% (62,16–63,89%), тобто мало не вдвоє проти того, що маємо серед нашого селянства». По середніх містах автор не подає цифри у тексті фрагменту, а по великих містах зазначає, що у хлопчиків смертність «зменшилася на 57%, а в дівчаток – на 58,2%» (с. 741–742). Імовірно, слід ураховувати пояснення щодо негараздів у примітці М. Птухи (див. також комент. ^{*94}).

^{*93} Див. комент. ^{*83}.

^{*94} Таблиця XI (оригінального видання 1933 р.) у цій статті – «Коефіцієнти смертності (m_x) 1926–1927 рр. для сіл і міст УСРР у % до чисел 1896–1897 рр.». У версії тексту видання 1960 р. – це таблиця VIII (с. 411) – тут ми виявили лише одне різночитання (ймовірно, помилкове – у наборі, бо вихідні числа – однакові): у чоловіків у містах до 20 тис. відсоток (коефіцієнт) для віку 1–9 років вказаний як 51,25% (за версією 1933 р. – правильно: 54,25%).

Додамо, що варіативність можна побачити і в інших таблицях.

У версії тексту видання 1960 р., наприклад, подано таблицю XI (рос. мовою) «Коефіцієнти смертності чоловічої статі у відсотках до жіночої

статі» (у %) (для різних країн). Для УРСР в ній (с. 416–417) наведено такі числа:

Роки	Вік					
	0–1	1–9	10–19	20–59	60 і більше	Всього
Старі таблиці (1896/1897)	121,53	105,58	92,90	91,85	89,58	102,69
Нові таблиці (1926/1927)	123,21	106,24	100,25	121,00	107,00	107,52

В оригінальній публікації 1933 р. («Еволюція смертності на Україні...») у рядку за новими таблицями 1926/1927 рр. для віку «20–59 років», а також «60 і більше років» були інші цифри – відповідно: 119,00 і 106,99 (с. 753 – таблиця XII(с) «Коефіцієнти смертності чоловіків у % до жінок»).

^{*95} У версії машинопису 1933 р. (ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 52) тут подано деякі інші цифри, ніж в оригінальній публікації («Еволюція смертності на Україні...»), а саме: «Отже, по селах смертність серед чоловіків робітного віку зменшилася тільки на 14,4%, а серед жінок – на 36%». Утім, як і у публікації, відповідно: 13% серед чоловіків і 32% – серед жінок. Проте у російськомовному перевиданні 1960 р. ці цифри подано так: 14,42% та 35,98% (с. 407 – опис видання у комент.^{*87}). Крім того, у версії видання 1960 р. далі подано скореговані числа в останньому реченні цитати (в ориг. – російською): «Імовірність для чоловіка 20 років ще прожити 40 років в умовах 1896–1897 рр. була більшою, ніж у жінок (59,1 і 56,1%). Через 30 років за інших соціальних умов відбулося докорінне зрушення: імовірність дожити до 60 років у жінок 20 років значно більша, ніж у чоловіків (65,7 і 71,2%)» (с. 407).

^{*96} Тут також у версії видання 1960 р. подано скореговані числа (в ориг. – російською): «В умовах 1896–1897 рр. імовірність у чоловіка 20 років померти до досягнення 60 років не селі дорівнювала 38,8%, а у великих містах була майже у 1,5 рази більша (53,3%), в умовах же 1926–1927 рр. такі міри дорівнюють 33,7% та 38,4%» (с. 407).

Зазначимо, що у версії 1933 р. «імовірність у чоловіка 20 років померти до досягнення 60 років» у містах була математично вища у 1,489 раза, ніж на селі, а в версії 1960 р. зі скорегованим числом – лише у 1,37 раза.

^{*97} Птуха М. Статистическая наука на Западе: библиогр. заметки о книгах по статистике, вышедших за границей за десятилетие 1914–1923 гг. / предисл. С. Мазлаха ; Центр. стат. упр. УССР. Харьков : Тип. ПУУВО им. Фрунзе, 1925. VIII, 207 с.

^{*98} М. Птуха знов розбирає і цитує тези книжки С. Кагана «Нариси з теорії соціальної гігієни...» (див. комент. ^{*77}). Утім тексту машинопису, в якому М. Птуха розглядає висновки С. Кагана про причини смерті, бракує.

^{*99} Тут у машинописі незрозуміла фраза, очевидно, через непрочитання під час друку слів у рукопису (але пробіли не зроблено). Подаємо як варіант нашу реконструкцію.

^{*100} Чижевський О. Л. Про періодичність загальної смертності // Профілакт. медицина. Харків, 1930. № 2. С. 36–45.

М. Птуха тут і далі у машинописі подає ініціал імені Олександра Чижевського – «А».

Чижевський Олександр Леонідович (1897–1964) – біофізик, один з основоположників геліобіології і геліосоціології. Вивчав вплив космічних фізичних факторів на процеси у живій природі, зокрема, вплив сонячної активності і циклів активності Сонця на явища в біосфері, у тому числі на соціально-історичні процеси. 1918 р. захистив дисертацію на ступінь доктора загальної історії на тему «Про періодичність всесвітньо-історичного процесу». Наприкінці 1910-х – початку 1920-х у Калузі провадив дослідження в області аероіоніфікації. Працював у Москві, зокрема, у практичній лабораторії зоопсихології Главнауки, центральній лабораторії іоніфікації. Друг і популяризатор ідей К. Е. Ціолковського. У 1942 р. репресований і до 1950 р. перебував в ув'язненні. З 1950 р. був засланий до Караганди. З 1958 р. після реабілітації повернувся до Москви, де до своїх останніх днів боровся за впровадження аероіонізації в життя. Автор 500 наукових праць. Дійсний і почесний член 30 академій, університетів і наукових товариств різних країн світу. На Міжнародному конгресі біофізиків у Нью-Йорку в 1939 р. Чижевського назвали «Леонардо да Вінчі ХХ століття». У тому ж 1939 р. Чижевського висували кандидатом на Нобелівську премію.

Див. про О. Л. Чижевського: Ягодинский В. Н. Александр Леонидович Чижевский, 1897–1964 / АН СССР ; отв. ред.: В. П. Казначеев, А. В. Шабельников. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Наука, 2005. 438 с.

Цікаво, що у книжці: А. Л. Чижевский: неизданное, библиография, размышления, развитие идей. Москва : РАЕН, 1998. 362 с. із помилками у написанні українською вказано кілька праць видатного науковця, які було видано в Україні. У Харкові О. Л. Чижевський опублікував ще статтю і книжку: Чижевський О. Л. Іоніфікація приміщень для сільськогосподарських тварин, що активує живодіяльність, і як профілактичний та терапевтичний захід // Українське скотарство. Харків, 1931. № 8/9. С. 29–40; Чижевский А. Л. Пути разрешения проблемы ионификации в животноводстве и растениеводстве, в ветеринарии и медицине. Харьков : Укрсельхозгиз, 1933. 100 с .

М. Птуха тут наводить лише одну цитату. І далі його критика «механістичної теорії О. Чижевського» виглядає як один із способів академіка задовольнити поряд із «самокритикою» інші вимоги партійного керівництва наукою.

^{*101} Джевонс Вільям Стенлі (Jevons William Stanley; 1835–1882) – британський економіст і логік. У 1870 р. був президентом Британської асоціації сприяння розвитку науки, професором логіки та філософії. Дослідники вважають книгу В. Джевонса «Теорія політичної економії» (1871) початком застосування математичних методів в економіці. У своїх працях першим визнав феномен ділових циклів. В. Джевонс передбачив 11-річний цикл, що нагадує активність сонячних плям. Серед його праць: Jevons W. S. 1) The Solar Period and the Price of Corn (1875) [On the Influence of the Sun-Spot Period upon the Price of Corn] // Investigations in Currency and Finance; London : Macmillan, 1909. р. 194–205; 2) Commercial crises and sun-spots // Nature. Vol. XIX, Novemb. 14, 1878. P. 33–37; 3) Sun-Spots and Commercial Crises // Ibid. Vol. XIX, April 24, 1879. p. 588–590; The Solar-Commercial Cycle // Ibid. Vol. XXVI, July 6, 1882. P. 226–228.

^{*102} Томілін С. А. Спроба санітарного опису України. Харків : ЦСУ УСРР, 1928. 67 с.

Про С. Томіліна див. біографічну довідку у комент.^{*14} до праці «Людність України до 1960 р.» у цій книзі.

^{*103} Ідеться про: Хоменко А. П. 1) Природний рух населення найважливіших міст УСРР в 1923 році // Природний рух населення найважливіших міст України в 1923 р. Харків : УСУ УССР. 1925. С. XI–XXX. – (Статистика України ; № 70. Сер. 1: Демографія. Т. IV, вип. 1); 2) Природний рух населення найважливіших міст УСРР в 1924 році // Природний рух

населення найважливіших міст України в 1924 р. Харків : ЦСУ УСРР, 1926. С. V–XVII. – (Статистика України ; № 80. Сер. 1: Демографія. Т. 4, вип. 2).

***104** Ідеться про: Корчак-Чепурківський Ю. Рух населення УСРР перед світовою війною // Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною / ЦСУ УССР. Харків, 1927. С. V–LXXIII. – (Статистика України ; № 106. Сер. 1: Демографія. Т. 4, вип. 3).

***105** У складі УСРР колишні губернії Російської імперії зазнали значного перерозподілу. На 1922 р. територію УСРР було поділено на 12 губерній: Волинську, Донецьку, Катеринославську, Запорізьку (до 23 березня 1921 р. – Олександрівську), Київську, Кременчуцьку, Миколаївську, Одеську, Подільську, Полтавську, Харківську та Чернігівську. Зміни відбулися і на повітовому рівні. Кількість повітів становила 101. На 1923 р. кількість губерній скоротилася до 9 (ліквідовано Кременчуцьку, Миколаївську і Запорізьку), а замість повітів було створено 53 округи (поділялися на райони замість повітів). Наприкінці 1924 р. на території Подільської та Одеської губерній було створено Автономну Молдавську СРР (АМ СРР). До весни 1925 р. губернії в УСРР було ліквідовано, лишилася система округів, які перейшли у безпосереднє підпорядкування республіці.

***106** Марзєєв (Марзєєв) Олександр Микитович (1883–1956) – учений-гігієніст, епідеміолог, академік Академії медичних наук СРСР (1944), доктор медичних наук (1935), професор (1940), заслужений діяч науки УСРР (1935). Уродженець Нижнього Новгорода (РФ), випускник Московського університету (1911). У 1909–1914 рр. працював у земській медицині у місті Верхньодніпровську, а 1918–1921 рр. – у Маріупольському повіті. У 1922–1934 рр. завідував санітарно-епідеміологічним відділом Наркомздорів'я УССР. Був одним з ініціаторів створення 1927 р. перших санепідемстанцій. У 1931–1941 рр. очолював Український науково-дослідний інститут комунальної гігієни, викладав у вишах Харкова. У 1944–1956 рр. – директор Київського науково-дослідного інституту комунальної гігієни, завідувач кафедри комунальної гігієни Київського медінституту. Див. про О. М. Марзєєва: Сердюк А. М., Прицкер В. Л. Завещание врача-профилактика: биография отдельного лица. Киев : ДЕРКУЛ, 2003. 190 с.; Рыженко С. А., Гужва З. Г., Гужва М. О. От уезда до республики:

А. Н. Марзеев, санитарный врач Екатеринославского губернского земства, 1911–1914 годы. Донецк : Има-пресс, 2004. 175 с.

^{*107} Цитата у перекладі з російської зі вступу О. Марзеєва з видання – див. комент. ^{*108}.

^{*108} [Томилин С. А.] Материалы о социально-гигиеническом состоянии украинской деревни / УССР; ЦСУ; Наркомат здравоохран.; предисл. М. Гуревича и С. Мазлаха. Харьков, 1924. 68 с. [зі змісту: Марзеев А. Введение. – С. 1–5].

^{*109} Тут у тексті щодо 1922 р., очевидно, помилково було надруковано «33 – 3%», число виправлено нами за таблицею, що подана М. Птухою далі. І ці цифри відповідають поданим С. Томіліним у таблиці (на с. 17), яку повторює М. Птуха у перекладі українською.

^{*110} М. Птуха цитує тут висновок С. Томіліна у перекладі українською.

Подальших відомостей, яких анонсує М. Птуха, бракує через відсутність повного тексту книжки.

^{*111} Хоменко А. П. До питання про сучасний рівень загальної смертності на Україні / передмова С. Мазлаха. Харків : ЦСУ УСРР, 1925. 26 с. Передрук у перекладі російською мовою у: Хоменко А. П. Семья и воспроизводство населения (избранные произведения) / под ред. В. С. Стещенко. Москва : Статистика, 1980. С. 96–119.

^{*112} У машинописі помилково «епідемії». Ця цитата на с. 21–22 брошури А. Хоменка (комент. ^{*111}).

^{*113} У російськомовному перевиданні 1980 р. (див. комент. ^{*111}) «устанавливаются». Далі також «вмиранню дітей» перекладено як «высокой детской смертностью» (с. 117).

^{*114} Цитування А. Хоменка закінчується тут його ж таблицею (у перевиданому 1980 р. перекладі російською це с. 104). Далі текст М. Птухи.

^{*115} Ідеться про розвідку Ю. Корчака-Чепурківського, яку далі цитує М. Птуха: Корчак-Чепурківський Ю. Рух населення УСРР перед світовою війною... С. V–LXXIII. (комент. ^{*104}).

^{*116} Тогочасна назва міста Донецьк (у 1869–1924 рр. – Юзівка, потім – Сталін; 1929–1961 рр. – Сталіне, Сталіно; за часів нацистської окупації 1941–1943 рр. – Юзівка).

^{*117} Ідеться про динамічні гніздові сільськогосподарські переписи – обстеження усіх селянських дворів в одних і тих же адміністративних одиницях (гніздах), тобто групах сіл (селищ), іноді цілій волості, типових для даної місцевості за природно-історичними та економічними ознаками. Динамічним сільськогосподарським переписом, що проводився з 1923 р., охоплювалося 29 гнізд. До перепису були включені 23 округи колишніх губерній: Катеринославщини, Київщини, Одещини, Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини. Окреме місце у динамічному перепису посідала статистика врожайності, за якою визначалася ймовірна і комірня врожайність, що враховувалося під час складання балансу народного господарства України. Ці переписи підтверджували, що практична і теоретична статистика в Україні перебувала на той час на високому науковому і практичному рівнях (Див., наприклад: Нариси з історії статистики України. 2-ге вид., випр. та доп. Київ : Держкомстат України, НДІ статистики Держкомстату України, 1999. С. 39).

Щодо міського перепису 1923 р. див., зокрема: Статистический бюллетень ЦСУ Украины на 1923 г. Харьков, 1923. № 6-а. 19 с.; Предварительные итоги Общесоюзной городской переписи 1923 года по Украине / ЦСУ УССР. Харьков, 1923, IV, 41 с. – (Статистика Украины ; № 30. Сер. 1, Демография; Т. 2, вып. 1); Население в городах Украины по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 года / ЦСУ УССР. Харьков, 1924. XIV, [2], 185, [1] с. – (Статистика Украины ; № 55. Сер. 1, Демография; Т. 2, вып. 2); Населення в містах України за даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 р. Харків, 1925. 139 с. – (Статистика України ; № 77. Сер. 1, Демографія; Т. 2, вип. 3); Нерухоме майно та житлові умови в містах України за даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 року. Харків : ЦСУ УСРР, 1925. XV, 69 с. – (Статистика України ; № 63. Сер. 14, Міська статистика; Т. 2, вип. 3).

Відомості по Україні є також у виданнях: Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. Ч. I: Общие предварительные сведения о городах и их населении. Вып. 1. Европейская Россия и Юго-Восток; Вып. 2. Азиат-

ская Россия, Белоруссия, Украина и Закавказье. Москва, 1924. 105, 89 с. – (Труды ЦСУ ; Т. 20, ч. I, вып. 1: Отд. демографии); Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. Ч. 2: Население городов Союза ССР по занятиям. Вып. 2: Украина. Москва, 1924. 155 с. – (Труды ЦСУ ; Т. 20, ч. 2, вып. 1: Отд. демографии); Всесоюзная городская перепись 1923 г. Итоги переписи владений, строений и квартир в городах и поселках гор. типа. Вып. 3: Квартиры. Москва, 1926. 272 с. – (Труды ЦСУ ; Т. 17, вып. 3: Отд. коммун. статистики); Всесоюзная городская перепись 1923 года: [В 2-х вып.]. Москва, 1926. Вып. 1: Итоги промышленной переписи. III, 632 с.; Вып. 2 : Краткая промышленная характеристика городов и поселений городского типа. 600 с. – (Труды ЦСУ ; Т. 27, вып. 1–2).

У робочих матеріалах (чорновому рукопису) т. 1 колективної монографії «Людність України», яку готував Демографічний інститут на початку 1930-х років (ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 93), у розділі I «Еволюція загального числа людности України за 30 років» планувався окремий параграф «Міський перепис 1923 р. Списки плательщиків сільськогосподарського податку» (зберігся не повністю, див. с. 116–131). У справі (Оп. 1. Спр. 93) більшість робочих матеріалів, що збереглися, стосуються історії розробки перепису 1926 р., а також перепису 1920 р., є рукописний і машинописний варіанти розвідки (російською мовою) «Кількість і склад населення України за статтю та віком у 1897 і 1920 рр.» (арк. 242–291).

*118 Тут під час друку було явно пропущено слово «статистики».

*119 У М. Птухи видання не вказано. За бібліографією Ю. О. Корчака-Чепурківського (1971) зазначимо: Корчак-Чепурківський Ю. 1) Природний і механічний рух населення України // Календар-довідник на 1926 рік. Харків : ЦСУ УСРР, 1926. С. 76–87; 2) Природний рух населення УСРР // Календар-довідник на 1927 рік. Харків : ЦСУ УСРР, 1927. С. 56–64; 3) Природний рух населення УСРР у 1926 р. (попередні підсумки) // Стат. хроніка ЦСУ УССР. Харків, 1927. № 82. С. 25–33; 4) Природний рух людності УСРР у 1927 році // Вісн. статистики України. 1928. № 1. С. 74–83; 5) Попередні підсумки природного руху населення УСРР у 1927 р. // Стат. хроніка ЦСУ УССР. Харків, 1928. № 108. С. 27–35; 6) Смертність на УСРР 1928 р. // Профілакт. медицина. Харків, 1929. № 10. С. 23–32; 7) Попередні підсумки природного руху населення УСРР в січні–червні 1928 р. // Стат. хроніка ЦСУ УСРР. Харків, 1928. № 123. С. 48–73; 8) Переднє слово // Природний рух населення України в 1926 році. Харків, 1929. с. VII–XII. – (Статистика України ; № 154. Т. IV; Сер. I. Демографія, вип. 7).

Як зауважувала демограф В. С. Стешенко, «найбільшою працею Ю. Корчака-Чепурківського, присвяченою аналізу природного руху населення Української РСР, є монографія «Огляд відтворення населення УСРР у 1925–1928 рр.», що була закінчена 1934 р., але не опублікована» (Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. Москва : Статистика, 1970. С. 13).

*120 Тут, очевидно, пропущене слово / слова. Можливо: «у розвідці». Рукопису М. Птухи, на жаль, бракує.

*121 Див. далі табл. «Смертність 1928 р. у відсотках до смертності 1926–[19]27 рр.».

Зазначимо, що, за оцінкою демографа В. С. Стешенко, побудовані Ю. О. Корчаком-Чепурківським таблиці смертності населення УСРР за 1925–1926 рр. «були першими повними радянськими таблицями смертності, що охопили як міське, так і сільське населення». Основні показники цих таблиць були вперше опубліковані в серпні 1928 р. у часописі «Статистична хроніка ЦСУ УСРР, № 108, Харків, 1928. С. 65» (Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. Москва : Статистика, 1970. С. 10–11).

*122 Ми не маємо відомостей, чи взагалі збереглися такі сумарні таблиці смертності.

*123 Тут і далі цитати з: Корчак-Чепурківський Ю. Природний рух населення УСРР у 1926 р. (попередні підсумки) // Стат. хроніка ЦСУ УССР. Харків, 1927. № 82. С. 25–33.

*124 Одна з назв українською туберкульозу, сухот.

*125 У машинописі такої таблиці, на жаль, бракує.

*126 Тут і далі цитати з: Корчак-Чепурківський Ю. Смертність на УСРР 1928 р. // Профілакт. медицина. Харків, 1929. № 10. С. 23–32.

*127 Тут і далі допустима у 1920-х роках форма: «на УСРР».

*128 Стосовно 1926 р. М. Птуха посилається тут на: Корчак-Чепурківський Ю. Природний рух людності УСРР у 1927 році // Вісн. статистики України. 1928. № 1. С. 74–83.

^{*129} Ідеться про розвідку: Корчак-Чепурківський Ю. Смертність на УСРР 1928 р. // Профілакт. медицина. Харків, 1929. № 10. С. 23–32. Цитати з неї подає далі М. Птуха.

Таблиця про сезонні коливання смертності у Ю. Корчака-Чепурківського на с. 25.

^{*130} Корчак-Чепурківський Ю. Природний рух людності УСРР у 1927 році // Вісн. статистики України. 1928. № 1. С. 74–83.

^{*131} Тут і далі М. Птуха цитує статтю «Смертність на УСРР 1928 р.» (див. комент. ^{*129}).

Укажемо на працю: Корчак-Чепурківський Ю. Як вкорочує життя туберкульоза на Україні: з кабінету Санітарної статистики АН УСРР // Профілакт. медицина. Харків, 1931. № 5–6. С. 46–59; а також на кн.: Корчак-Чепурковський Ю. А. Избранные демографические исследования. Москва : Статистика, 1970. 388 с.

^{*132} Очевидно, мали бути далі у «Нарисах», доля продовження яких, на жаль, невідома.

^{*133} У машинописі – «ще детальній».

^{*134} Про які саме роботи йдеться, – незрозуміло.

^{*135} На цьому машинопис «Нарисів» закінчується. Доля рукопису невідома.

ДЕСЯТЬ РОКІВ існування Соціально-Економічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук (1919–1928 рр.)^{*1}

І. Загальний огляд діяльності Відділу

Щоб правильно зрозуміти, що являє собою Соціально-Економічний Відділ нині, необхідно, з одного боку, ознайомитись з його завданнями та ідеєю, а з другого – взяти на увагу фактичні умови існування протягом десятих років. Голова Комісії для вироблення законопроекту, академик В. І. Вернадський^{*2} в своїй промові зазначає: «Стара Академія Наук була тільки вченим товариством: в сучасному розумінню – громадою вчених. Обмін думками в наукових питаннях, наукові звідомлення, матеріальна обопільна допомога, здобування життєвих коштів від мецената або держави за для спокійної наукової праці – ось які були підвалини в її структурі». В другій половині XIX в., в зв'язку з розвитком природознавства, змінилася й структура Академії Наук. «Змагання нових Академій йшли, з одного боку, в напрямі організування наукової роботи, з другого – в напрямі витворювання при Академії нових дослідних інститутів – осередків дослідчої наукової праці».

На думку Комісії, окрім своєї всесвітньої ваги, Українська Академія Наук має задовольняти важливі вимоги: 1) національні, 2) державні, 3) місцеві. З першого погляду Академія повинна допомагати зростові «української культури через широке, глибоке, проникливе наукове студювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обійнятого ними краю, в усіх її безконечних виявах»... «Нарешті вага Академії визначається її зв'язком з місцевим життям, її вглибленням у щоденний побут людности. Необхідна річ, щоб будуча Академія Наук була якнайтісніше сполучена з звичайним питанням практичного життя, його потребами в найширшому розумінню того слова, щоб вага Академії була виразна для цілої людности, для цілої України»¹⁾.

В зв'язку з цими завданнями її структура не повинна скидатися на звичайну громаду вчених, як от Академія Пруська, Паризька чи Баварська. «Вона повинна складатися з гуртків учених людей, що здобувають кошти

¹⁾ *Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. Київ : Друк. Укр. наук. т-ва, 1919. С. 5–7.*

ДЕСЯТЬ РОКІВ
існування Соціально-Економічного Відділу
Всеукраїнської Академії Наук
(1919- 1928 р.р.)

I. Загальний огляд діяльності Відділу.

Щоб правильно зрозуміти, що являє собою Соціально-Економічний Відділ нині, необхідно, з одного боку, ознайомитись з його завданнями та ідеєю, а з другого - взяти на увагу фактичні умови існування протягом десяти років. Голова Комісії для вироблення законопроекту, академик В.І.Вернадський в своїй промові зазначає: " Стара Академія Наук була тільки вченим товариством: в сучасному розумінні - громадою вчених. Обмін думками в наукових питаннях, наукові звідомлення, матеріальна й фінансова допомога, здобування життєвих коштів від меценатів або держави за-для спокійної наукової праці ось які були підвалини в її структурі". В другій половині XIX в., в зв'язі з розвитком природознавства, в напрямі витворювання при Академії нових дослідницьких інститутів - осередків дослідчої наукової праці".

На думку Комісії, окрім своєї всевітньої ваги, Всеукраїнська Академія Наук має задовольняти важливі вимоги: 1) національні, 2) державні, 3) місцеві. З першого погляду Академія повинна допомагати зростові "української культури через широке, глибоке, проникливе наукове студіювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обліяного ними краю, в усіх її безконечних виявах"... " Державна вага Академії витворюється тим впливом, який вона матиме на підвищення продуктивних сил країни й людини на Україні"... " Нарешті вага Академії Наук визначається її зв'язком з місцевими життям, її вглибленням у щоденний побут людности. Необхідна річ, щоб будуча Академія Наук була якнайтісніше сполучена з звичайним питанням практичного життя, його потребами в найширшому розумінні того слова, щоб вага Академії була виражена для цілої людности, для цілої України. 1)

В зв'язку з цими завданнями її структура не повинна скидатися на звичайну громаду вчених, як от Академія Пруська, Паризька чи Баварська.

I) Збірник праць Комісії, для вироблення законопроекту про заснування України

Сторінка машинопису звіту «Десять років існування Соціально-Економічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук (1919-1928 рр.)»
(ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1)

від держави і oddаються науці та дослідчій роботі, як справі свого життя, признаній од держави за державно – важну. З Академією повинні сполучатись численні наукові заклади дослідчого характеру» (с. 7).

«Записка про Відділ Соціяльних Наук», що її надруковано в тому-ж таки «Збірникові», докладно обгрунтовує окремі катедри й установи Відділу і накреслює їхні завдання^{*3}. III Відділ поділяється на дві класи: економічну й юридичну. Перша має досліджувати суспільне життя з боку його матеріального змісту в протилежність його формальному бокові, що його виучує право. До економічної класи належало 11 катедр, з них 3 теоретичні: соціології, статистики й теоретичної економії. Соціологія – найзагальніша наука цієї класи. Утворення її допоможе з'єднати в наукову систему вже й тепер величезні дані та матеріали. Теоретична економія і статистика не вимагають особливого обгрунтування.

«Але-ж, звичайно, Всеукраїнська Академія Наук не повинна обмежувати обсягу свого виучування лише теоретичним знанням. Практичне життя всевладно вимагає помочи од науки, й, якщо на Фізично-Математичному Відділі виявилось необхідно-потрібним відпустити значну кількість катедр для прикладного природознавства, то тим більш це потрібно в царині економічних знаннів, що якнайтісніше стикаються з практичним життям». Відповідно до цього прикладним відділам економічної науки віддається 6 катедр: 1) економії сільського господарства, 2) торгу та промисловости, 3) кредиту, банків та грошового обігу, 4) науці про фінанси, 5) соціяльній політиці, 6) теорії кооперації. На першому місці стоїть катедра сільського господарства – відповідно до тієї ваги, яку має сільське господарство в економії краю.

«Катедра соціяльної політики має дещо відмінний характер. У даному випадку маються на увазі не ті чи інші галузі народнього господарства, у властивому змислі слова, але вплив народньо-господарських процесів на інтереси тих суспільних клас, які своїм трудом витворюють народне багатство, але малу беруть у ньому участь, себ-то трудових народніх мас – робітничої класи й трудового крестьянства. Катедра соціяльної політики повинна досліджувати те, що називається соціяльним питанням сучасности, й досліджувати не лише теоретично, як царину чистого знання, але-ж і з практичною метою боротьби з соціяльною нуждою для всебічного підняття рівня життя трудових народніх мас» (с. XXXI).

Велике новоутворення у плані економічної класи це катедра теорії кооперації. Дарма, що кооперація повстала не так давно, вона уже й тепер «стала господарським рухом грандіозних розмірів та й обіщує стати ще більшим у близькому майбутньому. Зокрема на Україні (як і в Росії) коопе-

рація з'являється майже самотнім великим народнім рухом, що бистро зростає з року на рік»... «В Росії й на Україні теорія кооперації, без сумніву, далеко більше притягає до себе уваги дослідників і вчених, ніж на Заході. На Заході не можна вказати ні одного відомого вченого, який би присвятив себе дослідженню кооперації... Навпаки, в Росії й на Україні можна навести цілу низку йменнів авторитетних вчених, що досліджують кооперативний рух» (с. XXXI–XXXII)*⁴.

Для двох описуючих економічних наук заведено катедру історії господарства взагалі і катедру історії господарства та господарської географії України зокрема. Остання повинна зайняти чільне місце серед кафедр, присвячених українознавству, тим більше, що саме тут загальна господарська теорія повинна знайти собі пристосування до практичних вимог господарського життя України (с. XXXII).

При економічній класі, на думку М. І. Туган-Барановського, який писав оцю «Записку», слід утворити два Інститути: 1) для виучування економічної кон'юнктури (при кафедрі теоретичної економії) та 2) для статистичного виучування людности України (при кафедрі статистики). Значення другого з них ясно само по собі, що-ж до першого – завдання його такі. «Більшість господарських явищ тісно сполучені поміж собою. Коливання їх можна порівняти до коливань погоди. Систематичне виучування цих коливань у широкому масштабі повинно дати вельми цінний та повчальний матеріал для з'ясування господарських закономірностей». «Інститут для виучування економічної кон'юнктури» являється начеб-то економічною обсерваторією, яка ставить собі завданням реєструвати зміни економічної кон'юнктури, відмічати всі коливання економічних кривих й опісля, після відповідної наукової аналізи, використовувати цей статичний матеріал для цілей наукового узагальнення й предвиджування. У Франції й Америці вже існують такі інститути» (с. XXX).

Окрім двох інститутів випадало б утворити ще дві Постійні Комісії з музеями при них: 3) Комісію для виучування соціального становища людности з Соціальним музеєм при ній та 4) Комісію для виучування народн[ь]ого господарства України з Музеєм народн[ь]ого господарства України. В останньому мають бути зібрані зразки виробів народного господарства України; окремий відділ слід присвятити народній промисловості: кустарній і ремесничій. Перший Статут Академії*⁵ злив 1[-у] і 4[-у] інституції в одну.

Згідно з загальним напрямком наукової праці Академії, юридична класа Відділу розроблює не стільки юриспруденцію, оскільки доктрину; не

стільки техніку та практику права, скільки його теорію й історію. Цим визначається кількість і характер катедр її. Всіх катедр налічено було 9:

1) Катедра філософії права – необхідна тому, що всі юристи визнають і розроблюють загальну теорію права. Вона оживить розроблення методології правознавства і буде живим зв'язком між юридичними дисциплінами та іншими науками. 2) Порівняльна історія права – необхідна через свій метод і тому що є величезний, але мало науково розроблений, матеріал. 3–4) Західньо-руське й українське право та слов'янське законодавство не потребують спеціального оправдання. 5) Українське звичаєве право настільки-ж істотно необхідно для юридичної класи, як катедра народної словесности для Відділу історично-філологічних наук. Тут розроблюватиметься, так сказати-б, юридичний фольклор, як в його сучасному, так, особливо, в минулому. Щоб організувати колективну працю в цьому напрямі та керувати нею, треба закласти окрему Постійну Комісію для вивчення українського звичаєвого права. 6) Державне, адміністративне й міжнародне право повинно на перший план висунути складні й важкі питання науки про державні теорії управління й адміністративних актів, принципи міжнародних зносин, то-що. 7) Катедра кримінології обіймає також низку «сумезних дисциплін – тюремознавство, уголовну антропологію, політику, то-що, з низкою цілковито нових проблем. Широко поставлене наукове розроблення кримінології, правдоподібно, викличе необхідність організувати окремі допоміжні установи й планове співробітництво на місцях». 8) Катедра цивільного права й цивільної політики має на меті розроблювати не так догматику і казуїстику діючого права, як порівнюючи ще дуже слабо в нас розроблену цивілістичну доктрину. Спеціальне виділення цивільної політики ставить перед академіками, що займатимуть цю катедру, завдання – досліджувати цивільне право не тільки як закінчену формальну систему логічних понять, але-ж ще й у живих взаємовідносинах з суспільним, зокрема економічним оточенням. Як і катедра кримінології, катедра ця обіймає цілий цикл наук, які почасти вже давно встановилися, а почасти тільки формуються: римське право, торговельне, промислове, робітниче, то-що». 9) «Катедра церковного права далеко не являється зайвою, якщо мати на оці історичну роль церкви взагалі, а на Україні особливо» (с. XXXIV). Перший Статут Академії включає всі оці катедри і додає ще одну Постійну Комісію, а саме для вивчення західньо-руського та українського права.

Це є перша спроба організувати в такому розгорнутому виді студіювання соціально-економічних наук. Соціальні науки в Союзній та по інших академіях представлені лише окремими катедрами. Тільки Académie

des Sciences Morales [et politiques] у Парижі та мабуть по часті British Academie в Лондоні^{*6} наближаються в певній мірі до ладу Всеукраїнської Академії Наук.

При заснуванні Академії до складу III Відділу увійшли 4 академики: М. І. Туган-Барановський (теоретична економія), В. А. Косинський (економія сільського господарства), Ф. В. Тарановський (порівняльна історія права) і О. І. Левицький (звичаєве право України)^{*7}. Перше організаційне засідання її відбулося 27 листопада 1918 р. 31 січня 1919 р. на посаду директора Демографічного Інституту з правами академіка III Відділу обрано проф. М. В. Птуху. За голову Відділу був Туган-Барановський, за секретаря Левицький. Недовго – всього півтора місяці – працював Відділ у повному складі. В. Косинський через хворість припинив свою академічну діяльність, а М. Туган-Барановський помер 21 січня. Втрата остан[н]ього була особливо тяжка. З нього був духовний провідник та організатор Відділу. Завдяки виключно його замислам, науковому досвідові та організаторській енергії закладено було спеціальні установи для виучування соціально-економічного життя України. Відділ, керування яким перейшло до Ф. Тарановського, став дбати про негайне поширення свого складу. На катедру державного, адміністративного й міжнародного права в січні обрано було проф. Б. О. Кістяковського^{*8}, який одразу приступив до роботи. Не доведено було до кінця вибори проф. Дінського університету О. О. Малиновського^{*9} на катедру історії західньо-руського права, через брак зносин. У травні обрано проф. К. Г. Воблого на катедру торгу й промисловости, а в червні на катедру статистики – проф. Р. М. Орженцького, що приїхав до Києва в серпні^{*10}. Але вже влітку виїхав в командировання Ф. В. Тарановський, що брав чималу участь в організаційній роботі. Через деякий час виїхали також академики К. Г. Воблий і Б. О. Кістяковський; останній помер 29 квітня 1920 р. в Катеринодарі. Таким чином найвідповідальнішу працю по Відділу в 1919 р. увесь час несли 3, рідко 4 академики.

1919 р. – це був найтяжчий рік для Академії. Зовнішні умовини життя були такі, що наукова праця більш була подвигом, ніж звичайним для вченої людини ділом. Лише один академик з первісного складу – О. Левицький працював увесь рік. На 1 січня 1920 р. перебували у Києві ще два члени Відділу, а саме Р. Орженцький і М. Птуха.

Не вважаючи на такі несприятливі об'єктивні й особисті умови, III Відділ виявив не аби-яку енергію й проробив величезну роботу. За рік відбулося 28 засідань, де обмірковувано й вирішувано всі важливі питання, що виникли були в життю Відділу. Були зорганізовані й увесь рік

працювали 2 Інститути – Економічної Кон’юнктури й Демографічний – та 3 Постійні Комісії: соціального руху, звичаєвого права й історії західно-руського права. Про їхню роботу подано буде відомості нижче. Зміна керівників установ, звичайно, не могла не відбитися негативно на праці, були в ній перебої, дещо з зробленого не доведено до краю. Проте наукове піднесення панувало над усіма. Мріяли об’єднати й зорганізувати наукову роботу на Україні, вживали для цього усіх заходів. Хоч як це парадоксально, та 1919 р. найбільш наближається до першого Статуту з того боку, що академики й інші співробітники віддавалися роботі в Академії, як справі свого життя. Були часи, коли самому існуванню Академії загрожувала небезпека, не було ніяких матеріальних і психічних умов для наукової праці, проте вона провадилась з великим захопленням. Всі тоді вірили, що тяжкі часи швидко минуть і Академія станеться тим, про що говорить її Статут, а для такої великої мети можна працювати і в голоді, і в холоді. З другого боку всі співробітники III Відділу працювали так ще й через те, що в святій і чистій науковій роботі знаходили вони собі задоволення і спокій серед бурхливого соціального життя. Вже в середині 1919 р. скупчилися коло Відділу понад 50 осіб, котрі брали активну участь в його працях.

Не легкий для Відділу був і 1920 р. В лютому обрано було М. Птуху на позаштатного академіка по кафедрі статистики, а незабаром і Р. Орженцький перейшов на кафедру теоретичної економії. Перше півріччя працювали усього 3 академики і лише в липні на кафедру західно-руського та українського права обрано проф. М. П. Василенка^{*11}. За голову Відділу був О. Левицький, за секретаря М. Птуха (з 15 лютого). Одбулося за рік 22 засідання.

І матеріальні, і психічні умови існування аж надто були тяжкі. Писалося безліч усяких сміт, обрахунків, пояснюючих до них записок і т. и., платні-ж власне, співробітникам не виплачувалось зовсім, на паливо вирубались акації з академічного садку. А робота усе-ж таки йшла. Почасти ті-ж самі люди, почасти й інші, увесь вільний час і усю свою душу вкладали в наукову працю в Академії. Досвід показав, що провадити організовану систематичну роботу за тих умов часто було неможливо. Праця в окремих комісіях часом підупадала, мінявся темп роботи, почасти й самий характер її. В 1920 р., з ініціативи Р. Орженцького, Відділ робить спробу піднести наукову роботу в Києві за допомогою організації наукових товариств. Закладається попереду товариство економістів, згодом правниче^{*12}. Проводити в них працю значно легше, ніж в інституціях, які мають на меті систе-

матичне студіювання за певною програмою. Товариства ці виявили себе надзвичайно життєздатними. Матеріально і морально тяжкий 1920 р. пройшов для Відділу під прапором великої організаційної роботи, розшукування нових шляхів, придатних для тих часів. Хоч як це було тяжко для 3–4 академиків, вони все-ж таки винесли на своїх плечах всі старі установи Відділу та ще два товариства. І в 1920 р. не зменшилося наукове піднесення співробітників III Відділу, не втратили вони ще віри в те, що тяжкі часи для Академії незабаром минуть.

1921 р. не вніс змін в склад Відділу. Спроби обрати деяких видатних економістів і правників не мали успіху – як і в 1920 р. ніхто не забажав переїхати до Києва й поділити з нами нашу долю. В першій половині року були в наявності 4 старі академики, влітку О. Левицький виїхав на Полтавщину, та повернувся із Криму К. Воблий. Керування Відділом перейшло до Р. Орженцького. 1921 р. вніс перелом з життя Відділу. Втрачено віру в те, що стан Академії незабаром покращає і тому треба було підвести підсумки попередній роботі, консолідувати працю й сконцентрувати сили на тих інституціях і завданнях, котрі давали б максимум корисних наслідків за тодішніх умов. Відділ поволі ліквідує Комісію соціального руху, бюджетну й Інститут економічної кон'юнктури. Правильна постановка цих інституцій вимагає багатьох технічних і науково-технічних співробітників та чимало коштів, чого не можна було мати. Довелося значно реорганізувати всю роботу Відділу. До краю розвалилася в Києві вища школа, всі, хто мав живу наукову душу, так чи інакше став працювати в Академії, і коло неї остаточно скупчилися всі наукові сили Києва. Розвал вищої школи вніс і ще одну новину. Ніде було працювати науково не то готовим вченим, ба й молоді. З ініціативи Р. Орженцького відкрито при Відділі статистико-економічний семінар, а через деякий час цивілістичний та звичаєвого права України. Захтівши ще більш піднести темп наукової роботи, дати нові стимули для праці в абсолютно несприятливих зовнішніх умовах, Відділ влаштовує, з ініціативи Р. Орженцького закриті наукові засідання, куди запрошує тільки тих вчених, що вони могли бути корисні для освітлення певного питання.

З початку 1922 р. активну працю в III Відділі провадили 4 академики: М. Василенко, К. Воблий, Р. Орженцький і М. Птуха. О. Левицький з літа 1921 р. перебував на Полтавщині, де й помер 9 травня 1922 р. У березні на катедру філософії права обрано проф. О. М. Гілярова^{*13}. У зв'язку з тим, що життя Відділу ввійшло в більш-менш стале річище, зменшилася кількість засідань, їх одбулося всього 17; з них 2 для заслухання наукових доповідів членів Відділу: К. Воблого «Економічні зносини Польщі,

України та Росії» і М. Птухи «Перші таблиці смертності для України». Обов'язки голови Відділу виконував Р. Орженцький до свого від'їзду в середині грудня, коли на голову обрано М. П. Василенка; секретарем був М. Птуха.

Уже з січня місяця робота Відділу стала підупадати – відома зробилась постанова Влади про вкорочення штатів Академії. Що-правда, дуже мало, й нерегулярно дотого-ж, здобували платню співробітники Академії вже перед тим, та де-що все-таки мали. 27 лютого 1922 року Управа Академії, виконуючи постанову Колегії Наркомоса від 18 лютого про обов'язкове вкорочення штатів Академії Наук до мінімуму і касуючи чимало установ усіх трьох відділів перевела операцію і над III Відділом: вкорочено було число його штатних співробітників з 42 до 7. Президія Академії, що мусіла виконати вкорочення, керувалася між иншим отим правилом, щоб викреслювати ті інституції, котрі повинні були увійти до дослідчих кафедр. Що закладено було таку кафедру і для економії, то викреслено й чисто всіх економістів. Влада через якийсь час закрила цю кафедру, кількість же посад на III Відділі не збільшилась^{*14}. Залишився штат із 6 наукових співробітників (окрім бібліотекаря) і тому Відділ повинен був ще раз переглянути свій попередній досвід та реорганізувати роботу так, як допускали це обставини. Закрилися зовсім Комісії соціального руху й бюджетна, в також Інститут економічної кон'юнктури; Демографічний Інститут переходить більш до монографічного оброблення тих питань, що ними цікавляться його співробітники. Зменшується темп роботи й по инших Комісіях. Самі Наукові Товариства та Семінари працюють більш-менш по-старому. Якщо протягом 1922 р. Відділ зробив чимало, то причини цього ті самі, що й передніше: наявність людей, котрі бажають науково працювати, і вплив ідейного фактора – приналежности до Академії наук – на їхню психологію та працездатність.

1923 р. не вніс великих змін в наукове життя Відділу. Склад його вже в середині грудня 1922 р. зійшов до 4 академиків. 25 травня на академіка по кафедрі цивільного права обрано було проф. О. М. Гуляєва^{*15}, але того самого дня, правда не в Києві, помер Р. Орженцький. Гаряче взявся за роботу О. Гуляєв, багато сподівався од нього Відділ в справі налагодження своєї правничої класи, та недовго попрацював він – усього 6 місяців – і помер 27 листопаду. Залишилися знову 4 академики: Голова Відділу М. Василенко, секретар М. Птуха та члени – К. Воблій і О. Гіляров. Наукова діяльність правничих Комісій ішла, як і раніш, шляхом розроблення спеціальних тем, причому Комісія звичаєвого права, скупчивши за 4 попередні роки багато матеріалів, поставила вже питання про їх система-

тичну розробку за певною програмою. Статистико-економічний семінар за від'їздом Р. Орженцького закотився, та розгорнув свою діяльність новий семінар для виучування суспільного життя, що його заснував акад. О. Гіляров.

І рік 1924 не вніс скільки-небудь значних змін в життя Відділу. До складу його, як основне робоче ядро, входили ті ж 4 академіка та 7 штатних співробітників. На цей рік припадає перша спроба знову поширити роботу. Укладаючи науково-операційний план своєї діяльності Відділ постановив: «Беручи на увагу стан наявних наукових сил у Києві, признати можливим і бажаним: 1) заснувати при Відділі: а) Інститут для виучування наукової організації праці і б) Інститут для виучування радянського права; 2) поновити діяльність Інституту для виучування економічної кон'юнктури і народного господарства України. Скласти для них операційні плани й обрахунки й подати через Спільне Зібрання Академії Наук на затвердження Наукового Комітету Наркомосвіти» (протокол од 7.III – ч[исло] 102, § 754)*¹⁶. Клопотання Відділу не увінчалось успіхом, – Наркомос не заніс до штатів Академії цих 3 нових установ.

Року 1925 Відділ ужив усіх можливих заходів, щоб поширити й поглибити свою роботу. Уже в січні місяці обговорено було кандидатів в академіки та члени-кореспонденти (див. прот[окол] ч[исло] 105, § 678). В лютому обрано було таких нових академіків: В. Ф. Левитського (катедра історії народного господарства), В. М. Гордона (цивільне право) і О. О. Малиновського (звичаєве право України); в травні ж проф. Л. М. Яснопольського (фінансова наука). В лютому проф. С. Ю. Семковського обрано на члена-кореспондента по катедрі соціології, а в грудні проф. М. О. Максимейка – по катедрі історії західньо-руського й українського права*¹⁷. З 4 новообраних академіків тільки-но Л. М. Яснопольського, що жив у Києві, заведено було до штату. Бажаючи, аби й позаштатні члени брали систематичну участь в роботі Відділу, піднесено було клопотання про заведення до бюджету Академії на 1925/26 рік коштів для періодичних приїздів їх до Києва – раз на місяць (прот[окол] ч[исло] 116, § 852).

Неоднократні клопотання Відділу про поширення складу штатних наукових співробітників і в р[оку] 1926 не увінчались успіхом. Число їх так і залишилось мізерно малим (7). Відділ знову завів до проекту свого бюджету на 1925/26 рік деякі нові установи, а саме: 2 інститути (для виучування народного господарства України і для виучування радянського права) і 3 семінари (народного господарства України, фінансів і статистичний) (прот[окол] ч[исло] 116 од 2.VII, § 854). Акад. К. Г. Воблий в жовтні 1925 р. розпочав роботу в семінарі для виучування народного госпо-

дарства України. 1925 р. приніс тільки деяке покращення в виявленні наукової діяльності зовні – за рік пощастило надрукувати кілька праць.

1926 р. вносить деякий перелом в наукове життя Відділу. Число штатних академиків з обранням Л. М. Яснопольського і за переведенням його до штату та переїздом до Києва О. О. Малиновського зростає до 6. 3 січня помер академик В. М. Гордон; у жовтні проф. В. Е. Грабаря^{*18} обрано Відділом академиком по кафедрі міжнародного права. Число штатних наукових співробітників з 1 липня збільшується на 2 посади і доходить до 9.

Сумний досвід показав, що спроби Відділу завести ту чи ту нову установу до штатів Академії Наук успіху не мали. Вирішено було все-таки деяку працю з'організувати, не чекаючи на матеріальні засоби. В середині березня під головуванням акад. Л. М. Яснопольського засновано було Фінансову Комісію, що розпочала працю без будь-якої штатної посади. В січні знову до Відділу приєдналась Правничо-Термінологічна Комісія, яку в 1919 р.^{*19} Відділ передав був до Історично-Філологічного відділу. Збільшилися науково операційні кошти на оплату деякої наукової праці, головне ж науково-технічної праці позаштатного персоналу. Велику вагу мали для систематичної наукової діяльності асигнування 1 400 крб. на командировання в межах Союзу. Ці командировання дали нарешті можливість одним співробітникам закінчити свої розвідки, а другим – збирати матеріали, що без них не може [йти]^{*20} навіть сама праця установи (стаціонарні дослідження звичаєвого права, вибірки з архівних та друкованих джерел статистичних відомостей, то-що). Вперше також в 1926 р. відпущено було більш-менш значні кошти на купівлю книжок та випуску журналів. В зв'язку з цим, а також з загальним покращенням стану наукових робітників та збільшеними можливостями друку Академії, значно поширилась видавнича діяльність Відділу.

В 1927 р. Відділ знов ужив всіх можливих заходів, аби поширити й поглибити свою працю. В квітні проф. С. С. Дністрянського обрано було академиком по кафедрі цивільного права, а в травні проф. С. І. Солнцева – по кафедрі теоретичної економіки^{*21}. Всі зусилля поширити склад молодших наукових співробітників не увінчались успіхом, – їх так і залишилось 9, однак пощастило притягти до академічної роботи ще нові значні кадри безплатних наукових робітників. Укладаючи науково-операційні плани на 1927–[19]28 [р]р., Відділ знову вносить теж і нові установи. Проте за прикладом минулого року вирішено було, не чекаючи на штатні можливості, уже в квітні закласти при Відділі й відкрити діяльність 3 нових Комісій: 1) соціологічної під головуванням члена-кореспондента С. Ю. Семковського, 2) для вивчення народного господарства України під головуван-

ням акад. К. Г. Воблого й 3) радянського права під головуванням проф. А. Е. Кристера*²². Відділу пощастило в р[оці] 1927 ще більше розгорнути свою видавничу діяльність. Поглибленню роботи сприяло й те, що знову, як і в р[оці] 1926, були кошти на внутрішні командировання.

З 1 січня 1928 р. Відділ нараховує вже 12 штатних молодших наукових співробітників. Без жодного співробітника залишаються 2 комісії, 2 семінари та 2 наукові товариства. Відділ має далеко недостатнє число їх по всіх своїх установах (1–2), так що робота в значній мірі переводиться силами позаштатних співробітників і до того безплатно. Надія значно поширити склад активних членів Відділу не здійснилася. Акад. С. С. Дністрянський (Прага) через стан своєї наукової роботи не має змоги переїхати до Києва, а В. В. Грабаря і С. І. Солнцева НКО поки що не затвердив на посаді академіка.

За 10 років померло кілька видатних наукових співробітників та 6 академиків: 1) М. І. Туган-Барановський (22.I.1919), 2) Б. О. Кістяковський (29.IV.1920), 3) О. І. Левицький (9.V.1928), 4) Р. М. Орженцький (25.V.1923), 5) О. М. Гуляєв (27.XI.192[3]) і 6) В. М. Гордон (3.I.1926). Через смерть керівників та організаторів наукової роботи виникали перебої в праці тої чи тої установи, зменшувався темп роботи, або вона зовсім припиняла своє існування. Поруч з причинами характеру загального, що більш-менш однаково впливали на всю Академію, цей чинник найбільш одбився саме на діяльності III Відділу. Друга своєрідність – це мізерне, навіть у порівнянні з іншими Відділами, число молодших штатних наукових співробітників. В р[оках] 1922–1926 (до 1.VII) їх було 7, потім до 1 січня р[оку] 1928 – 9, нині ж 12. Так само непропорційно малі науково-операційні кошти Відділу, за рахунок яких переводиться науково-технічна праця. Тільки-но кошти на командировання, які Академія має, починаючи з р[оку] 1926, розподілялись в такий спосіб, що III Відділ здобував 20%, 1928–[19]29 бюджетовий рік ніби-то приніс перелом в цьому відношенню. Рада Академії ухвалила процентовий розподіл коштів на утримання штатних молодших наукових співробітників, науково-операційних на устаткування й командировання. За першим проектом це було 20% відповідної частини бюджету Академії, потім 17,5, нині ж 15. Як ні як і такі кошти, при бюджеті в 1 000 000 крб., дозволять поставити роботу Відділу на більш певний матеріальний ґрунт, ніж це було досі.

Таким чином до складу Відділу на 1 січня 1929 р. належать 6 штатних академиків, що перебувають у Києві, 2 позаштатних, 2 члена-кореспондента, 12 штатних наукових співробітників, 1 бібліотекарша та, не рахуючи членів наукових товариств, біля 100 позаштатних співробітників. Від-

діл має такі установи: 1 інститут, 6 постійних комісій, 2 семінари, 2 наукових товариства та бібліотеку. Головою Відділу перебуває акад. М. П. Василенко, секретарем акад. М. В. Птуха.

Суто-наукову роботу провадять установи Відділу, академики та наукові співробітники.

II. Праця академіків та членів-кореспондентів Відділу

1. Акад. М. П. Василенко (катедра західньо-руського та українського права) обран Відділом в липні 1920 р. Голова Відділу, був президентом Академії з 18 липня 1921 р. до 27 лютого 1922 р. Голова Комісії для виучування західньо-руського права та Історичного Товариства Нестора Літописця, редактор видань Відділу, член Археографічної Комісії, Всеукраїнського Археологічного Комітету та Товариства Правників.

Працював переважно над дослідями по історії права України, частину яких надруковано. Виготовив до друку випуск 1 великої роботи: «Історія виучування західньо-руського та українського права»; працює нині над випусками 2 та 3 цієї роботи.

Надрукував:^{*23}

1) *Академік Богдан Олександрович Кістяковський († 16/29 квітня 1920 року) : [некролог та оцінка діяльності] // Зап. Соціал.-екон. відділу УАН. 1923. Т. 1. С. VIII—XLI;*

2) *Академік Орест Іванович Левицький († 9 травня (26 квітня) 1922 р.) // Там само. С. XLVI—XCVIII, (окр. відбитка – Київ, 1923. 52 с.);*

3) *Кременецький ліцей і університет св. Володимира: Іст.-юрид. розвідка // Там само. С. 151–199;*

4) *Киевские контракты (1798–1917): Ист. справка // Киевская контрактная ярмарка 1923 года : (15 февраля – 15 марта) : проспект-справочник. Прошлое контрактной ярмарки. Киев, 1923. С. 3–29, (окр. відбитка – Киев, 1923. 34 с.);*

5) *Як скасовано Литовського Статуту // Зап. Соц.-екон. від. УАН. 1926. Т. 2/3. С. 232–316, (окр. відбитка. Київ, 1926. [3], 85 с.);*

6) *Наукова діяльність Івана Михайловича Каманіна // Там само. С. 54–64;*

7) *Павло Полуботок. В двістілітню річницю його смерті (29. XII. 1724 р.) : розвідка // Україна. 1925. Кн. 6. С. 80–108;*

8) *[Рец. на:] Грушевський М. Історія України-Русі. Київ; Відень, 1922. Т. 8. Ч. 1/3 // Україна. 1925. Кн. 5. С. 151–158;*

9) *Передмова // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права / за ред. голови коміс. акад. М. П. Василенка. Київ, 1925. Вип. 1. С. III–IX;*

10) *Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття // Зап. наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові. 1925. Т. 138/140. С. 105–130, (окр. відбитка. – Львів, 1925. 26 с.);*

11) *Передмова // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права / за ред. голови коміс. акад. М. П. Василенка. Київ, 1926. Вип. 2. С. III–VII;*

12) [Рец. на:] Лотоцький О. Свиток Ярославль // *Наук. ювіл. збірник українського університету в Празі, присвячений президентові Чесько-Словацької Республіки проф., д-ру Т. Г. Масарикові для вшанування роковин його народження. Прага, 1925. Ч. 1. С. 118–138 // Там само. С. 282–283;*

13) [Рец. на:] Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudź, jako cześci składowe Wielkiego księstwa Litewskiego // *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wyd. Historyczno-filozoficzny. Ser. II. T. 34 (59). Kraków, 1916. S. 214–254 // Там само. С. 283–284;*

14) [Рец. на:] Дружчыц В. Палажэньне Літоўска-Беларускай дзяржавы пасле Люблінскай вуніі // *Працы Беларускага Дзяржаўнага ўніверсітету ў Менску. 1925. № 6/7. С. 216–251 // Там само. С. 284–288;*

15) *Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Укр. археогр. зб. Київ, 1926. Т. 1. С. 50–164, (окр. відбитка – Київ, 1927. 3, 115 с.);*

16) *Неприємності через етнографію // Етногр. вісн. / ВУАН, Етногр. коміс. 1927. Кн. 3. С. 145–147;*

17) *Передмова // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права / за ред. голови коміс. акад. М. П. Василенка. Київ, 1927. Вип. 3. С. III–VI;*

18) *Пам'яті Івана Мартиновича Балінського // Там само. Київ, 1927. Вип. 3. С. XV–XXVII;*

19) [Рец. на:] Ehrenkreutz Stefan. Uwagi nad rozdziałem VII-ym Statutu Litewskiego [Trzeciego]. Відб. з правнич. часопису «Rocznik Prawniczy Wileński» [Wilno, 1925. Т. 1. S. 233–245]. 19 с. // Там само. С. 443–444;

20) [Рец. на:] Ehrenkreutz Stefan. Ustawa «o ważności zapisów» a praktyka sądowa litewska. Відб. з «Księga pamiątkowej ku czci Oswalda Balzera». 12 с. [Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera. Lwów, 1924. Т. 1. S. 243–254] // Там само. С. 444–445;

21) [Рец. на:] Чубатий М. Про правне становище церкви в козацькій державі. Відб. з: *Богословія. [Львів, 1925. Т. III, кн. 1/4]. С. 19–53, 181–203 // Там само. С. 461–463.*

22) *Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618–1648)* // *Чернігів і Північне Лівобережжя : Огляди, розвідки, матеріали*. Київ: Держвидав України, 1928. С. 290–300;

23) *Конституция Филиппа Орлика* // *Уч. зап. Ин-та истории Рос. Ассоц. науч.-исслед. институтов обществ. наук (РАНИОН)*. Москва, 1929. Т. 4 : [Сб. в честь 35-летия научной и литературной деятельности Д.М. Петрушевского, ч. 2]. С. 153–171;

24) *Територія України XVII в.: розвідка з історії права* // *Юбіл. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія : З нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності*. Київ: З друкарні УАН, 1927. [Т. 1]. С. 112–132. (Зб. Іст.-філол. від. УАН; № 51);

25) *Передмова* // *Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права / за ред. голови коміс. акад. М. П. Василенка*. Київ, 1928. Вип. 4 : *Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв.* С. V–IX;

26) *Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902) : матеріали до його біографії* // *Україна*. 1927. Кн. 4. С. 18–82;

27) *«Права, по которым судится малороссийский народ» як джерело до історії державного права України XVIII в.* // *Юбіл. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського. З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наук. діяльності*. Київ, 1928. [Т.] 1. С. 245–252;

28) *Матеріали до історії українського права*. Київ: З друкарні ВУАН, 1929. Т. I. LXIV, 336, [2] с. (Зб. Соц.-екон. від. ВУАН; № 11).

Редагував т.т. I–VI «Записок Соціально-Економічного Відділу» та вип. I–VI «Праць Комісії для виучування західно-руського та українського права.

2. Акад. К. Г. Воблій (катедра економії торгу та промисловости) обран Відділом на академіка в травні 1919 р. Віце-президент Академії; виконував обов'язки Голови Відділу. Голова Комісії для виучування народного господарства України, такого ж Семінару і Товариства Економістів при ВУАН, заступник керівника науково-дослідної катедри кооперації, професор прикладної економії та статистики Інституту Народного Господарства й Кооперативного Інституту. Брав участь у різних з'їздах, нарадах та конференціях.

Надрукував:^{*24}

1) *Кооперация, как источник статистического познания общества* // *Бюл. Центросоюза. Симферополь*, 1920. № 2. С. 1–6; № 3. С. 5–8;

2) *Внешняя торговля и сельскохозяйственная кооперация* // *Вестн. Таврич. агентуры Сельскосоюза*. 1920. № 1. С. 22–26;

- 3) *Найближчі завдання кооперації в кустарній промисловості* // Бюл. Київ. союзу кооп. установ Губсоюзу [кол.] Дніпросоюзу. 1921. № 14. С. 1–4;
- 4) *Кооперування цукрової промисловості* // Там само. 1921. № 16/17. С. 5–9;
- 5) *Про райони Київщини* // Экон. бюл. Киев. конторы Укрвнешторга. 1922. № 14/15. С. 14–19;
- 6) *Польша, как экспортный и импортный рынок для Украины* // Там само. 1922. № 16/17. С. 10–13;
- 7) *О роли кооперации в деле восстановления свеклосахарной промышленности* // Вісник цукрової промисловості. Київ, 1921. № 10/12. С. 7–14;
- 8) *Овцеводство на Украине* // Шерстяное дело. Москва, 1923. № 7/8. С. 83–94;
- 9) *Перспективы вывоза шерсти в Польшу* // Шерстяное дело. Москва, 1923. № 5. С. 26–30;
- 10) *Польская каменноугольная промышленность* // Хоз-во Донбаса. Харьков, 1923. № 32/33. С. 47–53;
- 11) *Экспорт из Украины в Польшу руды и чугуна* // Вестн. внешн. торговли Украины. Харьков, 1923. № 10. С. 5/7; № 11. С. 3–6;
- 12) *Академік Михайло Іванович Туган-Барановський († 22 січня 1919 року)* // Зап. Соц.-екон. від. УАН. 1923. Т. 1. С. III–VII;
- 13) *Борьба Москвы и Лодзи за текстильные рынки* // Вестн. внешн. торговли Украины. Харьков, 1923. № 16. С. 2–4; № 17. С. 1–3;
- 14) *Проблема хлебного экспорта на Украине* // Вестн. пром-сти, торговли и транспорта. Москва, 1923. № 5. С. 36–50;
- 15) *Страховая монополия в Польше* // Вестн. гос. страхования. 1923. № 9/10. С. 37–41;
- 16) *Проблема кооперирования в свеклосахарной промышленности* // Хоз-во Донбасса. 1923. № 36/37. С. 97–103;
- 17) *Влияние мировой войны на брачность, рождаемость и смертность* // Знание. Харьков, 1923. № 6. С. 5–9, табл.;
- 18) *Экспорт муки из Украины* // Хозяйство Украины: еженед. экон. журнал: орган ВСНХ УССР. Харьков, 1923. № 5. Стлб. 1–4;
- 19) *Торговые взаимоотношения России и Украины с Польшей* // Вестн. пром-сти, торговли и транспорта. Москва, 1923. № 4. С. 112–123;
- 20) *К вопросу о методах биржевых котировок* // Вестн. пром-сти, торговли и транспорта. Москва, 1923. № 7/8. С. 58–65;

- 21) *Контрактовая ярмарка [1923 г. в Киеве] // Там само. 1923. № 9/10. С. 137–141;*
- 22) *Кооперация в свеклосахарной промышленности // Вестн. сахар. пром-сти / Вісн. цукр. пром-сті. Киев, 1923. № 11/12. С. 79–93;*
- 23) *Торговля на Киевищине // Местн. хоз-во. Киев, 1923. № 3 (21). С. 87–117, 33 табл.;*
- 24) *О заработках сельского населения от извоза в Киевской губернии // Вестн. пром-сти, торговли и транспорта. Москва, 1924. № 1/2. С. 120;*
- 25) *К вопросу о плантаторском сахаре // Вестн. сахар. пром-сти / Вісн. цукр. пром-сті. Киев, 1924. № 1/2. С. 99–14;*
- 26) *Киевская [Контрактовая] ярмарка в ряду других советских ярмарок // Справочник-путеводитель по ярмарке. Киев, 1924. С. 5–17;*
- 27) *Мировое сельское хозяйство в 1923 г. // Хоз-во Украины. Харьков, 1924. № 16/17. С. 47–50;*
- 28) *Площадь и сбор свеклы в отдельных странах за 1923 г. // Вестн. сахар. пром-сти / Вісн. цукр. пром-сті. Киев, 1924. № 1/2. С. 131–182;*
- 29) *К характеристике положения торговли в Киевской губернии в 1922–1923 гг. // Вестн. пром-сти, торговли и транспорта. Москва, 1924. № 3. С. 122–131;*
- 30) *Польський текстильний ринок (1903 р. – 1908 р. – 1913 р.) // Зап. Соц.-екон. від. УАН. 1923. Т. 1. С. 63–106; і окремо : Київ, 1924. 46 с.;*
- 31) *К вопросу о подъеме товарных цен в отдельных странах // Промышленность Украины. Харьков, 1924. № 21. С. 17–19;*
- 32) *Ярмарки СССР // Вестн. пром-сти, торговли и транспорта. Москва, 1924. № 6/7. С. 125–131;*
- 33) *Хлебные излишки в Киевской губернии в довоенное и настоящее время // Мест. хоз-во. Киев, 1924. № 10 (28). С. 3–10;*
- 34) *Хлебозаготовительная кампания на Киевищине в 1923–24 г. // Там само. С. 11–19;*
- 35) *Биржи в прошлом (на Западе и в России) и их современная роль в советском хозяйстве // Биржи и рынки / Изд. Бюро съездов биржевой торговли СССР. Москва, 1924. С. 200–218;*
- 36) *Металлургическая промышленность Украины // Экон. обозрение. Москва, 1924. № 13. С. 51–61;*
- 37) *Производительные силы Украины // Техника, экономика и право: Науч. зап. Киев. ин-та народ. хозяйства. Киев, 1924. № 4/5. С. 126–149;*

- 38) *Торговля Польши с Россией и Украиной : (Стат.-экон. исслед.) / К. Г. Воблий, М. Г. Новинський // Техника, экономика и право: Науч. зап. Киев. ин-та народ. хозяйства. Киев, 1924. № 2. С. 27–73; № 3. С. 3–38;*
- 39) *Киевская товарная биржа в 1923–24 г. // Хоз-во Украины. Харьков, 1924. № 2. С. 127–135;*
- 40) *Производительность труда в текстильной промышленности Польши и Соединенных Штатов // Изв. текстил. пром-сти и торговли / Орган Всесоюзного текстил. синдиката. Москва, 1925. № 1. С. 4–5;*
- 41) *Движение протестов векселей в Киеве за 1923–24 гг. и первый квартал 1924–25 гг. // Мест. хоз-во. Киев, 1925. № 8. С. 66–85, табл.;*
- 42) *Економічний стан України, її багатства підземні й наземні // Вся Україна, в адресах на 1925 рік : Календар-справочник. Київ, 1924. С. 117–134;*
- 43) *Арендная плата и кредит в частной торговле // Вестн. пром-сти торговли и транспорта. Москва, 1925. № 6. С. 97–100;*
- 44) *О размерах торговых оборотов Киевицины за 1923–24 г. // Товарные рынки Киевского района. Киев, 1925. Вып. 1/4. С. 5–16;*
- 45) *За ред. акад. К. Г. Воблого: Товарные рынки Киевского района / под ред. К. Воблого, И. Давидзона и И. Каганова. Вып. 1/4: Рынки : лесной, кожевенный, бумажный и металлический. [Киев] : Изд. Киев. товар. биржи, 1925. 370, [2] с.; Вып. 5: П. Н. Козеренко. Хлебная торговля. Киев : Изд. Киев. товар. биржи, 1925. 110 с.;*
- 46) *О торговых оборотах Киевицины // Местн. пром-сть и торговля / орган ВСНХ РСФСР. Москва, 1925. № 11/12. С. 157–163;*
- 47) *О биржевой статистике // Биржевой вестн. Харьков, 1925. № 3. С. 7–9;*
- 48) *О современной биржевой сети // Биржевой вестн. Харьков, 1926. № 5. С. 9–10;*
- 49) *Перспективи хлібного ринку на Київщині // Селян. кредит. Київ, 1925. № 2. С. 11–15;*
- 50) *Обороты с сахаром на Киевской товарной бирже за 1924/1925 г. // Бюл. Сахаротреста. Москва, 1926. № 1. С. 128–130;*
- 51) *Товаровий голод // Селян. кредит. Київ, 1926. № 7/8. С. 4–6;*
- 52) *Польський ринок металів (1903–1908–1913) // Зап. Соц.-екон. від. УАН. 1926. Т. 2/3. С. 139–199; і окремо : Київ, 1927. 61 с.;*
- 53) *Торгівля Польщі з Росією та Україною / К. Г. Воблий, М. Г. Новинський // Техніка, економіка і право : Наук. зап. Київ. ін-ту народ. госп-ва. 1926. № 1 (7). С. 13–56;*

54) *Киевская товарная биржа // Хозяйство Украины : сб. матер., освещ. совр. состояние важнейших отраслей хозяйства Украины. Москва : ЦУП ВСНХ СССР, 1926. С. 222–223;*

55) *Грузооборот Киевского узла по данным транспортно-конъюнктурной статистики за 1924–25 г. // Местн. хоз-во. Киев, 1926. № 5 (47). С. 35–50;*

56) *Польський ринок хімічних продуктів (1903–1913) // Зап. Соц.-екон. від. УАН. 1926. Т. 4. С. 40–69; і окремо : Київ, 1926. 30 с.;*

57) *Украинские ярмарки // Торговля Украины: по биржевым данным за 1925–26 хоз. год : сб. Харків, 1927. С. 147–156;*

58) *Дослідча кафедра кооперації при Київському кооперативному інституті // Зап. Київ. кооп. ін-ту. 1927. № 1. С. 25–30;*

59) *Исследовательская кафедра по кооперации при Киевском кооперативном институте // Союз потребителей : коопер. и общ.-экон. журнал. Москва, 1927. № 3. С. 80–81;*

60) *Кооперативний крамобіг України (1923/1924–1926/1927 рр.) // Пр. наук.-дослід. каф. кооперації при Київ. кооп. ін-ті. 1927. № 1. С. 27–50;*

61) *Розвиток народного господарства України за 10 років революції // Життя і революція. Київ, 1927. № 10/11. С. 137–146;*

62) *За редакцією: Праці Семінару для вивчення народного господарства України. Вип. 2 / з передмовою К. Г. Воблого. Київ, 1927. VIII, 262 с.;*

63) *Польський ринок смакових та харчових надіб'їв (1905–1913 р.) // Зап. Соц.-екон. від. УАН. 1927. Т. 5/6. С. 82–115;*

64) *Украина должна иметь свой текстильный центр // Укр. экономист / орган Экон. совещ. УССР. Харьков, 1928. № 19. 22 янв.;*

65) *Wirtschaftsgliederung und industrielle Standortsbildung in der Ukraine / K. Wobli // Die Volkswirtschaft der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken / Handelsvertretung der UdSSR in Deutschland. Berlin, 1928. № 20/21. S. 39–47;*

66) *Історичний нарис кооперативної орендної цукробурякової промисловості на Україні // Праці наук.-дослід. каф. кооперації при Київ. коопер. ін-ті ім. В. Я. Чубаря. Київ, 1928. Кн. 3. С. 1–32;*

67) *За редакцією: Праці Семінару для вивчення народного господарства України. Київ, 1929. Вип. 3 / Передм. К. Г. Воблого. IV, 242 с.*

Окремі видання.

1) *Экономическая география Украины : Учебник для учащихся в средней школе и для всех интересующихся изучением экономической жизни на Украине. Киев, 1919. 173 с.;*

- 2) *Економічна географія України : Підручник для шкіл та самоосвіти.* Київ : Вид. «Сільського господарства», 1922. 166 с., 26 вкл. л., карт.;
- 3) *Будівельна кооперація та фінансування її.* Київ : Вид. Буд. Кооперативу «Оселя». [Друк. «Союзбанку»], 1919. 32 с.;
- 4) *Статистика : Пособие для учащихся и самообразования.* 6-е изд. перераб. Харьков : Госиздат, 1924. 288 с.;
- 5) *Основы экономики страхования.* 2-е перераб. изд. Киев : Изд. «Коопстрах», 1923. 256 с.;
- 6) *Економічна географія України.* 2-е вид. Київ : Держвидав України, 1925. 259 с.;
- 7) *Елементарний підручник статистики для профшкіл / пер. з рос. за ред. П. Пеца.* Київ : Держвидав України, 1926. 154 с.;
- 8) *Економічна географія України.* 3-е вид., перероб. Київ : Горно, 1927. 239 с.;
- 9) *Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості : В 3 т.* Київ, 1928–1931. Т. 1: *Перед розкріпаченням селян 1861 року.* Київ : Вид. ВУАН. Вип. 1. 248 с.; Вип. 2. 254 с.;
- 10) *Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР.* Москва : Изд. Правления Сахаротреста, 1928. Т. 1 : *До освобождения крестьян 1861 г.* 412 с.;
- 11) *Економічна географія УРСР : Підручник для профшкіл.* Вид. 4-е, перероблене. Київ : Держвидав, 1929. 242 с.

3. Акад. О. М. Гіляров (філософія права) обран Відділом на академіка в березні 1922 р. Виконував обов'язки голови Відділу, керував Семінаром з соціальної філософії. Працював над різними проблемами філософії права та загальної. За останні роки виготовлював до друку великий твір «Схема історії філософії в освітленні історичного матеріалізму», що частинами друкується в «Записках» Відділу.

Надрукував:^{*25}

- 1) *Схема історії філософії в освітленні історичного матеріалізму.* Ч. I: *Міродатні твердження* // *Зап. Соц.-екон. від. УАН.* Київ, 1926. Т. 2/3. С. 200–231;
- 2) Те ж (продовження) [// *Зап. Соц.-екон. від. УАН.* Київ, 1926. Т. 4. С. 70–95];
- 3) Те ж (продовження) [// *Зап. Соц.-екон. від. УАН.* Київ, 1927. Т. 5/6. С. 260–291].

Десять років існування Соціально-економічного відділу

4. Акад. С. С. Дністрянський (позаштатний – катедра цивільного права) обран Відділом у квітні 1927 р. Перебуває професором цивілістики та історії філософії права Українського Університету у Празі*²⁶.

Надрукував:*²⁷

1) *Kultur, Zivilisation und Recht / S. Dnistrjanskyj // Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie. Berlin ; Breslau, 1927. Bd. 21, № 1 (Oktober). S. 1–17; і окрема видбутка: Berlin–Breslau, 1927. 17 S.;*

2) *Dingliche und persönliche Rechte / S. Dnistrjanskyj // Jherings Jahrbücher für die Dogmatik des bürgerlichen Rechts. Wien, 1927. Bd. 78. S. 87–137;*

3) *Соціальні форми права // Зап. Соц.-екон. від. УАН. Київ, 1927. Т. 5/6. С. 328–359; і окрема видбутка: Київ, 1927. 32 с.;*

4) *Боротьба народу за право // Діло (Львів). 1928. Ч. 10 (14 січня). С. 1;*

5) *Zaklady moderního práva soukromného / S. Dnistrjanský. V Praze : (Tiskarny Aloisa Wiesnera), 1928. 347 s. (Nakladem České Akademie Ved a Umeni);*

6) *Zur Grundlegung des modernen Privatrechts / S. Dnistrjanskyj // Jherings Jahrbücher für die Dogmatik des bürgerlichen Rechts. Wien, 1928. Bd. 79. S. 1–94; 1929. Bd. 80. S. 140–254;*

7) *Наші правничі часописи : (З моїх редакторських споминів) // Життя і право. Львів, 1928. Число 1. С. 3–11;*

8) *Zur Geschichte und Theorie des internationalen Privatrechts / S. Dnistrjanskyj // Zentralblatt für die juristische Praxis. Wien, 1928. Bd. 11. S. 1–29; Bd. 12. S. 30–51; і окрема видбутка: Wien : M. Perles 1929. II, 51 S.*

5. Акад. В. Ф. Левитський (позаштатний – катедра історії народного господарства) обран Відділом у лютому 1925 р. До листопаду 1928 р., коли вийшов на пенсію, перебував штатним професором сільсько-господарчої економії в Харківському Сільсько-Господарському Інституті. Завідує секцією економії сільського господарства науково-дослідчої катедри. Працює переважно над економією сільського господарства та історією народного господарства.

Надрукував:*²⁸

1) *Рынок сельскохозяйственных продуктов и рынок фабрикатов. – Сборник Совета Съездов промышленности торговли и транспорта. Харьков, 1924;*

2) *Очерки истории хозяйственного быта народов Древнего Востока : Вавилония. Египет / Всеукраинская научная ассоциация востоковедения. Харьков : Укр. экономист, 1926. 103 с.;*

3) *Успіхи сільського господарства й питання про межі продукційності у хліборобстві // Зап. Соц.-екон. від. УАН. 1926. Т. 2/3. С. 126–138;*

4) *Сельское хозяйство древнего Египта в новом освещении // Новый Восток : журн. Науч. ассоц. востоковедения СССР. Москва, 1928. № 21/22. С. 363–369;*

5) Виготовив до друку: *Сільське господарство Асканії Нової (за століття його існування) й перспективи зрошення південних степів в долині Дніпра.*

6. Акад. О. О. Малиновський (катедра звичаєвого права України) обран Відділом на академіка в березні 1925 р. Голова Комісії для виучування звичаєвого права України і безпосередній керівник її Секції публічного права, голова товариства правників при ВУАН, член Історичного Т[овариств]ва Нестора Літописця, Археографічної Комісії, Комісії для виучування західньо-руського права, член та заступник голови Комітету Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. Безпосередньо керує секцією карного права Комісії Радянського Права.

Надрукував:^{*29}

1) *Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переходять у Древлехранилищі Московського Центрального Архіву (по 1 лютого року 1926) // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права. Київ. Вип. 2. 1926. С. 1–49;*

2) *Кара й засоби соціального захисту // Зап. Соц.-екон. від. УАН. 1926. Т. 4. С. 96–164;*

3) *В архиве дореволюционных судебных учреждений : (Беглые заметки архивиста) // Право и жизнь. Москва, 1925. Кн. 9/10. С. 100–104;*

4) *Строгая изоляция // Советское право : журн. ин-та совет. права. Москва ; Ленинград, 1926. № 2 (20). С. 64–69;*

5) *Про студії над злочинністю та злочинцями // Зап. Соц.-екон. від. УАН. Київ, 1927. Т. 5/6. С. 61–81; та окр. відб.: Київ, 1927. 21 с.;*

6) *Кари майнові та кари особисті : Нарис з історії давньоруського, західноруського та українського права // Юбіл. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія : З нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. Київ : З друкарні УАН, 1927. [Т. 1]. С. 197–208;*

7) *Радянські поправчо-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами. Київ : Друк. Всеукр. акад. наук, 1928. VIII, 232 с.;*

8) *Програма й план робіт Комісії для вивчення звичаєвого права України при Всеукраїнській академії наук* // *Праці Коміс. для вивч. звичаєв. права*. 1928. Вип. 3. С. 1–12; і окремо: Київ, 1928. 12 с.;

9) *Революційне радянське звичаєве право* // *Там само*. С. 114–212; і окремо: Київ, 1928. 100 с.;

10) *До збирачів революційного звичаєвого права* / *Коміс. для вивч. звичаєв. права*. Київ, 1928. 4 с.;

11–12) *Огляд української правничої літератури... : Юридична література : [бібліогр. огляд]* // *Україна*. 1927. Кн. 3(22). С. 163–168; *Правознавство : [бібліогр. огляд]* // *Там само*. 1928. Кн. 4(29). С. 110–114; *Історія права : [бібліогр. огляд]* // *Там само*. С. 115–118;

13) *Треба вивчати і знати історію українського права* // *Червоне право*. 1928. № 15/16. С. 767–770;

14) *Короткореченцеве позбавлення волі* // *Червоне право*. 1928. № 24 (66). С. 1141–1144;

15) *Исправительно-трудовые кодексы отдельных республик или Исправительно-трудовой кодекс СРСР* // *Вест. совет. юстиции*. Харьков, 1928. № 20 (126). С. 589–591; № 21 (127). С. 623–626;

16) *Початкова сторінка з історії карного права: Злочин і кара у первісному громадянстві* // *Ювіл. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського...* Київ, 1928. [Т.] 2. С. 366–373.

7. Акад. М. В. Птуха (катедра статистики) обран Відділом на директора Демографічного Інституту 1 січня 1919 р., а на академіка в лютому 1920 р. Секретар Відділу з 15 лютого 1920 р., директор Демографічного Інституту, голова Бібліографічної Комісії ВУАН^{*30}, член Ради Всенародньої Бібліотеки, член Виконавчої Комісії Всесоюзних Статистичних з'їздів та член Комісії Статплана по соціальній статистиці при Союзнім ЦСУ, професор статистики Інституту Народнього Господарства, Політехнічного й Кооперативного [інститутів]. Член Міжнародного Статистичного Інституту (обран 15.І. 1929 р.). Працював переважно по теоретичній статистиці й демографії. Брав участь у численних з'їздах, конференціях та нарадах.

Надрукував:^{*31}

1) *Туган-Барановський, як економіст : Промова, виголошена в 40-й день від кончини професора М. В. Птухою* // *Коопер. зоря*. Київ, 1919. № 4/5. С. 5–21;

2) *Индексы брачности : Этюд по теории статистики населения* // *Стат. бюл. / Центр. стат. упр., Киев. губерн. стат. бюро. Киев, 1922. № 2 (февр.)*. С. 3–34; і окремо: Киев, 1922. 44 с.;

3) *Таблиці смертності для України : 1896-1897 рр. // Наук. зап. : орган кийв. наук.-дослідч. катедр. Київ : Друк. Всеукр. акад. наук, 1923. Т. 1. С. 110–127;*

4) *Таблиці смертності для України: 1896–1897 рр. // Зап. Соц.-екон. від. УАН. 1923. Т. 1. С. 17–62; і окремо: Київ, 1923. 46 с.;*

5) *П'ять років існування III Соціально-економічного відділу Української академії наук (1919–1923). Київ : Друк. Укр. акад. наук, 1924. 28 с. – (додаток до «Зап. Соц.-екон. від. Укр. акад. наук», т. 1); Те саме: П'ять років існування Соціально-економічного відділу Української академії наук (1919–1923 р.р.) // Звідомлення Всеукр. акад. наук у Києві за 1923 рік. (З нагоди п'ятирічного існування Академії 1918–1924). Київ, 1924. С. 119–146;*

6) *Die Sterblichkeit in Russland / М. Ptucha // Metron : Rivista Internazionale di Statistica. Roma, 1924. Vol. 3, № 3/4. Р. 469–520;*

7) *Третій Соціально-економічний відділ (1924 р.) // Звідомлення Укр. акад. наук у Києві за 1924 рік. Київ, 1925. С. 52–64;*

8) *История первой таблицы брачности // Вестн. статистики. 1925. Кн 21, № 4/6. С. 27–56;*

9) *Население Киевской губернии // Стат. бюл. / Центр. стат. упр., Киев. губерн. стат. бюро. 1925. № 4/5. С. 3–144; і окремо: Киев, 1925. 144 с.;*

10) *Статистическая наука на Западе : библиогр. заметки о книгах по статистике, вышедших за границей за десятилетие 1914–1923 гг. / предисл. С. Мазлаха ; Центр. стат. упр. УССР. Харьков, 1925. VIII, 207 с.;*

11) *Міжнародний статистичний конгрес у Римі 1925 року // Радян. статистик. 1925. № 42, 14 листоп.;*

12) *Соціально-економічний відділ Української академії наук у році 1925 // Зап. Соц.-екон. відділу УАН. Київ, 1926. Т. 2/3. С. V–XXVI;*

13) *La Section économique et sociale de l'Académie des Sciences d'Ukraine. 1925 / М. Ptoukha // Там само. С. XXVII–L;*

14) *Академік Роман Михайлович Орженцький // Там само. С. 1–19;*

15) *Міжнародний статистичний інститут і його XVI сесія : доп. Соц.-екон. від. УАН про відрядження на XVI сесію Міжнар. стат. ін-ту 27. IX. – 4. X. 1925, Рим // Там само. С. 317–331;*

16) *Международный статистический институт и его XVI сессия // Вестн. статистики. 1926. Кн. 24. № 1/6. С. 155–192;*

17) *Соціально-економічний відділ Української академії наук у році 1926 // Зап. Соц.-екон. від. УАН. Київ, 1927. Т. 5/6. С. III–XXXI;*

18) *La Section économique et sociale de l'Académie des Sciences d'Ukraine. 1926 / М. Ptoukha // Там само. С. XXXI–LXV;*

19) *Смертність у Росії й на Україні / Центр. стат. упр. УССР. Харків ; Київ : Київ-Друк, 8-ма друк., 1928. 195 с., 117 табл. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 5);*

20) *Смертность 11 народностей Е[вропейской] России в конце XIX века / Центр. стат. упр. Украины. Киев : Киев-Печать, 8-я тип., 1928. 57 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 6).*

Редагував:

21) *Матеріали щодо природного руху населення України. 1867–1914 рр. = Материалы по естественному движению населения Украины. 1867–1914 гг. / Центр. стат. упр. УССР ; [УАН]. Київ ; Харків, XIV, 98 с. – (Статистика України ; № 47, т. 3 ; Сер. 1. Демография ; вып. 1 ; [Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 1]);*

22) *Матеріали санітарної статистики України. 1876–1914 рр. / Центр. стат. упр. УССР. Харків : Урядова друк. ім. Фрунзе, 1926. XXII, 121 с. – (Статистика України ; № 83 ; Сер. XV. Статистика народного здоров'я ; т. 1, вип. 1 ; Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 3);*

23) *Демографічний збірник. Київ, 1926. IV, 200, 2 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 4. Збірник Соц.-екон. від. ; № 7).*

8. Акад. Л. М. Яснопольський (катедра фінансової науки) обран Відділом на академіка в травні 1925 р. Головує в Комісії Фінансовій, Комісії для виучування продукційних сил України, Дніпрельстану та в Комітеті по управлінню Кабінетом Антропології ім. Ф. Вовка; професор фінансової науки в Інституті Народного Господарства й Кооперативному [інституті], науковий співробітник Київського Окрплану, науковий консультант Правління Південно-Західних залізниць, член Економічної Секції Науково-Технічної Наради Цукрової Промисловости ВРНГ СРСР.

Надрукував:

1) *Кредитные учреждения на Украине // Хоз-во Украины. 1925. № 1/2. С. 10–19; № 3. С. 23–33;*

2) *Кредитные учреждения на Украине // Техника, экономика и право : Науч. зап. Киев. ин-та нар. хоз-ва. Киев, 1925. №. 1 (6). С. 3–80;*

3) *В редакцию журнала «Хозяйство Украины» : [ответ на полемику по поводу труда «Кредитные учреждения на Украине»] // Хоз-во Украины. 1925. № 7/8. С. 169–170;*

4) *О девизной политике // Там само. 1925. № 4. С. 4;*

5) Система кредитования ж[елезно]д[орожного] транспорта // Транспортный банк : матер. по вопросу об организ. банка. Москва : Совет правлений ж. д., 1925. С. 247–273;

6) К вопросу о капиталах в металлической промышленности. Харьков : Госплан УССР, 1927. 75, [1] с. : табл. – (Труды Комис. по металлу Укргосплана ; № 8);

7) Банки в дореволюционной России // Банковое дело: Руководство для банковских работников. Ч. 1: Кредит и банки / сост. и общ. ред. С. Л. Певзнера. Харьков : Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1927. С. 139–168; Банки на Западе // Там само. С. 195–222;

8) Восстановительный процесс в нашем денежном обращении и задачи валютной политики. Москва : Фин. изд-во НКФ СССР, 1927. 75 с. : табл., диагр.;

9) Німецька валютна реформа і господарчий стан Німеччини // Зап. Соц.-екон. від. УАН / ред. М. П. Василенко. 1927. Т. 5/6. С. 360–418;

10) До питання про основні принципи податкової політики // Юбіл. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія: З нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. Київ : З друкарні УАН, 1927. [Т. 1]. С. 209–219;

11) Теория торгового и платежного баланса // Экономика, политика и организация внешней торговли / сб. под ред. М. Н. Соболева. Москва : Изд-во НКТ СССР и РСФСР, [1928]. С. 21–47;

12) Очерки денежного обращения и банковской экономики. Часть 1. Денежное обращение и валютная организация, вид. Наркомфіна СРСР – друкується^{*32};

13) Естественные ресурсы УССР // Пути народнохозяйственного развития УССР : Материалы к построению пятилет. плана. Харьков : Изд-во Укргосплана, 1928. С. 1–38;

14) Обложение сахара на Западе, в частности в Германии // Журн. сахар. промышленности. Киев, 1928. № 11/12. С. 761–785.

Крім того низка статтів в «Вестнике Финансов» (Москва), «Местном Хозяйстве» (Київ), «Торгово-промышленной газете» (Москва) та «Экономическом Вестнике» (Київ).

Редагував серію (В) монографій з окремих галузів народного господарства України під назвою: «Економічна Енциклопедія України», видання ДВУ.

9. Член-кореспондент проф. М. О. Максимейко (по катедрі історії західньо-руського та українського права) обран Відділом в грудні 1925 р.

Член Комісії для виучування західньо-руського та українського права, професор Харківського Геодезичного та Землебудівничого Інституту. Керівник Секції по вивченню історії українського права Науково-дослідчої кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія.

Надрукував:

1) *Система Руської Правди в її поширеній редакції* // *Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права. Київ* : 3 друк. Укр. акад. наук. Вип. 2. С. 50–73; і окремо: Київ, 1926. 25 с.;

2) *Про смердів Руської Правди* // *Там само. 1927. Вип. 3. С. 59–82; і окремо: Київ, 1927. 2, 24 с.*;

3) *Закуны Русской Правды* / Н. А. Максимейко // *Наук. зап. наук.-дослід. кафедри історії укр. культури. Харків, 1927. Вип. 6. С. 27–47*;

4) *Про досягнення в науці історії українського права за минуле десятиріччя Жовтневої революції* // *Червоне право. 1927. № 24. С. 1110–1112*;

5) *Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди* // *Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права. Київ* : 3 друкарні ВУАН, 1929. Вип. 6. С. 1–34^{*33}.

10. Член-кореспондент С. Ю. Семковський (з березня 1925 р. – по кафедрі соціології) головує в Соціологічній Комісії, член Президії Українського Інституту Марксизму-Ленінізму, голова його Соціологічного Відділу й керівник кафедри філософії, керівник Харківської науково-дослідчої кафедри історії європейської культури, керівник філософсько-соціологічної секції Київської науково-дослідчої кафедри Марксизму-Ленінізму.

З часу свого обрання в Академію працював в тих-же галузях науки, що й раніше, а саме: над проблемами філософії й соціології, теорією та політикою марксизму, особливо ж теорією національного питання.

І. Наслідком робіт про теорію відносності з погляду філософії діалектичного матеріалізму були такі друковані праці:^{*34}

1) *Теория относительности и материализм. Харьков* : ГИЗ Украины, 1924. 66 с.;

2) *Этюды по философии марксизма. Москва* : Госиздат, 1925. 166 с.;

3) *Диалектический материализм и принцип относительности. Москва ; Ленинград* : Госиздат, 1926. 236 с.

П. Яко результат розробки філософських основ національної проблеми надрукував статті:

4–5) *Национальная проблема* // *Наука на Украине*. 1922. № 2. С. 15–29; *Национальная апперцепция* // *Там само*. № 3. С. 114–124;

6) К философии национальной проблемы, – «Марксизм и национальная проблема» (Збірник за його ж редакцією).

III. Розроблюючи окремі питання з історії філософії, надрук[у]вав:

7) *Апостол воинствующего материализма* // *Памяти Людвиг Фейербаха (1872–1922)* : сб. ст. : 2-е изд., доп. Харьков: Госиздат Украины, 1923. С. 5–38;

8) *Материализм Фейербаха и Маркса в свете современной науки* // *Там само*. С. 199–223;

9) *Людвиг Фейербах (1804–1872) : Очерк материалистической философии*. Харьков : Труд, 1922. 37 с.;

10) *Французский материализм кануна Великой революции* // *Гельветий [К. А.]. Бог-природа-человек = Le vrai sens du Systeme de la Nature / Пер. с лондонского изд. 1774 г. Н. Шер-Семковской ; с предисл. С. Семковского. 2-е изд. Харьков : Путь просвещения, 1923. С. 3–7.*

IV. Працюючи над Ленінім як мислителем, надрукував статті:

11) «Философия и политика у В. И. Ленина» й инш.;

12) Дослід «Что внес Ленин в материализм» (початок його надруковано в «Прапор[і] марксизму»).

V. Розробка окремих проблем філософії марксизму, особливо в звязку з методологією науки привела до низки докладів.

Поруч з роботою науково-дослідною брав участь у роботі державних і громадських органів, та віддавав багато сил та часу на підготовку кадрів аспірантів – марксистів на Україні, на методологічну розробку викладання діалектичного матеріалізму по ВИШах, на саме викладання, на наукову пропаганду, й популяризацію марксизму в масах і на утворення науково-підручної та популярної марксистської літератури. До праць оста[н]ньої категорії належать:

13) *Марксистская хрестоматия: пособие для преподавателей и студентов : В 3 т. 6-е изд. [Екатеринослав] : Гос. изд-во Украины, 1925. Т. 1 : Учение Маркса. VIII, 720 с.;*

14) *Конспект лекций по историческому материализму. 3-е изд., испр. и доп. [Харьков] : Гос. изд-во Украины, 1925. 143, [3] с.;*

Десять років існування Соціально-економічного відділу

15) *Исторический материализм : сб. ст. / сост. С. Семковский. 5-е изд. Москва : Гос. изд-во, [1924]. VIII, 264 с.;*

16) *Что такое марксизм. 5-е изд., значит. доп. [Харьков] : Гос. изд-во Украины, 1925. 84 с.;*

17) *Марксистская хрестоматия для юношества. Москва : Гос. изд-во, 1924. 347 с.*

18) *Марксизм и ленинизм : кн. для чтения для шк. политграмоты (хрестоматия). Харків : Пролетарій, 1925. 288 с.*

Нині переводить науково-дослідчу роботу в трьох напрямках: 1) діалектично-матеріалістична розробка тих галузів науки, де помічається ломка основних понять; 2) критика ворожих діалектичному матеріалізму течій в сучасній теорії науки; 3) розробка основних проблем діалектичного матеріалізму, де переводиться дискусія всередині марксизму. Закінчує виготовлення до друку монографії, присвяченої проблемі випадковості в філософії й науці, та розвідці про так звану проблему «зведення» в зв'язку з суперечками про механічний матеріалізм.

III. Праця установ Відділу

Охарактеризуємо попереду ті установи Відділу, діяльність яких через історичні причини припинялась, потім існуючих економічних та правничих.

1. Інститут для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України утворився ще 5 грудня 1918 р.^{*35} Як показано вище, М. Туган-Барановський мав на думці організувати дві установи: Інститут для виучування економічної кон'юнктури (при кафедрі теоретичної економії) і Комісію для виучування народн[ь]ого господарства України (при кафедрі господарської географії та народного господарства України). На 2[-му] засіданню Відділу 5 грудня 1918 р. з пропозиції акад. В. А. Косинського постановлено було з 1 січня 1919 р. утворити Постійну Комісію для виучування народного господарства України. Не здійснилась ця постанова лише через зовнішні умови. Перший директор Інституту був М. Туган-Барановський і він-же таки набрав перший склад його співробітників. Після його від'їзду з Києва в середині січня обов'язки директора перейшли до М. Птухи. Завдання Інституту, як показує його назва, були подвійні. Виучування економічної кон'юнктури складається з трьох частин: 1) вибору явищ і прикмет, які характеризують стан виробничого, грошового, товарового, робітничого й інших ринків; 2) зводки матеріалів, що мають в

наслідок такої виборки; 3) наукової обробки цих матеріалів з метою прогнозу найближчого розвитку зазначених явищ. За нормальних умов економічні явища кожної країни перебувають у певному зв'язку з світовою економічною кон'юнктурою і тому доводиться студіювати цю останню за певною системою. Поставити таку роботу було неможливо, ото Інститут і почав працювати в другій половині своїх завдань. Помічник керівничого над працями В. Полянський почав обслідувати кам'яно-вугільну промисловість Донецького Басейну, та праця ця залишилась незакінчена. 22 травня 1919 р. на директора Інституту було обрано К. Воблого. Йому пощастило зорганізувати вивчення деяких проблем з історії народного господарства України. Доцент А. І. Ярошевич працював над питанням про капіталістичну оренду на Правобережжі, проф. Є. Д. Сташевський – над історією чиншового володіння. Почалось збирання статистичного й архівного матеріалу для історії цукрової промисловости на Україні. З інших праць Інституту за ті часи випадає означити складання економічної бібліотечки і бібліографічний покажчик праць М. Туган-Барановського.

За від'їздом К. Воблого з Києва в-осени 1919 р. директорування Інститутом перейшло до Р. Орженцького. Вже налагоджена робота цілком спинилась, адже-ж геть-усі співробітники Інституту виїхали були з Києва. На початку березня на керівничого працями обрано було доцента О. М. Волкова і на його помічника В. І. Зейлінгера. Зроблено було спробу зорганізувати роботи по виучуванню світової економічної кон'юнктури. Нових статистичних матеріалів у Києві не було і через те вирішено було обмежитися поки-що студіювати кон'юнктури за довієських часів. Завдяки головним чином енергії О. Волкова, зібрано було чималі матеріали для різних закордонних країн, для Росії й України. Виписки відносились до питань, сполучених з територією, людністю, сільським господарством, промисловістю, торгом, цінами, то-що. Окрім співробітників Інституту, О. Волков притягнув був до праці значну кількість слухачів з КІНГ^{*36}. Виборки робились з різних джерел, головним-же чином з видання *The Statesman's Year Book*^{*37} за низку років. Першу стадію роботи було закінчено, а далі піти не пощастило через цілковитий брак коштів. У високо кваліфікованих людей не було часу й спромоги віддавати сил[и] цій роботі, що вимагала надто багато часу й строгої систематичности. Одночасно працював Інститут над районуванням України. Вже з початку 1921 р. з'ясувалась цілковита неможливість займатися такими широкими темами і з середини 1921 р. Інститут переходить до збирання цін за часи революції. Коли остаточно з'ясувалося, що за браком коштів налагодити працю в Інституті неможливо, Відділ з пропозиції Р. Орженцького зовсім закryw його.

2. Комісія для виучування соціального руху^{*38}, закладена з ініціативи М. Туган-Барановського, який надавав їй не аби-яку вагу. Вона мала існувати при кафедрі соціальної політики. Першим головою її був Туган-Барановський. Завдання Комісії до певної міри мінялись в залежності од зовнішніх умов, почасти од поглядів керівників. Туган-Барановський, очевидно, гадав, що вона повинна допомагати студіюванню соціальної політики, яка має на меті вивчати вплив народн[ь]о-господарських процесів на робітничу класу й трудове селянство, і вивчати не тільки теоретично, ба й з практичною метою боротьби з соціальними злиднями. Після смерті Туган-Барановського за директора Комісії стає Б. Кістяковський, він так писав про її завдання в виданні «Перший піврік...» (с. 18)^{*39} «Призначення... полягає в тому, щоб утворити немов би лабораторію, в якій всякий, хто бажає і хто присвятив себе спеціальному науковому вивченню тієї чи іншої галузи соціального питання (робітничого питання, професійного руху, аграрного питання, соціалізму, кооперації і т. д.) як на Україні, так і за її межами, міг би знайти всі необхідні для нього в такій праці наукові підручники та сприяючу обстанову». Завдання тут поставлено инакше, ніж у Туган-Барановського. Фактично під керуванням Б. Кістяковського Комісія зібрала бібліотечку і низку цікавих матеріалів що-до соціального руху. Стали ці матеріали почасти оброблятися, але працю не доведено було до кінця через зовнішні умови. В початку листопаду Б. Кістяковський виїхав в командування й Комісію довелося знову організувати М. Птусі, якому доручено було цю справу. Попереду також обмежувались збиранням і упорядкуванням книжних і рукописних матеріалів по соціальному руху, а потім зроблено було спробу пристосувати завдання Комісії до наших часів. З пропозиції М. Птухи наукову роботу вирішено було (14.IV.1921) направити на виучування економічних питань, а саме робітничого й кооперативного. Особливу вагу надавали студіюванню продукційности праці за широким програмом, в залежності од заробітної платні й інших чинників, через обслідування київських фабрик та заводів. Проводились переговори з видатними практичними економістами, які охоче взялись би за таку роботу при наявності відповідної оплати їхньої праці. Коли остаточно з'ясувалося, що через цілковитий брак коштів налагодити працю в цьому напрямку неможливо, деякий час тяглася робота по збиранню матеріалів, які можна було знайти в Києві. Зібрано було їх чимало – самих книжок і брошур скільки тисяч, проте всі^{*40} матеріали мають прогалини і до певної міри носять випадковий характер. Нарешті, з пропозиції М. Птухи, вирішено було Комісію зовсім закрити (1.I.1922).

3. Комісія для дослідів над бюджетами. Така-ж самісінька доля чекала й цю інституцію, ідеєю своєю надзвичайно цікаву, що закладена була з ініціативи Р. Орженцького. Теоретичну й практичну вагу студіювання бюджетів підчас революції вияснює він таким чином. Разом із зростанням культури, людина все більше й більше пристосовує природне оточення до своїх потреб. Потреби людини, їх психофізіологічна й соціальна природа стає моторною, движучою силою і регулюючим принципом організації господарських процесів. Виучування природи потреб і тих законів, яким вони підлягають, набирає важливого теоретичного значіння, щоб зрозуміти організацію господарства. Коли народне господарство починає регулюватися планомірно, і задоволення потреб стає вихідною точкою для розподілу продукційних сил і використання природніх багатств – таке виучування має тоді й великий практичний інтерес. Підчас революції спостерігалось цілковите перероблення бюджетів в зв'язку з цим хитання[м] цін, а через те ті часи давали єдині в своєму роді умови для виучування динаміки задоволення потреб і вироблення бюджетів споживання. Коли б пощастило зібрати певні відомості про бюджети, вони були б дали ще й звичайні для бюджетних дослідів практичні наслідки. Вироблено було програми, виконано усеньку підготовчу роботу, але поставити самих дослідів не пощастило за цілковитим браком коштів, отже, з пропозиції Р. Орженцького, Комісію цю було закрито (1.VII.1921).

4. Комісію для присуду премій при III Відділі закладено на підставі першого Статуту, який передбачає 4 премії. В 1919 р. вироблено було правила для премій за найкращі роботи: 1) з історії західньо-руського та українського права – імени Ф. І. Леонтовича^{*41}; 2) із звичаєвого права України або діючого на Україні – імени О. Ф. Кістяковського; 3) з політичної економії з дослідом народнього господарства України – імени М. І. Туган-Барановського; 4) по статистиці з дослідом суспільного життя України – імени О. О. Русова. Звичайно, що ніякої іншої діяльності Комісія виявити надалі не мала змоги. Коли б навіть хто й написав був відповідну роботу, в Академії не було жаднісеньких коштів, щоб видати премію.

5. Статистико-Економічний Семінар було закладено 15 липня 1921 р. з ініціативи Р. Орженцького і під його керівництвом. Поділявся він на два відділи: теоретичної статистики й економіки, причому значна частина членів одночасно брала участь в обох відділах. Велику вагу надавав Р. Орженцький систематичності в роботі і через те теоретичні основи

вивчали, пристосовуючись до певного автора. Таким автором для статистики був проф. О. О. Чупров^{*42} з його чудовими «Очерками по теории статистики». Для економічного відділу таку роль одігравали «Основи» Рікардо, окрім того, правда, розбирали ще питання про первісне суспільство. З початку праця йшла дуже жваво, члени семінару працювали з захопленням, згодом загальні умови київського життя почали де-далі зменшувати темп роботи. Попереду так що й зовсім завмер економічний відділ і тільки окремі члени його продовжували науково працювати під керівництвом Р. Орженцького. Статистичний відділ, хоча й з деякими перервами, систематично працював увесь час, поки Р. Орженцький перебував у Києві. З 1 січня 1923 р. семінар був закритий.

6. Семінар для виучування суспільного життя закладено 1 вересня 1922 р. з ініціативи акад. О. М. Гілярова й під його керівництвом. З початку він поділявся на 3 відділи: 1) загальної соціальної філософії; 2) соціальної психології й 3) соціальної педагогіки. Розпочавши працю наприкінці 1922 р., семінар дуже жваво працював в 1923 р., причому розробляв найактуальніші теми з кожної із зазначених галузів знання. За активною допомогою членів семінару О. Гіляров студіював між иншим питання про філософію грошей. Коло семінару скупчилися всі наукові марксистські сили Києва, що інтересувались філософією.

В р[оці] 1924 зачитані були прилюдні доповіді: 1) В. І. Ленін як критик реакційної буржуазної філософії (І. Карпов); 2) Тупики ідеалістичної моралі (В. Петровський); 3) Діалектика в античній філософії (М. Динник); 4) Антиінтелектуалістична течія в буржуазній філософії XIX ст. (В. Асмус); 5) Про характер звязку між базою та надбудовою ([М.] Перлін)^{*43}.

В 1925 р. виголошені були доповіді: 1) Критика ідеалістичного обґрунтування об'єктивної істини ([Б. А.] Вайсберг); 2) Музика в освітленню історичного матеріалізму ([В.] Петровський); 3) Суперечності універсалу в буржуазній культурі ([В.] Асмус); 4) Критика методологічних будувань історичного матеріалізму ([М.] Перлін); 5) Вступ до філософії фанбізму (Севастьянов). Всі доповіді збирали численну публіку, що ними дуже цікавилась. В дискусіях, що були після них, виявився активний, глибокий інтерес до питань марксистської філософії. Через історичні причини діяльність семінару припинилась в р[оці] 1926.

7. Демографічний Інститут – єдина установа Соціально-Економічного Відділу, в роботі якої не було жодної перерви, яка не міняла свого керівника^{*44}. Праця Інституту розпочалася з 1 січня 1919 р., коли на директора було обрано проф. М. Птуху. Він так накреслив загальні завдання Ін-

ституту: «Як відомо, наукове виучування людности взагалі зустрічає надто великі труднощі. Воно вимагає не лише знання старих статистико-математичних методів виучування, але іноді й вироблення нових, у залежності від завдань досліджування, а це недоступно для звичайних співробітників статистичних бюро. З другого боку, всяке наукове виучування людности зустрічає великі перешкоди з огляду на необхідність попереднього оброблення великих статистичних матеріалів, а це лягає на вченого великим, надсильним іноді, тягарем. Демографічний Інститут при Соціальному Відділі, заснований за думкою покійного академіка М. І. Туган-Барановського, являє собою першу спробу поставити виучування людности на належну височінь. Його завдання – це, з одного боку, сприяти розвиткові статистичної методи, а з другого – вживати всіх заходів за-для якнайповнішого й найкращого вивчення всіх народів, що залюднюють Україну. Для вирішення цих завдань Демографічному Інституту потрібні величезні статистичні матеріали, що їх він повинен піддавати остаточному науковому обробленню. Людність і окремі групи, з яких вона складається, виучувати треба в погляді: 1) фізично-психічних особливостей людини (антропологічна статистика); 2) смертності; 3) шлюбності та сімейності; 4) народженності; 5) спадковості; 6) міграції, 7) слабовитості; 8) інвалідності; 9) професій і зайнятості; 10) злочинності і т.и.»¹⁾

За перші 10 років Інституту через конкретні обставини пощастило налагодити працю не по всіх зазначених ділянках статистики. Для цього не вистачало у нього а ні робочої сили, а ні належних умовин для скільки-небудь широкої організації поглибленої наукової роботи. Не дивлячись на те, що фактичне життя склалось далеко не так, як в свій час мріяв керівник Інституту, все-ж таки своїми працями Інститут завоював почесне місце поміж науковими установами України й Союзу, ставши також досить відомим і демографам закордону.

Дамо в першу чергу хронологічний огляд роботи Інституту, на якій найбільш позначилися випадкові обставини нашого існування. Загальними рисами його діяльності є те, що він увесь час переводить ту чи ту велику колективну роботу, поруч з якою окремі співробітники або опрацьовують індивідуальні теми, або виконують більш-менш дрібну поточну працю. З остан[н]ьої слід, у першу чергу, відзначити складання бібліографії з теорії статистики й демографії (книжки, статті й рукописні джерела) і збирання бібліотечки, що р[оку] 1923 злилася з книгозбірнею Відділу.

¹⁾ Звідомлення про діяльність Української академії наук у Києві до 1 січня 1920 р. [Київ, 1920]. С. XVII–XVIII.

Після набору співробітників з березня 1919 р. розпочато було велику статистичну роботу – про антропологічні властивості чоловіків Київського повіту й міста Києва на підставі призовних списків за 1913–1916 роки. З огляду на досрочні призови за цей час, маємо виключно багатий матеріал, який дає спромогу вивчити розвій фізіологічних властивостей чоловіка 18–21-літнього віку. Відомості за кожного змобілізованого нанесено на картки і зведено для повіту й міста окремо, як і для головніших релігій. Кожен рік віку було розбито на 4 періоди. Розроблено 10 002 картки для повітових православних некрутів, що їх зведено в 344 таблиці і 1080 для євреїв, які зведено в 243 таблиці. Розподіл цей важливий з того боку, що селяни на Київщині являють собою чистий тип українця. Окрім того, вибрано було 300 карток некрутів м. Києва з українським прізвищем^{*45}. Але через невелику кількість карток зробити висновків про вплив міського життя на тип українця не можна і тому роботу в цьому напрямі було припинено.

Закінчивши цю роботу, розпочали були суто-наукову роботу над вирахуванням таблиць смертності для України на підставі перепису 1897 р. і смертних випадків за 1896–1897 роки. Праця над вирахуванням тяглася усенький 1921 р.^{*46} Найближчу участь в цих работах брали І. Тренін-Петушков і П. Пустохід^{*47}.

Ще з початку 1922 р. (аж до скорочення, що відбулося 1 березня) помічник керівничого І. Тренін-Петушков і П. Пустохід опрацьовували статистичний матеріал, який після наукового оброблення може придатися для порівняльного студіювання смертності на Україні. Далі мали перевести цілу низку глибоких розвідок про смертність, шлюбність і народженість на Україні, та здійснити їх у 1922 р. через скорочення і брак коштів не пощастило. Довелося шукати нових шляхів роботи і кидати те, що вже було налагоджено. Єдиний штатний співробітник Інституту П. Пустохід став науково обробляти матеріали про рух людности на Україні за 20 років (1891–1910) на підставі відомостей Центрального Статистичного Комітету, а Ю. Корчак-Чепурківський^{*48} працювати над розвідкою: Місто й село у смертності Наддніпрянської України. Окрім того, продовжувалась переписка, перевірка й підрахування первісних статистичних відомостей що-до людности України, які в значно більшій мірі збирались в 1920 і 1911 рр. Акад. М. Птуха написав теоретичну розвідку про методи встановлення індексів шлюбности^{*49}, себ-то коефіцієнтів, що вимірюють притягнення або відпикування поміж різними групами чоловіків та жінок, які одружуються. Він запропонував тут свій індекс, а П. Пустохід брав участь у вирахуваннях додатків до цієї теоретичної розвідки.

1923 р. вніс чималі зміни в роботу Інституту. До нього був прикомандирований штатний науковий співробітник для спеціальних доручень М. Трацевський^{*50}. Від початку року робота йшла, як і наприкінці попереднього року. Кожний співробітник працював над окремим завданням, поширюючи й поглиблюючи свою розвідку, або продовжуючи збирати матеріали. М. Птуха поставив собі завдання знайти методи конструювання сумарних таблиць смертності, які спеціально підходили б до українських і російських статистичних матеріалів. Інакше кажучи, треба було знайти такі способи вирахувань, які давали б величини, що входять в таблицю смертності і мало відхиляються од вирахуваних за допомогою різноманітних методів інтерполяції. Вирівнювання первісних даних та інших величин це така тонка статистична операція і так багато одбірає часу, що з неї величезна перепона для наукового студіювання статистики людності. Скількись місяців за допомогою М. Трацевського силувався був акад. М. Птуха винайти отакі методи і кінець-кінцем йому це пощастило. Далі працю було поділено між П. Пустоходом і М. Трацевським, і вирахувано було на підставі даних перепису 1897 р. і смертних випадків за 1896–[18]97 рр. сумарні таблиці смертності для людності повітів і міст Е[вропейської] Росії; для людності губернь, де значна більшість її належить до одної народності, а саме: Полтавської (українці), Орловської (великороси), Магілівської (білоруси), Ковенської (литовці) й Курляндської (латиші) і для великих міст: Ленінграду, Москви, Київ та Одеси. Вперше в науці виявлено було за допомогою строго наукових методів властивості сільської та міської смертності для Росії, властивості життєздатності людності різних національностей. Навіть 4 великі міста мають кожне свої особливості.

Нова доба в існуванні Інституту відкрилося з кінця квітня 1923 р. III Відділ згодився з пропозицією Центрального Статистичного Управління України друкувати деякі праці Інституту в Харкові, як спільні видання ВУАН і ЦСУ і їх фінансувати. Співробітники Інституту, під безпосереднім керівництвом Ю. Корчак-Чепурківського, до 1 серпня виготовили до друку перший випуск «Праць Демографічного Інституту», а саме: «Матеріали що-до природного руху людності України. 1867–1914 рр.»^{*51}.

В першій половині 1924 р. головна робота Інституту полягала в виготовленню до друку праці: «Матеріали санітарної статистики України. 1877–1914 рр.»^{*52}. Як і попередня праця Інституту, вона являє собою перевірене зведення даних офіційної дореволюційної статистики за весь час її існування. Ці матеріали не є механічний передрук відомостей з «Отчетов Медицинского Департамента Министерства Внутренних Дел» та «Отчетов

о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи в России», з додатком підсумків по 9 губ[ернях] України. При складанні збірника довелося чимало витратити часу та сил, щоб об'єднати програми публікацій, що не один раз мінялися з 1877 до 1914 року. Дуже багато покладено праці, щоб усунути численні непорозуміння, що так часто зустрічаються в первісних джерелах, для чого порівняно було відповідні публікації офіційної статистики. Робота ця велася під безпосереднім керівництвом співробітника Ю. Корчак-Чепурківського, який склав до неї численні примітки (до 3 друкованих аркушів). Крім нього, головну участь у працях брали П. Пустохід і М. Трацевський. Трудно перебільшити значення перевірених та зведених даних зі статистики населення та санітарної. Тільки-но після закінчення цієї підготовчої праці і Демографічний Інститут, і вчені взагалі зможуть приступити до суто-наукового оброблення цих матеріалів за широкою програмою.

В другій половині 1924 року поновилася праця над виучуванням смертності України й кол[ишньої] Е[вропейської] Росії шляхом конструювання сумарних таблиць смертності за методом акад. М. Птухи. В ній головну участь брали П. Пустохід і М. Трацевський. У першу чергу вираховано було таблиці для 11 народностей, а саме: 1) українців, 2) росіян, 3) білорусів, 4) литовців, 5) латвійців, 6) естонців, 7) молдаван, 8) татар, 9) євреїв, 10) башкирів, 11) чувашів. На жаль, статистичні джерела не дають можливості вирахувати таблиці для інших народностей, що залюднювали к[олишню] Росію. Щоб вивчити смертність по містах та селах, в додаток до того, що зроблено було в р[оці] 1923, вираховано було таблиці смертності для 5 великих міст (Київ, Одеса, Харків, Ленінград та Москва); для людності повітів, великих, середніх та малих міст України й к[олишньої] Е[вропейської] Росії.

Всі зазначені таблиці базуються на даних перепису 1897 р. та смертних випадках 1896 і 1897 рр. Щоб науково бездоганно освітлити питання про еволюцію смертності в зв'язку з часом, вираховано було таблиці смертності для деяких міст України й Росії, де були свої переписи людності, а саме: для Києва (1873–1874 рр.), Одеси (1892–1893 рр.) та Москви (1901–1902 рр.). Працю цю тоді ще не доведено було до кінця. Вона мала охопити також смертність за останні роки для Києва, Одеси, Ленінграду й Москви.

Окрім цієї роботи всі співробітники Інституту збирали деякі матеріали що-до демографії України. М. Трацевський, зокрема, підготовлював матеріали для праці про народженість на Україні, а Ю. Корчак-Чепурківський розробив теми: 1) критичний огляд сучасних статистичних джерел про Україну; 2) джерела для вивчення продукційних сил людності

України, їх хиби та способи впорядкування; 3) продукційні сили людности України на підставі переписів останніх років.

З початку 1925 року Інститут далі виучував смертність на Україні і в Росії, конструюючи сумарні таблиці смертності за методою акад. М. Птухи. В додаток до попередніх вираховано ще 6 нових таблиць смертності, а саме – для Харкова (1896–1897 pp.), Саратова (1896–1897 pp.), Риги (1896–1897 pp.), Москви (1881–1882 pp.), Ленінграду (1880–1881 pp., 1890–1891, 1900–1901 pp.). За браком відповідних і певних статистичних відомостей за останні роки працю над виучуванням руху смертності, в залежності від часу, припинено, дарма що її вже мало не доведено до краю.

Головна праця Інституту в звідомному році^{*53} полягала в тім, що він систематично обробляв статистичні матеріали для серії книг: «Демографія України»^{*54}. Ця праця вимагає величезної й до того дуже марудної роботи, що не завжди приводить до цілком певних наслідків. Статистичні джерела, за нові часи надто перепис року 1920, неповні й хибні різними сторонами. Особливі труднощі повстають: 1) через постійні зміни адміністративних одиниць, що часто роблять порівняння даних не тільки неповним, ба навіть неможливим; 2) через те, що р[оку] 1920 значну частину людности на Україні не переписувано, і статистичні органи обраховували її приблизно. Спочатку П. Пустоход і М. Трацевський обробили були відомості про Київщину й відомості ті акад. М. В. Птуха використав у роботі: «Населення Київщини» (III-й т. Праць Демографічного Інституту). Закінчивши цю роботу, обидва штатні співробітники Інституту взялися опрацьовувати матеріали за тим-таки планом, що й для Київщини, по всій Україні, і для окремих її губернь. До 1-го січня року 1926 Інституту пощастило встановити найімовірніші числа людности на Україні в 1920 році і в її окремих губернях, зростання окремих міст, містечок і сільської людности та розподіл її за статтю у всіх категоріях поселень.

Головна праця Інституту в 1926 р. полягала в колективному обробленню статистичних матеріалів для кількатомної роботи: «Людність України, ч. I. Стан населення»^{*55}. До 1 січня 1927 року співробітники Інституту статистично розробили такі питання: 1. Кількість і склад людности України за статтю та віком у 1897 [р.] й 1920 р. (П. Пустоход і М. Трацевський); 2. Імовірні втрати людности України підчас війни та революції (П. Пустоход і М. Трацевський); 3. Місце народження за переписом 1897 р. (М. Діденко); 4. Письменність людности України 1897 [р.] й 1920 р. (М. Діденко); 5. Розподіл людности за родинним станом (М. Діденко); 6. Густість людности (П. Пустоход); 7. Професійний та соціальний стан

людности в 1897 і 1920 рр. (до 1 січня закінчено розробку даних перепису 1897 р. Почав її П. Пустоход, продовжує Ю. Масютин); 8. Еволюція людности міст на Україні (закінчується – М. Трацевський); 9. Національний склад людности (М. Діденко і Т. Королько до 1 січня 1927 р. закінчили розроблення даних перепису 1897 року)*⁵⁶. Відомості розробляють за таким планом: 1) для окремих губернь та повітів України; 2) для повітової та міської людности; 3) для людности в містах понад 100 000, од 50 до 100 тисяч, од 20 до 50 тисяч і для решти міст. Щоб порівняти, розроблено також відомості для європейської частини Союзу, а іноді й для азійських частин його.

Штатний науковий співробітник П. Пустоход із 15 серпня до 1 травня перебував у командированні в Москві, де зібрав численні статистичні матеріали з демографії України. Із них слід відзначити дані про людність України, підчас 7-ої та 8-ої ревізії (вибрані з рукописного джерела і перевірені). Штатний науковий співробітник М. Трацевський, перебуваючи в командированні в Ленінграді, зібрав низку дуже цінних відомостей з демографії України.

Головна праця Інституту в 1927 р., як і в р[оці] 1926, полягала в колективному обробленню статистичних матеріалів для роботи: «Людність України». До 1 січня 1928 р. співробітники Інституту вибрали, перевірили, звели й майже остаточно технічно розробили матеріали, що ляжуть в основу одного тому зазначеної роботи, а саме для таких розділів її: 1. Еволюція населення України за 30 років – з 1897 до 1927 р. (на підставі даних переписів 1897, 1916, 1917, 1920 й 1926 рр. і поточної реєстрації); 2. Міська й сільська людність України (1897, 1904, 1910, 1916, 1917, 1920 й 1926 рр.); 3. Густість населення (1897, 1916, 1917, 1920 й 1926 рр.); 4. Розподіл людности за статтю (ті самі роки); 5. Імовірні втрати людности України підчас війни та революції; 6. Національний склад людности України (1897 р., почасти 1926-й [р.]). Текст до цієї роботи, що почала розгортатися ще 1926 року, пише акад. М. В. Птуха.

Окрім того, Інститут переводив ще деякі колективні роботи. З осені 1927 р. йде детальне розроблення статистичних матеріалів для розвідки П. Пустохода й М. Трацевського: «Шлюбність людности на Україні», що має бути надрукована в другому «Збірнику» праць Інституту*⁵⁷.

Друга колективна робота Інституту полягала в збиранні по можливості повної бібліографії статистики населення України. В ній більшу чи меншу участь брали майже всі співробітники Інституту, особливо ж позаштатні. Виписано понад 700 нових карток, для чого, між иншим, перегля-

нуто було комплекти українських журналів, старих «Губернских Ведомостей», «Журнал Министерства Внутренних Дел» то-що.

До осені провадилась також досить значна робота над збиранням історично-статистичних матеріалів, робилися виписки з літературних та рукописних джерел і т. и. Вибрано й перевірено відомості – всіх ревізій для українських губернь, а також інші матеріали (Харківщини, Чернігівщини та Полтавщини). Особливо цінні матеріали й зібрано підчас командировань співробітників (П. Пустохода і М. Трацевського) до Москви та Ленінграду. За браком деякої друкованої, головне ж рукописної – архівної – літератури праця ця поки-що не може набрати цілком систематичного характеру; цим і пояснюється, що наукове оброблення матеріалів для видання «Людність України» почалося з матеріалів кінця ХІХ в., а саме – даних перепису 1897 р.

Продовжено й закінчено було розроблення матеріалів перепису 1897 р., а почасти й 1923 р., а саме – про професійний та соціальний склад людности України, фізичні й психічні вади населення (1897 р.) та національний склад людности України (1920 р.).

У р[оці] 1928 Інститут продовжував свої незакінчені праці, головне – систематичне оброблення статистичних матеріалів для серії «Людність України». Наукове опрацювання даних для І тому затрималось через необхідність перерахування остаточних підсумків перепису 1926 р. в межі 1897. Роботу цю розпочало було ЦСУ України, але потім припинило. Довелося Інституту командировати до Харкова свого наукового співробітника М. Пустохода. На підставі рукописних, а почасти й друкованих списків населених пунктів за серпень і половину вересня йому пощастило скласти порівняльні таблиці про кількість людности в 1926 і 1897 рр. (за статтю) для частини округ України, всю ж роботу закінчено до 1 січня 1929 р. Продовжувалось також поглиблене розроблення та виучування професій і зайнять людности України, що його переводив науковий співробітник Ю. Масютин, який, не маючи змоги віддавати відповідну кількість часу роботі в Інституті, з 1 лютого з власного бажання перейшов до складу позаштатних співробітників. Закінчено підготовчу роботу для спільної праці П. Пустохода й М. Трацевського «Шлюбність на Україні». М. Трацевський продовжував за допомогою П. Пустохода систематично опрацьовувати всі статистичні відомості що-до міст та містечок України. Між іншим, на підставі статистичних джерел та інших матеріалів з'ясовано, які саме околиці та хутори до них залічувались, які ні, і складено порівняльні таблиці для обслідувань за різні часи. Продовжувалась праця по систематичному опрацюванню бібліографії зі статистики людности

України. Новий штатний співробітник Інституту В. Резніков^{*58} виконував обов'язки секретаря Інституту, працював над історичною частиною «Людности України», брав ту чи іншу участь майже у всіх інших роботах, працював над бібліографією, у видавничій справі то-що.

Вже третій рік співробітники Інституту їздять в командировання, підчас яких збирають дуже цінні матеріяли. Так, В. Резніков працював у Москві в Воєнно-історичному архіві і почасти в Публічній Бібліотеці. Він зробив численні виписки з рукописних джерел кінця XVIII і першої половини XIX ст. що-до людности України. Вони стосуються головним чином статистичних матеріалів що-до складання воєнно-топографічних описів українських губернь. Ще далеко не всі матеріяли цього високоцінного архіву використано. В. Резніков перевів підготовчу роботу для своєї дальшої праці над архівними матеріялами м. Москви. П. Пустохід підчас командировання до Харкова, окрім основної роботи над складанням порівняльних таблиць що-до кількості людности на Україні в 1926 і 1897 рр., обслідував також Харківський Історичний та красвий архіви. М. Трацевський з 12 до 28 серпня працював в Одесі. Там він зібрав чимало недрукованих ще матеріалів що-до переписів та поточної реєстрації людности м. Одеси й округи. Для м. Одеси він збудував також таблицю смертности на підставі даних перепису р[оку] 1926 і смертних випадків за 1926 і 1927 рр. З 1 вересня до 3 жовтня перебував у командировці в Ленінграді. Працював у Центральному Архіві, Публічній Бібліотеці й Областному Статистичному Бюрі. Зібрав та виписав відомості з низки статистичних джерел, що їх нема в Києві; працював над людністю міст та містечок України; вибрав на картки статті з демографії України, що їх надруковано було в Ленінградських часописах; переписав відомості про людність українських епархій 1804–1839 рр. то-що.

В р[оці] 1928 Інститут надрукував V і VI томи своїх «Праць», а саме: 1) «Смертність в Росії й на Україні» – монографію акад. М. Птухи і 2) «Смертность 11 народностей Е[вропейской] России [в конце XIX века]» (II і III розділи зазначеної монографії). Обидві роботи видало Центральне Статистичне Управління України. Більше як наполовину надруковано вже Академією «Матеріяли що-до смертности на Україні. Померлі в м. Києві в 1918–1927 рр. за причинами смерті, статтю та віком». Почасті виготовлено вже до друку т. II «Демографічного Збірника», куди мають увійти такі статті: 1) Ю. Масютина – «Статистика професій і зайнять людности Росії та України»; 2) П. Пустохід і М. Трацевський – «Шлюбність на Україні»; 3) В. Резніков – Демографія України за 1914–1928 рр. (Бібліографічний покажчик). Частина I книжки^{*59}; 4) І. Вікул – «Людність м. Київ».

Побіжний хронологічний огляд наукової діяльності Демографічного Інституту за перші 10 років існування свідчить про те, що робота його протікала в трьох різних напрямках. Не мало сил і часу присвячено було, а почасти присвячується й нині, збиранню та критичній обробці статистичних джерел що-до виучування людности України. З них 2 праці вже надруковано, а одна друком закінчується:

1) *Матеріали щодо природного руху населення України. 1867–1914 рр. = Материалы по естественному движению населения Украины. 1867–1914 гг. / Центр. стат. упр. УСРР ; [УАН]. Київ ; Харків, 1924. XIV, 98 с. – (Статистика Украины ; № 47, т. 3 ; Сер. 1. Демография ; вып. 1 ; [Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 1])*⁶⁰;*

2) *Матеріали санітарної статистики України. 1876–1914 рр. / Центр. стат. упр. УСРР. Харків: Урядова Друк. ім. Фрунзе, 1926. XXII, 121 с. – (Статистика України ; № 83. Серія XV. Статистика народного здоров'я ; т. 1, вип. 1 ; Праці Демограф. ін-ту УАН ; Т. 3);*

3) Матеріяли що-до смертності на Україні. Померлі в м. Києві в 1918–1927 рр. за причинами смерти, статтю та віком.

Числен[н]і відозви, що надходили з України, Союзу і з закордону свідчать про те, що цей напрямок праць Інституту зустрічає найприхильніше ставлення з боку статистиків – демографів. На черзі – закінчення збирання, критичної обробки й публікація всіх інших важливих статистичних джерел за старі часи. Цю роботу в деяких частинах уже закінчено, подекуди ж вона потребує ще дальшої праці по архівах та бібліотеках Москви, Ленінграду, Харкова то-що.

Другий напрямок діяльності Інституту – в міру сил і можливості сприяти розвитку статистичної теорії. З праць цієї категорії закінчено й опубліковано дві роботи акад. М. Птухи:

1) *Индексы брачности : Этюд по теории статистики населения / Центр. стат. упр., Киев. губ. стат. бюро. Киев, 1922. 44 с.: табл.;*

2) *Смертність у Росії й на Україні / Центр. стат. упр. УССР. Харків ; Київ : Київ-Друк, 8-ма друк., 1928. 195 с., 117 табл. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 5). Спосіб будування сумарних таблиць смертності вперше опубліковано закордоном (Див.: Ptucha M. Die Sterblichkeit in Russland // Metron. Roma, 1924. Vol. 3, № 3/4. P. 469–520).*

В першій з них, що має більш спеціальне значення, трактуються індекси або числа – показники, що за їх допомогою вимірюється притягання чи відштовхування (симпатія чи антипатія) поміж різними групами молодих, що одружуються. Акад. М. Птуха запропонував свою методику будування таких індексів шлюбности.

Другу роботу в її теоретичній частині присвячено проблемі, що має величезне наукове й практичне значення. Сучасна статистика людности не може обмежитися виучуванням законів вимирання населення всієї країни, вона мусить так чи так стежити за окремими його групами. Місце перебування, народність, та чи та професія, сімейний стан то-що иноді надзвичайно впливають на життєздатність людей. Треба наблизити єдину суто наукову методу виучування законів вимирання – будування таблиць смертности – до широких кіл рядових статистичних робітників. Вирахування повної таблиці смертности вимагає таких знань і витрати часу, що звичайному статистику воно не під силу і не може переводитись в скільки-небудь широкому розмірі. Тому величезної ролі набирають вирахування сумарних таблиць смертности, які будучи з теоретичного погляду бездоганним науковим способом виучування смертности, не вимагають великої витрати часу, й до того приступні робітникам наших статистичних установ. Метода, що її запропонував акад. М. Птуха, дає цілком задовольні результати як з погляду теоретичного, так і практичного. Величини основних колон сумарної й повної таблиці не тільки для старих таблиць (Україна, Е[вропейська] Росія 1896–[18]97 рр.), ба й нових (Ленінград 1926–[19]27 рр.) відрізняються між собою дуже мало. Цей факт загальним чином і стверджує придатність нової методи вирахування сумарних таблиць смертности до наших статистичних матеріалів.

Проте головну свою увагу Інститут присвячував і буде присвячувати звичайному науковому розробленню статистичних матеріалів що-до людности України. Треба може десятків років і спільних зусиль багатьох дослідників, щоб науково освітити хоч би головні проблеми що-до людности України. За старі часи. За останні роки влада починає все більше й більше звертати увагу на соціальну статистику. Зростання кількості й якості статистичних матеріалів викликає потребу їх наукового оброблення. Подекуди це починає робити наше Центральне Статистичне Управління, однак своїми силами вони можуть зробити лише деяку частину і, цілком природно, шукають допомоги, як і раніше, у Демографічного Інституту.

До цілком закінчених і надрукованих праць Інституту ц[ієї] категорії належать:

1) Птуха М. В. *Таблиці смертности для України 1896–1897 рр.* // *Зап. Соц.-екон. від. УАН. Київ, 1923. Т. 1. С. 17–62; і окремо: Київ, 1923. 46 с.*

2) Птуха М. В. *Население Киевской губернии / Киев. губ. стат. бюро. Киев, 1925. 144 с.*

3) Пустоход П. І. *Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX віку* // *Демограф. зб. Київ, 1926. С. 1–68.*^{*61}

4) Трацевський М. М. *Народженість людності на Україні* // Там само. С. 69–112.

5) Корчак-Чепурківський Ю. О. *Місто й село у смертності Наддніпрянської України* // Там само. С. 113–171.

6) Коваленко І. З. *Самогубства в Харкові : [1911–1925 рр.]* // Там само. С. 172–200.

7) Птуха М. В. *Смертність у Росії й на Україні / Центр. стат. упр. УССР. Харків ; Київ : Київ-Друк, 8-ма друк., 1928. 195 с., 117 табл. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 5).*

8) Птуха М. В. *Смертність 11 народностей Е[вропейской] России в конце XIX века / Центр. стат. упр. Украины. Киев : Киев-Печать, 8-я тип., 1928. 57 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 6).*

Підготовлено до друку: II вип. «Демографічного Збірника»; розвідку Ю. Масютина «Статистика професій і занять людності Росії та України»^{*62}.

Головна увага Інституту, з р[оку] 1926 починаючи, віддається систематичному обробленню за певною програмою матеріалів для багатомної праці: «Людність України». Перший том її, технічне оброблення даних для якого майже закінчено, вийде в р[оці] 1929. В ній низка монографій присвячена буде попереду ґрунтовній розробці проблем що-до стану людності України, а потім природному й механічному руху.

До праць цієї категорії слід однести також розвідки, що над ними індивідуально працюють нині співробітники Інституту з доручення Комісії Раднаркому при ЦСУ України для організації монографічного виучування наслідків перепису р[оку] 1926.

За 10 років, окрім статей, опублікованих Академією або ЦСУ Союзу та України Інститут надрукував 6 томів «Праць», а саме:^{*63}

I. Матеріали по естественному движению населения Украины в 1867–1914 гг., Харків, 1924 (Видання ЦСУ України), с. XIII, 95.

II. М. Птуха – «Население Киевской губернии». Киев, 1925. (Видання Київ. Статбюра), с. 144.

III. Матеріали санітарної статистики України. Харків, 1926 (Видання ЦСУ України), с. XXII, 121.

IV. Демографічний збірник. Київ, 1926, с. IV + 200 + 11.

V. М. Птуха – «Смертність у Росії й на Україні». Київ, 1928 (Видання ЦСУ України), с. 195.

VI. М. Птуха – «Смертність 11 народностей Е[вропейской] России». Киев, 1928 (Видання ЦСУ України), с. 57.

*⁶⁴ Згідно з своїм п'ятирічним науково-операційним планом Демографічний Інститут, увязуючи свою роботу з розвитком демографії на Україні має:

I. Закінчити збирання, розроблення та наукове опрацювання багатомного видання «Людність України» (6 томів).

II. Детально вивчити смертність за пореволюційні часи.

III. Виучити проблему праці в сільському господарстві.

IV. Виучити проблему людности за переходову добу.

V. Виробити методи й способи досліду, придатні для швидкого і легкого оброблення статистичних матеріалів що-до людности, з тим, щоб висновки були все-ж таки бездоганні з наукового погляду.

VI. Науково опрацювати поточні статистичні матеріали зі тем, що їх висуває життя.

У наслідок своїх праць Інститут має видавати окремі монографії та демографічні збірники, в яких, крім розвідок співробітників Інституту, міститься бібліографія та демографічна хроніка.

На 1 січня р[оку] 1929 Демографічний Інститут працює в такому складі: 1) Директор акад. М. В. Птуха; 2–4) штатні наукові співробітники: а) П. І. Пустоход, б) В. Ф. Резніков (в.о. секретаря) та в) М. М. Трацевський (прикомандирований); 5–8) нештатні наукові співробітники: а) В. К. Воблий, б) Ю. О. Корчак-Чепурківський, в) Ю. М. Масютин, г) А. П. Хоменко; 9–12) нештатні науково-технічні: а) В. А. Кульчицька, б) К. К. Хлопик, в) Ю. Є. Чебишова; г) М. П. Діденко *⁶⁵.

8. Комісія для виучування народнього господарства України *⁶⁶ організована на початку квітня 1927 року, й на першому засіданні, що відбулося 6-го квітня того ж таки року, ухвалено отакі для неї завдання:

1) досліджувати витворчі й продукційні сили народнього господарства України; 2) вивчати можливості, форми та вагу участі України в системі Світового Господарства; 3) [досліджувати] умови процесу та наслідки переходу України од старого до нового аграрного ладу; 4) вивчати перспективні плани з різних галузів економіки України та їхню погодженість поміж собою; 5) опрацьовувати історію української економічної думки та бібліографію з економіки України. 6) студіювати питання методології вивчення різних галузів народнього господарства України. Комісія складається з 12 осіб, а саме: акад. К. Г. Воблий – голова Комісії, проф. Г. О. Кривченко – заступник голови, проф. А. І. Ярошевич – в. о. керівника над працями Комісії, проф. Є. Д. Сташевський, Б. Г. Курц, С. Г. Іса[а]к'ян,

Л. М. Бобир-Бухановський, В. К. Руденський, О. М. Лапоногов, Н. С. Середа, В. С. Тирановець, І. П. Яворський, Я. Б. Диманштейн, В. О. Шпанбок, проф. П. І. Фомін.

З початку Комісія мала в своєму складі тільки одного штатного наукового співробітника О. А. Плевака, що виконував також й обов'язки секретаря Комісії. 1-го січня 1928 року на штатного наукового співробітника Комісії призначено ще проф. А. І. Ярошевича, на якого III відділ поклав виконувати обов'язки керівника над працями. 1928 року штатний науковий співробітник Комісії О. А. Плевако зі складу Комісії вибув. З 1-го жовтня 1928 року Відділ обрав на посаду штатного наукового співробітника проф. Г. О. Кривченка, поклавши на нього виконувати обов'язки заступника голови Комісії.

Виходячи з вище поданих завдань, працю в Комісії розподілено поміж окремими членами відповідно до фаху кожного з них. Індивідуальні праці членів комісії обговорювано, як доповіді, на засіданнях Комісії, що їх протягом звітного періоду одбулося 20, з них двоє було присвячено виключно справам організаційним, а на 17 засіданнях заслухано й обговорено оцих 23 доповіді:

р[оку] 1927: 1) Проф. А. І. Ярошевич «Про потребу прийняти участь в роботі Секції Енергетики при Укрдержплані»; 2) Проф. Г. О. Кривченко «План екскурсії по Лісостеповій Україні влітку 1927 року»; 3) Акад. К. Г. Воблій «До питання про заснування текстильної промисловости на Україні»; 4) О. М. Лапоногов «Зернова продукція України після реформи 1861 р.»; 5) Проф. Г. О. Кривченко «Становище Сільського Господарства Лісостепової України (на підставі особистого ознайомлення з 7 округами)»; 6) С. Г. Іса[а]к'ян «Загальна характеристика шкуряної промисловости на Україні»;

р[оку] 1928: 7) Проф. А. І. Ярошевич «З економіки птахівництва в районі Південно-Західної залізниці»; 8) Н. С. Середа «Лісова промисловість України в сучасний момент»; 9) Проф. Г. О. Кривченко «Бюджетні досліді на Україні після революції»; 10) О. М. Лапоногов «Економіка України, як предмет дослідження»; 11) С. Г. Іса[а]к'ян «Короткий зміст і методологія виучування шкіряної промисловости у минулому та сучасному»; 12) О. П. Оглоблин «Кріпацька фабрика на Україні» (референція праці автора)^{*67}; 13) Проф. Г. О. Кривченко «План та метод праці про розвиток сільського господарства України після 1861 року», 14) Акад. К. Г. Воблій «Основні етапи розвитку кооперативної арендної цукрової промисливости», 15) [Н.] Каневський «Виробництво хемікатів на експорт, про вироб мідянки з металових покидків», 16) Проф. А. І. Яро-

шевич «П'ятирічний план роботи Комісії для виучування народного господарства України», 17) Проф. А. І. Ярошевич «Про складання історії української економічної думки, словника українських економістів і статистиків та української економічної бібліографії», 18) Проф. Є. Д. Сташевський «Перспективний план Цукротресту»; 19) Акад. К. Г. Воблий «Звіт про наукову командировку до Німеччини», 20) Проф. Є. Д. Сташевський «Сільсько-господарський ринок Правобережної України за дореформеної доби», 21) Проф. Г. О. Кривченко «Стан сільського господарства в 2 районах Українського Полісся (північна Чернігівщина та Коростенщина)», 22) Проф. А. І. Ярошевич «Птахівнича кооперація на Поділлі».

Протягом звітнього періоду впорядковано й здано до видавництва 1-й том збірника праць Комісії за редакцією акад. К. Г. Воблого на 17 др[рукованих] аркушів. До цього збірника, що вийшов з друку^{*68}, увійшли такі праці: 1) проф. А. І. Ярошевич «З економіки птахівництва в районі Південно-Західньої залізниці», 2) Я. Б. Диманштейн «Планування металургійної промисловости СРСР», 3) проф. Г. О. Кривченко «Бюджетні дослідження на Україні після революції».

Дальша робота Комісії має бути скерована на докладніше вивчення сучасних проблем української економіки.

9. Комісія для виучування фінансових справ під головуванням акад. Л. М. Яснопольського закладена на підставі постанови Відділу 13 березня 1926 р. До неї входять члени Комісії, число яких обмежено, та наукові співробітники. Членами є: В. В. Ігнатович (секретар), проф. В. В. Карпека, проф. П. Л. Кованько, проф. М. І. Мітіліно, М. М. Меєрсон, проф. Ф. Я. Несмелов (Харків), проф. М. Д. Плєскачевський, проф. О. А. Раєвський (Харків) та проф. Ю. І. Тіктін (Одеса). До складу наукових співробітників уходять: С. Г. Альтерзон, П. Ф. Височанський, М. О. Васютинський, М. С. Делов, Ю. І. Зісерман, Н. М. Карцева, Ф. І. Крижанівський, Я. П. Левченко, А. П. Литвиненко, В. А. Лобода, А. Н. Марголін, Я. С. Перетц, М. Д. Рейнгерц, Б. В. Сігал, О. М. Сімзен-Сичевський, М. Б. Стельмашенко, Д. М. Сумневич, Ю. М. Шапаровський, П. Г. Югов і В. Ф. Яновський^{*69}.

В р[оці] 1928 помер активний співробітник М. В. Маслеників^{*70}. З р[оку] 1927 зі складу Комісії виділено Секцію місцевого та комунального господарства, головою якої перебував проф. П. Л. Кованько, а секретарем М. Б. Стельмашенко.

Кожний член чи то співробітник Комісії працює над індивідуальною темою, про яку й зачитує доповідь на засіданнях. Таких засідань в

р[оці] 1928 відбулося 30. В наслідок роботи Комісії стались кілька випусків «Праць», що нині знаходяться в друку.

I. 1[-й] вип. «Праць Комісії для вивчення фінансових справ», який містить в собі такі статті^{*71}: 1) проф. Г. І. Тіктін – Основні теоретичні проблеми динаміки публічного господарства; 2) проф. О. А. Раєвський – Фінансове регулювання місцевих фінансів; 3) проф. В. В. Карпека – Взаємовідносини прибутків та витрат в теорії фінансової науки; 4) М. М. Меєрсон – Товариства взаємного кредиту СРСР; 5) В. Ф. Яновський – Наш конвенційний тариф; 6) В. Доброгаєв – Географічний розподіл державних і місцевих витрат по округах України; 7) Б. В. Сігал – Безгрошовий оборот в українських банках; 8) П. Ф. Височанський – Тип сучасного та передреволюційного кредитового кооперативу на Україні; 9) В. А. Лобода – Еволюція англійського відприбуткового податку в зв'язку з еволюцією економіки краю.

II. *Праці Комісії для вивчення фінансових справ / за ред. Л. М. Яснопольського. Вип. 2: Карцева Н. М., Стельмашенко М. Б. Показчик статтів з комунального господарства, уміщених у найголовніших періодичних виданнях СРСР за час з 1921 по 1927 р. Київ, 1929. 158, [2] с. – (Зб. Соц.-екон. від. ВУАН; № 20)*72.*

III. *Праці Комісії для вивчення фінансових справ / за ред. Л. М. Яснопольського. Вип. 1: Масленіков М. В. Бібліографічний показчик літератури з публічного і державного контролю. Київ, 1929. 44, [2] с. – (Зб. Соц.-екон. від. ВУАН; № 21)*73.*

IV. *Альтерзон С. Г. Нарис розвитку Київської кредитової системи. Київ : Всеукр. акад. наук, 1929. 84, [9] с.*74*

V. *Праці Комісії для вивчення фінансових справ / за ред. Л. М. Яснопольського. Вип. 5: Господарство міста Києва : зб. статтів за ред. П. Л. Кованька. Ч. I. Київ, 1929. VI, 102, 10, (113–222), [4] с. – (Зб. Соц.-екон. від. ВУАН; № 28). Зміст : Кованько П. Передмова ; Трацевський М. Людність міста Києва ; Кованько П. Бюджет міста Києва ; Масленіков М. Історичний нарис розвитку контролю господарства Києва ; Шапаровський Г. Місцеві будівельні правила, що регулюють забудуванням м. Києва ; Левченко Я. Земельне господарство Києва ; Стельмашенко М. Кладовища м. Києва ; Карцева Н. Київський місцевий ломбард*75.*

Окрім праць, що нині друкуються Відділом, співробітники Комісії за час свого перебування в Академії опублікували:

I. Проф. П. Л. Кованько статтю: *Местное хозяйство и рационализация // Вопросы теории и практики рационализации / под общ. ред. Я. Муценека. [Київ] : Киев. окрсовнот, 1928. С. 92–99;**⁷⁶

П. Проф. М. І. Мітіліно: 1) *До питання про торговельні оборудки* // *Наук. зап. Київ. ін-ту народ. господарства*. 1927. Т. 8. С. 3–16; 2) *Торгівельне право радянських республік : курс для вузів*. Харків : Юрвидав НКЮ УСРР ; Держтрест «Київ-Друк», 1928. 468 с.; 3) *Финансовое управление как объект научного исследования и рационализации* // *Вопросы теории и практики рационализации* / под общ. ред. Я. Муценека. [Київ] : Киев. окрсовнот, 1928. С. 84–92;

ІІІ. Проф. Ф. Я. Несмелов: 1) *О самогоне – Профилактическая медицина*, [Харьков], 1928, № 11; 2) *Спиртовая монополия на Украине в борьбе с самогоном* // *Хоз-во Украины*. Харьков, 1927. № 11/12. С. 79–98; 3) *Алкогольный тупик : Материалы по истории борьбы с алкоголизмом* / пред. и ред. М. А. Глезера. Харьков. Киев : Медгиз, 1931. 120 с.*77;

ІV. П. Ф. Височанський: 1) *Кооперативний кредит*. Харків : Книгоспілка, 1928. 408 с.; 2) *Основні моменти фінансування сільськогосподарчої кооперації*. Праці Н[аук.]–досл. катедри кооперації, кн. 2 за 1928 р.; 3) *Історія Київського Споживчого Союзу* // *Праці Наук.-дослід. кафедри кооперації при Київ. кооперат. ін-ті ім. В. Я. Чубаря*. 1928. Кн. 4. С. 105–114; 4) *Матеріали до вивчення соціального складу членів дореволюційної кредитної кооперації на Україні* // *Зап. Київ. коопер. ін-ту ім. В. Чубаря*. 1927. Т. 2. С. 181–191;

V. Перетц Я. С. *Організація і практика споживчої кооперації*. Харків : Книгоспілка, 1928. 196 с.*78;

VI. Яновський В. Ф.: 1) *З історії місцевого управління на селі після Лютневої революції 1917 р* // *Праці Коміс. для вивч. звичаєв. права України*. 1928. Вип. 3 / ред. О. О. Малиновський. С. 99–106; 2) *Міжнародне право : [бібліогр. огляд]* // *Україна*. 1928. Кн. 4 (29). С. 118–122.*79

[10.] Соціологічна Комісія.

Соціологічна Комісія заснована Відділом наприкінці березня 1927 р. під головуванням члена-кореспондента ВУАН, проф. С. Ю. Семковського й тільки на початку 1928–1929 р.*80 вона завершує свій підготовчий організаційний період і починає розгортати свою роботу.

Комісію організовано в складі 2-х відділів – у Києві та Харкові; до роботи у ній притягнуто наукових робітників з інших місць України, а частково й по-за Україною. З 1 січня 1928 р. вона має 1 штатного наукового співробітника*81.

Програма науково-дослідчих робіт, що її намітила Комісія охоплює такі групи соціологічних досліджень:

I. Систематична розробка основних проблем марксівської соціології.

II. Критика марксизму (включно й ревізіонізм) і марксівська антикритика з галузі соціології.

III. З історії соціологічних учнів, зокрема на Україні та Росії.

IV. Соціологія права та держави.

V. Новітні соціологічні течії та їх критика.

VI. Соціологія національного питання.

VII. Соціологія техніки.

VIII. Соціологія мови.

IX. Соціологія науки й філософії.

X. Соціологія релігії.

XI. Соціологія мистецтва та літератури.

XII. Соціологія культури.

Виготовляється до друку перший збірник науково-дослідчих праць Комісії, розміром 25–30 друк. аркушів. Склад праць, що ввійдуть в той, а частково й в наступний збірники – такий:^{*82}

С. Ю. Семковський – «Понятие закономерности у Маркса».

Акад. [М. Я.] Марр – «Некоторые явления украинского языка в свете яфетидологической теории».

Ю. П. Мазуренко – «Социально-правовая природа пролетарского государства».

В. О. Юринець – «Теорія держави Оппенгеймера».

Д. Б. Наумов – «Проблема закона у Маркса – Энгельса».

Я. С. Розанов – «Максим Ковалевский, как ученик и критик Маркса».

М. І. Яворський – «Історія як наука та її завдання».

О. Ю. Гермайзе – «Соціологічні концепції 17 сторіччя на Україні».

М. А. Нирчук – «[До] соціології релігії».

Проф. [М. Я.] Лапіров-Скобло – «Основные линии развития техники».

В. В. Данилевський – «Социологический анализ машины».

Тов. [С. Б.] Щупак – «Марксовський погляд на літературний стиль».

І. І. Врона – «Соціологічні напрямки в сучасному містечтвознавстві (огляд і критика)».

В. І. Беркович – «Логика исторического познания».

Н. М. Пакуль – «Вопрос о классовом составе городского населения в средние века в Германии».

В. П. Волгин – «Роль интеллигенции в формировании социалистической идеологии».

М. В. Серебряков – «Ричард Кантильон и литературные судьбы его Essai».

Проф. [В. С.] Бойко – «Категория основных классов».

Н. М. Пакуль – «Вопрос о происхождении и составе городского патрициата».

В. П. Волгин – «Социологические воззрения Фурье».

В. И. Веретенников – «К вопросу о применении статистического метода к историко-социологическому изучению».

Его же^{*83} – «К построению понятий об источниках и о материалах в технике историко-социологических исследований».

В. И. Чучмарев – «Учение Спинозы о происхождении религии»; и другие.

11. Комісія для виучування історії західньо-руського та українського права^{*84}.

Наука історії західньо-руського та українського права за старих часів не мала ані катедр, ані установ дослідчого характеру, що її б розроблювали. Над питанням історії західньо-руського та українського права працювали лиш окремі вчені. Систематичне виучування цієї дисципліни мала розпочати заснована в січні 1919 р. Комісія для виучування історії західньо-руського та українського права.

Засновано Комісію з пропозиції академіка Ф. В. Тарановського, що став на чолі її. Окрім нього працювали тоді в Комісії академики Д. І. Багалій, О. І. Левицький, Б. О. Кістяковський, проф. С. К. Гогель, В. Л. Модзалевський, І. М. Каманін (керівничий над працями Комісії) та В. І. Новицький (науковий секретар Комісії). В такому складі вона юридично існувала до травня 1920 р.; але фактично останнє засідання її в цьому складі відбулося 5 червня 1919 р. Далі Комісія не збиралася, аж поки в травні 1920 р. Соціально-Економічний Відділ ВУАН не ухвалив тимчасово припинити її діяльність. В Архіві Комісії збереглася копія відношення секретаря Відділу до секретаря Комісії В. І. Новицького^{*85}, датованого 15 травня р[оку] 1920. В ній сказано: «Маю честь подати до Вашого відому, що III Відділ в засіданні своєму від 13 травня (прот[окол] ч[исло] 38) ухвалив припинити діяльність Комісії по виучуванню західньо-руського і українського права і вважати всіх її співробітників вільними од своїх обов'язків з 1 травня б. р.». Причини розпаду цього складу Комісії залежали від обставин того бурхливого часу. Зокрема ж Ф. В. Тарановський виїхав^{*86} з України, акад. Д. І. Багалій виїхав з Києва, помер Б. О. Кістяківський. Тоді

вже доживали своїх останніх днів у Києві акад. О. І. Левицький та керівничий над справами Комісії І. М. Каманін.

Але діяльність Комісії припинилася на дуже короткий час. Вже в липні 1920 р. на академічну катедру історії західньо-руського та українського права було обрано проф. М. П. Василенка, який заново з'організував Комісію. Він знову запросив до праці в Комісії керівничого над справами І. М. Каманіна, [той] проте участі в діловій роботі Комісії, засідання якої почалися в січні 1921 р., не встиг взяти: 11 січня 1921 р. його не стало. З 1 жовтня р[оку] 1920 на членів Комісії було запрошено С. М. Іваницького та П. К. Бонташа, з 15 грудня 1920 р. – В. І. Щербину^{*87}.

8 січня 1921 р. розпочалися регулярні засідання Комісії. В цей рік, що був по суті першим роком її систематичної роботи, до складу Комісії було обрано: І. І. Мінакова (березень), П. П. Смірнова (червень), І. Ю. Черкаського (червень), Л. О. Окиншевича (червень), І. М. Балінського (грудень). Далі року 1922 до Комісії вступили Г. Л. Попов та С. Г. Борисенко; року 1923 – О. В. Орищенко та М. В. Масляников^{*88}; р[оку] 1925 – М. Ф. Тищенко, В. І. Новицький, Є. І. Шманкевич, О. С. Добров та член-кореспондент ВУАН – проф. М. О. Максимейко. В р[оці] 1926 в Комісії працюють П. К. Сосенко, проф. М. Є. Слабченко, О. В. Юрченко, В. О. Барвінський, В. Д. Отамановський, В. О. Романовський та бере активну участь в ній після свого переїзду до Києва акад. О. О. Малиновський. Нарешті р[оку] 1928 до Комісії вступив В. Т. Гришко.^{*89}

Вибули ж з Комісії після 1921 р. – П. П. Смірнов (1921 р.), В. І. Щербина (1922 р.) П. К. Бонташ (1923 р.), І. І. Мінаков (1924 р.), М. В. Масляников (1924 р.), О. В. Орищенко (1924 р.) Є. І. Шманкевич (1927 р.), І. М. Балінський (помер 3 травня 1927 р.).

До березня 1922 р. всі наявні на той час члени Комісії вважалися штатними науковими співробітниками Академії й одержували платню. Року 1922 в березні було скорочено штати Академії й в Комісії залишилася лише одна посада штатного^{*90} наукового співробітника. На цю посаду Комісія обрала Л. О. Окиншевича. Року ж 1924 було дано ще одну штатну посаду наукового співробітника, яку одержав С. М. Іваницький.

Секретарями Комісії за цей час були: В. І. Новицький (1919–1920 рр.), С. М. Іваницький (1920–1922 рр.), Л. О. Окиншевич (1922 р. і до цього часу).

На 1 січня 1929 р. Комісія, окрім її голови, має такий склад: 2 штатних наукових співробітника – С. М. Іваницького та Л. О. Окиншевича та 13 нештатних членів Комісії: В. О. Барвінський, С. Г. Борисенко, В. Т. Гришко, О. С. Добров, В. І. Новицький, В. Д. Отамановський,

Г. Л. Попов, В. О. Романовський, проф. М. Є. Слабченко, П. К. Сосенко, М. Ф. Тищенко, І. Ю. Черкаський, О. В. Юрченко. Членами Комісії є також акад. О. О. Малиновський та член-кореспондент Академії – проф. М. О. Максимейко. З цих членів Комісії мають академічну рангу «нештатних постійних наукових співробітників Комісії» С. Г. Борисенко, Г. Л. Попов, І. Ю. Черкаський та О. В. Юрченко.

Архів Комісії зберіг протоколи засідань її, але з невеличким досадним пропуском. Немає протоколів за кінець 1921 й початок 1922 р. Це не дає можливості встановити точну кількість засідань Комісії. Є відомості за 224 засідання її. Вони розподіляються по роках так: 1919 р. відбулося 11 засідань (з 26 січня до 5 червня), 1920 р. Комісія не збиралася. 1921 р. вона мала 23 засідання (з 8 січня по 8 листопаду, решти протоколів немає). 1922 р. – 19 засідань (з 8 березня до кінця року; за першу частину року протоколи не зберіглися). 1923 р. було 20 засідань, 1924 р. – 29, 1925 р. – 29, 1926 р. – 33, 1927 р. – 30, 1928 р. – 30.

Збиралася Комісія пересічно раз на тиждень (за винятком літніх вакаційних місяців). На засіданнях її робилися звідомлення про хід наукової роботи членів (це було основним змістом засідань перших років її існування), дальші роки принесли ту зміну в цім відношенні, що тепер на кожнім засіданні читається оброблений науковий дослід (чи частина більшого досліджу). Крім того читалися бібліографічні рецензії, наукові звідомлення про подорожі. Декілька засідань було присвячено науковій полеміці. Засідання Комісії протоколювалися. В протоколи по можливості заносився весь зміст засідання. Останні роки, що принесли зачитання головною мірою дослідів, що їх згодом друкується, примусили поставити за головну мету протоколів Комісії фіксування дискусії, дебатів з приводу цих дослідів. В цій дискусії раз-у-раз повстають важливі теоретичні й методологічні проблеми, даються погляди й корективи на підставі оброблення іншого матеріалу. Це надає протоколам Комісії й наукове значіння і в зв'язку з цим вона, починаючи з вип. III своїх «Праць» ці протоколи друкує^{*91}. У в[ип]. III «Праць» надруковано протоколи від 1 червня 1926 р. до 1 липня р[оку] 1927; у вип. IV будуть надруковані протоколи Комісії від 1 липня 1927 р. до 1 липня 1928 р.

МОНОГРАФІЧНЕ ОБРОБЛЕННЯ ОКРЕМИХ НАУКОВИХ ТЕМ – найбільш відповідальна робота Комісії, бо наука історії західньо-руського та українського права має ряд питань або недостатньо освітлених, або ще зовсім науково не з'ясованих і науково не оброблених. От тому головна

мета і оснiвне устремління в науковій роботі її за 10 років були саме на цей напрямок діяльності.

Перший склад Комісії, що працював в ній р[оку] 1919, за головуванням акад. Ф. В. Тарановського, ставив собі перед усім завдання археографічні. Про них скажемо нижче. В протоколах засідань 1919 року є лише одна згадка за завдання дослідчого характеру. Це – пропозиція С. К. Гогеля, що її розглядала Комісія 8 травня 1919 р., написати дослід про «Судовий устрій України у XVIII ст.». Мав бути він складений «на підставі даних законодавчого пам'ятника 1743 року – Права, по которимъ судится малоросійській народъ». Проф. С. К. Гогель склав план такої праці й представив його Комісії. Вона ухвалила надрукувати такий дослід і запросити проф. Гогеля до складу своїх співробітників.

Значно ж актуальніше справа про дослідчі опрацювання окремих тем з історії західньо-руського та вкраїнського права стала після відновлення робіт Комісії за керівництвом акад. М. П. Василенка. Кожний з членів Комісії мав і має такі завдання, і після попередньої праці над збиранням матеріялів для дослідів вона починає з р[оку] 1925 їх друкувати. Члени Комісії нового складу працювали над такими питаннями:

I. Голова Комісії академик М. П. Василенко (диви вище розд. II, § 1).

II. Штатний науковий співробітник С. М. Іваницький (вступив р[оку] 1920, штатний з 1924 р.) працював над виучуванням магдебурзького права в містах Литви, Білорусії й України. Другою темою його робіт було досліджування державського землеволодіння давньої польської шляхти на Гетьманщині. Тепер С. М. Іваницький крім того досліджує організацію магдебургії Можлева на Дніпрі^{*92}.

III. Л. О. Окиншевич (вступив р[оку] 1921, штатний науковий співробітник з 1922 р.) працював над дослідженням центральних установ України-Гетьманщини XVII–XVIII ст., а також виучував становище неслужачої української старшини – товаришів бунчукових, військових та значкових.

IV. В. О. Барвінський (Харків, в Комісії з 1926 р.) досліджував історію та організацію Міністерської Канцелярії на Лівобережній Україні XVIII ст.

V. С. Г. Борисенко (з 1922 р.) працював над питанням про вигнання в історії українського права; від цього питання перейшов до тем про I Литовський Статут та про історію адвокатури у В[еликому] кн[язівстві] Литовському і на Україні.

VI. В. Т. Гришко (з 1928 р.) досліджує земельноправні відносини в історії України, зокрема ж давність, сервитуту, титули, володіння то-що.

VI. О. С. Добров (з 1925 р.) досліджував інститут купівлі-продажу в історії права на Україні; опріч того виучував цивільно-правові норми І Литовського Статуту.

VIII. В. І. Новицький (1918 р. та знов з 1925 р.) працював про сойки-сними на Україні, починаючи з Х ст[оліття] і до ст[оліття] XVII.

IX. В. Д. Отамановський (з 1926 р. м. Вінниця) виучував історію Вінниці, як міста за магдебурзьким правом.

X. Г. Л. Попов (м. Шпола; член Комісії з 1922 р.) досліджував Луцький Трибунал, а також інститут сусідства за говільними записами XVIII ст.

XI. В. О. Романовський (з 1926 р.) досліджував фінансовий устрій Гетьманщини XVII–XVIII ст.

XII. Проф. М. Є. Слабченко (Одеса; з 1926 р.) за завданням Комісії досліджував юридичний устрій Запоріжжя, а також Генеральний суд на Україні – Гетьманщині XVII–XVIII ст.

XIII. П. К. Сосенко (з р[оку] 1926) працював над етнологічною мето-дою з історії українського права, виучував початки територіяльно-громадських організацій староукраїнців в етнологічному освітленні (дім, весь, вервь) в звязку в розвитком органічних (симпатичних) союзів. Опріч того до-сліджував розвиток безкоролівських (каптурових) судів на Правобережжі.

XIV. М. Ф. Тищенко (з р[оку] 1925) виучував прово гуральне та право шинкувати горілкою на Лівобережній Україні, дослідкував ор-ганізацію войтовського уряду в XVI–XVII ст.; крім того працював над те-мою про організацію торговельних компаній на Лівобережній Україні XVIII ст.

XV. І. Ю. Черкаський (з р. 1921) дослідкував організацію громадських (копних) судів, судовий устрій та судочинство на Гетьманській Україні. Крім цих двох великих тем опрацьовував питання про поволення над трупом забитого.

XVI. О. В. Юрченко (з 1926) працював над дослідженням адміністрації на Правобережній Україні, крім того опрацьовав тему про ру-кописні книги Радомисльської дієцезії.

XVII. Член-кореспондент проф. М. О. Максимейко (див. розд II, § 9).

Члени Комісії, що з неї з тих чи інших причин вийшли, працювали:

I. І. М. Балінський (1921–1927) над дослідженням феодалізму в Польщі, Литві та Україні.

II. П. К. Бонташ (1920–1923 рр.) досліджував час видання провін-ціяльних привілеїв у В[еликому] кн[язівстві] Литовському.

III. М. В. Масляніков (1923–1924) працював над виучуванням функцій уряду возного за Литовськими Статутами.

IV. Мінаков І. І. (1921–1924) довідкував фінансовий устрій Гетьманщини.

V. Орищенко О. В. (1923–1924) працював над системою оподаткування у В[еликому] кн[язівстві] Литовському.

VI. Проф. П. П. Смірнов (1921 р.) досліджував пограничні відносини України з Росією в середині XVII ст.

VII. Є. І. Шманкевич (Харків, 1925–1927 рр.) працював над виучуванням організації братських судів.

VIII. Член-кореспондент ВУАН В. І. Щербина (1920–1922 рр.) досліджував гетьманські статті XVII ст.

Такі були дослідчі теми, що їх монографічно опрацьовували члени Комісії за її дорученням. Як бачимо, вони численні й різноманітні. В цілому це наукове опрацювання їх мало значно посунути вперед розроблення науки історії українського права.

Окрім того деякі члени Комісії провадили систематичне виучування науки історії західньо-руського та вкраїнського права. Мета цього була подвійна. З одного боку загальна систематична освіта в своїй спеціальності глибоко корисна і при монографічному освітленні окремих тем. З другого боку це – в зв'язку з тим, що не було до цього часу катедр історії українського права на юридичних факультетах, оскільки не було й науково-дослідчих катедр з цієї дисципліни. Тут було й завдання підготувати освічених представників нашої науки, що згодом могли б викладати цю дисципліну. Керував цією роботою акад. М. П. Василенко.

З членів Комісії над цим працювали:

I. Л. О. Окиншевич, що у р[оках] 1921–1926 проштудіював історію західньо-руського та вкраїнського права, а також історію права російського; останню в межах вимог колишніх магістерських іспитів. Крім цього Л. О. Окиншевич здобув ще й підготовку по загальній історії України, відбувши в Катедрі Історії України акад. М. С. Грушевського (р[оки] 1925–1928) повний курс аспірантури.

II. П. К. Сосенко мав для такої підготовчої роботи спеціальну стипендію від Укрнауки. Він виучував історію західньо-руського та вкраїнського права, перебуваючи аспірантом при Комісії. Року 1929 П. К. Сосенко гадає цю роботу закінчити.

III. Зрештою ще В. Т. Гришко р[оку] 1928 почав таку систематичну підготовчу роботу по історії західньо-руського та вкраїнського права.

Стан виучування нашої дисципліни за минулих часів призводив і до того що актові матеріали видавалося рідко й епізодично, і здебільшого видавалися в загальнім порядку видання історичних матеріалів, а не за плановим завданням науки історії західньо-руського та українського права і не за керівництвом дослідників-юристів.

Систематично завдання видавати актові матеріали й юридичні пам'ятки Комісія поставила собі з часу заснування. При чому це археографічне завдання перший склад Комісії, що працював з акад. Ф. В. Тарановським, ставив у центрі своєї уваги й праці, як головну її мету. Протоколи й документи 1919 р. кажуть нам що Комісія ставила своєю задачею видати Литовський Статут 1588 р. (учбове видання). Передбачалося передрукувати Мамоничівське видання. Керівничий над працями Комісії І. М. Каманін склав з цього приводу доповідну записку «Про умови друкування Литовського Статуту 1588 р.». Комісія хотіла також видати для учбової знов-же мети й христоматію з історії західньо-руського та українського права. Крім того малося на увазі друкувати акти Генерального Суду, що їх зібрав В. Л. Модзалевський, Полтавські судові акти, за його ж редакцією, «отозви до короля» – XVI ст., що їх зібрав І. М. Каманін, акти Луцького Трибуналу, які знайшов Г. Л. Попов (властиво друкувати лиш деякі з них). Як бачимо, завдання археографічні Комісія ставила поважні й різноманітні. Проте здійснити тому складові Комісії їх не пощастило. В наслідок цих планів в ній залишився тільки рукопис Мамоничівського видання III Литовського Статуту^{*93}.

Не покинула вона думки про археографічні видання й при поновленні своєї діяльності за керівництвом акад. М. П. Василенка. Але це видання не було тепер черговим завданням Комісії, що більше уваги звертала перед усім на діяльність науково-дослідчу. Все-ж таки роботу цю вона не покинула, роботу цю вона посунула вперед.

Вже надруковано I том матеріалів з історії українського права акад. М. П. Василенка, що містить в собі ряд цінного матеріалу для історії права XVII–XVIII ст.^{*94} Готується до друку за редакцією акад. М. П. Василенка та В. О. Романовського 2 томи збірки привілеїв і грамот українським містам^{*95}. Справу з виданням Статуту 1588 р. після І. М. Каманіна перейняв на себе акад. М. П. Василенко й її вже зроблено настільки, що вона готова до друку^{*96}. Окрім того має на увазі Комісія видати критичне й перевірене видання Статуту 1529 р.^{*97} Підготовчу працю що-до цього провадив С. Г. Борисенко, але вона затрималася в звязку з тим, що більшість списків Статуту 1529 р. переходується зараз в Польщі, а саме тепер таке видання розпочала польська наука. Крім того малося на увазі видати Геть-

манські Статті XVII ст.^{*98} Роботу над ними провадив [у] р[оках] 1921–1922 член Комісії В. І. Щербина.

Архівні матеріали до історії західньо-руського та українського права знаходяться значною мірою в по-за Київських архівосховищах. От чому для виконання науково-дослідчих і археографічних завдань Комісії потрібні були командировання й відрядження її членів для праці в цих архівах. Кошти на такі відрядження вона здобула допіру р[оку] 1926. Нема чого й казати, що 1926, 1927 і 1928 рр. відрядження мали наукову вагу й значно важили в загальній роботі Комісії. Адже ряд дослідів членів Комісії з'явився на підставі нових, ще не використаних, ще нікому невідомих документів.

Як що-до цього часу головне устремління діяльності Комісії було над темами науково-дослідчого характеру, на це звернуто було її найбільшу увагу й це головною мірою дало й найбільші наслідки (дослідчі збірники – «Праць»), то треба думати що наступні роки принесуть інші завдання, примусять поставити наголос на іншій стороні діяльності. Цього, як видно, вимагає планове розгортання виучування нашої дисципліни, планове передбачення її актуальних потреб, що задовольнити їх має колективна робота членів Комісії. Минулого часу такі завдання стояли. Але поки що ми провадили підготовчу що-до їх виконання працю.

В першу чергу слід сказати про розпочату р[оку] 1926 підготовчу роботу до складання словника української юридичної старовини^{*99}. В такому словникові-енциклопедії в науці є велика потреба. До цього часу праця велася над виписуванням карткового термінологічного матеріалу з актових джерел та з літератури, що має дати матеріал для майбутніх розвідок-пояснень що-до кожного терміну. В цій роботі брали участь члени Комісії І. Ю. Черкаський, В. І. Новицький, М. Ф. Тищенко, О. Г. Борисенко та Л. О. Окиншевич.

Більш конкретну потребу має задовольнити інша колективна робота членів Комісії – складення книги для читання з історії українського права. Вона почасти мала б заступити курс і підручник, почасти дати спробу синтезу розроблення окремих тем і питань. В звязку з відкриттям на юридичнім факультеті Київського Інституту Народнього Господарства курсу історії українського права і, ясна річ, майбутнім відкриттям таких курсів-викладів і по інших юридичних факультетах на Україні, справа з подібною книгою до читання набуває й певної терміновості й значної актуальності. Акад. О. О. Малиновський поставив перед Комісією питання про колективне складання курсу історії українського права. Цього року акад. М. П. Василенко конкретно запропонував Комісії скласти саме книгу

до читання – збірник статтів окремих фахівців, щоб охоплював науку історії українського права в цілому. Робота над цією справою вже розпочалася.

Це дві оснiвні колективні роботи членів Комісії. Окрім них, певна річ, мають повстати й інші. Вони вже й повстають між иншим в формі внесень про потребу підсумування здобутків попереднього, про потребу розроблення методології історії права і ревізії попередніх надбань і попередніх методів.

Починаючи з р[оку] 1925 Комісія розпочинає видання своїх робіт в збірниках під назвою «Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права». За ці чотирі (1925–1928) роки вийшло вже 5 томів цих «Праць», що мають близько 105 аркушів друку. Крім того друкується в[ипуск] VI «Праць» і цілком підготовлений до друку в[ипуск] VII*¹⁰⁰.

Перший випуск «Праць» Комісії містив в собі лише дослідчі статті. Випуск другий має ще й розділ критики й бібліографії, розділ, що має певне й дослідче, й методологічне значіння. Випуск третій має, крім цього, й розділи «наукові звідомлення», «полеміка і зауваження» та надруковані в ньому й протоколи засідань Комісії. В[ипуски] IV і V цих всіх розділів не мають, бо містять тільки фундаментальну монографію члена Комісії І. Ю. Черкаського «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв.». Натомість в[ипуск] VI знов матиме різноманітний зміст праць і різні рубрики.

Це коротке справоздання не може дати повного уявлення про темп і характер роботи Комісії, про ті численні й складні питання принципового й методологічного характеру, що стояли раз-у-раз перед нею, в звязку з цілком по суті новою роботою творення самостійної й витримано-систематичної науки історії західньо-руського та вкраїнського права. Де-що, але певна річ не все і не в повнім виді, висвітлюють протоколи Комісії, що їх вона друкує, де-що про напрямки її роботи скаже список друкованих робіт її членів за 10 років праці і існування Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права.

Список друкованих праць членів комісії за 10 років (1919–1928)*¹⁰¹

І. Голова Комісії академик М. П. Василенко (див. вище, розд. II, § 2).

II. І. М. Балінський († 1927 р.) надрукував: *Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні. I. Феодалізм*

в Польщі. Нарис І. Вступ. Огляд літератури // *Праці Коміс. для вивч. історії західноруськ. та укр. права*. Київ : 3 друк. УАН. Вип. 2. 1926. С. 252–273 – (Зб. Соц.-екон. від. УАН ; № 6).

III. С. Г. Борисенко (див. нижче, розд. III, § 12)*¹⁰².

IV. Добров О. О. (див. нижче, розд. III, § 12)*¹⁰³.

V. С. М. Іваницький – [Іваницький-Василенко С.] 1) *Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західної Русі й Гетьманичини* // *Праці Коміс. для вивч. історії західноруськ. та укр. права*. Київ, 1925. Вип. 1. С. 59–81; 2) *Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманичині* // *Там само*. С. 122–180; 3) [Іваницький С. Рец. на:] *Дружчыц В. Места Менск у канцы XV і пачатку XVI ст.* // *Праці Беларускаго Дзяржаўнага Унівэрсытэту ў Менску*. 1926. № 12. С. 1–22 // *Там само*. Київ, 1927. Вип. 3. С. 438–439*¹⁰⁴.

VI. В. І. Новицький – *Снеми Руської Землі X–XII вв.* // *Праці Коміс. для вивч. історії західноруськ. та укр. права*. Київ, 1927. Вип. 3. С. 1–58.

VII. Л. О. Окиншевич – 1) [Рец. на:] *Записки Соціально-економічного відділу УАН*. 1923. Т. 1 // *Техника, экономика и право: Науч. зап. Киев. ин-та народ. хозяйства*. Киев, 1924. № 3. С. 204–205; 2) *Рада старшинська на Гетьманичині* // *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 12–26; 3) *Приказ «Малые России» Московської держави XVII ст.* // *Праці Коміс. для вивч. історії західноруськ. та укр. права*. Київ, 1925. Вип. 1. С. 108–121; 4) [Рец. на:] *Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. : конспект лекций, чит. с 10 июня по 14 июля 1918 г. на укр. курсах для учителей ср. шк. Одесса, 1918. 96 с.* // *Україна*. 1925. Кн. 3. С. 166–167; 5) [Рец. на:] *Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. I : Княжа доба. Прага, 1923. 146 с.* // *Україна*. 1925. Кн. 5. С. 147–149; 6) [Рец. на:] *Багалій Д. Нарис української історіографії. Т. 1. Вип. 2: Джерелознавство. Київ, 1925. 108 с.* – (Зб. Іст.-філол. від. УАН ; № 1–6) // *Червоний шлях*. 1925. № 9. С. 220–222; 7) [Рец. на:] *Пічэта У. Гісторыя Беларусі. Ч. 1. Москва ; Ленінград, 1924. 134 с.* // *Червоний шлях*. 1925. № 10. С. 213–215; 8) *Фэдэрацыя альбо вунія? [: з приводу статті : Дружчыц В. Палажэньне Літоўска-Беларуская дзяржавы пасля Люблінская вуніі* // *Працы БДУ*. 1926. Т. 6–7. С. 216–251] // *Полымя*. 1925. № 8. С. 194–197 [білоруською мовою, підпис : Л. Акінішэвіч]; 9) *Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв.* // *Праці...* Київ, 1926. Вип. 2. С. 84–175; 10) [Рец. на:] *«Адраджэньне» : літаратурна-навуковы весьнік Інстытута Беларускай Культуры / рэд. Я. Лёсік. Менск, 1922. Сшытак 1. 330 с.* // *Україна*. 1926. Кн. 1. С. 158–159; 11) [Рец. на:] *Лащенко Р. Лекції по історії українського права, ч. II. Литовсько-польська доба. В. I : Памят-*

ники права. Прага. 1924. 78 с. // *Праці Коміс. для вивч. історії західно-руськ. та укр. права*. Київ, 1926. Вип. 2. С. 276–277; 12) [Рец. на:] *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. СXXXVIII–CXL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича*. Львів, 1925. 335 с. // *Там само*. С. 280–281; 13) [Рец. на:] *Заїкин В. Головні моменти історії української державности. Трибуна України. Варшава, 1923. Кн. 3 (ч. 5/7). С. 20–33* // *Там само*. С. 295–296; 14) [Рец. на:] *Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським. Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. Прага, 1923. С. 51–76* // *Там само*. С. 296–298; 15) [Рец. на:] *Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської Держави під кінець XIV ст. Записки НТШ. Львів, 1924. Т. СXXXIII. С. 19–65* // *Польмя. 1926. № 4. С. 154–155* [білоруською мовою, підпис: Л. Акінішэвіч]; 16) *Казацтва на Беларусі: Гістарычна-юрыдычны нарыс* // *Польмя. 1927. № 1. С. 172–190* [білоруською мовою, підпис: Л. Окінішэвіч]; 17) *Наука історії українського права. Право державне* // *Україна. 1927. Кн. 1/2. С. 105–129*; 18) *Звіdomлення про відрядження до Москви (травень-липень 1926 р.)* // *Праці Коміс. для вивч. історії західно-руськ. та укр. права. Київ, 1927. Вип. 3. С. 341–360*; 19) [Рец. на:] *Владимирський-Буданов М. Ф. Рада Великого Князівства Литовського. Зап. Соц.-екон. від. УАН. 1926. Т. IV. С. 204–237* // *Польмя. 1927. № 4. С. 230–233* [білоруською мовою, підпис: Л. Окінішэвіч]; 20) [Рец. на:] *Ehrenkreutz Stefan. Ustawa o ważności zapisów a praktyka sądowa litewska. Lwów 1925* // *Україна. 1927. Кн. 3. С. 187–188*; 21) [Рец. на:] *Чубатий М. Про правне становище церкви в козацькій державі. Богословія. Львів, 1925. Кн. 3. С. 19–53; 181–203* // *Україна. 1927. Кн. 4. С. 192–195*; 22) [Рец. на:] *Слабченко М. До методології історії робітничого класу. Червоний шлях. 1927. № 5. С. 78–85* // *Коміс. для вивч. історії західно-руськ. та укр. права, 1927. Вип. 3. С. 424–426*; 23) [Рец. на:] *Kutrzeba St. Historia źródeł dawnego prawa polskiego. Lwów; Warszawa; Kraków, 1925. Т. 2. 463 s.* // *Там само*. С. 427–429; 24) [Рец. на:] *Пічэта У. Распрацоўка гісторыі літоўска-беларускага права XV–XVI ст. у гісторыяграфіі. Польмя. 1926. № 8; 1927. № 2* // *Там само*. С. 429–432; 25) [Рец. на:] *Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської Держави під кінець XIV в. Зап. Наукового Товариства імені Шевченка. Т. СXXXIV–СXXXV. С. 19–65; Т. CXLIV–CXLV. С. 1–108* // *Там само*. С. 432–438; 26) [Рец. на:] *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. CXLIV–CXLV. Праці Історично-філософичної секції / під ред. Івана Крип'якевича. Львів, 1926. 271 с.* // *Там само*. С. 463–465; 27) *Да пытання пра беларускую юрыдычную тэрмінолэгію / Л. Акінішэвіч* //

Польша. 1928. № 4. С. 184–195 [підпис: Л. Окіншэвіч]; 28) [Рец. на:] Беларускі архіў / Коштам Інституту Беларускае Культуры. Менск, 1927. Том I : (XVI–XVII ст.). 267 с. // Україна. 1928. Кн. 2. С. 168–170; 29) [Рец. на:] Adamus J. Z zagadnień prawa litewskiego. Pamiętnik historyczno-prawny. Lwów, 1926. Т. II. Zesz. 3. 56 с. // Польша. 1928. № 7. С. 197–204 [білоруською мовою, підпис: Л. Окіншэвіч]*¹⁰⁵.

VIII. Г. Л. Попов. 1) Луцький Трибунал 1578 р. // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права. Київ, 1925. Вип. 1. С. 32–58; 2) До історії сусідства на Правобережжі // Там само. Київ, 1926. Вип. 2. С. 218–228.

IX. В. О. Романовський. 1) П. О. Куліш і його «Історія возсоединенія Руси» // Наше минуле. 1919. № 3. С. 66–83; *¹⁰⁶ 2) Куліш і його праці по історії України // Книгар. 1919. № 27. Стб. 1802–1807; 3) Друкар Іван Федорович, його життя та діяльність // Українська книга XVI–XVII–XVIII ст. Київ : ДВУ. 1926. С. 1–55. – (Труди Укр. наук. ін-ту книгознавства ; Т. 1)*¹⁰⁷; 4) Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст. // Бібліолог. вісті. 1924. № 1/3. С. 68–74; 5) Київський центральний архів давніх актів // Арх. справа. Харків, 1925. Кн. 1. С. 86–100; 6) До історії архівних фондів старої Гетьманщини // Арх. справа. Харків, 1927. Кн. 2/3. С. 55–65; 7) Новий документ з історії «Смутного времени» // Там само. С. 1–5 (окр. паг. розділу «Червоний архів»); 8) До історії архіву «Малоросійської Колегії» // Україна. 1926. Кн. 5. С. 3–5; 9) Хто був Самовидець? // Україна. 1925. Кн. 5. С. 60–73; 10) Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Харків : Видання ЦАУ УСРР, 1927. 170 с.; 11) До історії бюджетного права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Юбіл. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія : з нагоди 70-ї річн. життя та 50-х роковин наук. діяльності. Київ, 1927. [Т. 1]. С. 779–785; 12) Сторінка з недавнього минулого // Юбіл. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського : з нагоди 60-ї річн. життя та 40-х роковин наук. діяльності. Київ, 1928. [Т.] 1. С. 428–430; *¹⁰⁸ 13) [Рец. на:] Український археографічний збірник. Київ, 1926. Т. 1. VII, 356 с. // Арх. справа. Харків, 1928. Кн. 5/6. С. 106–114; 14) [Рец. на:] Archejon: czasopismo naukowe, poświęcone sprawom archiwalnym. Т. 1, 2. Warszawa, 1927 // Арх. справа. Харків, 1928. Кн. 7. С. 84–86; 15) [Рец. на:] Siemieński Józef. Symbolika wydawnicza: Projekt ujednolajnienia. Warszawa, 1927. 48 s. (Roczniki Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Т. I, zeszyt 1A) // Там само. С. 86–87.*¹⁰⁹

X. М. Ф. Тищенко. 1) Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ.

та укр. права. Київ, 1926. Вип. 2. С. 198–217; 2) Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. // Там само. Київ, 1927. Вип. 3. С. 150–202; 3) Суконна фабрика Київського «Приказа Общественного Призрения» // Історич.-геогр. збірник / за ред. О. Грушевського. Київ : 3 друк. УАН, 1927. Т. 1. С. 145–148; 4) Клишівські друкарні старовірів // Бібліол. вісті. Київ, 1927. № 1 (14). С. 65–79; 5) Шовківництво в Києві та Київській губ. в XVIII та першій половині XIX ст. // Історич.-геогр. збірник. Київ : 3 друк. УАН, 1928. Т. 2. С. 169–182; 6) Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Там само. С. 87–133; 7) Інструкція Київського магістрата магістратському городничому 1757 р. // Наук. зб. [Істор. секції УАН] за 1928. Київ : ДВУ, 1928. С. 89–97.

ХІ. І. Ю. Черкаський. 1) Поволання над трупом загиблого // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права. Київ, 1925. Вип. 1. С. 90–107; 2) Про українську правничу термінологію. Журнал Сов[етской] Юстиции. № 24/25; *¹¹⁰ 3) Сліди доміняльного (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII і початку XVIII в. // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права. Київ, 1926. Вип. 2. С. 176–197; 4) [Рец. на:] Лащенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій. Ч. I. Відб. зі 36. Правничої комісії Наук. тов. ім. Шевченка. т. 1. Львів, 1926. С. 1–67 // Там само. С. 290–294; 5) Звідомлення про командировання до Чернігова в серпні року 1926 // Там само. Київ, 1927. Вип. 3. С. 371–381; 6) Відповідь проф. Р. Лащенкові на його «Кілька слів» // Там само. С. 402–404; 7) [Рец. на:] Лащенко Р. Український копний процес (по карній справі) на одному прикладі. Відб. з Записок Укр. Господ. Акад. в ЧСР [Подебради, 1927. Ч. 1.] С. 175–187 // Там само. С. 455–456; 8) [Рец. на:] Мірза-Авак'янц Н. Ю. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. [Вип.] I. Роль громади в судовій практиці. Наук. зб. Харків. наук.-дослідч. кафедри історії укр. культури. Харків, 1926. Ч. 2/3. С. 79–96; 1927. № 6. С. 63–75 // Там само. С. 456–461; *¹¹¹ 9) Смільський І. [Черкаський І. Ю.], Момот П. Українська правничка термінологія. Більше уваги до перекладу українською мовою законів // Червоне право. 1927, № 11. С. 544–548; 10) Судові реформи гетьмана гр. К. Розумовського // Юбіл. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія.... Київ: 3 друкарні УАН, 1927. [Т. 1]. С. 760–778; 11) Чи впливав Г. Н. Теплов на гетьмана Розумовського в його управлінні Україною? // Ювіл. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського.... Київ 1928. [Т.] 1. С. 253–267; 12) Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права. Київ, 1928. Вип. 4. 256 с. ; вип 5. С. 257–714.

ХІІ. Проф. М. Є. Слабченко.¹⁾ 1) *Чи була в Гетьманичині своя монета* // Наук. зб. [Істор. секції ВУАН] за 1925. Київ : ДВУ, 1926. С. 64–66; 2) [Рец. на:] *Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика*. Київ, 1925 // Зап. Іст.-філол. від. Київ, 1926. Кн. 7/8. С. 557–560; 3) *Бджільництво на Україні і «Прикре непорозуміння» проф. С. Шелухіна* // *Пасічник. Прилуки*. 1926. № 7. С. 21–22; 4) [Рец. на:] *Російсько-український словник правничої термінології*. Київ, 1926. Х, 228 с. // *Червоний шлях*. Харків, 1927. № 1. С. 315–316; 5) [Рец. на:] *Чернышев Н. В. Аграрный вопрос в России: От реформы до революции (1861–1917): Материалы и комментарии*. Курск, 1927 // Там само. 1927. № 4. С. 238; 6) [Рец. на:] *Юрченко Т. Короткий нарис історії українського пасічництва*. Прилуки, 1926 // Там само. 1927. № 7/8. С. 349; 7) *Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.* Одеса : ДВУ, 1927. Т. 2. 278 с.; 8) Конспект лекцій по новішій історії України, 1927;^{*112} 9) *Соціально-правова організація Січі Запорозької (Організація народного господарства. Т. 5, вип. 1)* // *Праці Коміс. для виуч. істор. західноруськ. та укр. права*. Київ, 1927. Вип. 3. С. 203–340; 10) *Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини* // *Праці Одес. центр. наук. бібліотеки*. Одеса, 1927. Т. 1. С. 61–78; 11) *Ескізи з історії «Прав, по которым судится малороссийский народ»* // *Юбіл. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія....* Київ, 1927. [Т. 1]. С. 749–759; 12) *До методології історії робітничого класу* // *Червон. шлях*. Харків, 1927. Кн. 5. С. 78–85; 13) *З історії медвяного права на Україні : нарис історії медвяного права на Україні* // *Пасічник. Прилуки*, 1928. № 4. С. 121–122 ; № 5. С. 152–154; 14) *Доброчинці й вихованці* // *Ювіл. збірник на пошану акад. М. С. Грушевського...* Київ, 1928. [Т.] 1. С. 324–331; 15) *Запорозькі печатки ХVІІІ ст.* // *Зап. Іст.-філол. від. Київ*, 1928. Кн. 19. С. 103–109; 16) [Рец. на:] *Смірнов П. Волзький шлях і стародавні руси (Нариси з руської історії VI–IX вв.)* : [Хозари]. Київ, 1928. 228 с. // *Червоний шлях*. Харків, 1928. № 11. С. 294–295; 17) [Рец. на:] *Листування М. Драгоманова і І. Франка : Матеріали для культурної й громадської історії Західної України*. Київ : ВУАН, 1928. Т. 1. 508 с. // Там само. С. 293; 18) *Феодалізм на Україні: Лекції, читані в Одеському ІНО в 1928/29 учбов. році*. Одеса : Одес. ІНО. 150 с. [гектогр. вид.].

¹⁾ Тут подаються лише роботи з історії українського права та загальної і економічної історії України. Не згадуються численні статті на громадсько-публіцистичні теми, на теми з історії літератури й театру, а також белетристичні твори. Не вказані збірники й видання, що виходили за редакцією проф. М. Є. Слабченка. Отже список цей далеко не повний.

XIII. В.Д. Отамановський. [1]) *Der gegenwärtige Stand der Gebietserforschung Podoliens* / V. Otamanowskyj // *Minerva-Zeitschrift: Nachrichten für die gelehrte Welt*. Berlin, 1926. Heft 4. S. 82–84 (про діяльність Кабінета виучування Поділля); 2) *Бібліографія краю («Топобібліографія»)*, як одно з основних завдань наукової книгозбірні, та організація топобібліографічної праці на Україні // *Бібліотечн. збірник / ВБУ при ВУАН*. 1926. Ч. 1. С. 78–81; 3) *Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля*. Вінниця : [б. в.], 1926. 13, XV с. (Вінниц. філія Всенар. б-ки України при Всеукр. акад. наук, Каб. виучування Поділля ; вип. 8); 4) *Вінниця та її минуле // Вінниця, її околиці та Вінницька округа: провідник екскурсанта, приїжджого та краєзнавця*. Ч. I: *Культура та природа*. Вінниця, 1927. С. 11–17.^{*113}

12. Комісію звичасвого права України^{*114} засновано 1 січня 1919 року. За першого голову був акад. О. І. Левицький аж до самої смерти (р[оку] 1922, 9. V), а за керівничого справами Відділ обрав М. М. Павлова-Сільванського^{*115}. До первісного складу Комісії увіходили академики: Ф. В. Тарановський, Б. О. Кістяковський і проф. М. В. Птуха. На колекціонера, тоб-то на помічника керівничого Комісії, Відділ обрав В. А. Камінського. Це був первісний склад дійсних членів Комісії. Крім цих дійсних членів до складу Комісії увіходили просто члени, і до цієї категорії належало шість штатних наукових співробітників, і, нарешті, члени-співробітники, які разом з членами працювали в окремих підкомісіях. Така була структура Комісії в перші роки її існування. Року 1921, січня 1[-го] на посаду керівника відділ, після від'їзду з Києва Павлова-Сільванського, обрав проф. В. І. Сінайського, а р[оку] 1921, V, на помічника його обрано проф. А. Е. Кристера. В березні р[оку] 1922 було переведено скорочення штатів ВУАН, і залишилось дві штатні посади: керівничого, на яку обрано було проф. Кристера, і наукового співробітника; на цю посаду призначено В. С. Назимова. Після смерті О. І. Левицького протягом років з 1922 до 1925 [р.] обовязки голови Комісії був виконував проф. Кристер до переїзду у р[оці] 1926 до Києва акад. О. О. Малиновського. З р[оку] 1926-го (травень) Комісія розподіляється на дві секції – Публічного права, з акад. О. О. Малиновським на чолі і секретарем С. Г. Борисенком, і Приватного права, з проф. А. Е. Кристером на чолі і секретарем В. А. Камінським (він же секретар Комісії). В такому виді існує Комісія нині, маючи в складі Секції Публічного права одного штатного (Борисенок), трьох нештатних постійних, і шість нештатних непостійних наукових співробітників, а

Секція Приватного права – керівничого та одного штатного, 6 нештатних постійних і 10 нештатних непостійних співробітників.

Наукова праця Комісії хронологічно та й організаційно розподіляється на дві частини, а саме: до 1926 р. і з р[оку] 1926. За мету з самого початку ставиться виучування звичаєвого права взагалі і України зокрібно; за планом, що його вироблено для цієї праці, намічаються такі ділянки: а) виучування живого звичаєвого права України; б) виучування законодавчих архівних матеріалів з зазначенням в них норм звичаєвого права; в) порівняльно історичне дослідження розвитку звичаєвого права у різних народів взагалі, а також в межах окремої групи одноплемінних народів і на Україні зокрема. Згідно з цим першочергове завдання формульовано було так: зібрати все те, що-до цього часу зроблено було в справі наукового досліджування звичаєвого права взагалі та України зокрема, а потім поступово провадити досліди у двох напрямках: а) історичному, себ-то в минулому житті України, б) виучуючи сьогочасне становище звичаєвого права на Україні на підставі документів волосних та інших установ (ще було р[оків] 1919–[19]20), або переводячи спостереження звичаєво-правних норм в живому народньому вжиткові. Таким чином за основні ділянки праці було вставлено^{*116}: а) збирання та систематизування друкованих матеріалів, для чого засновано було при Комісії відповідну до завдань її окрему книгозбірню, б) широке виучування матеріалів для складання історії звичаєвого права України і в) організація в якнайширших розмірах забирання матеріалів живого звичаєвого права України і, нарешті, г) наукове опрацювання питань звичаєвого права. За першорядне та невідкладне завдання Комісія ставить складання докладного програму – для збирання матеріалів звичаєвого права, а поруч з тим виробляє зразки карток, до яких слід заносити стислий зміст документів, що являють ті або інші риси звичаєвого права. До цієї праці Комісія приступає з самого початку свого існування, розподіливши працю з боку організаційного на працю пленуму, де зачитувались наукові доповіді та обмірковувались організаційні питання, і працю підкомісій, яких утворилося спочатку – три: а) бібліографічна, б) для збирання та досліджування матеріалів звичаєвого права України і в) для виучування звичаєво-правних норм у справах нарсудів м. Києва та Київщини. До 1928 р. праця Комісії йде з перебоями, то затримуючись, то більш-менш посовуючись уперед. Реорганізація комісії р[оку] 1922 та й праці її після скорочення штату висовують питання про встановлення тісного звязку з провінцією, як невідкладне завдання моменту, щоб придбати співробітників на місцях. Тому-то Комісія складає і ІІІ Відділ затверджує проекта організації губерніяльних комітетів з метою

докладного та всебічного виучування місцевого звичаєвого права, твердо фіксуються штати цих комітетів та їх взаємовідносини до ВУАН, але проєкт цей саме життя не затвердило і він залишився тільки як проєкт. Цього ж таки року книгозбірня Комісії зливається з бібліотекою III відділу. Починаючи з р[оку] 1923, разом з поступовим розвитком праці Комісії та завдань, що їх раніше намічено, вноситься певна одзначність та чіткість; завдання ніби-то звужуються, але набувають більшої конкретизації. Поруч із завданням що-до констатування норм звичаєвого права України Комісія ставить за своє завдання студіювати законодавчо-творчу роботу моменту; вона змагається простежити, оскільки звичаї складаються в форму закону і оскільки вони існують тільки як звичаї, які іноді вступають в конфлікт з законом. Поруч з тим намічаються певні ділянки роботи: питання спадкового права й родинного, питання про землю та земельні справи і земельне право. Протягом 1925 року вноситься нова галузь – виучування торговельно-звичаєвих норм та звичаєво-промислових норм. Крім того до завдань Комісії приєднується участь її в праці краєзнавчій, яку провадить ВУАН, і підготовка до краєзнавчого з'їзду, що відбувся року 1924.^{*117}

Діяльність Комісії провадилась в засіданнях пленуму спочатку лише дійсних членів; крім того в пленумі з членів та членів-співробітників, а з р[оку] 1921 в засіданнях пленуму усіх членів і в окремих підкомісіях. Поруч з тим, кожен з окремих членів, що-до складу Комісії увіходили, провадив свою працю.

Засідань пленуму і наукових доповідей було подано:

[Рік]	Засідань	Наук. допов.
1919	21	3
1920	29	5
1921	22	6
1922	29	6
1923	28	19
1924	32	16
1925	32	22

Наслідки праці: 1) Вироблено певного організаційного плану і поступово провадилось його здійснення; 2) Надруковано: а) «Програм[и] до збирання матеріалів звичаєвого права», вид. 1925 р. (с. 1–100) і до нього додано бібліогр[афічний] покажчик (с. 101–130)^{*118}; б) *Праці Комісії для*

виучування звичаєвого права України / за ред. А. Е. Кристера ; УАН. У Києві : 3 друк. УАН, 1925. [Вип. 1]. 94 с. – (Зб. Соц.-екон. від. УАН; № 4); 3) Складено покажчика праць першого голови Комісії акад. О. І. Левицького і його надруковано^{*119}; 4) На підставі архівного матеріялу складено 5800 карток з різних галузь, яких розташовано за відповідними ділянками права і які становлять цілком приступній до наукового досліду матеріял. Крім того бібліографічна підкомісія виробила певний план праці для складання покажчика праць, що виходять з друку і складала біля 2000 бібліографічних карток; 5) Виконано низку відряджень на периферію і зібрано чимало архівних матеріялів з волостей Київського пов[іту] (Глевахської, Будаївської, Маньківської); Волині – пов[іту] Дубенського; Поділля – пов[іту] Вінницького; Чернігівщини, Полтавщини (пов[іт] Гадяцький); 6) Переведено обслідування багатьох волосних архівів на Київщині, Поділлі, Волині, Полтавщині й Чернігові.

З року 1926 праця Комісії розподіляється на дві Секції: публічного й приватного права. В своїй діяльності за цей час праця секції приватного права являє органічне продовження попередньої праці Комісії, в якій в першу чергу було поставлено виучування цивільного права. Галузі права родинного, спадкового й земельного зосібна становлять основне завдання. Вони виучуються як з боку історичного, так і з боку догматичного і шляхом територіяльного обслідування України. Відрядження на Полтавщину, Чернігівщину, Дніпропетровщину, Волинь і Київщину спричинилися до одержання широкого матеріялу як архівного, так і зібраного по-за межами архіву (про побут дніпровських лоцманів). Висунуто питання про селянський двір, його юридичну істоту та властивості. Крім того поставлено на чергу участь в складанні біографічного словника діячів українського звичаєвого права й частину цієї праці вже виконано (В. Камінський виготовив розвідку про Чубинського і готує про Сумцова^{*120}). Само собою розуміється, що не припинялась праця бібліографічна і праця по складанню карточок в різних галузях звичаєвого права, яких мається біля 10 000. Як і раніш, діяльність секції виявилась: 1) у засіданнях пленуму, де обмірковувались програмові питання, ставились наукові завдання для кожного з членів і переводилась координація спільної праці, 2) у виготовленні наукових доповідів, що їх заслуховано на пленарних зборах, 3) в окремих нарадах, 4) в особистій праці кожного з членів і 5) в друкуванні праць.

Наслідки праці треба зазначити такі: 1) Збірник: *Праці Комісії для виучування звичаєвого права України* / ред. А. Е. Кристер. Київ, 1928. Вип. 2. VI, 448 с. – (Зб. Соц.-екон. від. ВУАН; № 18); 2) Виготовлено до друку анкети для збирання матеріялів звичаєвого права (про оренду, мірош-

ництво, могорич); 3) Виготовлено для нового збірника статті, що стануть на 9 аркушів друку^{*121}.

Секція публічного права під головуванням акад. О. Малиновського, почавши свою діяльність у травні 1926 р., поставила за завдання своє вивчати та досліджувати питання звичаєвого публічного права та не тільки дореволюційного, що в сьогочасному житті існує, як пережиток старих соціально-економічних умов, але, головне, того звичаєвого права, що утворилось на Україні після революції і без жодної участі законодавця та й нині існує поруч із законом (див. передмову до «Праць Комісії», вип. 3, 1928 р.). Наукова праця виявилась у 1) збиранні матеріалів звичаєвого права дореволюційного та революційного: користуючись а) із кримінальних справ народних судів Київщини, Харківщини, Поділля, б) із справ сільських органів управління, в) із документів Київського архіву стародавніх актів, г) із статтів та поміток часописів та газет, д) із спостережень над побутом й життям. Для цього відбувались відрядження на Сумщину, Змієвщину, Київщину, Вінничину, Бердичівщину. Між иншим провадилось обслідування стану звичаєвого права місцевих установ на Київщині, паперової фабрики на Харківщині, колективних господарств на Сумщині; 2) у складанні програму для збирання матеріалів звичаєвого публічного права, а саме: а) звичаєвого кримінального права; б) звичаєвого кримінального процесу; в) адміністраційного права і г) права звичаєвого, що утворилось на фабриках і заводах; 3) в опрацьованні окремих питань в цих галузях, і в галузі історії українського звичаєвого права; 4) в складанні словника збирачів і дослідників звичаєвого права (акад. О. Малиновський, [М.] Сикорський^{*122}, [С.] Борисенко).

На засіданнях Секції зачитувано й обмірковувано було ті доповіді, що їх складали члени секції. У р[оці] 1928 секція надруковала Збірник «Праць»^{*123}. Крім того, готується до друку програма з кримінального та кримінально-процесійного права.

Засідань та наукових доповідей відбулося:

[Рік]	Секція приватного права		Секція публічного права ^{*124}	
	Зас[ідань]	Допов[ідей]	Зас[ідань]	Допов[ідей]
1926	34	28		
1927	37	36		
1928	35	29		

Подаємо опис друкованих праць членів Комісії за час їх перебування в Академії:

1. Акад. О. О. Малиновський (див. вище, розд. II).

2. А. Е. Кристер (з 1.V.1921 р.) – керівничий працями (див. справоздання про Комісію Радянського Права).

3. В. А. Камінський (з 15.V.1919 р.) – секретар Комісії; надрукував:

1) *Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні* // *Праці Коміс. для вивч. звичаєвого права України*. 1925. Вип. 1. С. 32–53; 2) *Етнографія та її питання в працях академіка М. Ф. Сумцова* // *Зап. Іст.-філол. від. УАН*. 1926. Кн. 7/8. С. 16–46; 3) *Свято Купала на Волинському Поліссі* // *Етногр. вісн.* 1927. Кн. 5. С. 11–23; 4) *Парубоцькі громади на Поділлі як звичаєво-правний інститут* // *Праці Коміс. для вивч. звичаєвого права України*. 1928. Вип. 2. С. 89–106; 5) *Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині: (на підставі дослідів протягом 1919–1920 рр. з додатком мапи Дубен. повіту)* // *Там само*. С. 150–168; 6) *Нарис звичаєво-спадкових норм селянства у Вінницькому повіті на Поділлі: (до питання про спробу кодифікації звичаєв. права на Україні)* // *Там само*. С. 125–149; 7) *Етнографія в науковій діяльності Данила Михайловича Щербаківського* // *Етногр. вісник*. 1928. Кн. 6. С. XX–XXVI; 8) *Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич в останні роки його життя (1917–1926)* // *За сто літ*. 1928. Кн. 3. С. 315–325.

Окрім того, надрукував низку рецензій: [Рец. на:] *Грушевський М. Історія української літератури*. Т. 1–4 // *Етногр. вісник*. 1926. Кн. 2. С. 145–148; [Рец. на:] *Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казан. унив.* Т. XXXIII, в. I; *Записки Забайкальского Русск. географ. о-ва*. Вып. XVI // *Там само*. 1926. Кн. 3. С. 175–176; [Рец. на:] *Українські узори*. Зібрала Олена Пчілка (О. Косач). Видання п'яте // *Там само*. 1928. Кн. 6. С. 118; *Труды Комиссии по изучению племенного состава населения России* // *Там само*. С. 123–125; [Рец. на:] *Ziemia. Dwutygodnik Krajoznawczy Ilustrowany. Organ Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*. 1927. №№ 1–12. Redakcja i Administracja w Warszawie, ul. Karowa 31. Redaktor: Alexander Janowski. Wydawca: Polske T-wo Krajoznawcze // *Там само*. С. 132–133; [Рец. на:] *Etnolog: Glasnik Kr. Etnografskego Muzeja w Ljubljani*. Leto I. 1926–1927. 176 s. // *Там само*. 1928. Кн. 7. С. 217–218; [Рец. на:] *АН СССР. Труды Комиссии по изучению племенного состава населения СССР и сопредельных стран*: 1) *Золотарев Д. А. Этнический состав населения северо-западной области Карельской АССР*. 1926; 2) *Список народностей СССР, составленный под ред. И. И. Зарубина*. 1927; 3) *Материалы для библиографии по антропологии и этнографии Казахстана и среднеазиатских республик, составленные*

Е. А. Вознесенской и А. Б. Пиотровским. 1927; *Известия Краеведческого института изучения Южно-Волжской области при Саратовском госуд. ун-те.* Саратов, 1926. Т. I, 1927. Т. II; *Известия Крымского педагогического института им. М. В. Фрунзе.* Симферополь, 1927. Кн. I. 152 с.; *Известия Таврического общества истории, археологи и этнографии.* Симферополь, 1927. Т. I (58). VIII, 207 с.; *Бурятияведение.* Верхнеудинск, 1926. № 2, 1927. № 3–4; *Северно-Кавказский краевой горский научно-исследовательский институт.* Бюллетень. Ростов-на-Дону, 1927. № 1, 2–4; *Известия О-ва обследования и изучения Азейрбайджана.* Баку, 1927. № 4. 249 с.; *Общество изучения Сибири и ее производительных сил. Первый Сибирский краевой научно-исследовательский съезд.* Новосибирск, 1927. Т. I. III, 272, X с. // Там само. С. 221–227; [Рец. на:] Jan. St. Bystron. *Wstep do ludoznawstwa polskiego.* 1926. Т. 2. VIII, 176 s. // Там само. С. 235–237; [Рец. на:] *Этнограф-исследователь : Журн. науч.-исслед. этногр. кружка этноотделения геофака Ленинград. госуд. ун-та.* 1927. № 1 // *Зап. Іст.-філол. від. УАН.* 1928. Кн. 18. С. 340–341; [Рец. на:] Fischer A. Rusini : *Zarys etnografji Rusi.* Lwów ; Warszawa ; Kraków, 1928. VIII, 192 s. // Там само. 1928. Кн. 19. С. 313–316.*¹²⁵

4. Б. О. Язловський*¹²⁶ (з січня 1921 р.). 1) *Право обов'язань : (загальні риси права обов'язань, договори, відповідальність на шкоду)* // *Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виуч. звичаєвого права України / за ред. А. Е. Кристера.* Київ, 1925. С. 70–100; 2) *Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині* // *Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України.* 1925. Вип. 1. С. 18–31; 3) *Функції задатка по Гражданскому кодексу* // *Право и жизнь.* 1925. № 2/3. С. 20–27; 4) *Репрезентативна метода та студії над звичаєвим правом* // *Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України.* 1928. Вип. 2. С. 195–230; 5) *Критичний розгляд праці проф. В. І. Серебровського «Наследственное право»* : [Рец. на: Серебровский В. И. *Наследственное право: комментарии к ст. 416–435 ГК РСФСР.* Москва : Изд. «Право и жизнь», 1925. 99 с. // *Вестн. совет. юстиции.* Харьков, 1925. Кн. 6. С. 265–266]; 6) *Критичний розгляд збірника «Памяти академика проф. В. М. Гордона»* : [Рец. на: *Памяти академика проф. Владимира Михайловича Гордона: сб. статей кафедры «Проблемы современного права» и Правового факультета Харьковского инст. нар. хоз.* Харьков : Госиздат Украины, 1927. 323 с. // *Наук. зап. Київ. ін-ту народ. госп-ва.* 1927. Т. 8, [вип. 1]. С. 90–101]; 7) *Критичний розгляд праці Ефименкової «Труд и собственность»* : [Рец. на: Ефименко Т. П. *Труд и собственность. Критический обзор учений о спецификации.* Харьков : Изд. НКЮ УССР, 1925. 104 с. // Там само.

С. 109–111]; 8) Рецензія на: [*Rechtsvergleichendes Handwörterbuch für das Zivil- und Handelsrecht des In- und Auslandes: Länderberichte* / hrsg von Franz Schlegelberger. Berlin : Verlag von Franz Vahlen, 1927. Bd. 1. VI, [2], IV, 1016 S.] // *Право и жизнь*. 1928, кн. 10.

5. М. М. Товстоли́с (з червня 1919 року) – [1)] Правне становище громадян на Україні 1926 р.^{*127}; 2) Рец. на: *Евтихьев А. Ф. Основы советского административного права*. Харьков : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1925. 8, 331 с. // *Техніка, економіка й право: наук. зап. Київ. ін-ту народ. госп-ва*. 1926. № 1 (7). С. 186–188; 3) *Об ответственности наследника по обязательствам наследователя* / Н. Товтолес // *Право и жизнь*. 1926. Кн. 6/7. С. 44–56; 4) *До питання, як набувати спадщину за Цивільним кодексом* // *Наук. зап. Київ. ін-ту народ. госп-ва.*, 1927. Т. 8, [вип. 1]. С. 17–31; 5) *Адміністративне право* [: бібліограф. огляд] // *Україна*. 1928. Кн. 4. С. 129–131; 6) *Спільна власність за звичаєвим правом* // *Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України* / ред. А. Е. Кристер. 1928. Вип. 2. 1928. С. 1–24 (і окремо: Київ : ВУАН, 1928. 24 с.); 7) *Про знахідку за звичаєвим правом України* // *Там само*. С. 25–39 (і окремо: Київ : ВУАН, 1928. 18 с.); 8) *Розуміння застави в звичаєвому праві України* // *Там само*. С. 40–61 (і окремо: Київ : ВУАН, 1928. 24 с.); 9) *З минулого : (Нарис спадково-правних стосунків села Прохорів Борзенського повіту на Чернігівщині)* // *Там само*. С. 271–293 (і окремо: Київ : ВУАН, 1928. 24 с.); 10) *О лишении наследства по Гражданскому кодексу* / Н. Товтолес // *Право и жизнь*. Москва, 1927. Кн. 6/7. С. 52–64; 11) *Суть застави за Литовським статутом* // *Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права* / ред. М. П. Василенко. 1929. Вип. 6. С. 111–158.^{*128}

6. О. С. Добров^{*129} (з серпня 1923 р.) – 1) *Звичаєве право й стаття 1-ша Цивільного кодексу* // *Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України*. Вип. 1 / ред. А. Е. Кристер. 1925. С. 3–12; 2) *Право необхідного спадкування за Литовським Статутом* // *Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права*. 1925. Вип. 1. С. 82–89; 3) *Поняття про примушування в цивільному праві* // *Техніка, економіка й право: наук. зап. Київ. ін-ту народ. госп-ва*. 1926. № 1 (7). С. 83–102; 4) *Das Industrie- und Handelsrecht der Sowjet-Union* // *Die juristische Literatur der Sowjet-Union. Entwicklung und Bibliographie* / A. Dobrow ; hsgb von E. Kelmann (Kiew) und Rechtsanwalt H. Freund (Berlin). Berlin. 1926. S. 52–63; 5) *До питання про право власності на землю в історії України : (з приводу статті проф. Р. Лаценка «Ідея права власності на землю на Україні»)* // *Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права*. 1926. Вип. 2. С. 298–303; 6) *Статья первая Гражданского кодекса* // *Право и жизнь*. Москва, 1927.

Кн. 1. С. 3–12; 7) *Відповідь проф. Ростиславу Лащенкові (Прага) з приводу його погляду на історію права власності на землю на Україні* // *Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права*. 1927. Вип. 3. С. 405–407; 8) *Правоутворення без законодавця (нариси з теорії джерел права). Частина перша. Звичаєве право* // *Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України*. 1928. Вип. 2 / ред. А. Е. Кристер. С. 295–415; і окремо.

Крім того, рецензії в «Записках Укр[аїнської] Академії Наук» та в «Наукових Записках Київського Інст[итуту] Нар[одного] Госп[одарства]» (роки 1924–1927): [Рец. на:] 1) *Новицкий И. Б. Имущественный наем. Текст и комментарии к ст. 152–179 Гражданского кодекса*. Москва: *Право и жизнь*, 1923. 30 с. // *Зап. Соц.-екон. від. УАН*. 1923. Т. 1. С. 201–203; 2) *Працы Беларускага дзяржаўнага унівэрсытэту у Менску*. Менск, 1926. № 11. 130 с. // *Наук. зап. Київ. ін-ту народ. госп-ва*. 1927. Т. 8, [вип. 1]. С. 87–90; 3) *Гражданский кодекс Советских Республик. Текст и практический комментарий под ред. проф. А. Л. Малицкого*. 3-е изд. Харьков : Юридич. изд-во НКЮ УССР, 1927. 774 с. // *Там само*. С. 105–107.

7. В. С. Назимов (з лютого 1921 р.) – *Риси українського карного права у вироках селянських судів* // *Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України*. Київ, 1925. Вип. 1 / ред. А. Е. Кристер. С. 74–94.*¹³⁰

8. С. Г. Борисенко (з 1922 р.)*¹³¹ – 1) [Рец. на:] «Криміналіст». 1923. № 1 // *Зап. Соц.-екон. від. УАН*. 1923. Т. 1. С. 204–206; 2) *К вопросу об юридической природе самоуправства: ст. 103 УК* // *Вестн. совет. юстиции*. Харьков. 1924. № 16 (26). С. 502–504; 3) *Изгнание, как наказание по Уголовному кодексу УССР* // *Там само*. 1924. № 19 (29). С. 618–620; 4) *Карний зміст «потоків» Руської Правди* // *Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права*. 1925. Вип. 1. С. 6–31; 5) [Рец. на:] *Раковский Х. Этиология преступности и вырождаемости / Предис. Р. Катаняна*. Москва ; Ленинград : Госиздат, 1927. XV, 94 с. // *Еженедельник совет. юстиции*. Москва, 1927, № 34. С. 1068; 6) *Утворення професійної адвокатури в Литовсько-Руській державі* // *Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права*. 1927. Вип. 3. С. 83–149; 7) *Самосуди над карними злочинцями в 1917 р.* // *Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України*. 1928. Вип. 3. С. 213–234; 8) *Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI ст.* // *Там само*. С. 61–98; 9) *Інформація про роботу Секції крим[інального] рад[янського] права при ВУАН: В Укр[аїнській] академії наук* // *Червоне право*. 1928. № 15/16. С. 791–792 [підп. С. Б.]; 10) *Списки Литовського Статута 1529 р.* // *Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права*. 1929. Вип. 6. С. 35–109; 11) [Рец. на:] *Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Частина перша, Княжа доба. I. Літера-*

тура. II. Памятники права. III. Історія держави і права. Прага. Накл. Укр. універс. в Празі, 1923. 146 с. // Там само. 1926. Вип. 2. С. 274–276; 12) [Рец. на:] Лащенко Р. Литовський Статут, яко пам'ятник українського права. Наук. зб. Укр. ун-ту в Празі. Т. I. Прага, 1923. С. 66–95 // Там само. С. 288–289; 13) [Рец. на:] Косвен М. Преступление и наказание в догосударственном обществе. Москва, 1925. 135 с. // Там само. С. 277–279; 14) Нацыянальны характар Літоўскага Статуту 1529 г. / С. Барысёнак // Польша. Беларуская часопісь літаратуры, політыкі, эканомікі, гісторыі. Менск : Беларуская Дзяржаўнае Выдавецтва, 1927. № 6. С. 139–165; 1927. № 7. С. 136–157; 15) Хведар Еўлашэўскі, беларускі практык-юрысты XVI веку / С. Барысёнак // Там само. 1928. № 5. С. 120–142.

9. М. Г. Сикорський (з 1926 р.) – 1) Юридична помилка в галузі кримінального права // Техніка, економіка й право: наук. зап. Київ. ін-ту народ. госп-ва. 1926. №1 (7). С. 71–82 (підп. Н. І. Сікорський); і окремо; 2) Рецензія на книжку проф. Чельцова-Бебутова «Советский Уголовный процесс, 1928», – Наук. Зап. КІНГУ, 1928;*¹³² 3) До питання про програму для збирання матеріалів з народного кримінального права // Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України. 1928. Вип. 3 / ред. О. О. Малиновський. С. 13–24.

10. М. Я. Рожківський*¹³³ (з 1926 р.) – 1) Закон та звичай в установах соціального виховання інтернатного типу // Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України. 1928. Вип. 3 / ред. О. О. Малиновський. С. 107–113; 2) Звідомлення про наукове відрядження: [Поділля : [Звідомлення про деякі звичаєві норми, що досі заховались серед маси населення Поділля] / М. Рожківський // Там само. С. 306–308].

11. О. М. Чечот (з р.)*¹³⁴ – Звідомлення про обслідування Будаївського району: [1) Будаївський район і село Білогородка // Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України. Київ, 1928. Вип. 3. С. 303–305; 2) Балачка старого селянина с. Білогородки на Київщині про самогубство й злочини / подав. О. М. Чечот // Там само. С. 312–312].

12. Є. В. Саченко-Сакун*¹³⁵ (з 1926 р.) – 1) Зміївський район : [Стан звичаєвого права у Зміїв. районі Харк. окр. Звідомлення] // Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України. 1928. Вип. 3. / ред. О. О. Малиновський. С. 290–302; 2) Самосуд у травні 1920 р. Копія присуду Гнилицької (Шевч. вол. Зміїв. р. Харків. окр.) сільської громади з 21.V.1920 р. Ч. 24. / подав. Є. В. Саченко-Сакун // Там само. С. 312.

13. В. К. Воблій*¹³⁶ (з 1927 р.) – 1) Теоретичний вступ до програми для збирання звичаїв з адміністративного права. Садибне самоврядування // Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України. 1928. Вип. 3 / ред.

О. О. Малиновський. С. 25–30; 2) *Домові організації й домові комітети в Києві [1917–1920 рр.]* // Там само. С. 31–60; 3) *Програма для збирання звичаєвого адміністративного права. Міське садибне самоврядування* // Там само. С. 253–262; 4) *Жовтневий район на Сумщині : Звідомлення: [Стан звичаєвого права на Сумщині за дослідженням з доручення Комісії]* // Там само. С. 263–280.

14. В. Ф. Яновський^{*137} (з 1926 р.) – *З історії місцевого управління на селі після Лютневої революції 1917 р.* // *Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України. Київ, 1928. Вип. 3 / ред. О. О. Малиновський. С. 99–106.*

13. Комісія для виучування Радянського права^{*138}. Соціально-Економічний відділ нещоразово хотів утворити таку Комісію; на перешкоді стояв повний брак коштів. Лише в квітні р[оку] 1927 пощастило утворити її під головуванням проф. А. Е. Кристера з початку, до заснування секції кримінального права, в складі О. М. Бутовського, О. С. Доброва, Є. М. Єзерського^{*139}, проф. В. В. Карпека, проф. М. І. Мітіліно, проф. М. М. Товстоліса та Б. О. Язловського (наукового секретаря). Комісія має з 1928 р. одну штатну посаду наукового співробітника (Є. М. Єзерський). Об'єднуючи як наукові сили, так і кваліфікованих практиків, Комісія має на меті всебічно виучувати різні галузі радянського права. Окрему увагу звертає зона на ті питання, що їх висовує правове життя та що їх не досить теоретично опрацьовано; бере участь в розробці законодавчих питань. Крім того, Комісія стежить за бібліографією радянського права в різних галузях його, має популяризувати правові питання, консультуватиме відповідні установи то-що.

Об'єднавши навколо себе значну кількість правників (майже усіх правників-теоретиків та багатьох практиків), Комісії пощастило одразу ж розгорнути свою працю. Встановивши зв'язок з НКЮ УСРР, вона брала участь (проф. Кристер) в засіданнях Комісії НКЮ для перероблення Цивільного Кодексу та Цивільно-процесуального Кодексу; з доручення останньої обговорювала проблему Кодифікації Господарчих законів (доповіді проф. Кристера, проф. Мітіліно та Б. О. Язловського) та виготовила тези (проф. Кристер і проф. Товстоліс) що-до права спадкового у майбутньому Кодексові, яких було надіслано до НКЮ. Комісія Радянського права запрошується на засідання Комісії НКЮ для перероблення Ц.К. та Ц.П.К. Крім того, вона обговорювала проект Конституції УСРР (доповіді Л. С. Карума) та загально-союзний проект Конфліктних норм (Є. І. Кельман)^{*140}.

Проварила Комісія й консультаційну працю, між иншим, давала висновки в справі німецького суду за спадщину, яка торкалася законодавства чинного на Волині.

Об'єднавши значну кількість працівників, Комісія проварила працю під керівництвом окремих членів (професорів Кристера, Мітіліно, Чорного^{*141}, Товстоліса, Яновського) над окремими галузями радянського права. За увесь час існування зачитано й обговорено було понад 20 доповідей по праву приватному як науково-дослідчого характеру, так і оглядів літератури та законодавства.

Комісія зібрала велику кількість матеріялу судових рішень з права цивільного, земельного, трудового. На черзі стоїть розробка основних питань в галузі радянського господарчого права, як обробка основ союзного земельного законодавства, обробка трудового права та ин.

За півтора роки свого існування Комісія виготовила до друку таки праці: 1. Бібліографічний показчик радянської літератури з господарчого права (12 арк.). 2. Наукові розвідки (15 арк.)^{*142}.

3 весни 1928 р., за пропозицією акад. О. О. Малиновського, при Комісії утворена була Відділом Секція Кримінального Радянського права. Організаційне засідання одбулося 4 червня. До складу Секції увійшли: акад. О. О. Малиновський (голова), М. Г. Сікорський (секретар) та члени: проф. М. М. Паше-Озерський, проф. М. О. Чельцов-Бебутов, С. Г. Борисенко, О. Д. Щербак, С. М. Ейсман, С. І. Тихенко та В. А. Зіверт^{*143}. Секція одразу ж приступила до дослідчої праці. За короткий час її існування за-слухано й обговорено було 4 доповіді.

[1.] Голова Комісії проф. А. Е. Кристер (в Академії з 1 травня 1921 р.) надрукував: 1) *Професор Євген Губер. 1849–1923* // *Зап. Соц.-екон. від. Київ: Друк. УАН, 1923. Т. 1. С. 119–137; і окремо: Київ, 1924. 21 с.*; 2) *Современный подряд. – Торг[ово]-Пром[ышленный] Бюл[етень] [Киевской товарной биржи]. 1923, № 200; 3) Новый декрет о трестах, там же, 1923, № 221; 4) Договор поручения и доверенность в Гражданском кодексе* // *Техника, экономика и право: науч. зап. Киев. ин-та народ. хозяйства. 1923. № 1. С. 108–115; 5) Германское частное право: Заметки о новой литературе*) // *Там само. 1924. № 3. С. 196–201; 6) Обзор литературы гражданского и торгового права* // *Там само. 1925. № 1 (6). С. 198–203; 7) Огляд літератури торговельного та промислового права* // *Техніка, економіка й право: наук. зап. Київ. ін-ту народ. госп-ва. 1926. № 1 (7). С. 176–181; 8) Евгений Губер и его научные труды* // *Право и жизнь. Москва, 1924. Кн. 10. С. 41–51; 9) Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого*

права України / за ред. А. Е. Кристера. Київ, 1925. XII, 130 с.; (також тут: Кристер А. Е. Вступні уваги – с. III–XII); 10) Три ступені правоутворення // Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України / за ред. А. Е. Кристера. 1925. Вип. 1. С. 54–63; 11) Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині // Там само. С. 13–17; 12) Академік Олекса Михайлович Гуляєв та його наукова творчість (1863–1923) // Зап. Соц.-екон. від. УАН. Київ, 1926. Т. 2/3. С. 20–46; і окремо : Київ, 1926. 27 с.; 13) Приватне право та студіювання його в новітній західно-європейській літературі // Зап. Соц.-екон. від. УАН. Київ, 1926. Т. 2/3. С. 346–374; і окремо : Київ, 1926. 28 с.; 14) Академік Володимир Михайлович Гордон та наука права (1871–1926) // Там само. 1926. Т. 4 С. III–XXIII; 15) [Рец на:] Гордон В. М. Система советского торгового права. 2-е изд. Харьков: Изд-во НКЮ УССР, 1927. 196 с. // Наук. зап. Київ. ін-ту народ. господарства. 1927. Т. 8, [вип. I]. С. 107–109; 16) Українська цивілістична література // Україна. 1927. Кн. 3. (22). С. 168–171; 17) Духівниці XVI–XVII ст. // Юбіл. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія... Київ : 3 друкарні Укр. акад. наук, 1927. [Т. 1]. С. 491–513; 18) Приналежності та складові частини речей в історії російського і українського права // Зап. Соц.-екон. від. УАН. Київ, 1927. Т. 5/6. С. 419–451; 19) До питання про виучування народного права України // Праці Коміс. для виуч. звичаєвого права України. 1928. Вип. 2. С. 416–443; 20) Пам'яті Моїсея Савеловича Мазора // Наук. зап. Київ. ін-ту народ. госп-ва. 1927. Т. 8, [вип. 2]. С. 227–230; 21) [Рец на:] Zeitschrift für Ausländisches und Internationales Privatrecht / hrsgb. von Ernst Rabel. Berlin; Leipzig, 1927. Heft 1/2. // Там само. 1927. Т. 8, [вип. 1]. С. 111–112; 22) Цивілістична література : [Бібліограф. огляд] // Україна. 1928. Кн. 4. С. 122–126; 23) Рецензія на кн: «Земельний Кодекс. Коментар Гершонова і Кельмана». 1928.*¹⁴⁴

2. Є. М. Єзерський (в Академії працює з серпня 1921 р.) надрукував:

1) Земельне право // Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України / за ред. А. Е. Кристера. Київ, 1925. С. 60–64; 2) Про виділи приймків за вироками Зем[ельних] суд[ових] комісій Київщини // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України / за ред. А. Е. Кристера. Київ : Друкарня ВУАН, 1925. Вип. 1. С. 64–73; 3) Вплив звичаю на судову практику (Студії над приймацтвом) // Там само. Київ, 1928. Вип. 2. С. 231–270.

[14]. Правничо-Термінологічна Комісія*¹⁴⁵ заснована за постановою Соціально-Економічного Відділу 27.II. 1919 р., в складі академіків О. І. Левицького, А. Ю. Кримського, Б. О. Кістяківського та правників М. І. Рад-

ченка, О. Ф. Хруцького, П. Я. Стебницького, П. М. Ачкасова, О. М. Бутовського й І. Ю. Черкаського. На початку березня того-ж таки року до складу Комісії увійшла, за обранням, ще ціла низка нових членів, а саме: В. О. Коренев, В. О. Крижановський, Г. Д. Вовкушівський, М. Ф. Чернявський, В. В. Колбас'єв, О. О. Тізенгавзен, В. С. Назимов, В. І. Греков, М. Д. Пухтинський, Д. [В.] Маркович, А. Л. Дроб'язко, В. Д. Гаврик, В. І. Войткевич-Павлович, М. І. Ляхницький, М. М. Товстоліс і К. М. Кротевич. Спочатку в роботах Комісії брала участь значна частина щойно перелічених, але з часом під впливом матеріальних злиднів то-що лави Комісії порідшали й лише М. І. Радченко, Г. Д. Вовкушівський, В. О. Крижановський, А. Л. Дроб'язко, В. І. Войткевич-Павлович, В. І. Греков, І. Ю. Черкаський та О. Ф. Хруцький постійно й регулярно працювали в Академії, навіть за найтяжчих років харчової скрути, складаючи, так би сказати, вужчу колегію Комісії. Поволі й вона скоротилася, бо померли М. І. Радченко, В. І. Греков, О. Ф. Хруцький, В. І. Войткевич-Павлович. Нині до Комісії увиходить четверо постійних нештатних наукових співробітників – І. Ю. Черкаський – голова Комісії, Г. Д. Вовкушівський – секретар, А. Л. Дроб'язко і В. О. Крижановський – члени. За десять років свого існування Превничо-Термінологічна Комісія не завсіди перебувала при Відділі. Ще з літа 1919 року її, за постановою І Відділу й Спільного Зібрання Академії Наук, переведено було до Пра[вописн]о-Термінологічної Комісії Історично-Філологічного відділу, як окрему секцію. Трохи згодом, коли Правописно-Термінологічну Комісію, за скороченням штатів Академії Наук, було скасовано, – Правничо-Термінологічну Комісію, під назвищем Правничого відділу включили в Інститут Української Наукової мови при І Відділі, де вона й перебувала, під звищеписаною назвою, до січня місяця 1926 р. В січні місяці року 1926-го через непорозуміння принципового й грошового характеру, що виникли поміж Радою Інституту й Правничим відділом, останній звернувся до ІІІ Відділу Академії з клопотанням прийняти його під своє керівництво під колишньою назвою Правничо-Термінологічної Комісії. Клопотання оце ІІІ Відділ, за згодою І Відділу задовольнив і з 15 січня 1926 року при Соціально-Економічному Відділі поновила свою діяльність Правничо-Термінологічна Комісія. З самого початку своєї діяльності вона вбачала основне своє завдання в тому, щоби розроблювати українську правничу термінологію. Це розроблення, на думку Комісії, мало спиратися й справді таки спиралося на виучування й використання в цілях термінологічних – тек українського літературного надбання ХІХ й ХХ віків, як і давнього українського письменства ХVІ–ХVІІ вв. та різних правничих актів, почасти надрукованих, а почасти не-

Десять років існування Соціально-економічного відділу

надрукованих, що зберігаються по архівах Києва, Чернігова, Харкова, Москви й Ленінграду.

В наслідок переведеної праці над вивченням майже чотирьох десятків джерел, Комісія збрала досі чимало-таки словного матеріалу. В цифрах цей матеріал виглядає так:

З р[оку] 1919-го до року	1926 зібрано близько 77 380 слів
року 1926 – 1898	(цього року Комісія нічого не одержувала за картки)
	1927 – 4800
	1928 – 7200

Що-до засідань Комісії, на яких обговорювано було й редаговано словний матеріал та розглядувано інші питання, зв'язані з життям Комісії, не можна не відзначити, що найбільше засідань припадає на перші роки її заснування. Так, до 1 січня 1920 року відбулося в Комісії аж 242 засідань, року 1923 – 221 засідання. 1924-го кількість засідань зменшується до 147. Р[оку] 1926 – 87, 1927 [р.] – 99 і року 1928 близько 70 засідань. Велика кількість засідань, що припадає на перші роки існування Комісії, пояснюється тим, що, починаючи роботу, доводилося Правничо-Термінологічній Комісії, з-за новини предмету вивчення, – йти часом навпомацки, самій учитися й витратити багато часу на питання суто-організаційного характеру. Що-далі праця Комісії набирала спокійнішого характеру; ставала плановішою і, як видно з наведених чисел, кількість засідань почала поволі скорочуватись.

Матеріальний стан Комісії за підзвідомний період не був задовільняючим. Плоть од плоти Академії Наук, Комісія пережила за десять років все те, що пережила й її Alma mater, з тою, хіба, одміною, що члени Комісії, яко нештатні співробітники Академії, не мали навіть того грошового контенту, який припадав співробітникам штатним. Року 1928-го, приміром, поодинокий член Комісії діставав платні за картки 20 карбованців на місяць.

Основний корпус слів і термінів, потрібних для Правничого Словника, був готовий в Комісії к половині 1923 р. й Голов-Профос^{*146} через Неодмінного Секретаря Академії порушив питання про те, щоб надрукувати зібраний матеріал.

Попереду за видання словника взялася була Київська філія Держвидаву, потім, за браком у неї коштів, Академія Наук, в-осени року 1926-го випустила Правничого словника під назвою «Російсько-український словник правничої мови». Головним його редактором був акад. А. Ю. Кримський,

який додав до нього не одно своє влучне та високоавторитетне слово. Він зустрів прихильне відношення з боку критиків (М. Слабченко, О. Синявський, К. Лоський, С. Гаєвський^{*147} та інші), і його було премійовано за рецензією О. Н. Синявського Комісією преміювання наукових праць при Укрнауці по конкурсу 1927 р. Вище вже було сказано, що головне завдання Комісії полягало в збиранні відповідного лексичного матеріалу для українського Правничого Словника. Рядом з цим завданням перед Комісією стояло ще й інше завдання – перекладати законодавчі акти на українську мову. Але з низки причин Комісія довгий час не могла заходитися коло цієї роботи й здійснити таким чином друге своє завдання. Аж допіру з року 1926-го, за дорученням од Голови й редактора виданнів III Відділу академіка М. П. Василенка, Правничо-Термінологічна Комісія починає перекладати наукові статті, розвідки й монографії для різних виданнів III Відділу, обслуговуючи мало не всі його установи. Перекладарська робота наочно показала Комісії хиби й позитивні боки Словника Правничої мови.

15. Семінар для виучування народнього господарства України під головуванням та керівництвом акад. К. Г. Воблого розпочав свою діяльність при III-му Відділі ВУАН 12-го жовтня 1925 року в складі 9 членів. Згодом число членів зросло й наприкінці звітного періоду дійшло 23 осіб дійсних членів та кандидатів. Члени семінару – переважно молоді економісти з закінченою вищою освітою та почасти й із стажем дослідницької чи то господарської роботи. Спочатку семінар ставив собі за завдання досліджувати історію цукрової промисловости, призбираючи та розроблюючи матеріяли з цього питання в індивідуальних працях, що їх зачитували у вигляді доповідів й дискутували на засіданнях семінару. Згодом, із зростанням числа членів, поширено й обсяг студій Семінару. Не обмежуючись темами з історії цукробурякової промисловости Росії й України, над якими працювало декілька членів, інші опрацьовували другі питання з поля економіки України; надто сучасної. На протязі 3-х років існування семінару одбулося 27 наукових засідань, на яких заслухано й обговорено так з боку змісту як методології 26 доповідів.

Доповіді, що їх визнано за цінні й ухвалено до друку, видано в збірниках праць семінару, яких вийшло 3 випуски на 48 арк. друку^{*148}.

16. Семінар для виучування цивільного та звичаєвого права засновано 15 серпня 1921 р. з ініціативи проф. В. І. Синайського, який і був його першим керівником, при асистенті проф. А. Е. Кристері. Спочатку в

семінарі брали участь як його члени дві групи – старша (5 осіб) і молодша (4). Студії з молодшою групою, що її краще було б назвати просемінаром, полягали в читанні джерел і в систематичному студіюванні загальних курсів соціології та права для вироблення загального світогляду. Зайняття в семінарі провадились з кожним членом зокрема. За певною системою студіювали спеціальні курси й монографії з цивільного права, причому пророблювались питання, що звичайно входять в склад іспитів на вчений ступінь. В тому-ж таки напрямку продовжували роботу семінару і в 1922 р. З осені цього року на чолі його стоїть проф. А. Кристер, якому пощастило в 1923 р. остаточно систематизувати роботу семінару.

Що-два роки змінювався склад членів семінару. 1923–[19]25 рр. до нього увіходило 6 осіб, 1925–[19]27 [рр.] – чотири особи, 1927–1928 [рр.] – сім осіб. Праця з членами семінару провадилась та провадиться у двох напрямках. Відповідно до основної мети – підготувати до самостійної наукової діяльності у галузі господарчого, зокібно цивільного права – кожен з членів семінару одержував своє окреме завдання, яке найближче стояло до його індивідуальних інтересів. Поруч з цим, другий напрямок роботи семінару полягав у систематичному виучуванні проблем цивільного права. На зборах, які що-тижня відбувались, обговорювались зазначені питання і з них обов'язкову участь брали усі члени семінару.

Як наслідки такої роботи, випадає зазначити, що частина із учасників семінару беруть тепер участь у постійній роботі комісій радянського та звичаєвого права. Вони не тільки не поривають зв'язків з науковою роботою, що ґрунт для неї закладено на семінарі, а навпаки продовжують віддавати свої сили науковій діяльності в Академії. Друга частина членів семінару, одержавши відповідну теоретичну підготовку, перейшла до практичної роботи у радянські суди, нотаріальні, господарчі організації та колеґії захисників. Зазначену працю у її певних напрямках семінар продовжує і далі.

17. Товариство Економистів. В серпні б[іжучого] р[оку] минуло вісім років, як існує це т[овариств]во. Офіційна дата його заснування припадає на 9 серпня 1920 р., коли Спільне Зібрання Академії затвердило статут Т[овариств]ва (протокол ч. 62, § 4). Але організаційна робота по об'єднанню осіб, що бажали в ньому працювати, як рівно вироблення статуту, завдань, плану діяльності й напрямку припадає на значно раніші часи. Ініціатива об'єднання працюючих з поля економіки й заснування Т[овариств]ва, навколо якого вони згуртовались, як і вся організаційна робота належить світлій пам'яті небіжчика академіка Р. М. Орженцького. Висо-

кий авторитет, з якого він користувався серед вчених Києва, його організаційні здібности, незвичайна енергія й виявлена ним любов до цієї справи якнайкраще позначилися як на часі заснування Т[оварист]ва (прискоривши його), так і характеру самої роботи. Та і пізніше весь час аж до від'їзду закордон акад. Орженцький проявив незвичайну зацікавленість роботою Т[оварист]ва й брав у н[еї] якнайактивнішу участь. Тому в історії перших часів Т[оварист]ва постать акад. Орженцького займає виключне й почесне місце. З від'їздом акад. Орженцького на чолі Т[оварист]ва весь час стоїть академик К. Г. Воблий.

Як за початку свого існування, так і пізніше Т[оварист]во завжди ставило своєю метою втягувати в свою орбіту, збирати й об'єднувати всіх осіб, що переслідували однакові з Т[оварист]вом завдання науково-дослідчої роботи з поля економічних наук. В наслідок цього в скорому часі Т[оварист]ву пощастило об'єднати більшість видатніших місцевих наукових сил і практиків і число членів його з кожним роком зростало. І тепер можна сказати, що майже всі місцеві сили й багато з тих, що перебувають за межами України (члени-кореспонденти), Т[оварист]во об'єднало в своїх лавах.

Помимо того за останні роки Т[оварист]во засновало свої філіяли в головних округових містах України. Завданням філіялів Т[оварист]ва є стежити за економічним життям району, округи, фіксувати всі прояви соціально-економічного життя й збирати матеріяли. Такі філії тримають якнайтісніший зв'язок з Т[оварист]вом, одержують від нього основні провідні вказівки до напрямку й характеру роботи й вселяку допомогу в розробленні поставлених питань. Надалі цей зв'язок має поширитися в спосіб подорожування членів Т[оварист]ва по філіях й зачитування там доповідей, актуальних для певних округ. Число таких філій що-далі зростає й набуває все більшого значення як культурно-наукового осередку в поширенні економічного знання й розробки актуальних питань з економіки України.

Що-до самого характеру й напрямку робіт Т[оварист]ва, то вони йшли відповідно статуту його за такими положеннями: 1) допомагати вивченню економіки України; 2) допомагати розвитку економіки як науки; 3) поширювати економічні знання на Україні; 4) об'єднувати економістів теоретиків і практиків для більшого успіху їх праці на полі економіки, то-що.

Для досягнення цієї мети Т[оварист]во влаштовує наукові засідання для обговорення доповідей своїх членів, переводить розробку й дослідження економічних матеріялів, улаштовує прилюдні лекції, бесіди то-що.

Т[оварист]во складається з членів: почесних, дійсних, членів-кореспондентів і членів-співробітників. Останнє дає можливість об'єднати всі наукові сили й зокрема тих, що перебувають за межами України (члени-кореспонденти). Таких Т[оварист]во має всюди у головніших містах СРСР – Москва, Ленінград, Харків, Одеса то-що.

Робота членами Т[оварист]ва переводиться в секціях, яких тепер існує три: секція народного господарства України, статистична й кооперативна. На секційних засіданнях обговорюються доповіді членів Секції вузько-спеціального характеру, що мають інтерес тільки для членів її. Ті ж доповіді, що уявляють інтерес для всіх членів Т[оварист]ва в сторонніх осіб зачитуються на прилюдних пленарних засіданнях. Такі засідання відбуваються двічі на місяць і зважаючи на характер доповідей завжди збирають численну аудиторію як з членів Т[оварист]ва, так і сторонніх осіб.

Сучасний склад Т[оварист]ва об'єднує 176 членів, з цього – 139 дійсних, членів-кореспондентів – 25, членів-співробітників – 12. До речі зазначити, що число членів зростало за ці роки так: на кінець першого року існування Т[оварист]ва було 30 членів, 1922 [р.] – 127; 1923 [р.] – 139; 1924 [р.] – 146; 1925 [р.] – 151; 1926 [р.] – 167; 1927 [р.] – 176. Слабкий, порівнюючи з попередніми роками, зріст в останній час пояснюється від'їздом з Києва багатьох членів Т[оварист]ва як і тими втратами, які понесло Т[оварист]во через смерть деяких членів.

Керує роботою Т[оварист]ва Президія, що складається з голови Т[оварист]ва, його заступника, двох членів, секретаря й голів секцій. На чолі Т[оварист]ва, яко голова його, стоїть акад. К. Г. Воблий, заступником його – проф. Г. О. Кривченко, членами Президії – проф. А. І. Ярошевич і А. С. Синявський. Секретарем – О. М. Лапоногов. Голови секцій: Статистичної – акад. М. В. Птуха, Секції народного господарства України – проф. А. І. Ярошевич, Кооперативної – П. Н. Пожарський*¹⁴⁹.

18. Товариство Правників заклалося 3 березня 1921 р. з ініціативи проф. В. І. Синайського. За голову його попереду був акад. О. І. Левицький, заступником голови проф. А. С. Синявський, товаришем голови проф. О. С. Грушевський*¹⁵⁰ і за секретаря – Б. О. Язловський. Як О. І. Левицький помер, а проф. В. І. Синайський виїхав з Києва, Спільне Зібрання Академії обібрало на голову акад. М. П. Василенка, а Т[оварист]во на його заступника проф. А. Е. Кристера, р[оку] 1923 на заступника голови було обрано проф. О. М. Гуляєва. Після того, як акад. М. П. Василенко одмовився від головування, Відділ обрав на Голову акад. О. О. Малиновського, академик же О. М. Гуляєв помер, склад Президії Т[оварист]ва такий:

голова акад. О. О. Малиновський, заступник голови проф. А. Е. Кристер, науковий секретар Б. О. Язловський.

Дійсних членів було р[оку] 1921 – 35, 1922 [р.] – 45, 1923 [р.] – 67, останні роки – 45. Число засідань пересічно становило 10 на рік, досягало 16 у 1923 р. – році найжвавішої діяльності Товариства. Діяльність його полягала у прилюдних доповідях, що їх виголошували члени Товариства та в обговорюванні таких доповідей.

Значна частина членів Товариства працює по інших установах Академії, проводячи там планову діяльність тих установ; в Товаристві ж робилися доповіді на теми, обрані окремими членами. Доповіді було присвячено новим течіям в теорії права в ділянці карного права, теоретичному висвітленню питань цивільного права, теоретичній обробці законодавчих новин та питань, що їх висувала практика, оглядам новішої літератури з різних галуз[ів] правознавства – так закордонної, як і радянської, то-що.

19. Бібліотека Відділу. 20.III.1921 р. за постановою Відділу про об'єднання бібліотек, що утворилися по окремих комісіях, було засновано Бібліотеку Соціально-Економічного Відділу і на посаду бібліотекаря було призначено О. А. Плевака^{*151}. Книги та часописи набувались бібліотекою шляхом купівлі, часто їх дарували ті чи ті співробітники Академії. Таким чином було придбано цінну книгозбірню О. І. Левицького, який подарував її бібліотеці за свого життя з умовою не видавати книжки додому, а користуватись ними в приміщенні бібліотеки. В серпні 1921 р. О. А. Плевако залишив працю в бібліотеці, і в вересні того ж року почав на цій посаді працювати П. С. Синицький. Йому пощастило де-що упорядкувати. Короткий час мав він за помічника К. Б. Кондратьєву, яку скоротили. Того ж часу працювали в Бібліотеці, як переписувачі карток, А. І. Каманіна, П. О. Сушицька та А. В. Щербина. Але через малу оплату карток, тяглося це недовгий час. 31-го січня 1924 р. на посаду бібліотекаря було призначено А. І. Каманіну. З 1925 р. Бібліотека починає розгортатися. Дано їй більше приміщення – полагоджено шафи, то-що, а 1928 р. придбано багато нових шаф з колишньої Університетської бібліотеки і зроблено генерального ремонту приміщення. З 1921 р. до 1928 р. було видано 4834 книжки, записано до інвентарю 12 137 книжок, для яких написано 29 212 карток. М. В. Кістяківська допомагала писати картки, яких [не]ю складено 1500 штук. За увесь час придбано 7110 книжок, здебільшого шляхом обміну, почати – купівлі. До 1929 р. зареєстровано 15 756 книжок, але є все-ж чимало й незареєстрованих через те, що досі бібліотека не мала на це жодних науково-операційних коштів. Оправлено 522 книжки на суму 289 крб 30 к.

IV. Прикінцеві уваги

В наслідок схарактеризованої вище діяльності Відділу поволі розгорнулось і його видавництво. До кінця 1923 р. не було об'єктивної можливості надрукувати будь-яку працю III Відділу силами Академії. Тільки тоді редактору видань акад. М. П. Василенку пощастило почати друком I том «Записок». Ненормальне було становище і в 1924 р.; тільки з р[оку] 1925 видавнича справа Відділу поволі розгортається. В останній відчитний рік видане 161,5 друкованих аркушів. Пояснюється це не тільки більшими можливостями Академії, та й невпинною роботою в цьому напрямку та енергією головного редактора видань Відділу акад. М. П. Василенка. Життя утворило 4 види видань, що мають свої певні особливості. За ідеєю М. П. Василенка, «Записки» Відділу – це вищий періодичний орган його. Там вміщаються порівнюючи невеликі праці академиків і старших наукових співробітників Відділу, його справоздання українською і французькою мовами, критика і бібліографія. Кожна установа видає свої «Праці», головним чином, збірники наукових розвідок членів і співробітників Комісій. Тут роботи академиків зустрічаємо, як виняток (Демографічний Інститут). Монографії академиків друкуються як «Збірники» Відділу (К. Г. Воблого й О. О. Малиновського), хоч «Збірниками» вважаються і всі «Праці» Комісій. Деякі роботи видано не Академією, але з зазначенням, що це академічні праці, вони вважаються за «окремі видання» Відділу. Як характеристичну особливість видань III-го відділу слід зазначити те, що надруковані ним праці за загальним правилом написані співробітниками Академії і в її установах. Статей сторонніх осіб майже зовсім не друкується. Пояснюється це тим, що аж надто обмежені наші можливості не припускають взагалі бажаного співробітництва в органах Академії видатних учених – не співробітників Відділу.

За 5 років надруковані такі роботи:

1. *Записки Соціально-економічного відділу / ред. М. П. Василенко. Київ, 1923. Т. 1. CVI, 250 с.*

2. *Записки Соціально-економічного відділу / ред. М. П. Василенко. Київ, 1926. Т. 2/3. [2], V–L, 390 с.*

3. *Записки Соціально-економічного відділу / ред. М. П. Василенко. Київ, 1926. Т. 4. XXIV, 254 с.*

4. *Записки Соціально-економічного відділу / ред. М. П. Василенко. Київ, 1927. Т. 5/6. LXVI, 464 с.*

Демографічний інститут

5. Праці Демографічного інституту. Т. 1: *Матеріали щодо природного руху населення України. 1867–1914 рр. = Материалы по естественному движению населения Украины. 1867–1914 гг. / Центр. стат. упр. УСРР ; [УАН]. Київ ; Харків, XIV, 98 с. – (Статистика Украины ; № 47, т. 3 ; Сер. 1. Демография ; вып. 1; [Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 1])*^{*152}.

6. Праці Демографічного інституту. Т. 2: *Птуха М. В. Население Киевской губернии. Київ : ЦСУ. Киевское губ. стат. бюро, 1925. 144 с.*

7. Праці Демографічного інституту. Т. 3: *Матеріали санітарної статистики України 1876–1914 рр. Харків : ЦСУ УСРР, 1926. XXII, 122 с.*

8. Праці Демографічного інституту. Т. 4: *Демографічний збірник / ред. М. В. Птуха. Київ, 1926. IV, 200, II с.*

9. Праці Демографічного інституту. Т. 5: *Птуха М. В. Смертність у Росії й на Україні. Київ : ЦСУ УСРР, 1928. 196 с.*

10. Праці Демографічного інституту. Т. 6: *Птуха М. В. Смертность 11 народностей России в конце XIX века. Киев: ЦСУ УССР, 1928. 58 с.*

Комісія народнього господарства України

11. *Праці Комісії для виучування народного господарства України / ред. К. Г. Воблий. Київ, 1928. Вип. 1. 279 с.*

Комісія фінансова

12. *Бібліографічний покажчик фінансової літератури. Масляників М. В. (друкується)*^{*153}.

13. [М. Б.] Стельмашенко и [Н. М.] Карцева. *Бібліографічний покажчик літератури з комунального господарства (друкується) – 12 арк.*

14. *Фінансовий Збірник (друкується) – 12 арк.*

15. Кованько П. – *Збірник, присвячений місцевому господарству м. Києва (друкується) – 18 арк.*

Комісія західньо-руського та українського права

16. *Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права / Українська академія наук; за ред. голови комісії ак. М. П. Василенка. Київ, 1925. Вип. 1. IX, 180, [1] с. – [URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0007511>].*

17. *Праці Комісії... . Київ, 1926. Вип. 2. XIV, 303, II, [1] с. – [URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0007509>].*

18. *Праці Комісії... . Київ, 1927. Вип. 3. XXVIII, 500, II, [2] с. – [URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Pratsi_Komisii_dlia_vyuchuvannia_istorii_zakh/Vypusk_3/].*

19. *Праці Комісії... . Вип. 4 : Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. Київ, 1928. X, 256 с. – [URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005665>].*

20. *Праці Комісії... . Вип. 5 : Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. : [закінчення]. Київ, 1928. [4], (257–714) с. – [URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005665>].*

Комісія звичаєвого права України

21. *Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України / за ред. А. Е. Кристера. Київ, 1925. XII, 130 с. – [URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001424>].*

22. *Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Київ, 1925. [Вип. 1] / за ред. А. Е. Кристера. 94, [2] с.*

23. *Праці Комісії... . Київ, 1928. Вип. 2 / за ред. А. Е. Кристера. VI, 444, [4] с. – [URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/2390#?c=0&m=0&s=0&cv=0>].*

24. *Праці Комісії... . Київ, 1928. Вип. 3 / за ред. О. О. Малиновського. XXIV, 314, [2] с.*

Правничо-Термінологічна Комісія

25. *Російсько-український словник правничої мови: (понад 67 000 слів) / Правн.-термінол. Коміс. при Соц.-економ. від. Укр. акад. наук; члени редкол.: В. І. Войткевич-Павлович, В. О. Крижанівський, І. Ю. Черкаський; ред.-упор. А. Л. Дроб'язко; голов. ред. А. Ю. Кримський. Київ, 1926. X, 228 с. – (36. Іст.-філол. від. УАН ; № 41)*¹⁵⁴. – [URL: https://archive.org/details/alovnyk_pravn/pravn1926/page/n3/mode/2up].*

Семінар народного господарства України

26. *Праці Семінару для виучування народн[ь]ого господарства України. Вип. 1: Жорніков М. Промисловість Київщини в 1923–24 р. (Порівняльна характеристика до передвоєнного й воєнного часу) / Передм. К. Г. Воблого. Київ, 1926. [4], 144 с.*

27. *Праці Семінару для виучування народного господарства України. Вип. 2. Київ, 1927. VIII, 262, [2] с. – [URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/2391#?c=0&m=0&s=0&cv=0>].*

28. [Праці]. Вип. 3 (друкується) – 16 арк.*¹⁵⁵

Окремі видання Відділу

29. *Туган-Барановский М. И. Влияние идей политической экономии на естествознание и философию. Киев, 1925. 40 с.*

30. Воблий К. Г. *Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості. Т. I: Перед розкріпаченням селян 1861 року. Вип. 1.* Київ, 1928. [2], 244, [4] с.

31. *Те саме. Вип. 2.* Київ, 1928. 254, [2] с.

32. Малиновський О. О. *Радянські поправчо-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами.* Київ, 1928. VIII, 228, II, [2] с. *¹⁵⁶

Закінчених праць, таким чином, видане 522 $\frac{3}{4}$ друк. аркушів 8°. Окрім того, до 1 січня надруковано ще біля 40 аркушів різних видань, а всього 562 $\frac{3}{4}$ аркушів.

Потрібне підвести деякі підсумки десятилітнього досвіду Відділу. Як видно з цього короткого звідомлення, установи, академіки і окремі співробітники Відділу працями своїми чимало збагатили науку взагалі, особливо ж українознавство. Уперше людність України, її економіка й право знаходить собі в науці належну увагу. І раніше, звичайно, були іноді дуже цінні досліді й розвідки, що освітлюють ту чи іншу проблему українознавства. Однак тільки-но в нашій Академії розроблення української економіки, статистики та права набрало планового й систематичного характеру. Зроблено за 10 років не мало, установи Відділу зайняли своїми працями почесне місце поміж науковими інституціями Союзу ба й добре відомі закордоном. З них де-котрі – є перші випробі системи систематичного вивчення певних галузів знання, і підносяться вже голоси, що слід було б їх закласти або як всесоюзні, або й для других республік (Демографічний Інститут, Комісія звичаєвого права то-що). Не можна, однак, не визнати, що зроблене й завершене є лиш порівнюючи невеличка частина того, що можна й слід зробити для вивчення економіки й права України. Звернувши увагу навіть тільки на те, що надруковано Відділом, не кажучи вже про незакінчені роботи, не можна не констатувати вражаючої диспропорції між невеличким числом штатних співробітників і науковими здобутками. Пояснюється це надзвичайним науковим ентузіазмом співробітників Відділу й тою дружньою, но робочою атмосферою, що на ньому панує.

Досі освітлені були різні, так мовити, зовнішні сторони діяльності Відділу та наукове життя окремих його установ. Залишається дати ще одну характеристику останнього розрізу роботи Академії, що передбачався він першим її Статутом, в саме звязок з практичним життям нашої країни. Такий більш-менш тісний звязок спостерігається увесь час. Не кажучи вже про притягнення Владою окремих академиків і наукових співробітників до участі в її поточній роботі, або практичних робітників до праці в Академії, що маємо увесь час, Відділ, як такий, брав організовану участь в деяких

важливих роботах. Зазначимо тут хоч би те, що одбилося на його протоколах. Так в 1923 р. обговорювалось питання пре те, «що діяльність Відділу належало б наблизити більш до практичних завдань сьогочасного державного будівництва» (прот[окол] № 99, § 719). Це раніше, в тому-ж таки 1923 р (прот[окол] № 95, § 678) Відділ погодився з пропозицією управляючого ЦСУ України про те, «що Управління могло б асигнувати необхідні кошти для закінчення деяких робіт Демографічного Інституту й надрукувати їх за свій рахунок, як спільне видання ВУАН та ЦСУ під редакцією акад. М. В. Птухи». В 1925 р. (прот[окол] № 117, § 863) академики К. Г. Воблий і Л. М. Яснопольський командуються для роботи в ВРНГ – в особій нараді для поновлення основного капіталу української промисловости. Ведуться Відділом зносини з Укрдержпланом з приводу виучування продукційних сил (прот[окол] № 122, § 898). В 1927 р. акад. В. Ф. Левитського одкомандировано для участі в Міжурядницькій Комісії для земельного кадастру (прот[окол] № 130, § 981). В 1928 р. на пропозицію Ради Народних Комісарів акад. М. В. Птуху одкомандировано брати участь [у] Редакційній Комісії при ЦСУ, утвореної для того, щоб внести єдність і плановість в наукову розробку даних перепису 1926 р. (прот[окол] № 144, § 1123). В 1928 р. постановлено: «з'організувати при Відділі Кабінет Радянського Будівництва, де збирались би як законодавчі матеріали УСРР, так і розпорядження, інструкції Наркоматів то-що, які придалися б для наукового освітлення радянського будівництва» (прот[окол] № 152, § 1152).

Все-ж без будь-якого сліду в протоколах Відділу в значній мірі залишилась багата й різноманітна праця Відділу в тому ж напрямку. З неї заслуговує на увагу участь його в таких працях І-го Всеукраїнського З'їзду для виучування продукційних сил. Київська філія Організаційного Комітету, з акад. М. В. Птухою на чолі, з'організувала низку секцій і в значній степені й самий з'їзд. Демографічний Інститут увесь чай працює в самому тісному контакті з ЦСУ України, почасти й Союзу; Комісія народного господарства й фінансова – з Укрдержпланом і ВРНГ; Комісія радянського права з НКЮ і т. и. Всі установи Відділу так чи так в своїй науковій діяльності беруть на увагу практичні вимоги нашого життя. У цьому не трудно переконатися, хоч би ознайомившись з друкованими роботами установ Відділу.

Залишається схарактеризувати роботу Відділу ще з погляду організаційного – її внутрішнього характеру. Уже з цього короткого справоздання видно, в яких умовах він жив і працював. Перші 5 років існування Відділ дружно й одностайно шукав шляхів найбільш доцільної організації

своїї наукової діяльності. Часто з великою саможертвою несли його співробітники непосильний тягар організаційної й науково-дослідчої праці в абсолютно несприятливих внутрішніх і зовнішніх умовах. За цей час більшу чи меншу участь в житті Відділу брали 11 академиків, з яких майже половина померла (5). Одночасно, однак, діяльністю його керували всього 3–4 академіка, рідко й ненадовго 5. Суворі дійсність спонукала Відділ не стільки мріяти про ідеальну організацію праці, скільки розшукувати методи найбільш доцільної організації кожного виду наукової роботи в історично склавшихся обставинах. Жоден академик чи то штатний співробітник (6) не міг оддаватися роботі в Академії як «ділу свого життя», присвячувати їй увесь свій час, всі свої думки й сили. На життя довелося заробляти, головним чином, десь на стороні. Коло Відділу скупчилися як безплатні співробітники – наукові дослідники м. Києва. Їх, однак, використати можна лиш в певних напрямках. Розгорнути планову й систематичну наукову роботу при допомозі безплатної праці можна було тільки в рідких випадках і далеко не по всіх галузях знання. Цілком природньо, що в першу чергу припинили існування або постраждали установи, що вимагають великої науково-технічної так мовити «чорної» роботи. Безплатні ж співробітники інтересуються переважно завершенням науково-дослідчої праці. Через те не дивно, що правничі комісії, наукові товариства й семінари постраждали менш од виключно тяжких матеріяльних умов, в яких жив Відділ до 1926 р. Не так уже постраждав од них і Демографічний інститут. Йому пощастило закінчить деякі науково-технічні роботи при допомозі ЦСУ України, почасти силами студентів-практикантів.

Проте Відділ, навіть підчас цього першого періоду свого існування працював систематично за широкою програмою, маючи широкі перспективи там, де це припускає характер науки й де не було абсолютних перешкод з боку життя. Він вже й в той час об'єднував, стимулював наукову роботу, почасти керував нею в своїх товариствах виготовлював молодь, здатну до дослідчої праці в семінарах. В житті Відділу були перебої, шукання нових шляхів і т. и., однак наукова робота йшла весь час. Ідея Академії наук і її ім'я стимулювали людей до наукової діяльності, сама приналежність до неї хоч би в кваліфікації «безплатного співробітника» покладала на людей науки такі моральні обов'язки, яких не можна порівняти ні з якими іншими. Це й було головною причиною тих безсумнівних здобутків, що їх одмічено до 1926 р.

Друге п'ятиріччя зпочатку (1924 і 1925 рр.) в організаційному відношенні нічим істотно не відрізнялось од першого, окрім кількох спроб поширення й поглиблення наукової роботи. Успіхом увінчались ці

спроби тільки-но в частині поповнення складу Відділу новими академіками й членами-кореспондентами. Потім кожен рік приносив нові науководослідчі заклади, що засновувались не ждучи штатних можливостей й сум, які існували майже виключно за рахунок наукового ентузіазму безплатних співробітників. Завдяки тому, що Академії більше стали відпускати коштів на друк, а також невпинній роботі в цьому напрямку акад. М. П. Василенка наладилось систематичне видання праць Відділу й його окремих установ.

З 1926 ж року, правда в дуже малих розмірах, установи Відділу почали регулярно одержувати науково-операційні кошти. Вмісті з тим 20% командировочних сум Академії стали поступати в розпорядження Відділу. Все це внесло більшу плановість і систематичність в його роботу. Дальше поширення й поглиблення праці залежить у першу чергу від матеріяльних можливостей. Найбільш пекучими потребами Відділу є: 1) значне поширення числа штатних наукових співробітників (12) до розмірів, що забезпечували б планову, систематичну роботу установ; 2) не менш потрібно значно збільшити науково-операційні кошти, за рахунок яких переводиться науково-технічна праця установ, а також 3) суми на купівлю книг та виписку журналів, зокрема закордонних.

За 10 років існування Відділу намірились і на ділі показали свою життєздатність 4 форми установ: 1) інститути (поки ще один), де плановість і систематичність максимальна, співробітники, за загальним правилом, колективно розробляють одну тему, праця ведеться, головним чином, персоналом, що оплачується; 2) Комісії (пануюча форма), де основна маса праці – робота безплатних наукових співробітників і де, по необхідності, плановість і систематичність не можуть бути такими, як в інститутах. Кожен співробітник переважно опрацьовує ту чи ту індивідуальну тему, обрану в залежності від своїх особистих інтересів; 3) Наукові товариства, робота яких іде й може йти найменш систематично, і 4) семінари для молоді, що починає свою наукову діяльність. Не один раз на Відділі підносились питання про перейменування тої чи тої Комісії в Інститут і кожен раз за відсутністю матеріяльних засобів одмовлялися від цієї думки. Очевидно, згодом і робота єдиного існуючого нині Інституту, як і робота численних Комісій Відділу, будуть набувати ще більш та більш планового, систематичного характеру, вмісті з тим як будуть зростати економічні ресурси Академії.

В організаційному відношенні Відділ увесь час стояв на реальному погляді. Він уважав за можливе засновувати тільки-но ті установи, що можна було забезпечити наявними належно кваліфікованими силами. Як би ні було бажано з того чи того погляду закласти нову Комісію, од ідеї

відмовлялись, коли до справи не можна було притягти належних керівників і організаторів наукової роботи. І нині доводиться констатувати прогалини в загальній організаційній схемі існуючих установ. Заповнення головніших з них передбачене п'ятирічним перспективним планом Відділу. Він гадає закласти в найближчому майбутньому 3 нові Комісії: 1) по теоретичній економії; 2) сільсько-господарчій економії і 3) світовому господарству. Коли це здійсниться, організацію установ Відділу в основному можна було б уважати за закінчену. По класу наук економічних мались би науково-дослідчі установи, що обслуговують 1) соціологію, 2) політичну економію, 3) статистику, 4) економію сільського господарства, 5) народне господарство України, 6) фінанси, 7) світове господарство. По класу наук юридичних їх було б 4: 1) радянського права, 2) історії західньо-руського й українського права, 3) звичаєвого права України, 4) правничої термінології. Можливо, що життя в майбутньому приведе до виділення з цих установ науково-дослідчих організацій більш вузького характеру, для розроблення спеціальних циклів проблем. Відділ до цього часу стояв і стоїть на погляді концентрації наукових сил і засобів в порівнюючи невеликій кількості установ. Розпорошення їх при наявності мізерного числа штатних співробітників і невеликих науково-операційних засобів привело б, очевидно, до зменшення наукової продукції. Окрім установ характеру постійного могли б існувати при Відділі й такі, які є тимчасовими. Реально їх поки що не намітилось. До такої організації Соціально-Економічного Відділу привело його життя за перші 10 років існування Академії.

Оглядаючись на шлях, пройдений Відділом за цей час, та підводячи підсумки того, що він зробив, можна, як і 5 років тому, з повним правом і гордістю сказати: *feci quod potui*^{*157}.

Секретар Соціально-Економічного Відділу ВУАН
академик

(М. Птуха)

КОМЕНТАРІ
до звіту «Десять років існування
Соціально-Економічного Відділу
Всеукраїнської Академії Наук (1919–1928 рр.)»

^{*1} Текст публікується за машинописом, що зберігся в архіві М. Птухи (ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1. Спр 19). Усього 98 арк. (із них 1 літерний і 1 вкладений рукописний).

Текст, що публікується, був, очевидно, першим варіантом звіту, якого III відділ підготував наприкінці 1928 р. – на початку 1929 р. для збірника «10 літ наукової діяльності ВУАН» – одного з п'яти пріоритетних видань за програмою святкування десятилітнього ювілею ВУАН. Цей звіт зроблено у традиційній формі, окремі його частини готувалися у структурах відділу і зводилися до загального тексту секретарем відділу М. Птухою, за ім'ям якого друкувалися усі попередні звідомлення відділу.

Утім задуми Ювілейної комісії почали мінятися, як і змінювалася ситуація в Академії у 1929–1931 рр. (див.: Байкеніч Д. Десятирічний ювілей ВУАН: підготовка та втілення (1928–1931 рр.) // Укр. істор. журнал. 2018. № 6. С. 73–94).

Очевидно, як і передбачалося, коли «на кожен з відділів Академії припало пересічно 4–5 [друкованих] аркушів» (Байкеніч Д. Десятирічний ювілей... С. 79) і був підготовлений III відділом машинопис звіту за десять років. Цей текст так і не побачив виходу друком, як і ювілейний збірник взагалі (а було опубліковано альтернативний текст секретаря комуністичного осередку ВУАН, розстріляного 1938 р.: Артемський А. Я. Що таке Всеукраїнська академія наук (ВУАН). Київ, 1931. 95 с.).

Додамо, що відредагований за новими політичними вимогами і скорочений 1930 р. текст звідомлення III відділу за десять років зберігся серед матеріалів Академії в Інституті рукопису НБУВ (Ф. Х. Од. зб. 18 712). Імовірно, руку до нього приклала людина із партійним квитком – секретар Соціально-економічного відділу О. Камишан. Фрагмент зі звідомлення надруковано у збірнику: Історія НАН України. 1924–1928: документи і матеріали. Київ, 1998. С. 157–161.

Коротку довідку про Соціально-економічний відділ ВУАН див. далі у комент.^{*2}.

У машинописі, текст якого публікується, є розходження з бібліографічним описанням надрукованих науковцями видань, включаючи назви праць. Здебільшого ми намагалися перевірити ці розходження,

проте орієнтувалися на видані науково-бібліографічні довідники про авторів. Опис публікацій науковців відділу подано у переліках в основному тексті за сучасними бібліографічними вимогами і виділено курсивом. Авторські описання, які не вдалося підтвердити, залишені в оригінальному написанні.

Зазначимо також, що у тексті є очевидні відсилки на те, що він робився / оформлювався на початку 1929 р.: про деякі видання вказано: «вийде в р[оці] 1929». У переліку праць К. Воблого, наприклад, видання, зазначені 1929 р., подано без опису сторінок: «Економічна географія України. 4 вид. 1929. Держвидав. Київ» або «За редакцією: Праці Семінару по виучуванню народного господарства України. Вип. 3. 1929 р. (арк. 18)».

У тексті зроблено правки чорнилом – імовірно, редакторські. Однак попри такі виправлення є багато повторів, варіативності написання прізвищ та ініціалів співробітників. Нами уніфіковано нумерацію переліку праць у деяких частинах звіту. Виправлено без пояснень очевидні друкарські помилки.

Збережено підкреслення у тексті; через підкреслення подано також декілька випадків виділення тексту розрядкою у машинописі.

Звичайні помилки виправлено без застережень, іноді запропоновані зміни подано у [].

У більшості випадків помилкові ініціали науковців у машинописі виправлено без зазначень.

У виданні залишено варіант машинопису щодо прізвища «Окиншевич», який використовувала ВУАН у своїх виданнях, хоча сучасний – «Окіншевич»; збережено також обидва варіанти прізвища «Пустохід» і «Пустоход», хоча остання форма – точніша.

Втім виправлено ініціал імені акад. М. П. Василенка (частково було вже і чорнилом у тексті), аналогічно зроблено і в бібліографічних посиланнях для видань III відділу, де його подавали як Н. П. Василенко.

Повсюди замінено ініціал «Е.» на «Є.» для імені Євген.

Уніфіковано також у датах між числом і місяцем розділову крапку замість «/».

Тут, як і в усіх текстах цього видання, формат бібліографічних посилань, які використовує М. Птуха, приведено до сучасних норм. Це стосується і розділових знаків.

Упорядник залишив форму позначення авторських підрядкових посилань – число з дужкою. Для коментарів застосовано надрядкові номери з астериском перед числом.

У деяких випадках у [] застосовано дописи часток / літер або слів, які були пропущені в авторському тексті.

Головною особливістю тексту є варіативність граматичних форм. Звіт готувався за часів правописних змін в українській мові, тому у частині, що стосується граматичної складової, виглядає досить сумбурним. Текст, імовірно, мав готуватися за нормами нового (від вересня 1928 р.), т. з. харківського, «Українського правопису» («скрипниківка»), якого ВУАН прийняла наприкінці березня 1929 р., утім, як видно з машинопису, – не вповні. (Основні положення правопису 1928 р. викладено у книзі Олекси Синявського (1887–1937) «Норми української літературної мови», 1-ше вид. 1931 р.).

У нашому виданні збережено тогочасні лексичні форми. Залишена лексично-граматична складова: «академик», «відношенню», «згуртовалися», «змагається простежити», «зосібно», «з осени», «зпочатку», «Дінського університету», «иноді», «коло цієї роботи», «межнародне право», «міжурядницький», «неслужачої старшини», «підводячи підсумки», «перекладарська робота», «схарактеризувати», «т. и.»; допустимі тоді – «помимо», «відчитний», «одкомандировано», «командирування».

Характерною для тексту є й тогочасна вимога до написання слів через «и» у закінченнях іменників у родовому відмінку: «діяльності» «людинності», «можливості», «необхідності», «промисловості», «смертності», «участі» тощо; кореневі форми «соціальний», «європейської» тощо; суфікси і закінчення «народнього», «Ленінграду», «мінімума», «Наркомоса», «фактора».

За старою традицією не вживається апостроф (наприклад: «зв'язку», «ув'язуючи», «обов'язки», «пам'яті»), хоча – «з'організувала».

Проте граматичне унормування тексту зазнало змін. У тексті відсутнє вживання літери «ґ». У машинописі чітко виражено написання «класа».

В той же час для друку внесено деякі зміни, що базуються насамперед на принципі частоти застосування.

Крім згаданого вище оновлення бібліографічних описів, внесено деякі правки: виправлено без застережень – «Інститута» на правильно вживане у більшості випадків «Інституту», «Харковщини» на «Харківщини»; явно застарілі і помилкові вже тоді форми: «збирання» («збирати»), «орбиту», білорусизм «якую провадить», «ст.» (сторінки) на «с.»; звичайні помилки, види знаків номерів для уніфікації більшої варіативності в межах одного параграфа. Виправлено також «сю» на «[не]ю».

Залишено стали тоді форму «в наслідок», але виправлено також на сталу форму «наприкінці». Виправлено «засновання» на «заснування» більш часто вживане у тексті.

Написання частки «би» / «б» через дефіс вжито рідше, ніж окремо (як за «скрипниківкою»), тому для видання виправлено на окремішній (новий) варіант, навіть у цитатах. М. Птуха пише, наприклад, «було б», і жодного разу не використав старого «було-б», тому залишене нове написання.

За принципом більшості виправлено роздільне «будь яку», «де що», «то що» на частіше вживаний варіант старої граматичної норми через дефіс; декілька разів «щодо» на «що-до» (хоча за «скрипниківкою» – разом), а у тексті було більше окремо. Залишено також вживане в машинописі написання «тих же», «він же», «знов же», «головне ж».

Хоча М. Птуха 7 разів використав форму «де-які» і 3 рази роздільну «де які/ий/е» (за «скрипниківкою» мало б бути разом) подаємо в публікації разом за більшістю випадків вживання. Два рази «ніби то» виправлено на «ніби-то», бо за «скрипниківкою» мало бути разом.

Утім менше разів використано роздільне написання «все ж», тому додано дефіс «все-ж» за старими нормами. Хоча у машинописі написання прислівника «скільки небудь» усі 3 рази роздільне, а «що далі» (за «скрипниківкою» – разом), по 1 разу роздільне і через дефіс, ми додали у всіх випадках дефіс. Зазначимо, що за старими нормами, наприклад, надруковано 1929 р. звіт Л. Окиншевича: Окиншевич Л. О. Десять років роботи Комісії для виучування історії західноруського та українського права (1919–1929) // Праці Комісії для виуч. історії західноруськ. та укр. права. Київ, 1929. Вип. 6. С. XI–XXX (значна частина цього тексту використана М. Птухою).

У той же час частку «таки» у машинописі, крім випадку «все-таки», вжито окремо, навіть у варіантах, коли раніше писалося через дефіс – «тому-ж таки», «все-ж таки».

«Як най...» у тексті по 3 рази окремо і разом, а 1 раз – через дефіс. Подаємо за правилами 1928/29 рр. – разом. У більшості випадків подаємо разом (а не через дефіс) прийменник «понад».

Через часте вживання у тексті виправлено «капітал» (1 раз) на «капитал», «семінара» (4 рази) на більшість – «семінару», «Статута» (2 рази) на широковживане «Статуту», виправлено 1 раз «Генерального Суду», «можливості» (1 раз) на «можливости», «залежності» (3 рази) на «залежности». За більшістю вживань закінчення «Союзу» виправлено також двічі форму «Союза».

За принципом більшості ми виправили два рази «під час» на частіше вживане «підчас», проте зазначимо, що в 1920-ті роки навіть, наприклад, у часописі «Радянська освіта», використовувалися обидві граматичні норми, а роздільна навіть домінувала.

Зазначимо, що деякі звітні матеріали щодо 1928 і 1929 рр. були видані М. Птухою: Птуха М. В. 1) Короткий огляд діяльності III Соціально-економічного відділу Всеукраїнської академії наук : доп. на засіданні Ради ВУАН // Вісті ВУАН. 1929. № 1. С. 7–12; 2) Звідомлення III соціально-економічного відділу Всеукраїнської академії наук за 1928 рік : звіт на Раді ВУАН // Вісті ВУАН. 1929. № 3/4. С. 25–34; Звіт про роботу III соці[ально]-економ[ічного] відділу [за січень-квітень 1929 рік] : (доп. на зборах ради ВУАН...) // Вісті ВУАН. 1929. № 5/6. С. 7–10.

Додамо, що практично жодний персональний бібліографічний перелік не є повним. Ми намагалися якомога повніше висвітлити бібліографічну складову щодо всіх згаданих в огляді науковців, проте інші коментарі загального характеру стосуються перш за все М. Птухи і співробітників структур, які він очолював.

Під час оформлення зазначених у звідомленні переліків публікацій співробітників III відділу нами використовувався також звіт КІНГУ, в якому викладали деякі науковці ВУАН: Друковані праці професорів та викладачів Київського інституту народного господарства за 10 років (1917–1927) // Наук. зап. Київ. ін-ту народ. господарства. Київ, 1927. Т. 8, [вип. 2]. С. XXIII–XLVII (до цього переліку зроблено пояснення, що «його складено на підставі відомостів, яких було подано самими професорами та викладачами до канцелярії Інституту»).

^{*2} Про працю В. І. Вернадського на чолі Комісії для вироблення законопроекту про застосування УАН див., зокрема: Онищенко О. С., Смолій В. А., Дубровіна Л. А. В. І. Вернадський і Україна // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 1. Кн. 1: Володимир Іванович Вернадський. Науково-організаційна діяльність (1918–1921). Київ : Друкарня НБУВ, 2011. С. 97–132. Див. також: Засновники і президенти Національної академії наук України: Біобібліографічні матеріали. Київ : НБУВ, 2021. С. 66–153.

Відділ соціальних наук (Третій; соціально-економічних наук, соціально-економічний відділ) УАН / ВУАН. Про створення такого відділу УАН (Третього) під назвою державно-економічного йшлося вже на другому засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН

12 липня 1918 р. На засіданні Комісії 24 липня 1918 р. постановлено створити підкомісію державно-економічних наук і доручити їй «обговорити питання про з'єднання державно-економічних наук в одному відділі чи розділенні їх на два відділи». Принципи і завдання відділу виклав учений-економіст М. І. Туган-Барановський у «Записці про Відділ соціальних наук», яку схвалила Комісія. Першими академіками УАН по Відділу соціальних наук (III відділу) наказом гетьмана П. П. Скоропадського було призначено М. І. Туган-Барановського, В. А. Косинського, Ф. В. Тарановського, О. І. Левицького. У складі відділу утворено кафедри сільського господарства, звичаєвого права, порівняльної історії права, теоретичної економії, постійні комісії: для вивчення звичаєвого права і вивчення соціального руху (соціального питання) відкрито Інститут економічної кон'юнктури та народного господарства України, Демографічний інститут. Невдовзі у 1919 р. Третій відділ УАН дістав назву Відділ Соціально-економічних наук, а з 1920 р. фактично діяв як Соціально-економічний відділ УАН. Відділ друкував неперіодичні «Записки Соціально-економічного відділу [В]УАН» (у 1923–1927 рр. вийшло 6 т. у 4 кн.), 7-й том був підготовлений 1930 р., але через арешти більшості співробітників відділу в справі «Спілки визволення України» був знищений 1933 р., «Збірники Соціально-економічного відділу ВУАН» (37 випусків у 1925–1931 рр.). Соціально-економічний відділ проіснував у ВУАН до 1934 р. (у 1930 р. до нього було приєднано Історично-філологічний відділ), коли відділи були ліквідовані взагалі. У 1936 р. за новим статутом Академія наук УСРР була поділена на три відділи: суспільних наук, математичних і природничих наук, технічних наук. Відділення економіки з'явилося в АН УРСР у 1975 р.

^{*3} Текст «Записки про Відділ соціальних наук» див. у трохи скороченому вигляді в: Історія Академії наук України. 1918–1923 : документи і матеріали. Київ, 1993. С. 137–140.

Про автора «Записки» М. І. Туган-Барановського див. далі комент.^{*7}.

^{*4} Цікаво, що ще 1928 р. М. Птуха акцентував щодо кооперації, хоча після смерті М. Туган-Барановського і пізніших реорганізацій у ВУАН напрям наукового вивчення кооперації було фактично вилучено. Про українську кооперацію див. літературу у коментарі (^{*1}) до надрукованої у пропонованому виданні статті М. Птухи «Утворення самостійної кооперативної валюти в зв'язку з сучасним фінансово-економічним становищем України».

^{*5} Про Перший Статут УАН, структуру, зокрема, 3-го відділу Академії, див. у збірнику «Історія Академії наук України. 1918–1923 : документи і матеріали» (Київ, 1993).

^{*6} Ідеться про Академію соціальних і політичних наук (Académie des Sciences Morales et politiques) – засноване у 1795 р. академічне наукове товариство у Франції. 1803 р. була розпущена, відновлена як державна установа у 1832 р. Є однією з п'яти наукових інституцій (академій), що об'єднані у вищий науковий орган – Інститут Франції.

Британська академія (British Academy) – утворена королівською хартією в 1902 р. як незалежна організація з самоуправлінням представників гуманітарних дисциплін і суспільних наук.

^{*7} Туган-Барановський Михайло Іванович (1865–1919) – економіст, соціолог і громадсько-політичний діяч. Академік УАН (1918), один із фундаторів Академії. Очолював Соціально-економічний відділ УАН та Інститут економічної кон'юнктури та народного господарства України (1918). З його ініціативи було створено демографічний і кооперативний інститути. У січні 1919 р. був призначений радником Української дипломатичної місії у Франції, однак дорогою до Парижу помер від серцевої хвороби.

М. Туган-Барановському М. Птуха присвятив велику статтю-некролог (див. далі у цій книзі у розділі матеріалів до бібліографії). Див. також: Засновники і президенти Національної академії наук України: Біобібліографічні матеріали. Київ : НБУВ, 2021. С. 473–541.

Косинський Володимир Андрійович (1864–1938) – економіст, статистик. У 1918 р. – член Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, очолюваної В. Вернадським. Один із перших 12 академіків УАН (1918). Директор Постійної комісії по виучуванню народного господарства УАН від грудня 1918 р., утім за статутом УАН прав штатного академіка не одержав як член уряду. Емігрував до Польщі. Викладав у вишах Чехословаччини (від 1922), Латвії (від 1928). Див. також: Засновники і президенти Національної академії наук України: Біобібліографічні матеріали. Київ : НБУВ, 2021. С. 190–209.

Тарановський Федір Васильович (1875–1936) – правознавець, історик права. Академік першого складу УАН (1918). Секретар, голова Соціально-економічного відділу УАН (від 15 березня 1919 р.). Засновник і голова Комісії для виучування історії західноруського й українського права та член Комісії для виучування звичаєвого права України УАН. Про-

фесор кафедри історії російського права Таврійського університету у Сімферополі (1919–1920). Емігрував до Югославії. Підтримував зв'язки з ВУАН. Член-кореспондент Слов'янського інституту в Празі, почесний член товариства «Матиця сербська». Див. також: Засновники і президенти Національної академії наук України: Біобібліографічні матеріали. Київ : НБУВ, 2021. С. 398–425.

Левицький Орест Іванович (1848–1922) – історик, правознавець, архівіст, етнограф. Академік УАН (1918), третій президент ВУАН (1922). Очолював від 1919 р. Правничо-термінологічну комісію УАН. Секретар (від 1918), голова Соціально-економічного відділу (від 1920), заступник і в. о. голови-президента УАН (1919–1921). Голова Постійної Комісії для виучування звичаєвого права України УАН (від 1918), Комісії для складання енциклопедичного словника ВУАН (від 1921). Див. також: Засновники і президенти Національної академії наук України: Біобібліографічні матеріали. Київ : НБУВ, 2021. С. 269–305.

^{*8} Кістяківський (Кістяковський) Богдан (Федір) Олександрович (1868–1920) – правознавець, філософ, соціолог, історик політичної думки, публіцист і громадський діяч. Академік УАН (1919). У 1918 р. – член Комісії у справах вищої школи та наукових установ України, а також Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві. Позаштатний академік УАН по кафедрі державного, адміністративного і міжнародного права (1919), штатний академік по кафедрі соціології (1919). У складі делегації УАН з метою обстоювати Академію від закриття денікінською владою був відряджений до Ростова; в Єкатеринодарі захворів і під час операції помер.

^{*9} Малиновський Іоаникій (Іоанникій, Оникій) Олексійович (1868–1932) – правознавець, історик права. Академік ВУАН (1925). УАН ще у березні 1919 р. намагалася обрати Малиновського академіком на кафедрі історії західноруського та українського права. Після обрання академіком переїхав до Києва (1926) та очолив Комісію з вивчення звичаєвого права України ВУАН. Голова Товариства українських правників. Під час «чистки» ВУАН (1930) був звільнений з посад і виключений зі складу академії. Див., зокрема: Усенко І. Б. Історіографія життя та діяльності І. О. Малиновського // Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 4–5 грудня 2008 р., м. Рівне. Київ, 2010. С. 5–13. Див. також комент. ^{*29}.

^{*10} Воблий Костянтин Григорович (1876–1947) – економіст, статистик, географ. Академік ВУАН (1919), віцепрезидент ВУАН (1928–1930). Один з ініціаторів створення Київського комерційного інституту (1907), у якому викладав до 1930 р. Керівник Комісії з вивчення народного господарства України при ВУАН (1927–1930). Працював у Раді з вивчення продуктивних сил України ВУАН / АН УРСР (1934–1938). Співробітник від 1939 р., а згодом директор (1943–1947) Інституту економіки АН УРСР. Див., зокрема: Пістун М. Д. Костянтин Григорович Воблий – видатний український економіко-географ. Київ, 2006, 34 с., а також далі комент.^{*24}.

Орженцький Роман Михайлович (1863–1923) – економіст, статистик. Академік УАН (1919). У 1918 р. працював на посаді члена колегії ЦСУ, завідувач відділу статистичної методології. Пізніше був обраний професором Першого Петроградського університету, займався організацією Статистичного інституту. Після обрання в червні 1919 р. академіком кафедри статистики УАН переїхав до Києва; від квітня 1920 р. – академік кафедри політичної економії. Голова президії Соціально-економічного відділення ВУАН (1921–1922). Керівник видання «Статистичного бюлетеня», редактор «Записок» III відділення ВУАН. Директор Інституту економічної кон'юнктури та народного господарства України УАН, водночас був професором кафедри політичної економії Київського комерційного інституту. Емігрував (1922), прийнявши запрошення обійняти посаду професора у Варшавському університеті. Мешкав на території університету і випадково став жертвою терористичного акту, що стався у корпусі навчального закладу. Див., зокрема: Антонюк С. Н. Роман Михайлович Орженцький (1863–1923) // Економічні праці викладачів КНЕУ (перша третина XX ст.): хрестоматія. Київ : КНЕУ, 2013. С. 112–121.

^{*11} Василенко Микола Прокопович (1866–1935) – історик держави і права, громадський і політичний діяч. Академік УАН (1920). Другий президент УАН (1921–1922). На посту міністра освіти Гетьманської Держави (травень–жовтень 1918) проводив політику українізації освіти. Один із засновників УАН. Його обрання президентом УАН в 1921 р. не затвердила радянська влада. Голова Соціально-економічного відділу (1922–1929), очолював Комісію для виучування історії західноруського та українського права ВУАН. Заарештований у 1923 р. за сфальсифікованим звинуваченням в участі у «контрреволюційній організації “Київський обласний центр дії”», засуджений до десяти років (квітень 1924). За клопотанням ВУАН амністований. Див. також комент.^{*23}.

^{*12} Товариство економістів при ВУАН – наукове товариство, засноване у 1919 р. з метою вивчення історії та наявного стану народного господарства України. Головою став К. Воблий, заступником – Г. Кривченко, науковий секретар – О. Лапоногов. На середину 1920-х у Товаристві нараховувалося близько 135 членів; поділялося на кілька секцій, власних видань не мало. На початку 1930-х ліквідовано.

Правниче товариство, Товариство правників при ВУАН, – утворено в березні 1921 р. за ініціативи В. Синайського для об'єднання юристів-науковців і практиків. До складу Товариства ввійшло чимало колишніх членів правничої секції Українського наукового товариства, яке 1921 р. об'єдналося з УАН. Головами Товариства були О. Левицький, М. Василенко (з 1922), І. Малиновський (з 1926). Припинило діяльність на початку 1930-х за рішенням Ради ВУАН після арешту вченого секретаря товариства Б. Язловського.

^{*13} Гіляров Олексій Микитович (1855/1856–1938) – філософ, історик філософії. Академік ВУАН (1922). Захоплювався математикою, хімією, писав вірші. Наприкінці 1920-х зарахований до складу «ворожих елементів» ВУАН, зазнав прижиттєвого забуття. Наприкінці життя О. Гіляров почав публікувати працю «Схема історії філософії в освітленні історичного матеріалізму» (початок її було надруковано у «Записках Соціально-економічного відділу УАН»), яка залишилася незакінченою. Див.: Ткачук М. Л. Філософія світла і радості: Олексій Гіляров. Київ, 1997. 184 с.

^{*14} Скорочення радянською владою штатів ВУАН було пов'язано фактично із невизнанням Спільним зібранням нав'язаного нового статуту Академії у 1921 р. Після ревізії Наркомосу штати ВУАН були скорочені майже вп'ятеро: на перше півріччя 1923 р. – до 126, а на друге – до 117 осіб. Наступним кроком влади стало прийняття 28 лютого 1922 р. РНК УСРР постанови про створення альтернативних ВУАН установ – науково-дослідних кафедр, підпорядкованих безпосередньо НКО. При цьому низка установ ВУАН отримували статус таких кафедр. Див.: Історія Академії наук України. 1918–1923: документи і матеріали. Київ, 1993. С. 13. М. Птуха вказує на «березневе» 1922 р. скорочення штатів ВУАН.

^{*15} Гуляєв Олексій Михайлович (1863–1923) – правознавець, академік ВУАН (1923). Від 1919 р. читав лекції з цивільного права і процесу у Київському комерційному інституті (від 1920 р. – Київський інститут

народного господарства), професор. Див., зокрема: Усенко І. Б. Академік Олексій Михайлович Гуляєв: матеріали до наукової біобібліографії // Правові відносини: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. [До 150-річчя акад. Всеукр. акад. наук Олексія Михайловича Гуляєва (1863–1923)] : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15 листоп. 2013 р.) / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Рада молодих вчених ; [за заг. ред. В. П. Нагребельного та ін.]. Київ : Ніка-Центр, 2013. С. 9–18.

*¹⁶ Протоколи відділу не збереглися, і тому немає можливості перевірити точність цитати.

*¹⁷ Левитський Володимир Фавстович (1854–1939) – економіст, статистик, історик народного господарства та економічної думки. Академік ВУАН (1925). Професор Харківського сільськогосподарського інституту (1922–1931). Викладав у Харківському інституті народного господарства. Член Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. Щодо подальшої наукової праці додамо такі його розвідки: Левитський В. Ф. 1) До питання про структуру історії економічного побуту України // Україна: наук. журн. українознавства / ВУАН. Іст. секція. Київ, 1929. Кн. 37. С. 3–13. – Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Харків : Держвидав України, 1927. 278 с.; 2) Штучне зрошення у сучасному сільському господарстві Кітаю // Червоний Схід. 1930. № 6 (15). С. 35–38; 3) [Виступ на вечірньому засіданні АН УСРР 8.06.1932] // Вісті ВУАН. 1932. № 4. С. 47.

Досі немає наукової біографії та повної бібліографії праць академіка. Серед нових досліджень: Московкин В. М., Белик В. П. О выдающемся российско-украинском экономисте конца XIX – начала XX вв. Владимире Фавстовиче Левитском // Ист.-эконом. исследования. 2011. № 3. С. 51–74.

Гордон Володимир Михайлович (1871–1926) – правник. Академік ВУАН (1925). Професор Харківського (1907), Петроградського (1918) і Таврійського (1919–1921) університетів. Юрисконсульт Наркомату юстиції Кримської АСРР (1921–1922). Повернувся до Харкова, де викладав у Харківському інституті народного господарства. Див., зокрема: Гордон Володимир Михайлович, 1871–1926 : персон. бібліогр. покажч. / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», Наук. б-ка ; [уклад. : О. І. Самофал, З. М. Карась]. Харків, 2013. 32 с.

Яснопольський Леонід Миколайович (1873–1957) – економіст, фахівець у галузі політичної економії, бюджетного права, статистики й економіки вугільної промисловості. Академік ВУАН (1925). Після 1917 р. викладав у Київському університеті і Київському інституті народного господарства. Працював в Українській академії наук: член Комісії для вивчення природних багатств України (1919), голова Постійної комісії з вивчення продуктивних сил України (1926–1930), голова Комісії з питань фінансів, кредиту і банків (від 1926), голова Комісії для дослідів території Дніпрельстану (від 1927). Від 1931 р. працював у науково-дослідних закладах Москви, також з 1936 р. – в Інституті економіки АН УРСР. Див.: Фещенко В. М., Воробйова Л. В. Яснопольський Леонід Миколайович (1873–1957) // *Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія* : у 3 т. / за ред. Т. І. Єфименко, А. І. Мярковського ; ДННУ «Акад. фін. упр.». Вид. 2-ге, перероб. й доп. Київ : ДННУ «Акад. фін. упр.», 2013. Т. 1: Еволюція національної та світової фінансової думки. Історичні портрети. Біографічні дані. С. 707–710.

Семковський (Бронштейн) Семен Юлійович (1882–1937) – філософ. Двоюрідний брат Л. Троцького. Від 1918 р. мешкав в Україні. Організатор філософської науки в Україні. Професор у вишах Харкова. Голова Наукового комітету Укрголовпрофосвіти Наркомпросу УСРР. Керівник кафедри філософії Українського інституту марксизму (від 1927 р. – Інститут марксизму-ленінізму). Член-кореспондент (1925), академік (1929) ВУАН. У 1934–1936 рр. – голова Комісії з філософії при ВУАН / АН УСРР і керівник Харківської науково-дослідної кафедри історії європейської культури. Заарештований у березні 1936 р. Розстріляний у березні 1937 р. Див.: Семковський (Бронштейн) Семен Юлійович // *Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник*. Київ, 2002. С. 173–175; Козій І. В. Історіософські погляди С. Ю. Семковського // *Наука. Релігія. Суспільство*. 2006. № 4. С. 131–135; Юринець Я. І. Семен Семковський і становлення філософії природознавства в Україні у 1920–1930 рр. // *Магістеріум. Історико-філософські студії*. 2016. Вип. 65. С. 84–90; Шудрик І. О. Трагедія академіка Семковського // *Філософія спілкування: Філософія. Психологія. Соціальна комунікація*. 2016. № 9. С. 149–155.

Максимейко Микола Олексійович (1870–1941) – юрист, історик права Київської Русі, України, Литви, Росії. Член-кореспондент ВУАН (1925). У 1905–1920 рр. – професор, завідувач кафедри історії російського права юридичного факультету Харківського університету. У 1920–1930-ті викладав в Інституті народного господарства, Геодезичному і землевпорядного інститутах у Харкові, Харківському державному університеті.

У 1926–1934 рр. очолював секцію історії українського права Науково-дослідного інституту української культури ім. акад. Д. І. Багалія; 1925–1934 рр. – член Комісії для виучування історії західноруського і українського права ВУАН. Брав участь у дискусії про розвиток української юридичної термінології на шпальтах юридичних журналів. Див.: Остапенко С. В. Науково-педагогічна та громадська діяльність М. О. Максимейка: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія / Харків. нац. педагог. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 210 арк.; Бондарук Т. І. Видатний український правознавець Микола Олексійович Максимейко (до 150-річчя від дня народження) // Часопис Київ. ун-ту права : наук.-теорет. часопис. 2020. № 2. С. 16–22.

^{*18} Грабар Володимир Еммануїлович (1865–1956) – історик-правник. Академік ВУАН (1926). Професор Московського університету від 1923 р., консультант Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. Обраний у листопаді 1926 р. на кафедру міжнародного права ВУАН, з середини 1930-х – поза штатом. Постійно мешкав у Москві. Працював також в Інституті держави і права АН СРСР.

^{*19} Правничо-термінологічна комісія ВУАН. Заснована у лютому 1919 р. у складі Соціально-економічного відділу УАН. Надалі діяла у складі Історично-філологічного відділу спочатку як окрема секція Правописно-термінологічної комісії, у 1921–1925 рр. – як правничий відділ Інституту української наукової мови, від 1926 р. – знову у складі Соціально-економічного відділу. Основне завдання Комісії – видання ґрунтовного академічного словника правничої термінології, що «найбільш відповідав би духові права та українській мові». Опублікувала у 1926 р. «Російсько-український словник правничої мови (понад 67 тис. слів). Праця Правничо-термінологічної комісії при Соціально-економічному відділі Академії наук». У 1926–1928 рр. комісія працювала над другим виданням словника. У 1930 р. комісію передали до складу Інституту української наукової мови, де вона й припинила діяльність через згорання українізації, а її співробітників звільнили. Див.: Переднє слово // Російсько-український словник правничої мови (понад 67 000 слів) / Правн.-термінол. коміс. при Соц.-економ. від. Акад. наук; члени редкол.: В. І. Войткевич-Павлович [та ін.] ; голов. ред. А. Ю. Кримський. Київ : [б. в.], 1926. С. III–IX; Усенко І. Б. Правничо-термінологічна комісія ВУАН та її наукові здобутки // Правова держава: щорічник наук. пр. Київ, 2011. Вип. 22. С. 84–96.

*20 У машинописі слово кілька разів передруковано із правками – подаємо варіант прочитання у [].

*21 Дністрянський Станіслав Северинович (1870–1935) – правознавець, громадський і освітянський діяч. Академік ВУАН (1927). У 1898–1918 рр. викладав у Львівському університеті. У 1907–1918 рр. – депутат австрійського парламенту від Української націонал-демократичної партії. Розробив проєкт Конституції Західноукраїнської Народної Республіки. Від 1918 р. – в еміграції. Співзасновник Українського вільного університету (у Відні, пізніше у Празі). Професор, декан, ректор, проректор цього університету.

Солнцев Сергій Іванович (1872–1936) – економіст, фахівець із загальноекономічної теорії і методології. Професор Санкт-Петербурзького (1904–1913), Томського (1913–1917) і Новоросійського університетів (1917–1920; ректор 17.03–10.07.1920), Одеського інституту народного господарства (1921), Петроградського (Ленінградського) університету (1922–1936). Академік ВУАН (від 01.10.1927) і АН СРСР (12.01.1929). З 1929 р. працював у Раді по вивченню продуктивних сил АН СРСР.

*22 Кристер (Крістер) Арнольд Едмундович (1886–1937) – правознавець, професор (1920). У 1918–1920 рр. викладав у Київському юридичному інституті, Київському комерційному інституті і на Вищих жіночих курсах у Києві, професор Донського (Ростовського) університету. Після повернення у серпні 1921 р. до Києва працював у ВУАН. З 1922 р. – керівник Комісії ВУАН для виучування звичаєвого права України. З 1927 р. також очолив створену за його ініціативою Комісію для виучування радянського права. Був заступником голови Правничого товариства при ВУАН (1922–1929). Викладав у Київському інституті народного господарства: професор у 1921–1930 рр. Звільнений з ВУАН у 1933 р. Заарештований у лютому, а в жовтні 1937 р. засуджений за сфабрикованим звинуваченням і страчений у Києві. Див., зокрема: Ніколаєва Н. Репресований викладач Київського державного університету – юрист Кристер Арнольд Едмундович // Наук. зап. Терноп. нац. педаг. ун-ту ім. В. Гнатюка : Сер. Історія. 2014. Вип. 2, ч. 2. С. 96–101.

*23 Найширші показники друкованих праць М. Василенка див. у: Василенко М. П. Вибрані твори : у 3-х т. / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : ТОВ «Юридична думка», Видавничий дім «Академперіодика», 2006–2008. Т. 3 : Спогади. Щоденники. Листу-

вання / Упоряд. : І. Б. Усенко (кер. колективу), Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. С. 703–716; а також разом із працями про нього у: Засновники і президенти Національної академії наук України: Біобібліографічні матеріали. Київ : НБУВ, 2021. С. 585–635.

Зазначимо, що частину написаних і виданих українською мовою матеріалів підписано: «акад. Н. П. Василенко (Н. Василенко, Николай Василенко)» (у «Звідомленнях» ВУАН згадувався, іноді, як Никола Прокопович Василенко). У бібліографічних описах у пропонованому виданні ініціал імені Н. (навіть в оригінальних україномовних книгах) повсюди виправлений на М. – Микола.

^{*24} Нами використано бібліографічні видання: Костянтин Григорович Воблий : бібліографія / укл. О. С. Ровнер; вступ. стаття Д. Ф. Вірника, І. А. Кугукала. Київ : Наук. думка, 1968. 79 с. – (Бібліографія вчених УРСР. АН УРСР); а також відомості у збірниках документів «Історія Національної Академії наук України» і «Список праць» академіка у: ІР НБУВ. Ф. XXXVIII. Од. зб. 175.

Запропонований у машинописі перелік неповний. Можна додати, наприклад:

Воблий К. Г. 1) Контрактовая ярмарка и транспорт // Местн. хоз-во. 1924. № 4 (22). С. 25–31; 2) Частная торговля в Киеве: (По данным обследования КТБ за первое полугодие 1924/25 г.). [Київ]: Киев. товар. биржа, 1925. 22 с.; 3) Капиталы частной торговли Киева // Местн. хоз-во. 1926. № 5 (47). С. 64–78; № 7 (49). С. 26–36; 4) Воблий К. Г. Текстильный рынок Київщини [1910/1914, 1912 й 1923/1924 рр.] // Праці семінару для виучування нар. госп-ва України. Київ, 1927. Вип. 2. С. 1–52.

Для бібліографії академіка будуть корисними переліки літератури у: Ничкалюк В. Г. Академік АН УРСР К. Г. Воблий – вчений і організатор економіко-географічної науки та цукрово-бурякової кооперації (перша половина ХХ століття): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 2018. 196 с.; Шевченко М. Академік К. Г. Воблий як економіко-географ, історик та краєзнавець: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. Дніпро; Запоріжжя, 2019. 236 с.

^{*25} Більш докладну бібліографію акад. О. Гілярова див. у: Ткачук М. Л. Філософія світла і радості: Олексій Гіляров. Київ, 1997. С. 142–145.

^{*26} Ідеться про заснований у січні 1921 р. у Відні Український вільний університет (УВУ). Першим ректором УВУ став професор О. Колесса,

який сім разів обирався на цю посаду. У вересні 1921 р. університет було переведено до Праги (Чехословаччина), де він дістав матеріальну і правову підтримку з боку чехословацького уряду і президента Т.-Г. Масарика. Під час гітлерівської окупації Чехословаччини УВУ був значно обмежений у правах і діяльності та підпорядкований ректорові німецького Карлового університету. УВУ відновив діяльність восени 1945 р. у Мюнхені (Німеччина), куди перебралася значна частина його професорів і студентів. Існує і дотепер.

^{*27} Про бібліографію С. Дністрянського див. у: Мушинка М. Станіслав Дністрянський – засновник нової науки права (1870–1935) / Академік Станіслав Дністрянський. 1870–1935. Бібліографія / упор. та автор вступу М. Мушинка ; відпов. ред. К. Вислобоков. Київ : Довіра : Генеза, 1992. 94 с.; а також: Український вчений-правник Станіслав Дністрянський (1870–1935): Бібліографічний покажчик / Державний архів Тернопільської області ; уклад. О. Сулима. Тернопіль, 2015. 76 с.

Зазначимо, що у «Звіті» за десять років, що публікується, подано не всі видання академіка до 1928. Вкажемо, наприклад, такі: Дністрянський С. 1) Звідомлення ректора проф. д-ра Станіслава Дністрянського про діяльність Українського вільного університету в Празі за шкільний рік 1922–1923 // Український в[ільний] університет в Празі, в роках 1921–1926. Прага, 1927. С. 106–125; 2) Нова держава. Інавгураційний виклад ректора проф. Станіслава Дністрянського // Український в[ільний] університет в Празі, в роках 1921–1926. Прага, 1927. С. 93–105; 3) Наші правничі часописи. (3 моїх редакторських споминів) // Життя і право. Львів, 1928. Ч. 1. С. 3–11; 4) Культура, цивілізація та право : (тези доповіді на Українському науковому з'їзді в Празі, 1926 р.) // Український науковий з'їзд у Празі, 3–7 жовтня 1926 р. Прага, 1928. С. 33–34; 5) Повинність і ручення в модерному приватному праві // Український науковий з'їзд у Празі, 3–7 жовтня 1926 р. Прага, 1928. С. 34–36.

^{*28} Досі бракує досконалої бібліографії акад. В. Ф. Левитського, і тому подаємо як у машинописі опис першої розвідки.

Про позицію за № 2 вкажемо на тогочасну рецензію: Бузескул В. П. [Рец. на:] Левитский В. Ф. Очерки истории хозяйственного быта народов Древнего Востока : Вавилония, Египет. Харьков : Укр. экономист, 1926. 103 с. // Новый Восток. 1926. Кн. 15. С. 350–351.

Про розвідку за № 5, на жаль, бракує відомостей.

*²⁹ Попри широкий науковий інтерес до акад. І. О. Малиновського в останні десятиліття, досі бракує виданої повної бібліографії правника.

Запропонований в обмеженому хронологічно звітному М. Птухи перелік також неповний. Див., зокрема, список літератури у: Матвійчук М. А. Кримінально-виконавче право в працях І. О. Малиновського: історичний аспект : дис. ... доктора філософії за спец. 081 Право. Острог ; Львів, 2021. 240 с.

Не вказано, наприклад, такі: Малиновский И. 1) Редакционные погрешности Исправительно-трудового кодекса // Право и жизнь. 1925. Кн. 7–8. С. 72–80. 2) Строгая изоляция // Советское право. 1926. № 2 (20). С. 64–69; Малиновський О. 1) [Рец. на:] Курс по історії права українського народу (3 приводу лекцій по історії українського права» Р. Лещенка, професора Укр. університету в Празі // Праці Коміс. для виуч. історії західно-руськ. та укр. права. Київ, 1927. Вип. 3. С. 382–394; 2) Переднє слово // Праці Комісії для виучування звичаєвого права. 1928. Вип. 3. С. III–IV. Вкажемо і на видання 1929 р.: Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни: нариси з історії права. Київ : 3 друкарні ВУАН, 1929. 186 с.; яку нещодавно було перевидано: Малиновський І. О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни / вступ. стаття В. О. Попелюшка. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2016. 248 с.

Декілька неопублікованих праць академіка збереглися в Інституті рукопису НБУВ, ф. Х: «Революційні мотиви в «Кобзарі» Шевченка» (од. зб. 1224); «Чинне та природне звичаєве право в «Кобзарі» Шевченка» (од. зб. 1226); «Минуле й сучасне (Нарис з історії українського права)» (од. зб. 17 690).

Зазначимо на деякі особливі описання видань у машинописі. Зокрема, № 10 переліку публікацій О. Малиновського такий: «Листівка: “До збирання революційного звичаєвого права” з додатком програми з 19 запитаннями (вид. ВУАН)»; а «№ 11–12» виглядає так: «Огляд української правничої літератури з теорії права, історії права, кримінального і судового права за 1926 р. у журн. Україна за 1927; те ж за 1927 р. у журн. Україна за 1928».

Щодо книги за № 7 у переліку є сучасне перевидання: Малиновський І. О. Радянські поправчо-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами / за ред. В. О. Попелюшка. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2013. 306 с.

^{*30} Ідеться про підрозділ ВУАН, її постійний колегіальний орган, координаційний центр науково-бібліографічної роботи в УСРР у другій половині 1920-х – на початку 1930-х. Засновано у серпні 1926 р. Комісія протягом 1927–1929 рр. розгорнула активну координаційну діяльність. Її перший пленум відбувся у Києві 11–14 квітня 1927 р., на якому обрано членів президії, а М. Птуху – головою. Докладніше про Бібліографічну комісію ВУАН див., наприклад, в «Українській бібліотечній енциклопедії» – URL: <https://ube.nlu.org.ua>

^{*31} Див. більш повну бібліографію М. Птухи у книзі далі, де також подано ширші описи.

У машинописі, який публікується, за № 21 у М. Птухи подано: «Матеріали по природному движению населения Украины 1867–1914 гг. Статистика Украины. Т 3, вып. 1. Харьков. 1924», а щодо української версії згадки немає. Втім далі М. Птуха цю російськомовну версію подає як т. 1 «Праць» Демографічного інституту.

У бібліографіях (наприклад, В. Резнікова (1931), О. С. Ровнер (1963) подано окремий опис українською тієї ж праці – як однієї з «Праць» Демографічного інституту. Див. примітку до № 13 у розділі «Матеріали до бібліографії» у цій книзі.

^{*32} Бібліографічних відомостей про видання цих нарисів бракує.

Стосовно позиції № 13 у машинописі зазначено, що це видання – «витяг з більшої праці, яка підготовлена до друку в серії «Праці» постійної Комісії ВУАН для вивчення продукційних сил України».

Про згадані далі редакторські праці академіка нам відомо, зокрема, таке видання з серії «Економічна енциклопедія України»: Фомин П. И. Каменноугольная и антрацитовая промышленность Донецкого бассейна (в ее современном состоянии). [Харьков] : Гос. изд-во Украины; Трест «Киев-печать», 1925. 154, [4] с. : карт. – (Экономическая энциклопедия Украины / под общ. ред. проф. Л. Н. Яснопольского; Вып. 6).

Див.: Яременко Л. М. Рукописна та бібліографічна спадщина Комісії ВУАН для виучування продукційних сил України (1926–1930) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2004. Вип. 9. С. 3–13.

Додамо ще статті: Яснопольский Л. 1) К вопросу о местном сборе грузов // Мест. хоз-во. 1926. № 5. С. 51–63; 2) Обложение сахара на Западе, в частности в Германии // Журн. сахар. пром-сти. Киев, 1928. № 11/12. С. 761–785.

За ред. Л. М. Яснопольського у 1929 р. видано 5 збірників «Праці Комісії для виучування фінансових справ» (вип. 1–5).

Зазначимо, що і сьогодні бракує опублікованої наукової біографії акад. Л. М. Яснопольського. Відсутня й оновлена бібліографія його праць. Остання – особиста – у некролозі 1957 р. у «Віснику АН УРСР» (1957. № 7. С. 77–78).

У ЦДАВО України збереглися праці Л. Яснопольського «Нагромадження капіталу в металевій промисловості» і «Природні ресурси України й загальні перспективи розвитку її виробничих сил» (ф. 337, оп. 1, спр. 4106, 6739).

^{*33} Додамо також: Максимейко Н. А. Московская редакция Русской Правды // Проблемы источниковедения. Москва; Ленинград, 1940. Сб. III. С. 127–162.

^{*34} Чомусь М. Птуха подає тут видання до 1925 р., коли С. Ю. Семковського було обрано членом-кореспондентом ВУАН.

Про № 2 – «Этюды по философии марксизма», зазначені у машинописі як видання 1925 р., утім у бібліографії іноді подають [1924].

Про № 6 у переліку йдеться, ймовірно, про видання: Марксизм и национальная проблема: сб. статей / Предисл. С. Диманштейна. Харьков : Госиздат Украины, 1924. Сб. 1: Статьи Отто Бауэра, К. Каутского, И. Сталина, С. Семковского. XVI, 278 с. (у бібліографіях також подається, як видана у Мелітополі).

У № 11 зазначено, очевидно, статтю: Семковский С. Философия и политика В. И. Ленина // Коммунист. 1925. 22 апр.

Стосовно № 12 ідеться про: Семковский С. Що вніс Ленін в матеріалізм: Стаття перша // Прапор марксизму: Орган Укр. ін-ту марксизму. 1927. № 1. С. 48–62; в якій зокрема, зазначено, що у другій статті автор має намір розглянути «питання про різне відношення Плеханова та Леніна до спинозизму та до теорії відбитку».

У № 13 М. Птуха зазначив: «Марксистская хрестоматия (6 рос. та 1 укр. видання)». Відомо, що 3-є вид. було – «Екатеринослав ; Харків, 1922»; 4-є російськомовне вид. – «испр. и значит. доп., Екатеринослав : Гос. изд-во Украины, 1924». Про українське видання, можливо, це: Семковский С. Ю. Марксистська хрестоматія: посібник для викладачів і студентів / під ред. проф. С. Ю. Семковського. Харків, 1923.

№ 14 – це: «Конспект лекцій по историческому материализму (4 рос. та 2 укр. видання)». Перше видання вийшло у Харкові 1922 р.

Українська версія – «Конспект лекцій з історичного матеріалізму» (Харків, 1924).

№ 15 у машинописі: «Збірник «Исторический материализм» (5 рос. та 1 укр. вид.)».

Про українське видання є відомості у зб. «Історичний матеріалізм» (Харків, 1926).

Про № 16 у машинописі запис: «Что такое марксизм? (6 рос. вид., 1 укр., 1 євр. й 1 есперанто)».

Перше видання: Семковский С. Ю. Что такое марксизм. Дарвин и Маркс : [попул. очерк] : Прил.: I. Портр. К. Маркса. II. Из предисл. к «Критике политической экономии» К. Маркса. III. Речь Ф. Энгельса над гробом К. Маркса. IV. Указатель литературы. Харьков : Труд, 1922. 48 с.

Видання українською: Семковський С. Ю. Що таке марксизм : Дарвін і Маркс. 1-е укр. вид., з дод. Харків : Червоний шлях. Друк. вид-ва «Шлях освіти» при Наркомосі УСРР, 1923. 52 с.

Позиція № 16 у машинописі: «Марксистская хрестоматия для юношества».

Відомо про україномовне видання такої книжки: Семковський С. Марксистська хрестоматія для юнацтва: в 2 кн. / пер. з рос. вид. Н. Іванченко; за ред. Я. Білика. Харків : Держвидав України, 1925. Кн 1. 164 с.; Кн. 2. 112 с.

Можна додати й такі праці: Семковський С. Ю. 1) Революція в природознавстві і діалектичний матеріалізм // Філософія і політика. Харків : ДВУ, 1930. С. 110–118; 2) Філософія і політика / Укр. ін-т марксизму-ленінізму. Філософ.-соціол. від.; під ред. С. Семковського, Р. Левіка, Т. Степового, П. Демчука. Харків; Київ : Держвидав України, 1930. 224 с.

^{*35} Інститут для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України УАН вже 1921 р. припинив діяльність через брак коштів (див., зокрема: Історія НАН України. 1924–1928: документи і матеріали. Київ, 1998. С. 513).

Далі подаємо короткі відомості про осіб, яких ще не було згадано у М. Птухи:

Полянський Василь Васильович – помічник керівничого над працями Інституту для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України УАН.

Ярошевич Андрій Іванович (1875–1941) – статистик-економіст, економ-географ, доцент кафедри статистики (1919), приват-доцент Державного українського університету. Співробітник Інституту для виучування

економічної кон'юнктури та народного господарства України УАН (1919–1921). Був ученим консультантом Кабінету виучування Поділля. Від 1924 р. – професор Київського інституту народного господарства. Учений секретар (1927), керівничий (1928) Постійної комісії ВУАН для виучування продуктивних сил України. Пізніше працював у НДІ махоркознавства, НДІ географії. Заарештований 1941 р., висланий до Новосибірська.

У машинописі неточно двічі був вказаний ініціал імені, який виправлений без застережень.

Сташевський Євген Дмитрович (1884–1938) – історик, економіст. Екстраординарний професор Київського комерційного інституту (з 1914), професор Київського університету і Київських вищих жіночих курсів (з 1915). Доктор історичних наук (1919). Обраний до складу Інституту для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України УАН (1918). Викладав у Кам'янець-Подільському ІНО (1921–1923). Працював у Комісії народного господарства України ВУАН. Директор Всеукраїнського сільськогосподарського музею в Києві (1924–1933). Співробітник Інституту історії України АН УРСР (1937–1938). Заарештований 1938 р., загинув під час допиту.

Волков Олександр Михайлович – керівничий над працями Інституту для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України УАН (1919–1921), доцент Київського комерційного інституту / Київського інституту народного господарства.

Зейлінгер В. І. – помічник керівничого над працями Інституту для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України УАН (1920–1921). Імовірно, йдеться про Володимира Івановича Зейлінгера (1891–1944), економіста-статистика. У 1919–1922 рр. – заступник завідувача, завідувач Київського губстатбюро, член Президії губплану (1921–1922). У 1922–1924 рр. – заступник керуючого ЦСУ УСРР, згодом учений секретар Держплану і член Президії Держплану УСРР. З 1926 р. – член колегії ЦСУ СРСР. Репресований у 1930 р., засланий до Середньої Азії.

^{*36} Ідеться про Київський інститут народного господарства, яким став наприкінці 1920 р. Київський комерційний інститут (діяв від 1908 р.; у червні–серпні 1920 р. – Київський інститут соціально-економічних наук), нині Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана.

^{*37} The Statesman's Yearbook – британське однотомне довідкове видання, що видає Palgrave Macmillan щорічно з 1864 р.; містить інформацію про країни світу.

^{*38} Про Комісію для виучування соціального руху (планувалася як Постійна комісія для виучування соціального руху із Соціальним музеєм) М. Птуха подає досить лаконічну довідку.

^{*39} Ідеться про видання: Перший піврік існування Української академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року / ред. А. Ю. Кримський. Київ : Друк. Укр. наук. т-ва, 1919. 270 с.

^{*40} Далі у машинописі викреслено слово «рукописні».

^{*41} Тут і далі йдеться про таких осіб:

Леонтович Федір Іванович (1833–1911) – історик права. Професор Новоросійського університету в Одесі, його ректор (1869–1877); професор Варшавського університету (1892–1902). Фахівець з історії литовсько-руського права.

Кістяківський Олександр Федорович (1833–1885) – правознавець, діяч українського національного відродження. Професор кафедри кримінального права і судочинства Київського університету. Член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Вперше зібрав, систематизував та опублікував зі своєю передмовою видатну пам'ятку – «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1879). Батько Володимира, Богдана та Ігоря Кістяківських.

Русов Олександр Олександрович (1847–1915) – земський статистик, етнограф. Був одним із керівників Київської Старої громади, одним з ініціаторів створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Працював в установах статистики у Чернігові, Херсоні, Полтаві. Від 1908 р. викладав статистику у Київському комерційному інституті. Автор «Описания Черниговской губернии» (т. 1–2, 1898–1899), «Статистики украинского населения Европейской России» (1916).

^{*42} Чупров Олександр Олександрович (1874–1926) – статистик. У 1902–1917 рр. керував кафедрою статистики у Петербурзькому політехнічному інституті. Член-кореспондент РАН (1917). До 1920 р. жив у Стокгольмі, у 1920–1925 рр. – у Дрездені. У 1925 р. посів кафедру на Російському юридичному факультеті в Празі. Йдеться про відому працю «Очерки по теории статистики» (С.-Петербург, 1909; 2-е вид. Москва, 1910. 443 с.). Див.: Шейнин О. Б. А. А. Чупров. Жизнь, творчество, переписка. Берлин, 2010. 167 с.

Далі йдеться, очевидно, про дослідження класика політичної економії Девіда Рікардо (1772–1823) «On the Principles of Political Economy and Taxation» (London, 1817), назву іноді перекладають як «Основи (початки / начала / засади) політичної економії та оподаткування».

^{*43} Тут і далі йдеться про таких науковців:

Карпов (Карпів) Іван Васильович (1893–1965) – психолог, нештатний, постійний співробітник Семінару для виучування суспільного життя (1924–1927). У 1920-ті викладав у Київському художньому інституті. Пізніше професор Московського педінституту іноземних мов. Зять київського фізика Георгія де-Метца (1861–1947).

Асмус Валентин Фердинандович (1894–1975) – філософ, логік, історик філософії, історик і теоретик естетики. Викладав філософію та естетику у вищих навчальних закладах Києва. Член Науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН. Від 1928 р. мешкав у Москві.

Динник Михайло Олександрович (1896–1971) – філософ. Доктор філософських наук (1949), член-кореспондент АН СРСР (1958). Від 1926 р. мешкав у Москві.

У машинописі у першій згадці було «Н. Перлін», у другій – без ініціалу. Ідеться про Перліна Миколу Ісаковича (1894–?) – філософа. Викладав у КІНГУ і КІНО. Співробітник Науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН. Опублікував монографію: Перлін Н. И. Исторический материализм : Опыт методологического построения. Харьков : Гос. изд-во Украины, 1925. 138 с. Співробітником цієї кафедри 1926 р. був також і його брат – літературознавець Перлін Євген Ісакович (1893–?).

У машинописі не вказано ініціали Вайсберга, проте у переліку наукових доповідей з філософії подано: «Вайсберг Б. А. О беспартийной истине (1924); Вайсберг Б. А. Критика ідеалістичного обґрунтування об'єктивної істини (1925)» (Історія НАН України. 1924–1928: документи і матеріали. Київ, 1998. С. 742). На жаль, біографічних відомостей про науковця бракує. Утім нам відомо про Вайсберга Йосипа Абрамовича (1899–1937), який закінчив Київський інститут народної освіти, а у 1925–1929 рр. навчався на філософському відділенні аспірантури при ВУАН. Потім переїхав до Ленінграда, де викладав у Військово-медичній академії, був старшим науковим співробітником Ленінградського відділення Інституту філософії АН СРСР. Репресований 1936 р., розстріляний.

Про В. Петровського (у згаданому виданні: Історія НАН України. 1924–1928... – Петровський В. П.) і Севастьянова відомостей бракує.

^{*44} Демографічний інститут ВУАН (1918–1921) – Демографічний інститут УАН; 1921–1934 рр. – Демографічний інститут ВУАН; від 13 лютого 1934 р. – до 1936 р. – Інститут демографії й санітарної статистики ВУАН; 1936–1938 рр. – Інститут демографії й санітарної статистики АН УСРР / УРСР). Заснований у 1918 р. у Києві за ініціативою академіка М. Туган-Барановського. Був першою у світі спеціалізованою науково-дослідною установою демографічного спрямування. Фактично почав працювати 1 січня 1919 р., директором було призначено М. Птуху, який залишався на цій посаді до ліквідації установи. Чисельність штатних працівників інституту навіть у кращі часи не перевищувала 15 осіб. І лише після приєднання до інституту 13 лютого 1934 р. кафедри санітарії та гігієни з санітарно-демографічним і санітарно-статистичним кабінетами АН УСРР в об'єднаній інституції працювало до 30 співробітників. У розробках інституту брали участь позаштатні працівники – переважно співробітники ЦСУ УСРР / УРСР. Надбанням праці інституту стали 14 томів «Праць». Ліквідований у травні 1938 р., провідні працівники інституту були заарештовані за політичними звинуваченнями. Архів Інституту демографії, в якому зберігалися зібрані за 20 років статистичні та літературні матеріали, деякі вже підготовлені до видання результати досліджень, були втрачені на початку війни у 1941 р. Функції ліквідованого інституту було покладено на відділ статистики Інституту економіки АН УРСР, де від 1966 р. також діяв відділ демографічних досліджень, який продовжив традиції, що сформувалися в Демографічному інституті ВУАН. З осені 2002 р. у складі Національної академії наук України працював як окремий Інститут демографії та соціальних досліджень. З 2009 р. інститут носив ім'я М. В. Птухи (постанова Президії НАН України № 298 від 11.11.2009). Об'єднаний у червні 2023 р. з Державною установою «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України» і реорганізований в Інститут демографії та проблем якості життя НАН України (ІДПЯЖ НАН України), який став правонаступником Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи (постанови Президії НАН України № 237 від 14.06.2023 та № 263 від 23.06.2023).

Див.: Пустоход П. І. Інститут демографії Академії наук України // Демограф. дослідж. Вип. 2. Київ, 1971. С. 3–17; Пустоход П. І. Інститут демографії Академії наук УРСР (1919–1938) // Уч. зап. по статистиці. Москва, 1972. Т. 20. С. 52–71; Вересовська Т. В. Внесок Інституту демографії УАН–ВУАН на чолі з академіком М. В. Птухою у розвиток статистичної науки та демографії в Україні (1919–1928) // Рукоп. та кн. спад-

щина України. Київ, 2000. Вип. 5. С. 118–129; Стешенко В. Михайло Васильович Птуха як демограф (1884–1961) // Демограф. дослідж. Київ, 2002. Вип. 24. С. 324–332; Мельник О. Академік Михайло Птуха : [про Демограф. ін-т ВУАН, його директора та ін. вчених, котрі зазнали репресій в 30-х рр. XX ст.] // Наука і культура. Україна : щорічник. Київ, 2005. Вип. 33. С. 134–150; Черніченко В. В. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України (історичний нарис) // Демографія та соціальна економіка: наук.-екон. та сусп.-політ. журнал. Київ, 2011. № 1 (15). С. 150–160.

^{*45} Далі у машинописі викреслено кінцівку речення: «які рознесено на 115 таблиць».

Некрут (розм.) – те саме, що рекрут.

^{*46} Далі у машинописі викреслено фрагмент у дужках: «(В наслідок дуже складних і цілком нових для персоналу Інституту вирахувань, М. Птусі самому довелося не тільки інструктувати співробітників, ба навіть кожнісіньке складне вирахування для зразку робити самому і нарешті виборочно перевірити геть-усі вирахування таблиць смертності)».

^{*47} Про них див. комент. ^{*34} до розвідки «Нариси з історії демографії (вивчення смертності в УСРР в 1917–1932 рр.)» у цій книзі.

^{*48} Про нього див. комент. ^{*6} до розвідки «Людність України до 1960 р. (кількість, склад за статтю й віком, природний приріст за умов сучасної смертності й плодючості)» у цій книзі.

Ідеться про: Корчак-Чепурківський Ю. Місто й село у смертності Наддніпрянської України // Демограф. зб. Київ, 1926. С. 112–171.

^{*49} Ідеться про: Птуха М. В. Индексы брачности: Этюд по теории статистики населения / Центр. стат. упр., Киев. губ. стат. бюро. Киев, 1922. 44 с.

^{*50} Трацевський Михайло Миколайович (22.12.1896 (03.01.1897) – 1979) – демограф і статистик. Закінчив економічний факультет Київського інституту народної освіти (1925). Працював у Демографічному інституті ВУАН / Інституті демографії і санітарної статистики АН УРСР з січня 1923 р. по листопад 1937 р. Штатний співробітник III Відділу з окремих наукових доручень (1924–1927), член Комісії (Семінару) для виучування

народного господарства України (1926), Комісії для виучування фінансових справ (1928). Викладав у КІНГУ, читав курс «Теоретична статистика». Репресований: 1937 р. заарештований (на час арешту – вчений секретар Інституту демографії і санітарної статистики). Засуджений у квітні 1938 р. і висланий до Сибіру. Під час німецько-радянської війни перебував у Норильську. Реабілітований і звільнений у 1956 р. Написав історичне дослідження населення українських міст 1825–1926 рр. (неопубліковане). Оприлюднив, зокрема, аналіз населення Києва (1929) і дитячої смертності в Україні (1936). У ЦДАГОУ зберігається його справа у Колекції поза-судових справ реабілітованих – Ф. 263. Оп. 1. Спр. 53 229.

*51 Опис збірника див. раніше у тексті звіту у переліку праць М. Птухи.

*52 Опис збірника див. раніше у переліку праць М. Птухи.

*53 Ці слова – свідоме використання М. Птухою річних звітів і недосконалої редактури узагальнюючого тексту.

*54 Про серію книг «Демографія України» це єдина згадка. Будь-яких інших відомостей бракує.

*55 Фрагмент про видання «Людність України» збігається з текстом «Звіdomлення Всеукраїнської академії наук у Києві за 1926 рік»; деякі новації є у звіdomленні за 1927 р., а у звіті про роботу Інституту демографії, опублікованому на початку 1930 р., М. Птуха пише про завдання згідно із п'ятирічним планом установи – «закінчити збирати та науково опрацювати видання “Людність України” (6 томів)».

Далі у машинописі, що тут друкується, зазначено, що «Перший том її, технічне оброблення даних для якого майже закінчено, вийде в р[оці] 1929. В ній низка монографій присвячена буде попереду ґрунтовній розробці проблем що-до стану людности України, а потім природному й механічному руху».

У виданому 1930 р. довіднику зазначено, наприклад, що «нині інститут працює головно над систематичним обробленням матеріалів для серії «Людність України», перший том якої вийде в 1929–[19]30 р. (людність в 1897–1927 рр.)... Протягом п'ятиріччя має закінчити видання цієї серії (6 томів)...» (Наукові установи та організації УСРР / Державна планова комісія УССР. Харків, 1930. С. 213). Утім книжка неопублікована.

Див. комент.^{*24} до Довідки-звіту М. В. Птухи про роботу Кафедри статистики і Демографічного інституту ВУАН (початок 1931 р.) далі у цій книзі.

Додамо також, що у М. Птухи були ще деякі плани щодо вивчення українського населення колишньої Австро-Угорської імперії. «Маю відрядження за кордон, але поки що невідомо, з грошима чи без них. В останньому випадку не поїду, бо дуже важко буде з переказом грошей. Якщо ж, понад сподівання, отримаю гроші, у вересні буду в Берліні, проїздом до Відня, де я хочу зібрати матеріали про українців к[олишньої] Австро-Угорщини», – писав академік берлінському учителю-колезі В. Й. Борткевичу 21 липня 1928 р. (Письма М. В. Птухи к В. И. Борткевичу (1921–1928 гг.) / предисл., подг. текста и комент. А. Л. Дмитриева // Вестн. С.-Петерб. ун-та. Сер. 5: Экономика. 2012. Вып. 1. С. 106; оригінал російською).

^{*56} Про згаданих у звідомленні співробітників Демографічного інституту додамо:

Діденко Михайло Пилипович – нештатний постійний співробітник, статистик Демографічного інституту (1927).

Королько Тодось Пантелеймонович – нештатний непостійний співробітник, статистик Демографічного інституту (1926–1927). У «Звідомленні [В]УАН за 1926 р.» (с. 115) чомусь вказаний як Короленко. За відомостями Національного банку репресованих, Королько Феодосій Пантелеймонович (1898–?) з вищою освітою. Заарештований у листопаді 1937 р. у м. Чернігів, де працював економістом. Засуджений у лютому 1938 р. на десять років «за проведення контрреволюційної діяльності». Відбував покарання у Вятському ВТТ. – URL: <https://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=363973>

Масютин Юрій Миколайович (псевд.: Я. Юр-мас, Юрмас Я.; 21.04(03.05).1896 – 04.10.1942) – демограф, музикознавець. Закінчив Київський інститут народного господарства. Працював у Демографічному інституті ВУАН (1926–1928 – статистик, штатний, потім нештатний постійний співробітник, та у музичній секції від 1920 р. Інституту української мови ВУАН. Член Комісії (Семінару) для виучування народного господарства України (1926). Член Всеукраїнського музичного товариства ім. М. Леонтовича з 1921 р., один із організаторів його Чернігівської філії та капели при ній (1923). Від 1919 р. вміщував музикознавчі статті у часописах Чернігова, Києва, Харкова; з 1924 р. – секретар редакції часопису «Музика» (м. Київ). Провадив наукові дослідження зі статистики, професор зайнятості і муз. побуту населення України, творчості М. Леонтовича

(упорядник і редактор 1-го вид. його творів у 1930–1931 рр.). У 1932 р. репресований, загинув в ув'язненні. Зазначимо, що деякі довідники («Мистецтво України: Біографічний довідник» (Київ, 1997), «Українська музична енциклопедія. Т. 3» (Київ, 2011), УЗЕ подають його ім'я по батькові – «Михайлович», проте у «Звідомленні [В]УАН за 1926 р.» (с. 115) він Юрій Миколайович – штатний постійний співробітник Демографічного інституту, також і у довіднику «Наука и научные работники СССР: справочник. Ч. 6: Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда» (Ленинград, 1928. С. 247) він «ЮН», тобто «Миколайович». У ЦДАГОУ зберігається його справа у Колекції позасудових справ реабілітованих – Ф. 263. Оп. 1. Спр. 38841.

^{*57} Пустоход П. І., Трацевський М. М. Шлюбність на Україні // Демограф. зб. [Вип. 2] / ред. М. В. Птуха. Київ, 1930. С. 85–195. – (Праці Демограф. ін-ту; т. 7).

Щодо змісту другого випуску «Демографічного збірника», в ньому: 1) Птуха М. Переднє слово; 2) Масютин Ю. Професійна статистика в Росії та на Україні; 3) Пустоход П., Трацевський М. Шлюбність на Україні; 4) Вікул І. Людність міста Києва: коротка характеристика за даними перепису 17 грудня 1926 р.

Див. далі комент. ^{*59}.

^{*58} У машинописі повсюди було «Резніков». У бібліографії, однак, частіше «Резніков».

Резніков (Резніков, Різниченко; Різников) Василь Федорович (псевдоніми – Задніпрянець, Порожній, Проїзжий, В. Р., Р. В., В. Ас., А. В. та ін.; 16(28).01.1892 – 17.07.1938) – історик-просвітянин, бібліограф, демограф. Закінчив Комерційну школу (1911), навчався у Київському політехнічному інституті. Із 1913 р. перебував під наглядом поліції як діяч «Прогресу». Служив у статистичному відділі Київської губернської земської управи. У Києві заснував власне видавництво. Закінчив 1918 р. Київський комерційний інститут як економіст, навчався в Київському археологічному інституті. Автор історичних розвідок «Тестамент Прокоповича» (Київ, 1926), «Степан Панамарьов» (Прилуки, 1928). З 1928 р. працював старшим науковим співробітником Інституту демографії ВУАН / АН УРСР. За редакцією академіка М. Птухи вийшли наукові бібліографічні студії Резнікова «Демографія України за 1914–1928 рр.» (Київ, 1931) і «Демографічні переписи: Теорія, методологія, організація» (Київ, 1936). У лютому 1938 р. заарештований, був звинувачений у «шпигунській діяльності»

на користь Польщі». Страчений у Києві. Коли справа Резнікова переглядалася для реабілітації (1957), академік М. Птуха засвідчив, що він був «працівником виняткових якостей, відзначався надзвичайною скромністю й дивовижним працелюбством». Див.: Білокінь С. Краєзнавець і патріот Батурина Василь Різниченко // Матеріали науково-практичної конференції «Видатні діячі Батуринського краю», присвяченої 230-й річниці з дня народження Петра Івановича Прокоповича (2–3 червня 2005 р.). Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. С. 106–120.

У ЦДАГОУ зберігаються документи про нього у Колекції позасудових справ реабілітованих – Ф. 263. Оп. 1. Спр. 49 866.

*⁵⁹ Текст після прізвища Резніков – правка олівцем закресленого: «Бібліографічний показчик видань зі статистики людности на Україні 1916–1928». Ідеться про окремо видане: Резніков В. Демографія України за 1914–1928 рр.: бібліографічний показчик. Книжки. Частина перша. Київ : 3 друкарні Всеукр. акад. наук, 1931. 272 с.

Про інші згадані матеріали:

Масютин Ю. М. Професійна статистика в Росії та на Україні // Демограф. зб. [Вип. 2] / ред. М. В. Птуха. Київ, 1930. С. 1–83. – (Праці Демограф. ін-ту ; т. 7).

Вікул І. П. Людність м. Києва: (коротка характеристика за даними перепису 17 грудня 1926 р.) // Там само. С. 197–311.

Вікул Іван Павлович (27.01(09.02).1894 – ?) – демограф, статистик. Закінчив Харківський університет (1917). Працював завідувачем повітового відділу статистики народної освіти Подільської губернської земської управи (1918–1920), у статистичному бюро міст Кам'янець-Подільський, Вінниця, Київ (1920–1929), викладав демографію у 1-й Київській статистичній профшколі. Брав участь у проведенні переписів 1917, 1920, 1922, 1923, 1926 рр. і розробці переписів 1916, 1917, 1920, 1923 рр. Був членом правління Подільської губернської спілки земських службовців і секретарем редакції її друкованого органу «Народний працівник». Нештатний постійний співробітник Демографічного інституту ВУАН (1928), куди його запросив М. Птуха. За документами 1930 р. щодо «чистки» у ВУАН, Вікула заарештовувала ГПУ 1928 р. за «зв'язок із закордоном», де мешкали два його брати, і «шовінізм» (Історія НАН України. 1924–1928: документи і матеріали. Київ, 1998. С. 113). Був репресований у справі СВУ, засланий. Після відбуття покарання 1937 р. оселився у м. Гагри (Мельник О. Академік Михайло Птуха // Наука і культура. Україна : щорічник. Київ, 2005. Вип. 33. С. 148).

У ЦДАГОУ зберігається його справа у Колекції позасудових справ реабілітованих – Ф. 263. Оп. 1. Спр. 62746.

^{*60} У машинописі опис лише російськомовного видання: «Материалы по естественному движению населения Украины в 1867–1914 гг. Харьков, 1924, ст. XIII + 96».

Української версії не згадано. Див. комент. ^{*31}.

Щодо позиції у переліку за № 3 М. Птуха вище так зазначив цю працю: «а одна друком закінчується». Тому подаємо її опис у коментарі:

Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в місті Києві за причинами смерті, статтю та віком. 1918–1927 рр. / ред. М. Птуха. Київ, 1930. 50, 124 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 8). Зміст: Птуха М. Переднє слово. I. Статистика причин смерті в Росії й на Україні. II. Загальні уваги про смертність у м. Києві 1918–1927 рр.; Ходос М. Вступ. I. Організація статистики причин смерті в Києві. II. Характеристика матеріалів; Померлі в м. Києві в 1918 р. за причинами смерті, статтю та віком. Померлі в Києві в 1919 р. за причинами смерті, статтю та віком. Померлі в Києві в 1920 р. за причинами смерті, статтю та віком. Померлі в Києві в 1921 р. за причинами смерті, статтю та віком. Померлі в Києві в 1922 р. за причинами смерті, статтю та віком. Померлі в Києві в 1923 р. за причинами смерті, статтю та віком. Померлі в Києві в 1924 р. за причинами смерті, статтю та віком. Померлі в Києві в 1925 р. за причинами смерті, статтю та віком. Померлі в Києві в 1926 р. за причинами смерті, статтю та віком. Померлі в Києві в 1927 р. за причинами смерті, статтю та віком.

Додамо також біографічні відомості:

Ідеться, очевидно, про Моїсея Рувимовича Ходоса (1896–1938) – статистика, співробітника Київського губернського / окружного статистичного бюро (підвідомче ЦСУ УСРР), завідувача демографічного відділу бюро. З 1927 р. мешкав у Москві, працював завідувачем секції / відділу перепису ЦСУ РСФРР (М. Птуха у передмові до згаданих «Матеріалів» називає його завідуючим відділу демографії ЦСУ РСФРР). Пізніше працював у Наркоматі охорони здоров'я СРСР. Заарештований у березні 1938 р., у червні засуджений і розстріляний. Серед його праць: Ходос М. Р. 1) Предварительные данные об естественном движении населения Киевской губернии за время 1915–1920 гг. // Стат. бюл. Киев. губерн. стат. бюро. 1922. № 4/5. С. 179–214; 2) Рождения, смерти, браки и разводы в Киевской губернии за 1923 год. Киев : Губерн. стат. бюро, 1925. 56 с.; 3) Ходос М. Р. Материалы по статистике населения г. Киева / ЦСУ УССР;

Києв. окруж. стат. бюро. Жмеринка : Києв. окрлит «Красный Печатник», 1926. 189 с.

*61 У машинописі автор указаний як «П. Пустохід».

Про інших авторів «Демографічного збірника»:

Коваленко Іван Зиновьевич (1890–1957) – статистик і демограф. У 1910–1912 рр. навчався у Київському комерційному інституті. До 1919 р. працював земським статистиком, у 1920–1930-х – у статистичних установах УССР. Керував розробкою методики проведення перепису міського населення УСРР у 1931 р. У 1943–1957 рр. – начальник відділу статистики населення та охорони здоров'я ЦСУ УРСР. Відомі ще такі його праці: Коваленко І. З. 1) Харків у демографічному відношенні // Стат. бюл. Всеукр. Центр. статбюро. 1924. № 24. С. 31–35; 2) м. Харків: Населення, житлові умови, бюджет дрібних володінь. Вип. 3-й. Харків, 1926. 98 с.; 3) Аналіз процесів руху людності на території Харківщини під час всесвітньої війни й революції. Харків : Харківдрук, [1927]. 38 с.

*62 Див. комент. *59.

*63 Тут у М. Птухи йдуть повтори вже згаданих видань з акцентом, що це ще й «видання ЦСУ України». Подаємо ці описи (для прикладу) в авторській версії.

*64 Далі на окремому аркуші рукописна вставка М. Птухи, яка закінчується реченням: «У наслідок своїх праць Інститут... бібліографія та демографічна хроніка».

*65 У звіті про роботу Демографічного інституту ВУАН за 1929 р. такі зміни у цьому переліку: «5) штатний статистик П. С. Головін; 6–9) нештатні наукові співробітники: а) В. К. Воблий, б) Ю. О. Корчак-Чепурківський, в) Ю. М. Масютин, г) А. П. Хоменко; 10–11) нештатні науково-технічні: а) К. К. Хлопик, б) Ю. Є. Чебишова» (Птуха М. Демографічний інститут [ВУАН] // Вісті Всеукр. акад. наук. 1930. № 1. С. 38). Щодо складу Інституту на 1 січня 1931 р. див. далі в цій книзі «Довідку-звіт М. В. Птухи про роботу очолюваної Кафедри статистики і Демографічного інституту ВУАН».

Серед ще незгадуваних співробітників:

Головін Павло Сергійович (1891? – ?) – статистик Демографічного інституту від 1929 р. За відомостями «чистки» у ВУАН 1930 р., працював

також у видавництві як перекладач. На 1930 р. мав незакінчену вищу освіту (раніше працював бухгалтером). Відомо, що наприкінці 1930-х був репресований, засуджений до десяти років виправно-трудоих таборів і п'яти років заслання. Імовірно, перекладав М. Птусі французькою його доповідь для МСІ 1960 р. (див.: Мельник О. Демографічний інститут ВУАН: хроніка діяльності та знищення (1919–1938 рр.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Каменець-Подільський, 17–18 верес. 2003 р. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2007. Т. 4. С. 145; Шпиталь М. І., Коцур Н. І. Академік М. В. Птуха (1884–1961). Життєпис: вершини та обриви : монографія. Житомир, 2018. С. 434).

Воблий Вадим Костянтинович (09(22).04.1905 – 1956) – економіст-демограф, кандидат економічних наук (1940). Закінчив Київський інститут народного господарства (1925). Працював у Демографічному інституті (нештатний постійний співробітник у 1925–1928 рр.); нештатний непостійний співробітник Комісії для виучування звичаєвого (народного) права України ВУАН (1926–1928), молодший науковий співробітник Інституту демографії і санітарної статистики (1936–1937); з 1938 р. – старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР, водночас – викладач Київського інституту народного господарства. Член Комітету з організації Українського географічного товариства АН (1939), член Ради Відділу суспільних наук АН (1941). Син К. Воблого.

Кульчицька Варвара Антонівна була нештатною науково-технічною співробітницею Демографічного інституту в 1924–1928 рр. Утім відомостей про неї бракує. Можливо, сестра Миколи Антоновича Кульчицького, який на початку 1920-х вказаний як учений діловод у справах III відділу канцелярії неодмінного секретаря ВУАН.

Птуха (уродж. Хлопик) Катерина Костянтинівна (1896–1987) – дружина М. Птухи.

За звідомленнями, які готував М. Птуха, співробітниці В. А. Кульчицька і К. К. Хлопик допомагали академіку, зокрема у його бібліографічній роботі.

Чебишова (Чебишева) Ю. Є. зазначена як нештатна науково-технічна співробітниця Демографічного інституту на початку 1929 р. Утім відомостей про неї бракує. На 1 січня 1931 р. вказана як одна з чотирьох нештатних статистиків – Т. О. Григоренко, М. Й. Толкачівський, К. К. Хлопик і Ю. Є. Чебишева.

Зазначимо, що у 1926–1927 рр. нештатним тимчасовим співробітником-статистиком Демографічного інституту був Королько Тодосій (Тодос) Пантелеймонович (див. комент. *56).

В. В. Ігнатович у звідомленні за 1923 і 1924 рр. – позаштатний, а за 1925 р. – «прикомандирований» до М. Птухи позаштатний науковий співробітник. Опрацьовував матеріали з фінансової статистики. У тексті, що публікується, далі В. В. Ігнатович зазначений як секретар Комісії для виучування фінансових справ під головуванням академіка Л. М. Яснопольського.

Ігнатович Віктор Володимирович (10(22).11.1862 – 04.05.1933) – фінансист, громадсько-політичний діяч. Його дружина О. Хоружинська була рідною сестрою дружини І. Франка. Від кінця 19 ст. – член і скарбник «Старої громади»; від 1901 р. – співробітник Київського відділення Державного банку Російської імперії; від 1915 р. – голова «Общества помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий». З березня 1918 р. – в.о. директора, згодом – директор Українського державного банку. Сигнував (підписав) шість банкнот незалежної України у гривневій вартості, зробив значний внесок у розбудову української банківської і фінансової систем. У складі української делегації брав участь у мирних переговорах Української Держави з РСФРР та в укладенні торговельно-консульського договору з урядом Кубані (1918). У 1920-х працював в установах ВУАН у Києві. За згадкою дружини акад. М. П. Василенка Н. Д. Полонської-Василенко, у квартирі В. Ігнатовича у Кудрявському завулку збиралися 1923 р. члени колишньої Київської «Старої громади».

У річних «Звідомленнях» про діяльність УАН / ВУАН є відомості про таких співробітників Демографічного інституту (Звідомлення до 1 січня 1920 року про діяльність Української академії наук у Києві. [Київ], [1920]. С. ХСІV; Звідомлення за 1921 рік / Всеукр. акад. наук. Берлін : Вид-во Укр. молоді, 1923. С. 72).

Попов Іван Іванович – старший статистик Демографічного інституту у 1919–1920 рр. Відомостей про нього бракує.

Підгорна Олена Павлівна – статистик Демографічного інституту. Відомостей про неї бракує.

Оріховський Олександр Олександрович – статистик Демографічного інституту. Відомостей про нього бракує.

Кривченко Георгій (Юрій) Олексійович (03(15).04.1883 – 11.04.1960) – економіко-географ. Закінчив Санкт-Петербурзький політехнічний інститут (1906), Мюнхенський університет (Німеччина, 1909). У 1918–1919 рр. – керівник статистичного відділу Міністерства торгівлі і

промисловості, у 1919–1920 рр. – керівничий над працями Демографічного інституту УАН. Викладав у Київському ІНО, водночас 1928–1931 рр. – старший науковий співробітник ВУАН, працював у Комісії для виучування народного господарства України. Співатор «Словника економічної термінології (Проект)» (Київ, 1930).

Андерсон Оскар Миколайович (02.08.1887 – 12.02.1960) – статистик, економіст. У 1912 р. закінчив Санкт-Петербурзький політехнічний інститут. Учень О. О. Чупрова (1874–1926). З 1917 р. Андерсон працював у Київському комерційному інституті, а також помічником керівничого над працями Демографічного інституту УАН (1919). У 1920 р. емігрував. Був професором Комерційного інституту у м. Варна (Болгарія), а з 1935 р. – першим директором Статистичного інституту економічних досліджень Софійського університету (Болгарія), у 1936–1939 рр. – асоційований член комітету статистичних експертів Ліги Націй. З 1942 р. – професор Кільського університету (Німеччина); з 1947 р. – завідувач кафедри статистики Мюнхенського університету (Німеччина), член Американської статистичної асоціації (1952), почесний член Королівського статистичного товариства Великої Британії (1956).

Гапанович Всеволод Петрович – науковий співробітник Демографічного інституту (1919), технічний редактор «Записок III відділу» (1921).

Орженцький Михайло Романович – науковий співробітник Демографічного інституту (1919). Син академіка УАН Р. М. Орженцького (1863–1923).

Юстус Наталя Петрівна – науковий співробітник Демографічного інституту (1919).

^{*66} Комісія для виучування народного господарства України ВУАН була заснована ще 1921 р. на чолі з К. Воблим, проте 1922 р. припинила діяльність через брак коштів за пропозицією Р. Орженцького. Її попередником був Інститут для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України (створений 1918 р., ліквідований у зв'язку зі скороченням штатів з 1922 р.). У 1927 р. Комісія для виучування народного господарства України була відновлена шляхом реорганізації Семінару для виучування народного господарства України (відтоді до 1930 р. діяв при комісії); від 1930 р. – Комісія для вивчення транспорту і торгу ВУАН.

Про згаданих далі співробітників:

К. Г. Воблий і Г. О. Кривченко – див. комент.^{*10} і ^{*65}; Є. Д. Сташевський і А. І. Ярошевич – див. комент.^{*35}.

Курц Борис Григорович (1885–1938?) – історик, економіст, китаєзнавець, професор Київського комерційного інституту / Інституту народного господарства. Репресований.

Ісаак'ян Саак Галустанович (1884–?) – економіст, професор Київського політехнічного інституту та Київського технологічного інституту шкіряної промисловості. Працював у Комісії для виучування народного господарства України ВУАН.

Бобир-Бухановський Лаврентій (Лаврін) Михайлович (1885–?) – економіст, статистик; секретар Товариства економістів (1924). Працював у Комісії для виучування народного господарства України ВУАН.

Руденський В. К. – член Комісії (Семінару) для виучування народного господарства України ВУАН. Йдеться, очевидно, про очільника відділу сільськогосподарської статистики у Київському окружному статбюро (див., зокрема: *Весь Киев : справочная книга на 1926 год. Киев, 1926. С. 72*; відомі його статті у часописі «Статистичний бюлетень»). Під час фашистської окупації за завданням аналітичної групи «Україна» провадив наукову розробку щодо статистично-демографічних наслідків голоду у СРСР та УСРР, його матеріали 1943 р. зберігаються у ЦДАВО України (ф. 3676) серед документів Головної робочої групи «Наука» Оперативного штабу Розенберга для східних областей (у публікації 2018 р. дослідник Голодомору В. Марочко подає його як Б. Руденського, імені не називає: *Марочко В. І. Аналітичні розробки С. Соснового і Б. Руденського: джерело вивчення загальної кількості жертв Голодомору // Україна в етнокультурному вимірі століть. Національна політика радянського комуністичного режиму щодо українського народу та етнічних меншин в Україні (1919–1991 рр.): зб. наук. пр: Київ, 2018. Вип. 8. С. 51–57*; але пізніше в окремій розвідці про С. Соснового В. Марочко вказує як київського демографа-статистика В. Руденського, але знов без імені і з одним ініціалом, хоча у публіцистиці подає обидва – В. К., див.: *Марочко В. Життєва драма агронома С. Соснового: «штучний голод», окупація, арешт // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Київ, 2022. № 1 (57). С. 197–224. (http://archive-vuchk.history.org.ua/doc/za_2022_1__10). В той же час як члена Комісії для виучування народного господарства України ВУАН указують Руденського В. М. (Наукові установи та організації УСРР / Державна планова комісія УССР. Харків, 1930. С. 216; Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : док. і матеріали. Київ, 1998. С. 631).*

Лапоногов Олександр Миколайович (1891–?) – економіст. Нештатний постійний співробітник III Відділу з окремих наукових доручень (1925–1927), секретар Товариства економістів (1928). Працював у Комісії

для виучування народного господарства України ВУАН. Тут у машинописі: О. М. Лапоногів.

Середа Наум Степанович (1892–1975) – фахівець з аграрної економіки. Працював у Комісії для виучування народного господарства України ВУАН.

Тирановець В. С. – фахівець з аграрної економіки. Працював у Комісії для виучування народного господарства України ВУАН.

Яворський Іван Панкратович (1897–?) – економіст. Працював у Комісії для виучування народного господарства України ВУАН.

Диманштейн (Діманштейн) Яків Борисович – економіст, професор, фахівець із металургії. Працював у Держплані УСРР у Харкові, у Комісії для виучування народного господарства України ВУАН. У машинописі вказано помилковий ініціал по батькові – М.

Шпанбок В. О. – харківський економіст. Працював у Комісії для виучування народного господарства України ВУАН, плановій комісії УСРР.

Фомін Петро Іванович (1873–1936) – економіст. Декан економічного факультету Харківського інституту народного господарства. Працював у Комісії для виучування народного господарства України ВУАН.

Каневський Наум – нештатний постійний співробітник Комісії для виучування народного господарства України ВУАН.

^{*67} У машинописі «Оглоблін». Оглоблін Олександр Петрович (1899–1992) – відомий історик, архівіст. Емігрував під час Другої світової війни.

Тут ідеться, очевидно, про працю О. Оглоблина «Кріпацька фабрика» (т. 2 «Нарисів історії української фабрики»), яка, хоча й була вже надрукована, не вийшла через цензуру. Увесь наклад публікації був заборонений і знищений. Лише у 1971 р. видана в Мюнхені: Оглоблін О. Кріпацька фабрика (Харків – Київ, 1931) // Ohloblyn O. A History of Ukrainian industry / Reprint of the three volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. München : Wilhelm Fink Verlag, 1971. 285 с.

^{*68} Виправлено чорнилом із фрази «має незабаром вийти».

Ідеться про книжку: Праці Комісії для виучування народного господарства України. Київ, 1928. Вип. 1 / за ред. К. Г. Воблого. [6], (5–270), [2] с. – (36. Соц.-екон. від. ВУАН ; № 19). У книжці: 1) Воблий К. Перед-

мова; 2) Ярошевич А. І. З економіки птахівництва в районі Південно-Західних залізниць; 3) Диманштейн Я. Б. Про районування металургічного виробництва СРСР; 4) Кривченко Г. О. Бюджетові дослідження на Україні за останні роки.

У машинописі неточна назва статті Я. Б. Диманштейна: «Планування металургійної промисловости СРСР». У автора є також російськомовні праці: Диманштейн Я. Б. 1) Проблема районирования металлургического производства СССР // Хоз-во Украины. 1927. № 3. С. 9–21; 2) Проблема районирования металлопромышленности в связи с условиями промышленного развития Украины и Союза. Харьков : Издание Госплана УССР, 1927. 226 с.; 3) О районировании металлургического производства СССР // Плановое хоз-во. 1928. № 11. С. 247–261.

Зазначимо, що є також окрема відбитка розвідки з «Праць Комісії для виучування народного господарства України», виготовлена коштом Правління Кооптаху: Ярошевич А. І. Нариси економічного життя України. Вип. 8 : З економіки птахівництва в районі Південно-Західних залізниць. Київ, 1928. 216, 2 с. (окрема пагінація).

У 1929 р. вийшов другий випуск збірника Комісії: Праці Комісії для виучування народного господарства України. Київ, 1929. Вип. 2 / за ред. К. Г. Воблого. IV, 258, [2] с. – (Зб. Соц.-екоп. від. ВУАН ; № 29). В ньому: 1) Воблий К. Переднє слово; 2) Сташевський Є. Сільсько-господарський ринок правобережної України за передреформної доби; 3) Фомін П. Матеріали з історії гірничої і завідської справи на Україні; 4) Диманштейн Я. До питання про запровадження виробництва ферростопів при Дніпрелістані; 5) Кривченко Г. Економічна географія України, як предмет літературної обробки.

^{*69} Про комісію див.: Усенко І. Б. Фінансово-правові дослідження у Всеукраїнській академії наук // Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення : зб. тез доп. за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (4–5 червня 2010 року) / НБУ, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, ДВНЗ «УАБС НБУ». Суми, 2010. С. 94–98.

У річних звідомленнях ВУАН є різні варіанти назви комісії. Наприклад, у межах одного року у «Звідомленні за 1927 рік ВУАН» застосовуються навіть дві назви: Комісія для виучування фінансових справ (с. 90–91) і Комісія для виучування фінансових та банківських питань (с. 123–124). (аналогічна ситуація у «Звідомленні за 1926 рік [В]УАН» – с. 74 і

116–117). Проте усі томи видань комісії (1929 р. вийшли 5 випусків) мають у титулі саме «Праці Комісії для виучування фінансових справ».

Ігнатович В. В. Див. комент.^{*65}.

Карпека (Карпеко) Володимир Васильович (1877, за ін. відом. 1880–1941) – правознавець. У 1919 р. – декан юридичного факультету Київського університету; з 1924 р. – професор Київського інституту народного господарства. Входив до складу низки наукових установ ВУАН, зокрема Комісії для виучування фінансових справ від 1928 р. У 1938 р. репресований, 1941 р. розстріляний.

Кованько Петро Леонідович (1876 – після 1959) – фахівець у галузі фінансів і фінансового права. Професор Київського комерційного інституту, з 1926 р. – професор Київського інституту народного господарства. У 1926–1928 рр. – член Комісії для виучування фінансових справ ВУАН. Під час Другої світової війни виїхав на Захід. В еміграції відомий під прізвиськом Кованьківський.

Мітіліно Михайло Іванович (Йванович) (1875–1930) – правознавець, професор Київського ІНО і Київського інституту народного господарства. У 1929 р. його кандидатуру було висунуто на виборах у дійсні члени ВУАН, але вчений не дістав схвалення владних структур.

Меєрсон Михайло Маркович (1879–?) – член Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1925–1928).

Несмелов (Несмелов, Несмілов, Несмелов) Федір Якович (1861–?) – фінансист, професор Харківського інституту народного господарства, член Комісії для виучування фінансових справ ВУАН.

Плескачевський (Плескачівський) Михайло Дмитрович – професор, член Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1926).

Раєвський Олександр Андрійович (1869–1928) – правник, професор Харківського інституту народного господарства, член Комісії для виучування фінансових справ ВУАН.

Тіктін Юрій (Георгій) Ісаакович (1880–1945) – економіст, педагог, фахівець із фінансового права, професор Одеського інституту народного господарства.

Альтерзон Семен Григорович (1888–?) – правник, штатний співробітник Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1928).

Височанський Павло Федорович (1892–?) – відомий кооперативний діяч, історик української кооперації. Репресований у 1930 р. Висланий у Саратов, потім на мідні копальні Корсак-Пай Карагандинської обл. Керував фінансовим відділом на гірничодобувному підприємстві у Караганді.

Васютинський М. О. (1885–?) – економіст, штатний співробітник Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1928). Див. також: Наукові установи та організації УСРР / Державна планова комісія УССР. Харків, 1930. С. 216. У машинописі, очевидно, помилково ініціали А. М.

Делов (Ділов) М. С. – нештатний співробітник Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1928). У машинописі – М. С. Делов.

Зісерман Юхим Ісайович (1888–?) – економіст, штатний співробітник Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1927) і Науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН (1928). У машинописі – Зіссерман.

Карцева Н. М. – штатна співробітниця Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1927–1929). У машинописі помилково Корцева. Відома її праця: Карцева Н. Київський міський ломбард // Праці Комісії для виучування фінансових справ. 1929. Ч. 1. С. 189–197.

Крижанівський Федір Іванович (1878–1938) – правник, економіст, кооператор. Один із засновників Української Центральної Ради. Штатний співробітник Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1928). Репресований, розстріляний.

Левченко Яків Павлович (1894–?) – економіст, нештатний постійний співробітник Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1927–1928).

Щодо А. П. Литвиненка, можливо, йдеться про Литвиненка Андрія Павловича, який з 1923 р. був директором Центральної сільськогосподарської бібліотеки СГНКомітету.

Лобода Віктор Андрійович (1902–?) – економіст, педагог. Нештатний непостійний співробітник Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1926–1928), науковий співробітник Бюро економічних досліджень при Президії ВУАН (1934).

Марголін А. Н. – член Комісії для виучування фінансових справ ВУАН за «Звідомленням за 1927 рік ВУАН» (Київ, 1928. С. 90), але там само на с. 124 він вказаний як Н. А. Марголін (аналогічна ситуація у «Звідомленні за 1926 рік [В]УАН» – с. 74 і 117). Відомостей про нього бракує. У довіднику «Наукові установи та організації УСРР» (Харків, 1930) його немає серед членів Фінансової комісії.

Перетц Яків Семенович (1897–?) – економіст, фінансист. На початок 1930-х рр. мешкав в Уральську (Казахстан). Заарештований 1936 р., засуджений 1937 р. на п'ять років виправних робіт. У машинописі тут і далі незрозуміло чому ініціал імені «М». Див. далі про його працю: Перетц Я. С. Організація і практика споживчої кооперації. Харків : Книгоспілка, 1928. 196 с.

Рейнгерц М. Д. (1897–?) – економіст, нештатний постійний співробітник Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1926–1928).

Сігал Б. В. – економіст, нештатний непостійний співробітник Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1927–1928). У машинописі помилково ініціали імені «О». Відома його праця: Сігал Б. В. До питання про приватний капітал на Україні : Стат.-екон. нариси / ред. та вступ. ст. С. В. Мінаєва. Харків: ЦСУ УСРР, 1929. 178 с.

Сімзен-Сичевський (Симзен-Сичевський) Олексій Михайлович (1880–1942) – історик, юрист, киевознавець. Співробітник Комісії для виучування звичаєвого (народного права) України і Комісії для виучування фінансових справ ВУАН, член Комісії Старого Києва і Правобережної України ВУАН.

Стельмашенко М. Б. – нештатна непостійна співробітниця Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1927–1928), пізніше учений секретар підкомісії.

Сумневич Дмитро Михайлович (1885–?) – економіст, секретар відділу соціально-економічних наук (1921), нештатний постійний співробітник Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1926).

У машинописі тут і далі, ймовірно, варіативно – Шапоровський Ю. М. Ідеться, очевидно, про Шапаровського Георгія (Юрія) Митрофановича (1901–1933). У виданні зб. «Господарство міста Києва» його ініціали подано саме так. Закінчив Комунальне відділення КІНГУ, виявив себе як кваліфікований фахівець із планування міського господарства. У 1931 р. був викликаний до Москви, працював на відповідальній роботі у Гіпрогорі, або Гіпрограді. Помер від запалення легенів.

Югов Петро Григорович (1897–?) – нештатний постійний співробітник Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1926–1928).

Яновський Віктор Феофілович (1891–1942) – правник. Син академіка Ф. Г. Яновського. Викладав у КІНГ, член Комісії для вивчення звичаєвого права України ВУАН. Співпрацював із Комісією для вивчення фінансових справ ВУАН. Після припинення діяльності академічних правових установ працював із 1934 р. юрисконсультом Київського центрального телеграфу та ін. організацій. Репресований 1938 р.

^{*70} Маслеников (Масленіков, Маслеників, Масленіків, Масляников, Маслянніков) Микола Васильович (1894–1928) – правознавець, співробітник Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН (1923–1924). Мав певний практичний досвід роботи рахівником, бухгалтером і ревизором. Серед його праць: Рационализация контроля

местного хозяйства // Вопросы теории и практики рационализации / под общ. ред. Я. Муценека. [Киев] : Киев. окрсовнот, 1928. С. 100–107. Підготував «Бібліографічний показчик літератури з публічного і державного контролю», який було надруковано після смерті – див. комент.^{*153}. У російськомовному довіднику науковців поданий як «Маслеников»: Наука и научные работники СССР : справочник. Ч. 6: Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. Ленинград, 1928. С. 246.

^{*71} Насправді видання не стало вип. 1 «Праць», і склад випуску мав зміни:

Праці Комісії для виучування фінансових справ / за ред. Л. М. Яснопольського. Київ, 1929. Вип. 3. VIII, 274 с. – (Зб. Соц.-екон. від. ВУАН ; № 24). Зміст: Яснопольський Л. Передмова; Раєвський А. А. Фінансове регулювання місцевих бюджетів; Карпека В. В. Перевага видатків як принцип державного господарства; Меєрсон М. Взаємо-кредитова справа в СРСР; Яновський В. Ф. Конвенційні тарифи СРСР; Доброгаєв В. Географічний розподіл державних і місцевих прибутків і видатків по округах України; Яснопольський Л. Од редактора; Височанський П. Тип сьогочасного та передреволюційного кредитового кооперативу на Україні; Лобода В. Еволюція англійського відприбуткового податку в зв'язку з еволюцією економіки краю; Сигал Б. Безгрошеві розрахунки в українській кредитовій системі.

У книзі указаний російськомовний ініціал імені Раєвського.

Серед авторів: Доброгаєв (Доброгаїв) Віктор Митрофанович – штатний співробітник Комісії для виучування фінансових справ ВУАН (1928).

Утім розвідку Г. Тіктіна було опубліковано пізніше: Тіктін Г. Основні теоретичні проблеми динаміки публічного господарства (публічних фінансів) // Праці комісії для виучування фінансових справ / за ред. Л. М. Яснопольського. Вип. 4. Київ, 1929. С. 105–199; і окремо: Тіктін Г. Основні теоретичні проблеми динаміки публічного господарства. Спроба фінансово-наукового досліджування. Київ, 1930. 99 с.

^{*72} Тут і далі ми подаємо оновлений, суто бібліографічний, опис видань, яких у машинописі спрощено, як «готові / подані до друку / друкуються».

^{*73} Зазначимо, що у показчику «Видання Академії наук УРСР, 1919–1967: суспільні науки» (Київ, 1969) прізвище автора подано як Масленіков.

*74 У машинописі: «Нарис розвитку київських комунальних підприємств (готовий до друку)».

*75 У машинописі це видання позначено як «Праці Секції Місцевого Господарства», подано стислі назви статей (при цьому вказані такі варіанти прізвищ «Масленіков», «Шапоровський»; подано помилковий ініціал імені Левченка).

Зазначимо, що в огляді не згадано вип. 4 «Праць Комісії для виучування фінансових справ» (Київ, 1929; Зб. Соц.-екон. від. ВУАН ; № 25), де, крім згаданої у комент. *71 розвідки Г. Тіктіна, опубліковано також такі матеріали: Мітіліно М. Основні риси сучасної японської податкової системи; Альтерзон С. Г. Нарис розвитку Київської кредитової системи; рецензія В. Карпека на: Мітіліно М. І. Основи фінансової науки.

*76 У машинописі назву статті П. Л. Кованька подано українською: «Місцеве господарство та раціоналізація».

*77 У машинописі брошура «3) Государственная и общественная борьба с алкоголизмом в СССР и на Западе» вказана як та, що друкується як «вид[ання] Наркомздоровля».

*78 У машинописі незрозумілий ініціал імені «М.», а видання описано як: «Споживча кооперація, вид. Книгоспілки, 1928, ст. 200».

*79 Додамо також його огляди: Яновський В. Ф. 1) Міжнародне право на сторінках «Вестника советской юстиции» // Україна. 1927. Кн. 6 (25). С. 160–163; 2) Міжнародне право: [бібліогр. огляд] // Там само. 1929. Грудень (38). С. 706–712.

*80 Так у машинописі. Очевидно, слід читати, як «на початку 1928 р. – у 1929 р.».

*81 Останнє речення абзацу дописано синім чорнилом.

*82 Нам невідоме видання або кілька видань із таким зазначенням нижче переліком статей у змісті. Комісію невдовзі було реорганізовано / ліквідовано.

У переліку запропонованих авторів:

Марр Микола Якович (1864/65–1934) – археолог, мовознавець, організатор науки. Академік Петербурзької АН / АН СРСР (1912).

Мазуренко Юрій Петрович (1885–1937) – правник. Голова Харківського юридичного товариства, член колегії Народного комісаріату юстиції УСРР з 1925, у 1930–1931 – голова Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном. Репресований.

Юринець Володимир Олександрович (1891–1937) – філософ, публіцист, поет, критик. Академік ВУАН (1929). Репресований.

Наумов-Левах Давид Борисович (1887–1937) – економіст-фінансист. Член президії Держплану УСРР. Репресований.

Розанов Яків Самійлович (1889–1936) – учений, філософ, політпрацівник. Завідувач Київської Центральної Робітничої бібліотеки ім. ВКП(б) у 1922–1928 рр., науковий співробітник Комісії філософії при президії ВУАН (1934), директор Бібліотеки АН УСРР (1936). Незаконно репресований у справі «троцькістської терористичної організації», розстріляний.

Яворський Матвій Іванович (1885, за ін. відом., 1884–1937) – історик. Дійсний член ВУАН (1929), Білоруської АН (1929). З 1929 р. – член Президії, секретар 1-го Відділу ВУАН. Репресований 1931 р. У справі «Українського національного центру». У 1937 р. засуджений до смерті за «націоналістичну й антирадянську діяльність серед в'язнів». Страчений в урочищі Сандармох.

Гермайзе Осип Юрійович (1892–1958) – історик, археограф. У 1926–1929 рр. – керівник секції історії України Науково-дослідної кафедри марксизму та лєнінізму при ВУАН. Репресований 1929 р. у справі «Спільки визволення України». Повторно заарештований і засуджений 1937 р., втретє – 1944 р. Помер на засланні.

Нирчук Михайло Антонович (1899–1936) – суспільствознавець, професор. Секретар Науково-дослідної кафедри марксизму-лєнінізму при ВУАН (1928). Засуджений і розстріляний 1936 р. у справі «троцькістської терористичної організації» в УСРР. У машинописі, що друкується, назва його статті така: «К соціології релігії».

Лапіров-Скобло Михайло Якович (1888–1946) – російський електротехнік, директор Науково-дослідного інституту зв'язку у Москві, редактор газети «Правда» і «Большой Советской Энциклопедии» з науки і техніки.

Данилевський Віктор Васильович (1898–1960) – історик техніки, письменник. Професор (1928), дійсний член АН УРСР (1948). З 1928 р. – завідувач кафедри історії техніки Харківського політехнічного інституту, від 1936 р. – на кафедрі електротехніки Ленінградського політехнічного інституту.

Щупак Самуїл (Самійло) Борисович (1894–1937) – літературознавець, журналіст, редактор. Розстріляний.

Врона Іван Іванович (1887–1970) – мистецтвознавець, критик, художник. Ректор Київського художнього інституту (1924–1930), водночас у 1925–1931 рр. – директор Київського музею західного та східного мистецтва, в. о. директора Музею мистецтв ВУАН (1925–1928).

Беркович Вольф Ісакович (1897–?) – суспільствознавець, дійсний член Соціологічної комісії ВУАН (1928).

Пакуль Микола Макарович (1880–1953) – історик, харківський професор.

Волгін (Волгин) В'ячеслав Петрович (1879–1962) – історик. Академік АН СРСР (1930), віцепрезидент АН СРСР (1942–1953).

Серебряков Михайло Васильович (1879–1959) – історик і філософ. Уродженець м. Тростянець. Професор, ректор Ленінградського університету в 1927–1930 рр. Його розвідка «Ричард Кантільон и литературные судьбы его *Essai sur la nature du commerce en général*» вийшла 1930 р. в «Известиях Ленинградского государственного университета» (т. 2).

Бойко Василь Сидорович (1893–1938) – літературознавець. З 1926 р. – професор, керівник кабінету літератури НДІ літературознавства у Харкові. Після розгрому у 1933 р. Інституту був звільнений із посади і звинувачений у «націоналізмі». Вийхав до Росії, працював викладачем російської літератури у Верхньоуральському педагогічному інституті.

Веретенников Василь Іванович (1880–1942) – історик, архівіст, архівознавець, музеєзнавець. Один із засновників української школи камеральної археографії, займався також методологією історії. У 1933 р. переїхав із Харкова до Ленінграда.

Чучмарьов (Чучмарів) Володимир Іванович (1898–1978) – історик, філософ. На початку 1930-х р. переїхав із Харкова до Москви. Дослідник творчості Спінози. У 1929 р. вийшла його робота: Чучмарьов В. Проблема походження релігії в освітленні Спінози та сучасної науки // Прапор марксизму. Орган Укр. ін-ту марксизму-ленінізму. 1929. № 1. С. 5–21.

У машинописі прізвища М. Лапірова-Скобла і В. Данилевського подано українською, хоча назви їхніх статей – російською.

^{*83} Так у машинописі – російською. Російською також останні слова наступного рядка – «и другие».

^{*84} Про цю комісію див., зокрема: Усенко І. Б. 1) Юридична академічна наука у 1918–1941 роках // Академічна юридична думка. Київ, 1998.

С. 15–53; 2) Комісія для виучування історії західноруського і українського права ВУАН // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ, 2001. Т. 3 : К–М. С. 174; Вересовська Т. В. Видавнича діяльність Комісії для виучування історії західноруського та українського права УАН–ВУАН (1918–1928) // Бібліот. вісник. 2000. № 2. С. 45–50.

Засади діяльності комісії викладено у програмній статті Л. Окиншевича, див.: Окиншевич Л. Наука історії українського права. Право державне // Україна. 1927. Кн. I/II. С. 105–130.

^{*85} Поряд із уже згаданими у наших коментарях особами, тут ідеться про:

Багалій Дмитро Іванович (1857–1932) – історик, громадський і політичний діяч. Один із фундаторів Української академії наук. Академік УАН (1918). Див. також: Засновники і президенти Національної академії наук України: Біобібліографічні матеріали. Київ : НБУВ, 2021. С. 11–65.

Гогель Сергій Костянтинович (1860–1933) – юрист. Професор Психоневрологічного інституту. В еміграції з 1920 р. Професор Російського юридичного факультету у Празі, згодом – професор Російського наукового інституту у Берліні.

Модзалевський Вадим Львович (1882–1920) – історик, архівіст, генеалог, мистецтвознавець. У квітні–жовтні 1918 р. – секретар Комісії для розробки законопроекту про заснування УАН. У 1918–1919 рр. був керівником структур у галузі архівної справи. Працював у низці комісій УАН.

Каманін Іван Михайлович (1850–1921) – історик, архівіст. Від 1883 р. і до останніх днів життя працював у Київському центральному архіві давніх актів, з 1890 р. – його директор. У 1919–1921 рр. – керівничий над працями Комісії для виучування історії західноруського та українського права УАН.

Новицький Віктор Ізмайлович (1884–1938) – історик-правник, архівіст. Завідувач відділу Київського центрального архіву давніх актів (1920–1932). Репресований, розстріляний.

^{*86} Слово «вийхав» написано чорнилом над викресленим словом «емігрував».

^{*87} Іваницький-Василенко Сергій Михайлович (1883–1984) – історик права. Співробітник правничих комісій ВУАН, секретар президії ВУАН (1929–1932), директор видавництва (1932–1934).

Бонташ Петро Ксенофонович (1894–1976). У 1920–1923 рр. – член Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН.

Щербина Володимир Іванович (1850–1936; за ін. відом. 1938) – історик, археограф, педагог. Член-кореспондент ВУАН (1925). Очолював Комісію історії Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1930).

^{*88} У машинописі незрозуміло чому «Масляников, Масляніков». Про М. В. Масленикова див. комент. ^{*70}.

^{*89} Мінаков Іван Іванович (1874–?) – педагог, економіст, правознавець. Закінчив Київський університет (1910). У 1921–1924 рр. – позаштатний науковий співробітник Комісії для виучування історії західноруського і українського права ВУАН. У 1923–1930 рр. – начальник фінансового відділу Правління Південно-Західної залізниці. Водночас викладав у КІНГУ (1924–1928), політехнічному інституті (від 1928 р.). Подальша доля невідома.

Смирнов (Смірнов) Павло Петрович (1882–1947) – історик. Професор Київського університету / ІНО. У 1923 р. заарештований і засуджений у справі «Центру дій», засланий до Туркестану. У 1927–1934 рр. викладав у Ташкенті, потім професор Історико-архівного інституту в Москві.

Черкаський Іринарх Ювеналович (1869–1941) – правознавець. Співробітник Правничо-термінологічної комісії ВУАН (1923–1930), її голова. Співпрацював із правничими комісіями ВУАН. Репресований у липні 1941 р.

Окиншевич (Окіншевич) Лев Олександрович (1898–1980) – історик права, бібліограф. Член Комісії для виучування історії західно-руського і українського права ВУАН (1921–1933), завідувач видавництва ВУАН (1929–1931). Емігрував, декан правничого факультету Українського вільного університету, від 1949 р. – у США. За сучасними довідниками його прізвище подається як «Окіншевич», хоча у виданнях 1920–1930 рр. частіше було «Окиншевич».

Балінський Іван Мартинович (1879–1927) – історик, правознавець. Викладач вищого ІНО (1921–1924), декан консульського факультету Інституту зовнішніх зносин у Києві (1922–1923), водночас з листопада 1921 р. – науковий співробітник Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН.

Попов Григорій Лаврінович (1881–1968) – церковний діяч, правознавець. Належав до обновленського руху «Жива церква». Працював від

1922 р. у Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН. Мешкав у Шполі. Надалі втратив зв'язок із науковим середовищем.

Борисенок Степан Гнатович (Ігнатович) (1891–1937) – історик права. З 1922 р. – позаштатний співробітник Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН, від 1926 р. – штатний співробітник Комісії для виучування звичаєвого права України ВУАН. Репресований у 1937 р., розстріляний.

Орищенко Олександр Васильович (1896–?) – правознавець. Непостійний позаштатний співробітник Комісії історії українського права ВУАН. У 1923–1924 рр. втратив зв'язок із ВУАН. Подальша доля невідома.

Тищенко Микола Федорович (1893–1974) – історик, архівіст. Учений-архівіст, в. о. завідувача, старший науковий співробітник Центрального архіву давніх актів у Києві (1924–1932). Репресований. Під час війни перебував у таборах для військовополонених. Засуджений за пособництво гітлерівцям, відбував покарання у Казахстані (1948–1955).

Шманкевич Євген Іванович (1882–1939) – український історик, правник і викладач з Харкова. Репресований, висланий до Узбекистану. Викладав російську мову і літературу в школах. Помер і похований у Ташкенті.

Добров Олександр Семенович (Соломонович; 1901–1957) – правознавець, географ. Працював у правничих комісіях ВУАН, викладав у Київському інституті народного господарства, Київському кооперативному інституті. Переїхав до Москви, викладав географію у вишах, в Інституті географії АН СРСР.

Про М. О. Максимейка див. комент.^{*17}.

Сосенко Петро Ксенофонтів (1900–1936, за ін. відом. 1937) – правник, співробітник комісій звичаєвого права України та історії західноруського та українського права ВУАН. Репресований 1934 р., помер у заслання. Син священника УГКЦ Ксенофонта Сосенка (1861–1941).

Слабченко Михайло Єлисейович (1882–1952) – історик, правник, економіст, археограф. Академік ВУАН (1929). Професор Одеського інституту народної освіти (1920–1930). Репресований, засуджений у справі «Спілки визволення України» (1930). Див. також: Заруба В. М. Слабченко Михайло Єлисейович (1882–1952) : бібліографія (до 120-річчя з дня народження та у 50-ліття смерті: 1882–1952–2002). Дніпропетровськ : Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2003. 68 с.

Юрченко Олександр Володимирович (1904–1962) – правознавець. З 1926 р. – позаштатний постійний співробітник Комісії для виучування

історії західноруського та українського права ВУАН. У 1930–1941 рр. був науковим співробітником економічного відділу Всесоюзного НДІ тютюнових виробів. Учителював у школі. Емігрував. Від 1948 р. працював в Українському вільному університеті у Мюнхені.

Барвінський Віктор Олександрович (1885 – бл. 1940) – історик, архівіст. У 1922–1934 рр. – дійсний член Науково-дослідного інституту історії української культури ім. акад. Д. Багалія. Учений-архівіст та інспектор-інструктор ЦАУ УСРР, з 1929 р. – завідувач Центрального архіву давніх актів у Харкові. Репресований 1937 р. Помер в ув'язненні (Тайшетлаг Гулаг НКВС СРСР).

Отамановський Валентин Дмитрович (1893–1964) – історик, організатор краєзнавчого руху. Завідувач Вінницької філії ВБУ при ВУАН. Репресований у справі «Спілки визволення України». З 1958 р. жив і працював у Харкові.

Романовський Віктор Олександрович (1890–1971) – історик, археограф, джерелознавець. Помічник завідувача (1914–1921) і завідувач (1921–1931) Центрального архіву давніх актів у Києві. Із 1919 р. працював у різних інституціях УАН / ВУАН. Репресований 1934 р. Професор Ставропольського педагогічного інституту (1947–1971).

Про І. О. Малиновського див. комент.^{*9}.

Гришко Василь Тодосович (1897–?) – правознавець. Член НТШ (1947). Мав юридичну освіту. З 1928 р. – член Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН, від грудня 1930 р. – її секретар. Водночас у 1931–1933 рр. працював у Києві у Центральному архіві давніх актів. Після Другої світової війни – в еміграції. Працював в УВУ (Мюнхен), потім у США, Канаді.

^{*90} Далі викреслено слово «(платного)».

^{*91} Протоколи Комісії для виучування історії західноруського та українського права з 1-го червня року 1926 по 1 липня року 1927 // Праці Коміс. для виуч. істор. західнорус. та укр. права. Вип. 3. Київ, 1927. С. 466–500.

У подвійному випуску 4/5 протоколи не друкувалися, а у передмові до випуску 6 М. Василенко зазначив, що том розрісся, тому «протоколи засідань Комісії довелося одкласти до VII випуска» (Праці Коміс. для виуч. істор. західнорус. та укр. права. Київ, 1929. Вип. 6. С. X).

Усього побачило світ 7 випусків (вип. 1 – 1925; вип. 2 – 1926; вип. 3 – 1927; вип. 4/5 – 1928; вип. 6 – 1929; вип. 8 – 1930). Тираж

випуску 7, у якому були опубліковані статті репресованих авторів – М. Є. Слабченка і П. К. Сосенка, знищено 1930 р. з ідеологічних міркувань. (Усенко І. Комісія ВУАН для виучування історії західноруського та українського права // Енциклопедія історії України. Київ, 2007. Т. 4 (Ка-Ком). С. 474).

Вип. 8. Окиншевич Л. Центральні установи України – Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. 2. Рада старшин. Ред. М. П. Василенко. 1930. 352 с. – (Зб. Соц.-екон. від. ВУАН; № 35).

Зазначимо, що у вип. 7 мали бути опубліковані протоколи засідань Комісії з 1 жовтня 1927 р. по 1 липня 1929 р. (див.: ІР НБУВ. Ф. 40. Оп. 1. Од. зб. 449; Василенко М. П. Передмова до сьомого випуску «Праць Комісії для виучування історії західноруського та українського права» // Василенко М. Вибрані твори: у 3 т. Т. 2: Юридичні праці / упоряд. І. Б. Усенко (кер. колективу). Київ, 2006. С. 448–449; Усенко І. Рукописна правнича спадщина Всеукраїнської академії наук: гіркі втрати і архівні знахідки // Правова держава. Київ, 2013. Вип. 24. С. 6–14).

^{*92} Див.: Іваницький-Василенко С. М. 1) Джерела Магдебурзького права в Західній Русі й Гетьманщині: Доклад прочитаний в Постійній Комісії для виучування західноруського та українського права при Всеукраїнській Академії Наук // Правова держава. Щоріч. наук. праць. 2001. Вип. 12. С. 123–131; 2) Історико-догматичне виучування джерел магдебурзького права в Західній Русі і Гетьманщині // Там само. С. 137; Усенко І. Б. Сергій Михайлович Іваницький-Василенко і його дослідження джерел Магдебурзького права // Правова держава: Щорічник наук. пр. 2001. Вип. 12. С. 113–122.

Див. також: Корпус магдебурзьких грамот українським містам : два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття / Упор. В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. Київ : Прайм, 2000. 215 с.; Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV–початок XVII ст. Львів : Афіша, 2002. 255 с.

^{*93} Про роботу щодо підготовки до видання Литовського Статуту 1588 р. і фактичне завершення передруку Мамоничівського видання Статуту в Комісії звітував її секретар Л. Окиншевич у короткому огляді праці за 1919–1925 (перша половина) роки (див.: Праці Коміс. для виуч. істор. західнорус. та укр. права. Вип. 1. Київ, 1925. С. 3).

^{*94} Див. вище у тексті, що публікується, перелік праць акад. М. П. Василенка.

^{*95} Про історію реалізації такого проекту див.: Ульяновський В. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект // Самоврядування в Києві: історія та сучасність / Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ, 26–27 листопада 1999 р. Київ, 2000. С. 110–122; Андрейцев В., Ульяновський В., Короткий В. Забутий проект видання корпусу магдебурзьких грамот українським містам // Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видання 20–40-х років ХХ століття / Упор. В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. Київ, 2000. С. 4–41. Див. також: Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні // Україна в Центральньо-Східній Європі: Зб. наук. пр. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 12/13. С. 347–377.

^{*96} Видання так і не з'явилося друком. Першу критичну публікацію підготували у Литві: Лаппо И. И. Литовский статут 1588 г.: в 2-х т. Каунас, 1934–1938. Див. також: Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 1989. 573 с.; Переклад Статуту 1588 р. українською мовою: Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004. Т. 3, кн. 1–2.

^{*97} Цей Статут першими науково видали у Мінську: Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Акад. наук БССР, Отд. правовых наук; под ред. К. И. Яблонскиса; подгот. П. Ф. Крапивин; пер.: К. И. Яблонскис [и др.]. Минск : Изд-во Акад. наук БССР, 1960. 253 с. В Україні у перекладі: Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / ред. С. Ківалов та ін. Одеса : Юрид. література, 2002. 464 с.

^{*98} Ідеться, ймовірно, про договори між Гетьманщиною і Московською державою. Досі найповнішою збіркою лишається видання у «Працях Українського Наукового Інституту в Варшаві»: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. 178 с. (передрук із упоряд. В. А. Смолія та В. М. Рички – Український історичний журнал, 1993. №№ 4–6, 7–8, 9, 11–12. 1994. №№ 1, 2–3, 4, 6; 1995. №№ 2, 6). Див. також: Горобець В. 1) «Волимо царя східного...» Український Гетьманат

та російська династія до і після Переяслава / Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. Київ : Критика, 2007. 464 с.; 2) Україна та імперія в ранньомодерну добу: чи була Козацька держава failed state? / за ред. В. Смоля. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2023. 116 с.

*99 Задум такого видання не був реалізований.

*100 Див. комент. *91.

*101 Див. також: [Окиншевич Л. О.] Список друкованих праць членів Комісії [для виучування історії західноруського та українського права] за 10 років: 1919–1928 рр. // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права. Київ, 1929. Вип. 6. С. 21–30.

*102 М. Птуха, очевидно, намагався уникнути дублювання. У машинописі зазначено «далі розд. III, § 12», а сам перелік видань викреслений. Насправді публікації С. Борисенка подано далі у пункті «8».

*103 Насправді публікації О. С. Доброва подано далі у пункті «6».

*104 Додамо таке сучасне видання: Іваницький-Василенко С. Джерела магдебурзького права в Західній Русі й Гетьманщині. Доклад прочитаний в Постійній Комісії для виучування західноруського та українського права при Всеукраїнській академії наук // Правова держава. Київ, 2001. Вип. 12. С. 123–131.

*105 Див. також: Окиншевич Л. [Рец. на:] Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. Юб. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія. Київ, 1927. [Т. 1]. С. 580–615 // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права. Київ, 1929. Вип. 6. С. 519–521.

Назвемо ще деякі розвідки, надруковані 1929–1930 рр.: Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. II. Рада старшини // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права. Київ, 1930. Вип. 8. 352 с. Перша частина монографії у вигляді статті з додатками до неї були опубліковані раніш: Окиншевич Л. Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права. Київ, 1929. Вип. 6. С. 253–425. У тому ж випуску надруковано також його звіт про Матеріали до історії української держави в архівах Москви і Харкова. – С. 459–472.

Найширша бібліографія науковця у: Падох Я. Лев Окіншевич – видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Нью-Йорк; Мюнхен, 1985. С. 31–38.

Див. також: Окіншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині: історично-юридичний нарис // Хроніка – 2000. Київ, 1998. Вип. 27/28. С. 192–210; Акіншэвіч Леў. Выбранае / укладанне, падрыхтоўка тэкс-таў, агульнае рэдагаванне, каментары, паказнік Наталлі Гардзіенкі, Лявона Юрэвіча. Мінск : Кнігазбор, 2021. 408 с. – (Бібліятэка Бацькаўшчыны ; Спадчына: аглядзіны ; кн. 42).

***106** Такий опис подаємо за згадкою С. І. Білоконя, який зазначив, що «зберіглася окрема відбитка з невиданого, третього числа “Нашого минулого” за 1919 рік» (URL: <https://www.s-bilokin.name/Culture/NarbuttDiariusz/Grabuzdovy.html>). Опис у машинописі М. Птухи: «Куліш та його історія “Возсоединения”, “Наше минуле” (1919 р.)» збігається із варіантом звітлення по «Комісії» Л. Окіншевича (1929). За версією О. О. Федорука, «підготовлено два вид., які не вийшли друком і матеріали до яких було втрачено: 1919 – спецвипуск ж. “Наше минуле”, присвяч. Кулішеві і 1923 – “П. О. Куліш: Збірник статей і матеріалів” у б[ібліоте]ці “Нашого минулого” (ч. 2) видавництва “Друкарь” (ІР НБУВ. Ф. 317. Од. зб. 22). У першому мало бути опубліковано недрук. листування Куліша з Марком Вовчком і Д. Каменецьким, у другому – “Щоденник” Куліша, статті В. Романовського «П. О. Куліш і його “История воссоединения Руси”», П. Стебницького “П. О. Куліш в листах його дружини”, “Листування П. Ол. і Ол. Мих. Кулішів з родиною М. Т. Симонова (Номиса). Подав і примітки приточив Гн. Стеллецький”» (див.: Кулішезнавство // Енциклопедія Сучасної України. Київ, 2016. Т. 16. – URL: <https://esu.com.ua/article-51403>).

***107** У машинописі: «Федорович – його життя й діяльність. Труды У.Н.І.К. (1924)». Є також бібліограф. згадки на окремий відбиток – Київ, 1925. 56 с.

***108** У збірнику подано помилково ім’я автора: Володимир. Передр.: Романовський В. Сторінка з недавнього минулого // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів : Видавництво «Світ», 2016. Т. 47. Кн. 1. С. 419–420.

***109** Додамо: Романовський В. О. 1) До історії папірництва на Україні // Бібліолог. вісті. Київ, 1926. № 2. С. 68–74; 2) [Рец. на:] «Archejon» – науковий журнал, присвячений архівним справам. Т. III. Варшава, 1928 // Арх. справа. Харків, 1928. Кн. 8. С. 80–82.

***110** Так у машинописі, який повторює тут звідомлення Л. Окиншевича. Нам відома така стаття: До питання про українську правничу термінологію // Вестник советской юстиции. Харьков, 1924. № 24 (34). С. 818–819. Однак автора не вказано. (URL: <https://www.prilib.ru/item/324039>).

***111** Додамо також: Черкаський І. Ю. [Рец. на:] Мірза-Авак'янц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII століття. [Вип.] 2. Норми права та типи злочинів у судовій практиці. Наук. зап. Наук.-дослід. катедри історії укр. культури. Харків, 1927. № 6: Присвячується керівникові катедри акад. Д. І. Багалієві з нагоди 50-річчя його наукової діяльності. (відб. 115 с.) // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права. Київ, 1929. Вип. 6. С. 524–527.

***112** У звіті Л. Окиншевича – «1927... Конспект лекцій з новішої історії України». Дослідник С. Г. Водотика у монографії вказує видання «Слабченко М. Конспект лекцій по новій історії України (1906–1920). Одеса, 1927» (як версію третього тому «Матеріалів до економічно-соціальної історії України») і зазначає, що поки розшуки цієї (гектографованої) праці безрезультатні (див.: Водотика С. Г. Академік Михайло Єлісейович Слабченко: нарис життя і творчості. Київ; Херсон, 1998. С. 87, 125; дослідник подає цей конспект також у бібліографії академіка – зрозуміло, без кількості сторінок). Втім пізніше він датує конспект чомусь 1920 роком. Див.: Водотика С. Г. Видатний український історик Михайло Слабченко: до питання про висвітлення біографії академіка на сторінках «Українського біографічного словника» // Наук. праці НБУВ. Вип. 7. Київ, 2001. С. 415.

***113** Вкажемо також на таке видання: Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях : іст. дослідж. Вінниця : Континент-прим, 1993. 462 с. Книгу створено у 1924–1946 рр., проте не було видано.

***114** Про діяльність комісії див., зокрема: Крикун Ю. С. 1) Діяльність «Комісії для виучування звичаєвого права України» в 1920–1930-х

роках // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. Київ, 2004. Вип. 17. С. 99–104; 2) Звичаєве право українців у наукових дослідженнях 1920-х – початку 1930-х років. Київ : Дуліби, 2016. 200 с.

*115 Про згаданих у фрагменті нових осіб:

Павлов-Сільванський Микола Миколайович (1877–1931) – правник, адвокат. Керівник (керуючий справами) першого складу Постійної комісії для виучування звичаєвого права України УАН (1919). Влітку 1920 р. виїхав у відрядження до м. Лубни, до праці в УАН не повернувся. Наприкінці 1922 р. переїхав до Петрограда, працював у Центральному бюро краєзнавства при РАН, у журналі «Краеведение», обласній інспекції транспорту. Репресований 1930 р., заарештований, 1931 р. засуджений на заслання на три роки.

Камінський В'ячеслав Арсенович (1869–1938, за ін. відом. 1939) – мовознавець, фольклорист, етнограф, дослідник звичаєвого права. З травня 1919 р. – у Комісії для виучування звичаєвого права України УАН, від 1922 р. – секретар. Член низки інших комісій ВУАН. Репресований 1938 р., заарештований, засуджений до п'яти років таборів, помер в ув'язненні.

Синайський (Сінайський) Василь Іванович (1876–1949) – правник. Професор Київського університету. Один із засновників і директор приватного Київського юридичного інституту (1918). Працював у різних навчальних закладах Києва та установах ВУАН. Один з ініціаторів створення Правничого товариства при ВУАН. У жовтні 1922 р. виїхав до Латвії, від 1924 р. – професор цивільного права Ризького університету. У 1944 р. емігрував до Праги, а згодом до Брюсселя.

Назимов Володимир Сергійович (1852 – після 1932) – правознавець. У 1918–1919 рр. – сенатор Державного сенату Української Держави (за правління П. Скоропадського). З 1919 р. – член Правничо-термінологічної комісії УАН, від лютого 1921 р. – співробітник, у 1925 р. певний час – керівник Комісії для виучування звичаєвого права України ВУАН. У 1930 р. звільнений через «чистку» в ВУАН. За деякими даними, до 1932 р. жив в Одесі.

*116 Це вже виправлене чорнилом надруковане слово – «поставлено».

*117 Можливо, йдеться про II Всесоюзну конференцію з краєзнавства (9–14 грудня 1924 р.) у Москві. Про потребу форуму в Україні ще

1924 р. наголошував у зверненнях до Наукового комітету Головпрофосвіти НКО України голова Слобожанської комісії краєзнавства, професор Харківського ІНО Д. Зеленін. Утім І Всеукраїнська конференція з краєзнавства відбулася 28–31 травня 1925 р. у Харкові. Див.: Бездрабко В. Часопис «Краєзнавство» 1920–1930-х рр.: ювілейні роздуми // Краєзнавство. 2012. № 2. С. 7–8.

***118** Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України / УАН, Соц.-екон. від, Комісія для виуч. звичаєвого права; за ред. проф. А. Е. Кристера, кер. над працями Комісії. Київ : Друк. УАН, 1925. 130 с. – (36. Соц.-екон. від. УАН ; № 1).

***119** Ідеться про: Список праць академіка О. І. Левицького в хронологічному порядку / укл. О. М. Сімзен-Сичевський // Зап. Соц.-екон. від. УАН. Київ, 1923. Т. 1. С. ХСІХ–СХІ (в окремому відбитку у: Василенко М. Академік Орест Іванович Левицький. Київ, 1923. С. 54–61). Див. перевид. у: Василенко М. П. Академік Орест Іванович Левицький († 9 травня (26 квітня) 1922 року) // Василенко М. П. Вибрані твори: у 3-х т. Київ : Юрид. думка, 2006. Т. 2. С. 169–214; а також: Орест Левицький (1848–1922) : біобібліогр. покажч. / Полтав. краєзнав. музей, Образотворчо-краєзнав. асоціація «Українська лінія» ; авт.-уклад. В. О. Мокляк. Полтава, 1993. 112 с. – (Вчені Полтавщини); Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.) : життєпис, бібліографія його праць і праць про нього / наук. ред., акад. В. А. Смолій ; Ін-т історії України НАН України. Київ, 1998. С. 122–150; Левицький Орест Іванович... Список літератури про життя та діяльність вченого (1993–2016 рр.). URL: [http://editor.inhost.com.ua/storage/100_rokiv_nanu/pershi_akademiky/Bibliografii/Levitskij_O_I%20\(1\)-converted.pdf](http://editor.inhost.com.ua/storage/100_rokiv_nanu/pershi_akademiky/Bibliografii/Levitskij_O_I%20(1)-converted.pdf)

***120** Нам відомі такі праці дослідника: Камінський В. Етнографія та її питання в працях акад. М. Ф. Сумцова // Зап. Іст.-філол. від. УАН. Київ, 1926. Кн. 7/8. С. 20–46; Камінський В. А. Юридичний фольклор у працях П. П. Чубинського // Бюлетень Етногр. комісії. Київ. 1928. № 7. С. 11–17.

Щодо біографічного словника діячів українського звичаєвого права, такої книги комісія не видавала.

***121** Ідеться про збірник: Праці Комісії для виучування звичаєвого права України / ред. О. О. Малиновський. Київ, 1928. Вип. 3. ХХІV.

316 с. – (Зб. Соц.-екон. від. ВУАН ; № 17). Зміст: Малиновський О. Програма й план робіт Комісії для виучування звичаєвого права України при ВУАН. – С. 1–12; Сікорський М. До питання про програму для збирання матеріалів з народного карного права. – С. 13–24; Воблий В. Теоретичний вступ до програми для збирання звичаїв з адміністративного права. Садібне самоврядування. – С. 25–30; Воблий В. Домові організації й домові комітети в Києві. – С. 31–60; Борисенок С. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст. – С. 61–98; Яновський В. Місцеве управління на селі після лютневої революції 1917 р. – С. 99–106; Рожківський М. Закон та звичай в установах соціального виховання інтернатного типу. – С. 107–113; Малиновський О. Революційне радянське звичаєве право. – С. 114–212; Борисенок С. Г. Самосуди над карними злочинцями в 1917 році. – С. 213–233; Програма для збирання звичаєвого адміністративного права. Міське садібне самоврядування. – С. 234–247; Програма для збирання звичаєвого адміністративного права. Городське усадебне самоуправління. – С. 248–262; Звідомлення: Воблий В. Жовтневий район на Сумщині. – С. 263–289; Саченко-Сакун Є. Зміївський район на Харківщині. – С. 290–302; Чечот О. Будаївський район і село Білогородка. – С. 303–305; Рожківський М. Поділля. – С. 306–308; Документи та матеріали: Спадкоємство надільної землі. – С. 309; Розтрата громадських сум. – С. 310; Крадіж. – С. 311; Самосуд. – С. 312; Балачка старого селянина с. Білгородки про самогубство та злочини. – С. 312–312.

Наклад вип. 4 (1930 р.) було знищено під час репресій.

^{*122} Сікорський (Сікорський) Микола Гнатович (Ігнатович) (1895–?) – правник-криміналіст. Нештатний постійний співробітник секції публічного права Комісії для виучування звичаєвого (народного) права України ВУАН (1926–1928). Викладав також у КІНГУ. Не пройшов «чистку апарату у ВАУН» у 1930 р. Можливо, саме він опинився у смт Семенівка на Полтавщині і працював теплотехніком-енергетиком цукрозаводу. У серпні 1937 р. був заарештований, а вже у грудні страчений за вироком Особливої наради при Колегії НКВС СРСР.

^{*123} Імовірно, тут повтор щодо згаданого вище (комент.^{*121}) збірника.

^{*124} Ця частина таблиці не заповнена.

^{*125} Додамо, що не враховано його студію з інших галузей науки, зокрема: До історії реформи 1861 року на Поділлі // Студії з історії України н.-д. каф. історії України. 1927. Т. 1. С. 159–176.

Про В. А. Камінського див. комент. ^{*115}.

^{*126} Язловський Борис Олексійович (1894–1937) – правник, професор Київського інституту народного господарства. З 1921 р. працював у Комісії для виучування звичаєвого права України ВУАН, інших комісіях ВУАН. У 1921–1929 рр. – секретар Правничого товариства при ВУАН. Репресований.

^{*127} У переліку його праць у «Наук. зап. Київ. ін-ту народ. госп-ва» (1927. Т. 8, [вип. 1], с. XLIII) ця робота описана як: «Правовое положение граждан Украины, 1925».

Товстоліс Микола Миколайович (1872–1938) – правник. У 1920-ті роки – професор Київського інституту народного господарства, співробітник Комісії звичаєвого права України ВУАН. Репресований.

^{*128} У машинописі зазначено, що ця праця «(друкується)», і тому бракує повного опису.

Додамо ще такі праці науковця: Товстоліс М. 1) Про знахідку по литовському праву // Праці Коміс. для виуч. історії західноруськ. та укр. права. Київ, 1926. Вип. 2. С. 74–83; 2) [Рец. на:] Крістер А. Приналежності та складові частини речей в історії російського та українського права, 1927 // Україна. 1929, вересень (36). С. 149–153; 3) Адміністраційне право [: огляд видань] // Там само. 1929, грудень (38). С. 125–127.

^{*129} Про О. С. Доброва див. комент. ^{*89}.

^{*130} Про В. С. Назимова див. комент. ^{*115}.

^{*131} Про С. Г. Борисенка див. комент. ^{*89}.

^{*132} На жаль, не вдалося знайти рецензію М. Сикорського на, ймовірно, таке видання: Чельцов-Бебутов М. А. Советский уголовный процесс: [Учебник для соц.-экон. вузов]. Харьков : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1928. Вып. I. 338 с. Є також таке видання: Чельцов-Бебутов М. А. Советский уголовный процесс: Учебник. Москва : Юридиздат, 1928. 233 с.

У той же час відома не вказана у переліку інша рецензія М. Сикорського: [Рец. на:] *Bibliographie der Rechts- und Staatswissenschaften*. 1925. Heft 4. Die juristische Literatur der Sowjetunion. Entwicklung und Bibliographie. Redigiert von Prof. E. Kelmann (Kiew) unter Mitwirkung von Rechtsanwalt Dr. H. Freund (Berlin) / Н. С-ий // *Техніка, економіка й право: наук. зап. Київ. ін-ту народ. госп-ва. Київ*, 1926. № 1 (7). С. 183–184.

Про М. Г. Сикорського (Сікорського) див. комент.^{*122}.

^{*133} У машинописі був російський ініціал імені «Н. Я».

Рожківський М. Я. – правник. Досліджував звичаєве право на Поділлі. Склав програму дослідження звичаєвого права, зокрема розділ: «Злочини проти порядку урядування» (Звідомлення за 1927 рік ВУАН у Києві. Київ, 1928. С. 86). Проте у звідомленні за 1926 р. не згадується. Як нештатного непостійного співробітника Комісії для виучування звичаєвого права у 1928 р. вказано М. Я. Рожківського у збірнику (Історія НАН України. 1924–1928: документи і матеріали. Київ, 1998. С. 631).

Однак у сучасних юридичних довідниках подається як Я. М. Рожківський: Усенко І. Б. Комісія для виучування звичаєвого права України ВУАН // *Юридична енциклопедія* : [у 6 т.]. Київ, 2001. Т. 3 : К–М. С. 172. Крім того, у «Систематичному каталозі видань Всеукраїнської академії наук, 1918–1929» (Київ, 1930) автором розвідки «Закон та звичай в установах соціального виховання інтернатного типу» вказаний Рожківський Я. (с. 147), а покажчику видань АН УРСР (1967) Рожківський Яків.

При цьому «Систематичний каталог» (Київ, 1930) подає у «Працях Коміс. для виуч. звичаєвого права України» (Вип. 3): «18. М. Рожківський. Поділля; Документи і матеріали: М. Я. Рожківський. Спадкоємство надільної землі» (с. 309).

^{*134} У машинописі рік не вказано, утім у звідомленні відділу за 1925 р. подано інформацію про його роботу з «духівницями», а також з бібліографією (с. 63). У звідомленнях за 1926 і за 1927 рр. О. Чечот зазначений як «нештатний непостійний співробітник» секції публічного права Комісії для виучування народного права (с. 116; с. 123).

Чечот Олександр Модестович (1863–?) – правник, архівознавець. Співробітник Київського Центрального архіву давніх актів, 1924 р. – учений палеограф. У 1920-х – член Комісії для виучування звичаєвого права України ВУАН. Заарештований на початку 1931 р., помер в ув'язненні. (Дата народження 3.02.1863 вказана у довіднику: *Наука и научные работники СССР : справочник*. Ч. 6: Научные работники СССР без Москвы и

Ленинграда. Ленинград, 1928. С. 473). За інформацію краєзнавця Д. Шльонського, правник Олександр Модестович Чечот (1856–1931) працював у Центральному архіві давніх актів у Києві, активно співпрацював із ВУАН, був заарештований ГПУ у справі «антирадянської організації “Весна”» і розстріляний (Шленский Д. Судьбы Андреевского спуска. Киев. 2016. С. 74–77).

^{*135} У машинописі подано ініціали «Е. А.» (помилковий другий ініціал); у «Звідомленнях» ВУАН і тогочасній бібліографії ініціали правника вказано правильно як «Е. В.», коли допускалося написання імені українською як «Евген».

Саченко-Сакун Євген Васильович (1875–?) – правник. У 1926 р. працював над програмою збирання звичаєвого права щодо майнових злочинів. За матеріалами «чистки» у ВУАН (1930), нештатний науковий співробітник Комісії народного права України (безоплатно), виконував тимчасово обов’язки помічника секретаря комісії. Був звільнений (Історія НАН України. 1929–1933: документи і матеріали. Київ, 1998. С. 101).

^{*136} У машинописі (як і у «Звідомленні [В]УАН за 1926 р.») подано неправильний другий ініціал: В. В. Воблий. Про нього див. комент. ^{*65}.

^{*137} Про В. Ф. Яновського див. комент. ^{*69}. Щодо публікацій додамо ще: Яновський В. Ф. 1) Умова найбільшого сприяння в післявоєнних торговельних договорах Західної Європи // Зап. Соц.-екон. від. УАН. Київ, 1926. Т. 4. С. 176–203; 2) Нові консульські конвенції СРСР // Наук. зап. Київ. ін-ту народ. госп-ва. Київ, 1927. Т. 8. С. 31–47. Див. також ^{*71} і ^{*121}.

^{*138} Див.: Усенко І. Б. Комісія для вивчення Радянського права і будівництва ВУАН // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – URL: <https://esu.com.ua/article-4357>

^{*139} Бутовський Олександр Миколайович (1869 – не раніше 1929) – правник. Генеральний суддя УНР (1918), сенатор Українського Державного сенату (1918). З 1919 р. – член Правничо-термінологічної комісії при 3-му відділі УАН, від 1921 р. – член Комісії з вивчення звичаєвого права України ВУАН. Штатний співробітник Комісії для виучування радянського (цивільного) права у 1927–1928 рр.

Єзерський Євген Михайлович (1876–?) – правник. З 1921 р. – постійний нештатний науковий співробітник Комісії для виучування звичаєвого права України ВУАН, звідки звільнений 1930 р. у ході «чисток» за звинуваченням у низькій кваліфікації. Однак у засіданнях Комісії для виучування звичаєвого права України ВУАН брав участь до фактичного припинення її діяльності у травні 1931 р. Подальша доля достовірно невідома.

У машинописі подано «Е. М. Єзерський», і якщо тоді допускалося написання імені «Евген», то для прізвища цей варіант неточний. Наприклад, у «Звідомленні» ВУАН за 1926 р. надруковано «Е. М. Єзерський».

^{*140} Див.: Карум Л. С. До проекту засад (поділу першого) нової Конституції УСРР. [Причини складання нової Конституції УССР. Соціальна істота УССР. Добровільний вступ до СРСР. Основи економіч. ладу УСРР. Революційна законність. Права української мови. Права трудящих] // Наук. зап. Київ. ін-ту. народ. госп-ва. 1928. Т. 9. С. 135–156.

Карум Леонід Сергійович (1888–1968) – військовик, правознавець. Викладав у Київському інституті народного господарства, був також позаштатним співробітником правничої комісії Науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН (з грудня 1926 р.), Комісії для виучування радянського права ВУАН (від жовтня 1928 р.).

Кельман Євген Ісакович (1891/1892–1945) – правознавець. У 1923–1931 рр. – завідувач кафедри цивільного права Київського інституту народного господарства, від 1922 р. – позаштатний постійний співробітник Комісії для виучування звичаєвого права України ВУАН, 1934 р. – старший науковий співробітник Комісії радянського права і будівництва, згодом – Кабінету радянського будівництва. Репресований.

^{*141} Чорний Борис Овсійович (1883–?) – статистик-економіст. Професор, штатний співробітник Науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН у 1927 р. і Комісії для виучування радянського (цивільного) права ВУАН у 1928 р.

^{*142} Відомостей про такі видання бракує. У виданому 1930 р. покажчику вказано, що комісією «виготовлено до друку низку статей з різних галузей господарського плану, що мають вийти окремим збірником, виготовлено також до друку бібліографічний показник літератури з радянського права ч. I; два збірники статей з адміністративного та земельного права друкуються» (Наукові установи та організації УСРР / Державна планова комісія УССР. Харків, 1930. С. 215).

***143** Про нових згаданих у машинописі осіб:

Паше-Озерський Микола Миколайович (1889–1962) – правник. У 1921–1930 рр. – професор Київського інституту народного господарства. У 1928–1930 рр. брав участь у діяльності секції кримінального права Комісії радянського права ВУАН.

Чельцов-Бебутов Михайло Олександрович (1890–1973) – правник. У 1926–1930 рр. – професор Київського інституту народного господарства. У 1928–1929 рр. входив до складу секції кримінального права Комісії для вивчення радянського права ВУАН. У машинописі подано один із варіантів української транслітерації прізвища: Чельцов-Бебутів.

Щербак Олександр Дмитрович (1870 – після 1934) – правник. Викладав у Київському інституті народного господарства, співробітник секції кримінального права Комісії для виучування радянського права ВУАН (1928–1934).

Тихенко Сергій Іванович (1896–1971) – правник, фахівець з карного права і криміналістики. У 1924–1934 рр. – асистент, а згодом доцент кафедри кримінального права Київського інституту народного господарства, професор Київського університету.

Про С. М. Ейсмана і В. А. Зіверта відомостей бракує.

***144** Ідеться, ймовірно, про рецензію на: Гершонов М. М., Кельман Є. І. Земельний Кодекс УСРР / текст і партікулярний коментар за ред. Ю. Мазуренка. Харків : Юридичне видавництво НКЮ УСРР, 1928. 514 с.

У той же час відомо, що М. Гершонов і Є. Кельман видали «Коментарий к Земельному Кодексу УССР» у 1924 р., було так: «2 вид. Киев; Харьков, 1925».

***145** Про Правничо-термінологічну комісію при Соціально-економічному відділі ВУАН див., зокрема, передмову до видання «Російсько-український словник правничої мови» (Київ, 1926. С. III–IX), а також: Усенко І. Б. Розвиток правничо-термінологічних досліджень у Всеукраїнській академії наук // Поняття, терміни і категорії історико-правової науки : Матеріали XXI Міжнародної історико-правової конференції 23–26 квітня 2009 р., м. Миколаїв. Миколаїв, 2010. С. 24–42.

Поряд із уже згаданими вище науковцями додамо:

Радченко Микола Іванович (1867–1922) – правник, громадський і державний діяч. У 1918 р. – суддя Генерального суду УНР, член Державного сенату Української Держави. Заступник голови Правничо-терміно-

логічної комісії УАН (1919), керівник правничої секції Інституту української наукової мови УАН / ВУАН.

Хруцький Олександр Флорович (1879–1921) – правник. Генеральний суддя УНР, сенатор цивільного Генерального суду Державного сенату Української Держави. Брав участь у роботі Правничо-термінологічної комісії УАН.

Стебницький Петро Януарійович (1862–1923) – громадський діяч, учений, публіцист. За гетьманату П. Скоропадського – сенатор Адміністративного Генерального суду Державного сенату. Міністр народної освіти і мистецтва Української Держави (24 жовтня – 14 листопада 1918 р.). Член Постійної Комісії УАН для складання біографічного словника українських діячів, керівник Комісії ВУАН для складання енциклопедичного словника.

П. М. Ачкасов. Імовірно, йдеться про правника, суддю Генерального суду УНР у 1918 р.

Про О. М. Бутовського див. комент.*¹³⁹.

Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) – сходознавець, славіст і письменник. Академік УАН (1918), її неодмінний секретар у 1918–1928 рр. Див. також: Засновники і президенти Національної академії наук України: Біобібліографічні матеріали. Київ : НБУВ, 2021. С. 210–268.

Коренев (Кореньов) Василь Олександрович – член юридичної секції Правописно-термінологічної комісії УАН (1919).

Крижанівський (Крижановський) Всеволод Йосипович (Осипович) (1885–1938) – філолог, фахівець із правничої термінології. Член з 1919 р. Правничо-термінологічної комісії УАН, низки інших комісій ВУАН. Був причетний до українського автокефального церковного руху й обновленського церковного руху. У 1931 р. звільнений із ВУАН. Репресований і розстріляний.

Вовкушівський (Вовкушевський) Григорій Дмитрович (1866–?) – правник. Член (з вересня 1919 р.), секретар (з лютого 1921 р.) Правничо-термінологічної комісії УАН. Один із укладачів і співредакторів виданого комісією «Російсько-українського словника правничої мови» (Київ, 1926). Репресований у справі «Спілки визволення України».

Чернявський Микола Федорович (1868–1938?) – поет, прозаїк, педагог і земський діяч. Непостійний член Правничо-термінологічної комісії УАН (1919), працював під керівництвом О. Левицького у Комісії ВУАН над складанням юридичного словника. Бібліотекар-спеціаліст ВБУ (1921). Репресований.

Колбас'єв (Колбасьєв) Віктор Вікторович (1862–1919) – правник. Член Правничо-термінологічної комісії УАН (1919). Страчений Київською ЧК у порядку «червоного терору» разом із синами у серпні 1919 р.

Тизенгаузен (Тизенгавзен, Тизенгавзен) Олексій Олексійович (1862–1919) – правник, член юридичної секції Правничо-термінологічної комісії УАН (1919). Страчений Київською ЧК у серпні 1919 р. у порядку «червоного терору».

Греков (Греків) Василь Іванович (1864–1920) – правник. Товариш прокурора Адміністративного Генерального суду Державного сенату Української Держави з серпня 1918 р. Член Правничо-термінологічної комісії УАН з березня 1919 р., працював також у Комісії по виучуванню звичаєвого права України УАН.

Пухтинський Микола Дем'янович (1870–1938) – правник, адвокат. З 1923 р. – член президії Київської губернської колегії захисників. Як захисник брав участь у процесах Київського обласного центру дії та Спільки визволення України. Репресований.

Щодо члена комісії Марковича, то у машинописі подано його ініціали «Д. А.». Однак історики права називають членом Правничо-термінологічної комісії УАН Марковича Дмитра Васильовича (1848–1920), юриста, письменника і видавця, який був генеральним прокурором УНР за Центральної Ради (1918) і міністром юстиції в уряді Директорії УНР (1919), а за Гетьманату – прокурором Генерального суду і членом Державного сенату. Див.: Усенко І. Б. Розвиток правничо-термінологічних досліджень у Всеукраїнській академії наук... С. 25.

Дроб'язко Антон Лаврінович (Лаврентійович) (1870–1941) – правник. Співробітник Комісії по виучуванню звичаєвого права України і Правничо-термінологічної комісії УАН / ВУАН (1919–1926), редактор-упорядник «Російсько-українського словника правничої мови» (Київ, 1926).

Гаврик Володимир Данилович (1871, за ін. відом. 1881–1938) – правник. Співробітник Термінологічної комісії для перекладу законів і складання українського правничого словника Міністерства судових справ (1917); співробітник економічної секції соціально-економічного відділу Інституту української наукової мови у 1926 р. Репресований у 1938 р.

Войткевич-Павлович Василь Ілліч (1864–1927) – правознавець. З 1919 р. – член Правничо-термінологічної комісії УАН, учений секретар Інституту української наукової мови, юрисконсульт ВУАН. Один з укладачів «Російсько-українського словника правничої мови» (Київ, 1926).

Стосовно зазначеного у машинописі М. І. Ляхницького, то нам відомий лише Ляхницький Клавдій Васильович, член юридичної секції Пра-

вописно-термінологічної комісії УАН у 1919 р. (див.: Звідомлення до 1 січня 1920 року про діяльність УАН у Києві. [Київ], [1920]. С. LXXXIII).

У машинописі, ймовірно, йдеться також про Кротеви́ча Костянти́на Макси́мовича (1872 – після 1931) – правника, українського релігійного діяча, архієпископа Вінницької УАПЦ.

Про І. Ю. Черкаського див. комент.^{*89}; про В. С. Назимова – комент.^{*115}; про М. М. Товсто́ліса – комент.^{*127}.

^{*146} Голов-Профос (Головпрофос) – Головний комітет з професійної та спеціально-наукової освіти Наркомату освіти УСРР, створений 1921 р. на зразок РФ.

^{*147} Про М. Є. Слабченка див. комент.^{*89}.

Синявський Олекса Наумович (1887–1937) – мовознавець, професор, співробітник низки комісій та Інституту української наукової мови ВУАН.

Лоський Костянтин Володимирович (1874–1933) – історик права, професор римського права, декан правничого факультету (1927–1928), про-ректор (1929–1930) Українського вільного університету у Празі.

Гаєвський Степан Юхимович (реліг. ім'я Сильвестр; 1876–1975) – літературознавець і мовознавець, церковний діяч. У 1920-ті – професор ви-соких шкіл і педагогічних інститутів у Кам'янець-Подільському, Києві; на-уковий співробітник ВУАН. Брав участь у підготовці «Словника українсь-кої мови» за ред. С. Єфремова та А. Ніковського (т. 1–3, Київ, 1927–1928). Був репресований. З 1943 р. – в еміграції.

^{*148} Ідеться про «Праці семінару для виучування народного госпо-дарства України». Усього видано вип. 1–4 (Київ, 1926–1930).

^{*149} Синявський Антін Степанович (1866–1951) – економіко-географ, професор КІНО.

Пожарський Петро Никифорович (Ничипорович) (1878–1933) – кооператор, член Української Центральної Ради. Викладач Київського коопе-ративного інституту. Автор низки книг з історії кооперативного руху в Україні.

^{*150} Грушевський Олександр Сергійович (1877–1942 або 1943) – до-слідник історії України, літературознавець, етнограф. Брат М. С. Гру-шевського. Директор постійної Комісії зі складання історико-географіч-ного словника українських земель, керівник секції соціально-економічної історії Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН. У 1938 р. за-арештований, репресований.

^{*151} Подамо відомості про всіх згаданих щодо бібліотеки осіб:

Плевако Олександр Антонович (1899–1990) – історик економіки. З квітня 1920 р. – у канцелярії неодмінного секретаря УАН А. Кримського. Від 1923 р. – постійний співробітник для доручень Соціально-економічного відділу УАН. Секретар Комісії ВУАН для виучування народного господарства України (1926–1927), водночас співробітник Інституту української наукової мови (1926–1928). Репресований.

Синицький Петро Стратонович (1882–1938) – правник, діяч кооперації. Репресований 1938 р., страчений. Брат правника, керівничого над працями Комісії для складання енциклопедичного словника ВУАН Максима Стратоновича Синицького (1880–1922).

Кондратьєва Катерина Борисівна (1881–1960) – художниця, дослідниця української наукової мови. Нештатна постійна співробітниця Інституту української наукової мови ВУАН (1921–1924), позаштатна співробітниця Культурно-історичної комісії ВУАН (1925–1930).

Каманіна Ганна (Анна) Іванівна (1886–?) – нештатна співробітниця з 1921 р., завідувачка у 1924 р. бібліотеки III відділу ВУАН. Дочка історика, архівіста, археографа та палеографа І. М. Каманіна (1850–1921).

Сушицька Поліна Оверківна (1890 або 1891–?) – філологиня. Працювала у різних структурах УАН від 1919 р., зокрема нештатною постійною співробітницею Комісії для складання енциклопедичного словника, ученим секретарем Археографічної комісії ВУАН, у бібліотеці Історично-філологічного відділу.

Щербина А. В. – очевидно, Щербина Ганна (Анна) Володимирівна (?–1962) – бібліотечарка, молодша з трьох дочок історика В. І. Щербини (1850–1936).

Кістяківська Марія Вільямівна (уродж. Беренштам; 1869–1933, за ін. відом. 1932) – літераторка, педагогиня. Дружина Б. О. Кістяківського. Працювала науковою співробітницею Інституту для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України ВУАН у 1921 р., бібліотечаркою, нештатною постійною співробітницею у 1927 р. Соціально-економічного відділу ВУАН.

^{*152} У машинописі вказано лише російськомовний варіант видання. Української версії не згадано. Див. комент. ^{*31}.

^{*153} Ідеться про: Масленіків М. В. Бібліографічний покажчик літератури з публічного й державного контролю. Київ, 1929. 44, [2] с. – (Праці

Комісії для виучування фінансових справ / за ред. Л. М. Яснопольського. Вип. 1).

У машинописі тут один із варіантів написання у виданнях ВУАН прізвища науковця Масленикова М. В.: «Маслянників». Про нього див. комент.^{*70}.

Далі йдеться про видання: Карцева Н. М., Стельмашенко М. Б. Покажчик статтів з комунального господарства, уміщених у найголовніших періодичних виданнях СРСР за час з 1921 по 1927 р. Київ, 1929. 158, [2] с. – (Праці Комісії для виучування фінансових справ / за ред. Л. М. Яснопольського. Вип. 2).

Щодо «Фінансового збірника» йдеться, очевидно, про «Праці Комісії для виучування фінансових справ» (вип. 3) – див. комент.^{*71}.

Опис збірника «Господарство міста Києва» за ред. П. Кованька (у машинописі явно помилково: Кованько А.) див. вище серед видань Комісії для виучування фінансових справ – «Праці Комісії для виучування фінансових справ. Вип. 5» (Київ, 1929).

^{*154} Див. також перевидання: Російсько-український словник правничої мови / за гол. ред. А. Ю. Кримського; 2-е, доп. вид. за ред. К. Церкевича і В. Павловського; Наук.-досл. тов-во укр. термінології. Нью-Йорк: НДУТ, 1984. VIII, X, 236 с. (URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13379/file.pdf>).

Див. також комент.^{*19}.

^{*155} Праці Семінару для виучування народного господарства України. Вип. 3. Київ, 1929. IV, 240, [2] с.

^{*156} Перевид.: Малиновський І. О. Радянські поправчо-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами / за редакцією та від редактора В. О. Попелюшка. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. 306 с.

^{*157} З латиномовного віршованого парафраза формули «Feci quod potui, faciant meliora potentes», якою римські консули закінчували звітну промову, передаючи повноваження наступникові, – «Я зробив, що міг, хто може, нехай зробить краще».

ДОВІДКА-ЗВІТ
[М. В. Птухи]
про роботу Кафедри статистики
і Демографічного інституту ВУАН.
[Початок 1931 р.]

КАТЕДРА СТАТИСТИКИ*¹

Р[оку] 1919 на катедру статистики було обрано проф. Р. М. Орженцького*², що р[оку] 1920 залишив цю катедру, перейшовши на катедру теоретичної економії. Цього ж таки р[оку] 1920 на катедру статистики було обрано директора Демографічного Інституту проф. М. В. Птуху.

М. В. Птуха був за секретаря Відділу з 15 лютого 1920 р. до кінця 1929 року, за голову Бібліографічної Комісії ВУАН, за члена Ради Всенародньої Бібліотеки України, за члена Виконавчої Комісії Всесоюзних Статистичних з'їздів, за члена Комісії Статпляну з соціальної статистики при Союзнім ЦСУ, за професора статистики Інститутів Народного Господарства, Політехнічного й Кооперативного. 15 січня [1929 р.] обраний на дійсного члена Міжнародного Статистичного Інституту. Працював переважно в галузі теоретичної статистики й демографії. Брав участь у численних з'їздах, конференціях та нарадах. Про діяльність його ширше див. звіт Демографічного Інституту. За час перебування в Академії М. В. Птуха видрукував:*³

1. *Туган-Барановський, як економіст: Промова, виголошена в 40-й день від кончини професора М. В. Птухою // Коопер. зоря. Київ, 1919. № 4/5. С. 5–21.*

2. *Индексы брачности: Этюд по теории статистики населения // Стат. бюл. / Центр. стат. упр., Киев. губер. стат. бюро. Киев, 1922. № 2. С. 3–34 (і окремо : Киев, 1922. 44 с).*

3. *Таблиці смертності для України: 1896–1897 рр. // Наук. зап.: орган кіїв. наук.-дослідч. кафедр / Всеукр. акад. наук. Київ : Друк. Всеукр. акад. наук, 1923. Т. 1. С. 110–127.*

4. *Таблиці смертності для України: 1896–1897 рр. // Зап. Соц.-екон. від. УАН. Київ, 1923. Т. 1. С. 17–62 (і окремо : Київ, 1923. 46 с.).*

5. *П'ять років існування Соціально-економічного відділу Української академії наук (1919–1923 рр.) // Звідомлення Всеукр. акад. наук у Києві*

-I-

16

VII.

КАТЕДРА СТАТИСТИКИ.

Р.1919 на катедру статистики було обрано проф. Р.М.Орженцького, що р.1920 залишив цю катедру, перейшовши на катедру теоретичної економії. Цього ж таки р. 1920 на катедру статистики було обрано директора Демографічного Інституту проф. М.В.Птуху.

М.В.Птуха був за секретаря Відділу з 15 лютого 1920 р. до кінця 1929 року, за голову Бібліографічної Комісії ВУАН, за члена Ради Всенародньої Бібліотеки України, за члена Виконавчої Комісії Всесоюзних Статистичних з'їздів, за члена Комісії Статплану з соціальної статистики при Союзнім ЦСУ, за професора статистики Інститутів Народного Господарства, Політехнічного і Кооперативного. 15 січня обраний на дійсного члена Міжнародного Статистичного Інституту. Працював переважно в галузі теоретичної статистики і демографії. Брав участь у численних з'їздах, конференціях та нарадах. Про діяльність його ширше див. звіт Демографічного Інституту. За час перебування в Академії М.В.Птуха видрукував:

1. М.І.Туган-Барановський, як економіст, «Кооперативна Зоря, Київ, 1919 р. № 4-5, ст.5-21. 2. Индексы брачности. Этуд по теории статистики населения. Бюллетень Киевского Губстатбюро, 1922 г., № 2 (і окремо), Київ, 1922, 44 стор. 3. Таблиці смертності для України. 1896-1897. Наукові Записки, Орган Київських Науково-Дослідчих Катедр, Київ, 1923, ст. 110-127. 4. Таблиці смертності для України. Записки Соціально-економічного відділу Всеукраїнської Академії Наук, Том I, Київ, 1923, ст. 17-62. 5. П'ять років існування Соціально-економічного відділу Української Академії Наук, Додаток до т. I Записок Соціально-економічного відділу в звітному Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1923 р. Київ, 1924, 28 ст. 6. *Stärklichkeit in Russland, Mitteil. Rivista Internazionale di Statistica, vol. VII (1924), p. 469-520*

Сторінка машинопису «Довідки-звіту М. В. Птухи про роботу Кафедри статистики і Демографічного інституту ВУАН. [1931]»
(ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 16)

за 1923 рік. (3 нагоди п'ятирічного існування Академії 1918–1924). Київ, 1924. С. 119–146, і окремо (як дод. до «Зап. Соц.-екон. від. УАН», т. 1) : Київ, 1924. 28 с.

6. Die Sterblichkeit in Russland / М. Ptucha // Metron. Roma, 1924. Vol. 3, № 3/4. Р. 469–520.

7. Третій Соціально-економічний відділ // Звідомлення Укр. акад. наук у Києві за 1924 рік. Київ, 1925. С. 52–64.

8. История первой таблицы брачности // Вестн. статистики. Москва, 1925. Кн. 21, № 4/6. С. 27–56.

9. Население Киевской губернии // Стат. бюл. Киев. губстатбюро. 1925. № 4/5. С. 3–144, 60 табл. (і окремо : Киев, 1925. 144 с.: табл.

10. Статистическая наука на Западе : библиогр. заметки о книгах по статистике, вышедших за границей за десятилетие 1914–1923 гг. / Центр. стат. упр. УССР. Харьков, 1925. VIII, 207 с.

11. Міжнародний статистичний конгрес у Римі 1925 року // Радян. статистик. Харків, 1925, 14 листоп. (№42).

12. Соціально-економічний відділ Української академії наук у році 1925 // Зап. Соц.-екон. від. / Укр. акад. наук. Київ, 1926. Т. 2/3. С. V–XXVI; La Section économique et sociale de l'Académie des Sciences d'Ukraine 1925 / М. Ptoukha // Там само. С. XXVII–L.

13. [Третій (Соціально-економічний) відділ // Звідомлення Укр. акад. наук у Києві за 1925 рік. Київ : Друк. УАН, 1926. С. 53–74.]

14. Академік Роман Михайлович Орженцький // Зап. Соц.-екон. від. УАН. Київ, 1926. Т. 2/3. С. 1–19.

15. Міжнародний статистичний інститут і його XVI сесія : доп. Соц.-екон. від. УАН про відрядження на XVI сесію Міжнар. стат. ін-ту 27. IX. – 4. X. 1925, Рим // Там само. С. 317–331.

16. Международный статистический институт и его XVI сессия // Вестн. статистики. Москва, 1926. Кн. 24: № 1/6. С. 155–192.

17. Соціально-економічний відділ Української академії наук у році 1926 // Зап. Соц.-екон. від. УАН. Київ, 1927. Т. 5/6. С. III–XXXI.

18. La Section économique et sociale de l'Académie des Sciences d'Ukraine 1926 / М. Ptoukha // Там само. С. XXXI–LXV.

19. Смертність у Росії й на Україні / Центр. стат. упр. УССР. Харків; Київ, 1928. 195 с., 117 табл. – (Праці Демограф. ін-ту / Всеукр. акад. наук ; т. 5).

20. Смертность 11 народностей Е[вропейской] России в конце XIX века / Центр. стат. упр. Украины. Киев, 1928. 57 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Всеукр. акад. наук ; т. 6).

21. Третій (Соціально-економічний) відділ (1927 р.) // Звідомлення Всеукр. акад. наук у Києві за 1927 рік. Київ, 1928. С. 64–98.

22. Короткий огляд діяльності III Соціально-економічного відділу Всеукраїнської академії наук : доп. на засіданні ради ВУАН // Вісті Всеукр. акад. наук. 1929. № 1. С. 7–12.

23. Звідомлення III Соціально-економічного відділу Всеукраїнської академії наук за 1928 рік : звіт на Раді ВУАН // Вісті Всеукр. акад. наук. 1929. № 3/4. С. 25–34.

24. Демографічний інститут // Вісті Всеукр. акад. наук. – 1930. № 1. С. 33–38.

25. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960 / M. Ptoukha // Bull. de l'Inst. intern. de statistique. La Haye, 1931. T. 25: [Rapports et communications présentés à la XIXe session de l'Institut international de statistique, Tokyo 17–25 sept. 1930], livr. 3. P. 59–88. (окр. відбитка: La Haye, 1930. 32 р.).

26. Переднє слово. I. Статистика причин смерті в Росії й на Україні. II. Загальні уваги про смертність у м. Києві 1918–1927 рр. // Матеріали щодо смертності на Україні. Померли в місті Києві за причинами смерті, статтю та віком 1918–1927 рр. Київ, 1930. С. 1–39. – (Праці Демограф. ін-ту ; т. 8).

27. Avant – propos. I. Les statistiques des causes de décès en Russie et en Ukraine. II. Notes generales sur la mortalité de la ville de Kiev en 1918–1927 // Ibid. P. 1–39 (le texte parallele).

Редагував:

28. Матеріали щодо природного руху населення України. 1867–1914 рр. = Материалы по естественному движению населения Украины. 1867–1914 гг. Харьков : Центр. стат. упр. УССР, 1924. XIV, 98 с. – (Статистика Украины; № 47. Сер. I. Демография / Центр. стат. упр. УССР. Демограф. инст. УАН ; [т. 3, вып. 1]; [Праці Демограф. ін-ту ; т. 1]).

29. Матеріали санітарної статистики України 1876–1914 рр. / Центр. стат. упр. УССР. Харків: Урядова Друк. ім. Фрунзе, 1926. XXII, 121 с. – (Статистика України ; № 83. Сер. XV. Статистика народного здоров'я ; т. 1, вип. 1; Праці Демограф. ін-ту УАН ; т. 3).

30. Демографічний збірник. Київ, 1926. IV, 200, 2 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 4. Зб. Соц.-екон. від. ; № 7).

31. Демографічний збірник. Київ, 1930. VI, 324, 2 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Всеукр. акад. наук ; т. 7. Зб. Соц.-екон. від. ; № 22).

32. Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в м. Києві за причинами смерті, статтю та віком 1918–1927 рр. Київ, 1930. 50, 123 с.: табл. – (Праці Демограф. ін-ту / Всеукр. акад. наук ; т. 8).

33. Рєзніков В. Демографія України за 1914–1928 рр.: Бібліограф. покажчик. Ч. I: Книжки / за ред. акад. М. В. Птухи. Київ, 1931. IV, 272, 2 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Всеукр. акад. наук ; т. 9. Зб. Соц.-екон. від. ; № 33).

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ІНСТИТУТ*⁴

Людність становить основний елемент продукційних сил, а тому статистичне її виучування набирає все більшої й більшої ваги. Отож, демографія вивчає фізичні особливості людини (антропологічна статистика), а надто властивості соціальні та зміни становища людини в суспільстві: стать, вік, національність, професії й зайняття та становище в ньому, народженість, смертність, шлюбність і сімейність, фізичні й психічні вади, захворювальність, інвалідність, злочинність, мігрування, тощо. Усі ці чинники так чи так зумовлюють кількість, склад і якість людности, як продукційної сили країни; вони ж таки характеризують динамічні процеси цієї складової частини продукційних сил країни.

Як узяти на увагу важливість зазначених питань для суспільного життя, за цілком природній треба вважати той факт, що ВУАН на першому ж кроці свого існування принципово позитивно розв'язала справу статистичного вивчення людности.

Демографічний Інститут повстав разом із заснуванням Академії. Фактично ж він почав працювати з 1 січня 1919 року, коли на директора його було обрано проф. М. В. Птуху. Це була перша в світі спроба заснувати спеціальну наукову установу для статистичного дослідження людности. Тільки останнього року Всесоюзна Академія Наук, за прикладом ВУАН, знаходилася коло організації подібного ж Інституту*⁵.

За весь час свого існування Демографічний Інститут перейшов кілька етапів. Характеризуючи їх, відзначатимемо тільки-но головніші роботи. Але, треба наперед зауважити, крім тих важливіших робіт, Інститут за кожного періоду, провадив ще цілу низку дрібніших поточних праць (збирання матеріалів, складання бібліографії, бібліотечки тощо).

Від 1919 р. до початку 1923 р. Інститут працював без органічного зв'язку з іншими статистичними установами. Об'єктивні обставини тих часів (надто фінансові) не сприяли широкому та систематичному розгортанню праці Демографічного Інституту в усіх намічених напрямках. Робота *volens-nolens**⁶ тими темами, що для них можна було зібрати матеріали.

Із праць Демографічного Інституту за цього періоду відзначимо дві головніші – дослідного характеру. Інститут насамперед розпочав був велику статистичну роботу – про антропологічні властивості чоловіків Київського повіту й міста Києва на підставі призовних списків за 1913–1916 роки. З огляду на досрочні призови за цей час, маємо виключно багатий матеріал, що дає змогу вивчити розвій фізіологічних властивостей чоловіка 18–21-літнього віку. Відомості за кожного мобілізованого нанесено на картки й зведено для повіту й міста окремо. Розроблено 11 080 карток^{*7}.

Закінчивши цю роботу, взялися до другої праці – вирахувати таблиці смертності для України на підставі перепису 1897 р. і смертних випадків за 1896–1897 роки.

Наприкінці цього періоду більшої ваги набирає індивідуальна праця співробітників інституту.

П. Пустоход^{*8} почав опрацьовувати матеріали про рух людности на Україні за 24 роки (1891–1914) на підставі відомостей Центрального Статистичного Комітету, а Ю. Корчак-Чепурківський^{*9} працювати над розвідкою: Місто й село у смертності Наддніпрянської України. Академік М. Птуха написав теоретичну розвідку про методи вирахування індексів шлюбности. Він запропонував тут свій індекс, а П. Пустоход брав участь у вирахуваннях додатків до цієї розвідки.

Новий період у житті Інституту почався з 1923 р. і тривав до 1926 р. Інститут увіходить в органічний зв'язок з Центральною Статистичною Управою України. Одночасно відбувається деяке побільшення робочої сили в Інституті. Нарешті, відтепер ВУАН починає видавати праці і 3[-го] відділу.

За згодою з ЦСУ і на її кошти, Інститут виготовлює певні роботи, що їх друкує ЦСУ, як спільні з ВУАН видання: дві збірки критично перевірених матеріалів – про природний рух людности та про санітарну статистику України і монографію про людність Київщини^{*10}.

Збільшення робочої сили в Інституті дало можливість поширити обсяг праці. Співробітники Інституту виготовили до друку кілька розвідок, що їх надруковано в 1[-ому] «Демографічному Збірникові». Крім того, Інститут детально виучував смертність різних народів, селян і міської людности України та Е[вропейської] Росії^{*11}.

Третій період – з 1926 [р.] до половини 1929 р. – характеристичний тим, що Інститут не пориває зв'язку з ЦСУ України та Стат[истичним] Відділом Наркомздрава, але, залежно від фінансового зміцнення Академії, центр своєї уваги зосереджує на пляново-академічній роботі. З цього періоду, між іншим, починаються надзвичайно важливі командировання

співробітників Інституту для праці по бібліотеках та архівах Москви, Ленінграду та Харкова.

За цього періоду було виготовлено розвідки, що ввійшли до 2[-го] «Демографічного Збірника», та 2 монографії про смертність (надруковані ЦСУ України)*¹², переводилася величезна підготовча робота з технічного опрацювання матеріалів усіх демографічних переписів України, що становитимуть основу кількатомової монографії про людність України*¹³.

За четвертого періоду, що, починаючи в половини 1929 р., триває й досі, Інститут, маючи сталу матеріальну базу в самій ВУАН, знову входить у ще тісніший зв'язок в ЦСУ України, а по скасуванні ЦСУ – з Держпланом УСРР*¹⁴.

За ідеєю Демографічного Інституту щодо опрацювання низки монографій про людність України в зв'язку з переписом 1926 р., РНК України утворив при ЦСУ спеціальну комісію в цій справі. Інститут за згодою з ЦСУ узяв на себе зобов'язання виготовити кілька монографій.

Після реорганізації державної статистики 1930 року, коли вимоги плянування щодо статистики надто загострилися, Держплан УСРР виявляв ініціативу щодо постійного активного співробітництва з Демографічним Інститутом. У червні 1930 р., на запрошення Держплану, акад. Птуха робить на поширеній міжвідомчій нараді доповідь: «Сучасне, становище і ближчі завдання статистики людности на Україні»; пропозиції доповідача ці збори ухвалили одноголосно*¹⁵.

Одночасно комісія з представників Держплану та Інституту виділила ряд тем про демографічні передумови плянування, зв'язані з потребами соціалістичної реконструкції народного господарства й побуту, що їх Демографічний Інститут завів до свого п'ятирічного пляну.

Із своєї внутрішньої пляново-академічної праці Інститут за цього періоду перевів такі роботи: 1) виготовував і видрукував працю «Померлі міста Києва 1918–1927 рр.»*¹⁶; 2) Бібліографічний покажчик книжок з демографії за 15 років (1914–1928)*¹⁷; 3) почав складати 3[-ий] «Демографічний Збірник»*¹⁸; 4) продовжував працю щодо людности України; 5) склав понад 11 000 бібліографічних карток про чужоземну статистичну літературу; і 6) склав 1000 карток про статистичну літературу СРСР.

За перших 12 років свого життя Інститут розгорнув роботу в різних напрямках і працями своїми завоював почесне місце поміж наукових установ України й Союзу; отож, він досить відомий тепер і демографам закордону. За ці роки накреслились п'ять головних напрямків у роботі Інституту.

І. Не мало сил і часу присвячувано було, щоб збирати та критично опрацювати статистичні джерела щодо виучування людности України. Три з них вже надруковано:^{*19}

1) *Материалы по естественному движению населения Украины. 1867–1914 гг. Харьков : ЦСУ УССР, 1924. XIV, 98 с.*

2) *Матеріали санітарної статистики України 1876–1914 рр. / Центр. стат. упр. УССР. Харків : Урядова Друк. ім. Фрунзе, 1926. XXII, 121 с.*

3) *Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в м. Києві за причинами смерті, статтю та віком 1918–1927 рр. Київ, 1930. 50, 123 с. : табл.*

Численні відзиви, що надходили з України, Союзу і з закордону, свідчать про те, що цей напрямок праць Інституту здобув найприхильніше ставлення з боку статистиків-демографів. Чергова тепер робота – закінчити збирати, критично опрацювати й опублікувати всі важливіші статистичні джерела старих часів. Цю роботу подекуди вже закінчено, подекуди ж вона потребує ще дальшої праці по архівах та бібліотеках Москви, Ленінграду, Харкова тощо.

Покищо не надрукована лишається праця про антропологічні особливості призовних Київського повіту й м. Києва 1913–1916 рр.^{*20} Вважаючи на дострочні призови за цей час, маємо виключно багатий матеріал, який дає спромогу вивчити розвій фізіологічних особливостей чоловіка 18–21-літнього віку (навіть по кварталах року).

ІІ. Другий напрямок діяльності Інституту – оскільки можливо сприяти розвиткові статистичної теорії. З праць цієї категорії закінчено й опубліковано дві роботи акад. М. Птухи:

1) *Индексы брачности: Этюд по теории статистики населения / Центр. стат. упр., Киев. губ. стат. бюро. Киев, 1922. 44 с.: табл.*

2) *Смертність у Росії й на Україні / Центр. стат. упр. УССР. Харків ; Київ : Київ-Друк, 8-ма друк., 1928. 195 с., 117 табл.* Спосіб будувати сумарні таблиці смертності вперше опубліковано закордоном (*Die Sterblichkeit in Russland / M. Ptuha // Metron. Roma, 1924. Vol 3, № 3/4. P. 469–520*).

У першій із них, що мав здебільшого спеціальне значення, трактуються індекси або числа-показники, що, вживаючи їх, вимірюється притягання чи відштовхування (симпатія чи антипатія) поміж різними групами молодих, що одружуються. Акад. М. Птуха запропонував свою методику будувати такі індекси шлюбности. Особливе значення ці індекси мають, як

мірило асиміляції різних народностей, зміни психології серед людности тощо.

Другу роботу, в її теоретичній частині, присвячено проблемі, що має величезне наукове й практичне значення. Сучасна статистика людности не може обмежитися виучуванням законів вимирання людности всієї країни, вона мусить так чи так стежити за окремими його групами. Місце перебування, народність, та чи інша професія, сімейний стан тощо іноді надзвичайно впливають на життєздатність людей. Треба наблизити єдину суто наукову методу виучувати закони вимирання – будування таблиць смертности – до широких кіл рядових статистичних робітників. Щоб вирахувати повну таблицю смертности, треба такі знання і витрати часу, що звичайному статистику воно не під силу і не може переводитись у будь-скільки широкому розмірі. Тому величезної ролі набирають вирахування сумарних таблиць смертности, що вони з теоретичного погляду є суто науковий спосіб виучувати смертність, та й не потребують великої витрати часу, до того ж приступні робітникам адміністративних статистичних установ. Метода, що її запропонував акад. М. Птуха, дає цілком задовольщі результати, як з погляду теоретичного, так і практичного. Величини основних колон сумарної й повної таблиці не тільки для старих таблиць (Україна, Е[вропейська] Росія 1896–1897 pp.), ба й нових (Ленінград 1926–[19]27 pp.), відрізняються між собою дуже мало. Цей факт загалом стверджує придатність нової методи вираховувати сумарні таблиці смертности на підставі наших статистичних матеріалів.

Р[оку] 1930 Інститут почав розробляти проблему про методи розгортання деяких рядків із сумарних таблиць смертности в повні таблиці. Демографічні передумови плянування вимагають швидкого й одночасно суто наукового виучування смертности людности в найрізноманітніших розрізах. Щоб збудувати повні таблиці смертности, треба надто багато часу, а сумарні таблиці не дають однолітніх вікових груп, що потрібні для детальних розрахунків числа та складу майбутньої людности. Коли Інститутові пощастить знайти ефективний спосіб розгорнути 5 чи 10-літні сукупності в однорічні, це матиме велике значення для потреб плянування^{*21}.

III. Проте головну свою увагу Інститут присвячував і буде присвячувати третьому напрямкові своєї роботи – звичайному науковому розробленню статистичних матеріалів щодо людности України. Треба може десятків років і спільних зусиль багатьох дослідників, щоб науково висвітлити бодай головні проблеми цієї галузі навіть тільки-но за давніших часів. За останні ж роки Радянська влада починає все більше й більше звер-

тати увагу на соціальну статистику. Зростання кількості й якості статистичних матеріалів викликав потребу їх науково опрацювати в нечуваних досі розмірах. Досить згадати, що Раднарком УСРР улаштував при ЦСУ особливу комісію для публікації наукових монографій, зв'язаних із переписом 1926 р. І в цій Комісії, і в виготовленні монографій Інститут бере найближчу участь. Узагалі ж науковим опрацюванням починає все більше й більше займатися наша Центральна Статистична Управа, однак своїми силами вона може зробити лише частину роботи і, цілком природньо, шукає допомоги, як і раніше, у Демографічного Інституту.

До цілком закінчених і надрукованих праць Інституту цієї категорії належать:^{*22}

1) Птуха М. В. *Таблиці смертності для України 1896–1897 рр.* // *Зап. Соц.-екон. від. УАН. Київ, 1923. Т. 1. С. 17–62;*

2) Птуха М. В. *Население Киевской губернии / Киев. губ. стат. бюро. Киев, 1925. 144 с.;*

3) Пустоход П. І. *Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX віку* // *Демограф. зб. Київ, 1926. С. 1–68. (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 4. Зб. Соц.-екон. від. ; № 7);*

4) Трацевський М. М. *Народженість людності на Україні* // *Там само. С. 69–112;*

5) Корчак-Чепурківський Ю. О. *Місто й село у смертності Наддніпрянської України* // *Там само. С. 113–171;*

6) Коваленко І. З. *Самогубства в Харкові: [1911–1925 рр.]* // *Там само. С. 172–200;*

7) Птуха М. В. *Смертність у Росії й на Україні. Київ, 1928. 195 с., 117 табл.*

8) Птуха М. В. *Смертность 11 народностей Е[вропейской] России в конце XIX века. Киев, 1928. 57 с.;*

9) Масютин Ю. М. *Професійна статистика в Росії та на Україні* // *Демограф. зб. / ред. М. В. Птуха. Київ, 1930. С. 1–83. – (Праці Демограф. ін-ту / Всеукр. акад. наук ; т. 7);*

10) Пустоход П. І., Трацевський М. М. *Шлюбність на Україні* // *Там само. С. 85–195;*

11) Вікул І. П. *Людність м Києва: коротка характеристика за даними перепису 17 грудня 1926 р.* // *Там само. С. 197–311.*

До праць цієї категорії слід однести також розвідки, що над ними індивідуально працюють нині співробітники Інституту з доручення Комісії Раднаркому при ЦСУ Україні, що її було, утворено р[оку] 1928, для ор-

ганізації монографічного виучування наслідків перепису 1926 р. Так П. І. Пустоход виготовляє монографію «З історії обчислень людности на Україні», а М. М. Трацевський – «Міста України за 100 років»^{*23}.

Велика увага Інституту, з 1927 р. починаючи, віддається систематичному обробленню за певною програмою матеріалів для багатотомної праці: «Людність України»^{*24}. Технічне оброблення даних для першого тому вже закінчено. В цій праці низка монографій присвячена буде попереду ґрунтовній розробці проблем щодо становища людности України, а потім природньому й механічному рухові.

IV. Демографічний Інститут, природньо, увесь час у зв'язку з своїми поточними працями займається збиранням бібліографічних відомостей про статистику людности України. Однак, тільки з 1929 р. починаючи, робота ця стала на твердий ґрунт. Науковий співробітник Інституту В. Рєзніков закінчив друком книгу «Демографія України за 1914–1928 рр.». Частина I. Книжки. Вид. ВУАН. Київ» 1930. 8°. IV + 274 с. У ній подаються точні інформації й анотації близько 1300 книжок, виданих на Україні, де мова мовиться про статистику людности, або поза межами її, де подаються відомості про людність України. На черзі виготовлення такої ж праці про журнальну літературу за 15 років^{*25}.

V. П'ятий напрямок праць Інституту – це розроблення питань, що якнайтісніше зв'язані в проблемами плянування, з демографічними передумовами його. По суті всі роботи Демографічного Інституту мають своє певне значення для цих проблем, усі чотири розрізи діяльності його для нього конче потрібні. Увесь час, можна сказати, що Інститут розробляв саме ті проблеми статистики людности, що їх вимагають потреби сучасного соціалістичного будівництва. Однак нині, після певної згоди між Держпланом УСРР та Інститутом, частину плянкової роботи виконує безпосередньо Інститут. Затвердження відповідними органами протокола наради в справі розподілу робіт з демографії поміж Держпланом та Демографічним Інститутом ВУАН від 12 липня 1930 р. фіксує таке:

«Визнати за необхідне здійснення таких заходів:

1) Щоб усі науково уґрунтовані проєкти щодо перспективних обчислень людности надсилалися б в одному примірникові до Демографічного Інституту, який повинен вивчати ці проєкти і давати їм в міру потреби оцінку на сторінках пляново-економічної преси.

2) Щоб Демографічний Інститут опрацював систему біометричних таблиць^{*26}.

3) Щоб Демографічний Інститут опрацьовував систему і методи балансу людности та трудових ресурсів у соціально-виробничому розрізі.

4) Щоб Демографічний Інститут опрацьовував би проблему системи переписів і визначення кількості і складу людности поміж переписами відповідно до особливостей сучасних темпів розвитку народного господарства та до актуальних проблем соціалістичного будівництва.

5) Щоб Демографічний Інститут систематично вивчав якість сучасних матеріалів природнього руху населення та опрацьовував би пляни заходів щодо їх поліпшення».

До п'ятирічного пляну Інституту заведено низку конкретних праць, що органічно зв'язані з плянуванням, а до пляну на 1931 р. – усі роботи, зазначені в наведеному протоколі.

За 12 років, oprіч статей, опублікованих від Академії або ЦСУ Союзу або України, Демографічний Інститут надрукував 9 томів «Праць», а саме:^{*27}

Том I. *Матеріали щодо природнього руху населення України 1867–1914 рр.* / ВУАН; Центр. стат. упр. УСРР; ред. М. В. Птуха. Київ ; Харків, 1924. XIII, 95, 3 с.

Том II. *Птуха М. В. Население Киевской губернии* / Центр. стат. упр. УССР, Киев. губ. стат. бюро. Киев, 1925. 144 с.; табл.

Том III. *Птуха М. Матеріали санітарної статистики України 1876–1914 рр.* / Центр. стат. упр. УССР. Харків : Урядова Друк. ім. Фрунзе, 1926. XXII, 121 с.

Том IV. *Демографічний збірник. Київ, 1926. IV, 200, 2 с.* (Птуха М. *Передне слово*; Петро Пустоход. Демографічні особливості людности України наприкінці XIX та на початку XX віку; Михайло Трацевський. Нароженність людности на Україні; Юрко Корчак-Чепурківський. Місто й село у смертності Наддніпрянської України; Іван Коваленко. Самогубства в Харкові).

Том V. *Птуха М. Смертність у Росії й на Україні* / Центр. стат. упр. УССР. Харків; Київ : Київ-Друк, 8-ма друк., 1928. 195 с., 117 табл. (М. Птуха, дійсний член Української академії наук. Смертність у Росії й на Україні. I. Смертність в Е[вропейській] Росії й на Україні наприкінці XIX в. II. Методи конструювання сумарних таблиць смертності. III. Смертність в 11 народів Е[вропейської] Росії наприкінці XIX в. IV. Смертність по містах і селах. V. Еволюція смертності в Е[вропейській] Росії й на Україні).

Том VI. Птуха М. *Смертность 11 народностей Е[вропейской] России в конце XIX века / Центр. стат. упр. Украины. Киев : Киев-Печать, 8-я тип., 1928. 57 с.*

Том VII. Демографічний збірник. Київ, 1930. VI, 324, 2 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Всеукр. акад. наук ; т. 7; Зб. Соц.-екон. від. ; № 22) (Птуха М. *Переднє слово*; Ю. Масютин. Професійна статистика в Росії та на Україні; П. Пустоход і М. Трацевський. Шлюбність на Україні. І. Вікул. Людність міста Києва: коротка характеристика за даними перепису 17 грудня 1926 р.).

Том VIII. Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в м. Києві за причинами смерті, статтю та віком 1918–1927 рр. Київ : ВУАН, 1930. 50, 123 с. : табл.

Том IX. Рєзніков В. *Демографія України за 1914–1928 рр. : Бібліограф. покажчик. Ч. I : Книжки / за ред. акад. М. В. Птухи. Київ : ВУАН, 1931. IV, 272, 2 с.*

На 1 січня 1931 р. Інститут працював у складі: директор – акад. М. В. Птуха, 2 штатних наукових співробітників – П. І. Пустоход і М. М. Трацевський, 1 штатний асистент В. Ф. Рєзніков, 3 нештатних асистентів – В. К. Воблий, І. П. Вікул і Ю. М. Масютин, 1 штатний статистик П. С. Головін, 2 нештатних наукових співробітників – Ю. О. Корчак-Чепурківський й А. П. Хоменко і 4 нештатних статистиків – Т. О. Григоренко, М. Й. Толкачівський, К. К. Хлопик і Ю. Є. Чебишева^{*28}.

КОМЕНТАРІ

до розвідки

«Довідка-звіт [М. В. Птухи] про роботу Кафедри статистики і Демографічного інституту ВУАН.
[Початок 1931 р.]»

^{*1} Текст друкується за машинописом з архіву М. Птухи (ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 16–28) із правками і редакторськими позначками олівцем і чорнилами. Роздруківка має власну пагінацію (арк. 1–13), але текст позначений як частина / підрозділ «VII». Датовати текст можна умовно початком 1931 р., бо запропонована в звіті бібліо-

графія має видання 1930 р., а склад співробітників Демографічного інституту поданий на 1 січня 1931 р.

Хоча текст не підписаний – він однозначно, на наш погляд, належить М. Птусі. Цей текст продовжує традицію публікації М. Птухою звітів, зокрема щодо роботи Демографічного інституту. Текст дуже близький частинами до останнього опублікованого 1930 р. після перерви 1928–1929 рр. звіту: Птуха М. Демографічний інститут // Вісті Всеукр. акад. наук. 1930. № 1. С. 33–38.

Щодо мовних і граматичних особливостей тексту, тут характерні норми кінця 1920-х років (очевидно, мали відповідати «Українському правопису», виданому Народним комісаріатом освіти 1929 р.).

Характерною для тексту є і тогочасна вимога до написання слів через «и» у закінченнях іменників у родовому відмінку: «людности», «можливости», «смертности» та ін.; кореневі форми: «бальянс», «плянування», «соціялістичний» тощо; суфікси і закінчення: «народнього», «дострочні», «Ленінграду», «Наркомздрава».

Бачимо у тексті й такі новації: «інший», «організація», «Києва».

Тогочасні лексичні форми збережено. Втім внесені деякі правки, а саме – виправлено «Інститута» на правильно вживане у більшості «Інституту», «періода» – на «періоду».

Зазначимо, що у машинописі мінімальна кількість виправлень, в основному технічні.

Слід зауважити, що через запропоновану тут М. Птухою структуру викладу матеріалу в тексті багато повторів щодо видань інституту і його співробітників.

Тут, як і в усіх текстах цього видання, формат бібліографічних посилань, які використовує М. Птуха, приведено до сучасних норм. Це стосується і розділових знаків.

Для коментарів застосовано надрядкові номери з астериском перед числом.

У деяких випадках у [] застосовано дописи часток / літер або слів, які були пропущені в авторському тексті.

^{*2} Див. комент. ^{*10} до статті «Десять років існування Соціально-Економічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук (1919–1928 рр.)».

^{*3} Деякі описи праць М. Птухи подано у скороченому вигляді, бо вони вже згадані у попередніх підрозділах цієї книги (зокрема, у статті-огляді «Десять років існування Соціально-Економічного Відділу Все-

української Академії Наук (1919–1928 pp.))», а також вповні є в окремій бібліографічній частині.

Щодо номера 13, тут у тексті М. Птухи було: «Те ж за 1925 р. Там-таки ст. XXVII». Очевидно, йдеться про: *La Section économique et sociale de l'Académie des sciences d'Ukraine 1925* / М. Ptoukha // Зап. Соц.-екон. від. / Укр. акад. наук. Київ, 1926. Т. 2/3. С. XXVII–L. Ми додали цей перекладний текст до звідомлення – № 12; а в № 13 внесли аналогічний україномовний звіт, якого М. Птуха не зазначив.

М. Птуха вказує за № 31, виданий 1930 р., новий том «Демографічного збірника» як «Ч. II», хоча у книзі такої вказівки бракує, і в жодній бібліографії обидві книжки «Демографічного збірника» не мають нумерації.

Стосовно № 28 у машинописі опис лише російськомовного видання: «Материалы по естественному движению населения Украины в 1867–1914 гг. Статистика Украины, т. III, вып. I, Харьков, 1924, XIII + 95 стор. in 4^о». Української версії не згадано. Див. комент.^{*31} до огляду «Десять років існування Соціально-Економічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук (1919–1928 pp.)».

Російськомовний опис книги М. Птуха подає і далі у довідці-звіті, що публікується.

^{*4} Про інститут див. комент.^{*44} до статті «Десять років існування Соціально-Економічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук (1919–1928 pp.)».

^{*5} Демографічний інститут АН СРСР діяв у Ленінграді в 1930–1934 pp. Ініціатором його створення був В. В. Паєвський (1893–1934), який разом із С. О. Новосельським (1872–1953) провадив в інституті основну наукову роботу. Закритий у ході реорганізації академічних інститутів. Основні результати робіт, виконаних інститутом, опубліковані в єдиному томі «Трудов Демографического института» (Ленінград, 1934). Див.: Типольт А. Н. 1) Из истории Демографического института АН СССР (1930–1934) // Советская статистика за полвека (1917–1967 гг.). Москва, 1972. С. 72–99. – (Ученые записки по статистике АН СССР, т. 20); 2) Жизненный и творческий путь В. В. Паевского (1893–1934) // Там само. С. 100–115.

^{*6} Від *volens* (розм. латин.: охочий, бажаючий) і *volens* (латин.: небажаючий) – волею-неволею, хоча-нехотя, хоч-не-хоч.

^{*7} Зазначимо, що у звіті за 1919–1923 pp. М. Птуха писав про вивчення антропологічних особливостей чоловіків на Київщині: «З березня

1919 р. розпочато було велику статистичну роботу – про антропологічні властивості чоловіків Київського повіту і міста Києва на підставі призовних списків за 1913–1916 роки. З огляду на досрочні призови за цей час, маємо виключно великий матеріал, який дає спромогу вивчити розвій фізіологічних властивостей чоловіка 18–21-літнього віку. Відомості за кожного змобілізованого нанесено на картки і зведено для повіту і міста окремо, як і для головніших релігій. Кожен рік віку і собі був розбитий на 4 періоди. Розроблено 10 002 картки для повітових православних некрутів, які зведено в 344 таблиці, і 1080 для жидів, які зведено в 243 таблиці. Розподіл цей важливий з того боку, що селяни на Київщині являють собою тип українця. Окрім того, вибрано було 300 карток некрутів м. Києва з українським прізвиськом, які рознесено по 115 таблицях. Кількість карток така невелика, що зробити висновки про вплив міського життя на тип українця не можна і тому роботу в цьому напрямі було припинено» (Звідомлення Всеукраїнської академії наук у Києві за 1923 рік. Київ, 1924. С. 132). Утім ці матеріали не збереглися.

^{*8} Про нього див. комент. ^{*34} у розвідці «Нариси з історії демографії на Україні». Ідеться, очевидно, про роботу: Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX – на початку XX віку // Демограф. зб. Київ, 1926. С. 1–68.

^{*9} Про нього див. комент. ^{*6} до статті «Людність України до 1960 р.». Ідеться про: Корчак-Чепурківський Ю. Місто й село у смертності Наддніпрянської України // Демограф. зб. / за ред. М. В. Птухи. Київ, 1926. С. 112–171. – (Праці Демограф. ін-ту / Всеукр. акад. наук ; т. 4; Зб. Соц.-екон. від. ; № 7)

^{*10} Див. вище у підрозділі «Катедра статистики» цієї розвідки у переліку праць М. В. Птухи № 9, 28, 29.

^{*11} Див. вище у підрозділі «Катедра статистики» цієї розвідки у переліку праць М. В. Птухи № 19, 30, 31.

Далі М. Птуха подає зміст обох випусків «Демографічного збірника».

^{*12} Див. вище у підрозділі «Катедра статистики» цієї розвідки у переліку праць М. В. Птухи № 20, 30, 31.

^{*13} Навіть першого тому такої праці так і не було видано інститутом. На жаль, важко скласти і зміст такої незавершеної колективної праці. Див. також комент. ^{*24}.

^{*14} Про зазначений період діяльності Демографічного інституту вкажемо, що Центральне статистичне управління України було засновано наприкінці 1920 р. Цей державний орган мав чималу автономію як щодо планів статистичних досліджень, так і публікацій. Серед видань ЦСУ – «Статистика України» (1921–1931 рр., 209 випусків), «Статистична хроніка» (1925–1929 рр., 152 випуски), періодичні органи – «Статистичний бюлетень» (1921–1925) і «Вісник статистики» (1928–1930), довідники-річніки «Народилося господарство України» і річніки «Україна». Місцеві статистичні бюро видавали свої статистичні збірки і бюлетені. Із посиленням централізації ЦСУ УСРР (як і ЦСУ СРСР) скасовано 1930 р., його функції перебрав Держплан. Під час «чисток» 1930-х років багатьох співробітників ЦСУ було репресовано.

1941 р. було відновлено ЦСУ СРСР, але воно й надалі залишалося підпорядкованим Держплану, а від 1948 р. – безпосередньо Раді Міністрів СРСР. Відновлене ЦСУ УРСР спочатку підлягало ЦСУ СРСР і не залежало від уряду УРСР.

^{*15} Див.: Мельник О. Академік Михайло Птуха // Наука і культура. Україна : щорічник. Київ, 2005. Вип. 33. С. 141–143. Авторка зазначила, що М. Птуха виступив на розширеній міжвідомчій нараді з доповіддю «Сучасне становище і ближчі завдання статистики людності на Україні», де намагався виявити рятівну гнучкість, стверджуючи, що злиття статистичних і планових органів відкриває «нову добу» державної та планової статистики. Дослідниця аналізує і порівнює рукописну (більш об'єктивну) і машинописну версії підготовленої промови. І далі робить висновок, що всі спроби академіка вивести Демографічний інститут з-під удару більшовицької критики виявились марними.

^{*16} Див. вище у підрозділі «Катедра статистики» цієї розвідки у переліку праць М. В. Птухи № 32.

^{*17} Див. вище у підрозділі «Катедра статистики» цієї розвідки у переліку праць М. В. Птухи № 33.

^{*18} Інститут видав лише два випуски «Демографічного збірника» (1926, 1930) – див. їхній зміст далі у тексті М. Птухи; щодо третього випуску – відомостей бракує.

^{*19} Див. вище у підрозділі «Катедра статистики» цієї розвідки у переліку праць М. В. Птухи №№ 28, 29, 32. Див. також комент. ^{*3}.

^{*20} Нам невідома доля цієї праці. Див. також комент. ^{*7}.

^{*21} Далі, перед черговим абзацем, олівцем на лівому полі дописано слово – «вставка». Втім тексту вставки бракує.

М. Птуха вище стисло охарактеризував завдання щодо подальшої роботи з удосконалення сумарних таблиць смертності. Див. також у цій книзі «Нариси з історії демографії на Україні: Вивчення смертності в УСРР 1917–1932 рр.».

^{*22} Деякі описи подано у скороченому вигляді, бо вони вже згадані у попередніх підрозділах цієї книги, а також вповні є в окремій її бібліографічній частині.

^{*23} Інформації про ці розвідки бракує. Нам відомі лише дослідження: Пустоход П. 1) Загальнодержавні ревізії як статистичне джерело (1718–1857 рр.) // Перепис населення: історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах / під ред. М. В. Птухи. Київ, 1936. С. 145–194; 2) Пустоход П. И. Переписи населения в СССР // Воблый В. К., Пустоход П. И. Переписи населения : их история и организация / АН УССР; Ин-т экономики. Москва; Ленинград : Госпланиздат, 1940. С. 67–160 (дорадянські ревізії та переписи на с. 67–103); 3) Робітники України за переписом 1897 р. // Наук. зап. Ін-ту економіки. 1958, № 6. С. 151–161; 4) К столетию переписи населения Киева 1874 года: заметки о ее производстве и некоторых итогах // Демограф. тетради. Киев, 1974. Вып. 9. С. 225–230.

Щодо М. Трацевського нам відома праця: Птуха М. В., Трацевский М. Н. Показатели смертности грудных детей по месяцам года // Проблемы учета и статистики: сб. ст. Москва, 1936. С. 94–118 (М. Трацевському тут належить прикладна частина дослідження; він навіть готував 1934 р. окрему розвідку «Методика вираховування показників дитячої смертності» – Видавничий план на 1934 р. Київ : Вид-во ВУАН, 1934.

С. 35). У звідомленні ВУАН ще за 1926 р. згадувалася робота М. Трацевського щодо збирання і розробки матеріалів про людність міст і містечок України за 1825–1926 рр., а у звіті за десять років М. Птуха зазначав, що дослідник закінчував роботу «Еволюція людності міст на Україні».

*²⁴ У звітах багато згадок про підготовку цієї праці. Наприклад, у «Звідомленні Всеукраїнської академії наук у Києві за 1926 рік» щодо діяльності Демографічного інституту зазначено: «Головна праця Інституту в 1926 р. в колективному обробленню статистичних матеріалів для книги «Людність України», ч. I. Стан населення». До 1 січня 1927 року співробітники Інституту статистично розробили такі питання: 1) кількість і склад людности України за полом та віком у 1897 і 1920 рр. (П. Пустоход і М. Трацевський); 2) імовірні втрати людности України під час війни та революції (П. Пустоход і М. Трацевський); 3) місце народження за переписом 1897 р. (М. Діденко); 4) письменність людности України 1897 і 1920 рр. (М. Діденко); 5) розподіл людности за родинним становищем (М. Діденко); 6) густість людности (П. Пустоход); 7) професійне та соціальне становище людности в 1897 і 1920 рр. (до 1-го січня закінчено розробку даних перепису 1897 р. Почав П. Пустоход, продовжує Ю. Масютин); 8) еволюція людности міст на Україні (закінчується – М. Трацевський); 9) національний склад людности (М. Діденко і Т. Королько до 1 січня закінчили розробку даних перепису 1897 р.). Відомості розробляють за таким планом: 1) для окремих губернь та повітів України; 2) для повітової та міської людности; 3) для людности в містах понад 100 000, од 50–100 тисяч, од 20–50 тисяч і для решти міст. Щоб порівняти, розроблено відомості для європейської частини Союзу, а іноді й для азійських частин його. Всю підготовчу роботу для першої частини Інститут сподівається закінчити навесні р[оку] 1927, а з літа почати розвідку друком». (Птуха М. В. Звідомлення Соціально-економічного відділу (1926) // Звідомлення УАН у Києві за 1926 рік. Київ, 1927. С. 62–63).

Подібна інформація подана й у звідомленні за 1927 р.: «Головна праця Інституту, як і р[оку] 1926, полягала в колективному обробленню статистичних матеріалів (переписів) для кількатомової роботи – «Людність України». Відомості розробляються за таким планом: 1) для окремих губернь та повітів України; 2) для повітової та міської людности; 3) для людности в містах понад 100 000, од 50–100, од 20–50 тисяч, і для решти міст. Для порівняння з даними перепису р[оку] 1926 давніші матеріали іноді об'єднуються по великих районах, наводяться також відомості для європейської частини Союзу, а іноді й для азійських його частин. До

1 січня р[оку] 1928 співробітники Інституту вибрали, перевірили, звели й остаточно технічно розробили матеріяли, що ляжуть в основу одного тому зазначеної роботи, а саме для таких її розділів: 1) еволюція людности України за 30 років – з[а] р[оки] 1897–1927 (на підставі даних переписів 1897, 1916, 1917, 1920 і 1926 рр. і біжучої реєстрації); 2) міська й сільська людність України (1897, 1904, 1910, 1916, 1917, 1920 і 1926 рр.); 3) густість людности (1897, 1916, 1917, 1920 і 1926 рр.); 4) розподіл людности за полом (ті ж роки); 5) ймовірні втрати людности України під час війни та революції; 6) національний склад людности України (1897 і 1920 рр. почасти 1926). Текст до цієї роботи, що почала розгортатися ще р[оку] 1926, пише акад. М. В. Птуха і друкувати її Інститут сподівається восени [року] 1928» (цитуємо за: Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : Документи і матеріали. Київ, 1998. С. 383–384).

У звіті про роботу Інституту, опублікованому на початку 1930 р., М. Птуха пише про завдання згідно з п'ятирічним планом установи – «закінчити збирати та науково опрацьовувати видання «Людність України» (6 томів)» (Птуха М. Демографічний інститут // Вісті Всеукр. акад. наук. 1930. № 1. С. 37).

^{*25} Такої частини бібліографії видано не було. Хоча 1936 р. сам В. Резніков згадував про рукопис ч. II і ч. III, доведених до 1935 р. (Резніков В. Демографічні переписи. (Теорія, методологія, організація) : покажч. л-ри. Київ, 1936. С. 5).

^{*26} Нам невідомі якісь методологічні розробки Демографічного інституту з цього питання.

^{*27} Далі знов подаємо деякі описи видань, що вже згадувалися, а тут перелічені окремо як томи «Праць Демографічного інституту», у скороченому виді.

Щодо тому VII М. Птуха вказує видання 1930 р. як частину другу збірника: «Демографічний Збірник, ч. II. За ред. акад. М. В. Птухи....». Див. також комент.^{*3}.

Крім того, покажчик В. Резнікова «Демографія України за 1914–1928 рр.» має тут, в докладному бібліографічному описі М. Птухи, рік видання – 1930. Утім ми подаємо рік видання «1931», який зазначений у довіднику: Систематичний каталог видань Всеукраїнської академії наук за 1931 рік / склав М. Сагарда. Київ, 1932. С. 13.

Зміст т. VIII. «Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в м. Києві за причинами смерті, статтю та віком 1918–1927 рр.», див. далі у цій книзі у матеріалах до бібліографії М. Птухи.

^{*28} У переліку здебільшого застосовано граматичний формат збірних числівників, тому виправлено «З нештатних асистенти» на «...асистентів».

Щодо згаданих співробітників інституту див. коментарі:

Корчак-Чепурківський Ю. О. і Хоменко А. П. – комент.^{*6} до статті «Людність України до 1960 р.»;

Пустоход П. І. – комент.^{*34} до статті «Нариси з історії демографії (вивчення смертності в УСРР в 1917–1932 рр.)»;

Трацевський М. М., Воблий В. К., Вікул І. П., Головін П. С., Масютин Ю. М., Резніков В. Ф., Чебишева (Чебишова) Ю. Є., Хлопик К. К. – комент.^{*50, *56, *58, *59, *65} до статті «Десять років існування Соціально-Економічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук (1919–1928 рр.)».

У М. Птухи згадані також нештатні статистики Інституту Григоренко Т. О. і Толкачівський М. Й. – відомостей про них, на жаль, бракує.

ЗВІТ

члена-кореспондента Академії наук СРСР, академіка Академії наук УРСР М. В. Птухи про відрядження на 31-шу сесію Міжнародного статистичного інституту, яка відбулася 2–[8] вересня 1958 р. [у Брюсселі]*¹

Надзвичайну сесію Інституту було скликано за постановою його Генеральної асамблеї на 30-й сесії у Стокгольмі*² з приводу міжнародної виставки у Брюсселі. Скликання сесії у столиці Бельгії викликано бажанням у такий спосіб відзначити заслуги бельгійської статистики і, зокрема, найвидатнішого її представника А. Кетле (1796–1874)*³ у царині створення і розвитку міжнародної теоретичної та адміністративної статистики.

У роботі 31-ї сесії МСІ взяли участь офіційні представники, а саме – Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини та Югославії. Ними у звичному порядку представлені вісім доповідей: по одному від Угорщини і НДР, по два – від Польщі, Чехословаччини та Югославії. У дебатах виступили: Є. Матєєв (Болгарія), К. Романюк (Польща), М. Левенте і М. Менеску (Румунія)*⁴. Очільників державної статистики, а також керівників великих статистичних відділів різних організацій зазвичай вибирають членами Інституту ексофіцію (за посадою, яку обіймають), зберігаючи це звання до звільнення з цієї посади. Керівники державної статистики Болгарії (Є. Матєєв), Угорщини (Д. Петер), Польщі (З. Падович), Румунії (М. Левенте), Чехословаччини (Ф. Файфр) та Югославії (А. Новак) є членами МСІ ексофіцію. У сесії брали участь багато представників міжнародних і національних організацій, академій наук, а саме – академій СРСР, Польщі, Румунії та ін.

Академія наук СРСР направила на сесію делегацію у такому складі: академік В. С. Немчинов (голова делегації), М. В. Птуха, Т. В. Рябушкін і В. М. Коллонтай. Делегатами представлені та заслухані на засіданнях відповідних зборів такі доповіді: 1) В. С. Немчинова. Деякі питання використання балансового методу у статистиці взаємозалежних динамічних економічних систем; 2) Т. В. Рябушкіна. З історії балансу народного господарства в СРСР; 3) М. В. Птухи. Методологічні особливості перепису населення СРСР 1959 року*⁵.

З ініціативи В. С. Немчинова радянськими вченими були представлені ще 9 доповідей: 1) С. Г. Струмиліна. Про закономірності відтворення населення; 2) А. Я. Боярського. Досвід теорії перепису з контрольним об-

1
ОТЧЕТ

члена-корреспондента Академии Наук СССР, академика Академии Наук
УССР М.В. ПТУХИ о командировке на 31-ю сессию Международного Стати-
стического института, состоявшуюся 2-9 сентября 1958 г.

Презвычайная сессия ^{института} ~~МОН~~ ^{создана} была по постановлению ^с Генераль-
ной ассамблеи ~~МОН~~ на 30-й сессии в Стокгольме в связи с международ-
ной выставкой в Брюсселе. Созыв сессии в столице Бельгии вызван же-
ланием отметить таким образом заслуги бельгийской статистики и, в
частности, крупнейшего ее представителя А. Кетле (1796-1874) в деле
создания и развития международной теоретической и административной
статистики.

21

15. Среди ~~участников~~ ^{участников} сессии распространена была ~~техническая~~ ^{техническая} инфор-
мационная записка председателя комиссии Международного Географического
союза ^{профессора} ~~В. Юлссона~~ (Швеция), которой поручено составление карт населен-
ности мира по данным будущих переписей. Комиссия уже начала состав-
лять топографические карты мира в масштабе 1:1 000 000 и работает
в настоящее время над составлением карт использования земли в том
же масштабе. Завершением этих работ будут ^{проектирование} ~~запланирование~~ карты на-
селенности мира по переписям 1959-1961 г.г. Географов, как потреби-
телей статистических данных, интересуют три вопроса: 1) ^{составление} ~~имеются~~ статисти-
ческие данные о населении по возможно ^{большому} ~~мелким~~ географическим террито-
риям, 2) ^{необходимо} ~~нужно~~ ли в статистических публикациях ^{приводить} ~~быть~~ кар-
ты с указанием границ и названий всех упоминаемых административных
единиц и 3) ^{необходимо} ~~нужно~~ ли ^{непосредственное} ~~возможность~~ сотрудничество с ра-
ботниками переписей в различных странах, которым поручено составлять
карты, для того, чтобы обеспечить надлежащую подготовленность и срав-
нимость в отношении обозначений и масштабов.

16. М. А. Мадерн о стандартизации некоторых ^{типичных} ~~типичных~~
^{статистических исследований} ~~статистических исследований~~

М. Птуха

25 октября 1958 г.

Фрагменты машинопису Звіту М. В. Птухи про відрядження на 31-шу сесію
МСІ, яка відбулася 2-8 вересня 1958 р. у Брюсселі
(ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 2. Спр. 98. Арк. 1, 21)

ходом; 3) А. І. Гозулова. Про категорії населення, що враховуються під час перепису; 4) Л. Ю. Мінця. Методологічні питання побудови балансу праці та важливість вивчення рівня і факторів трудомісткості; 5) І. Ю. Писарева. Місце та роль статистики в єдиній системі обліку народного господарства в СРСР; 6) П. П. Маслова. Особливості робочих бюджетів; 7) В. М. Перегудова. Проблеми індексного аналізу; 8) Я. І. Лукомського. Застосування кореляційного аналізу в технології; 9) О. О. Конюса. Індeksi цін споживання і функція попиту. За правилами Інституту, ці 9 доповідей не обговорювалися як такі, що своєчасно не були представлені для розмноження і розсилки учасникам сесії. Усі доповіді радянських учених надруковані англійською та російською мовами у вигляді окремих збірників*⁶ і поширені серед учасників сесії Міжнародного статистичного інституту.

Сесії Інституту планують заздалегідь: визначають країну, в якій вона відбудеться, обирають Організаційний комітет, напруцьовують загальну програму занять, встановлюють секції, виокремлюють їхніх організаторів і спільних доповідачів, доповіді завчасно розмножують і розсилають членам Інституту, установам і запрошеним особам та ін. Доповіді розподіляють на заплановані, тобто такі, що організатори секцій доручають певним особам (не більше як по 3 на кожному зібранні), і вільні – на вибір. Доповіді радянських учених були написані за їхнім вибором.

На 31-шу сесію було представлено у звичному порядку, розмножено Організаційним комітетом і поширено 69 доповідей (№№ 1–68 і 54А), з яких заслухано 60. Планових доповідей представлено 22 і вільних – 47. Крім того, окремі делегації та особи подали на сесію різні матеріали і повідомлення. Серед останніх слід назвати 9 вказаних вище повідомлень радянських учених, повідомлення К. Романюка (Польща) «Таблиці міжгалузевих відносин у польській промисловості», 4 повідомлення румунської делегації: В. Малинського «Статистичний аналіз рівня життя в монографічних дослідженнях», його ж «Міркування про сільськогосподарську статистику у Румунії», М. Менеску «Принципи організації сімейних бюджетних обстежень», М. Менеску і К. Іонеску «Деякі проблеми вивчення рівня добробуту населення», по-відомлення Ж. Л. Мадейра «Про стандартизацію деяких типів демографічних досліджень» і З. Коллера (ФРН) «Використання наявної статистичної інформації в питаннях оцінювання»*⁷.

Наукова робота сесії на зборах провадилася по великих галузях статистики або з питань застосування методів до різних галузей знань. Наведемо список окремих зібрань.

1. Статистичні методи в оцінюванні рівня умов життя. 4 доповіді, з яких 2 – планові. Організатор і голова зборів П. Ч. Махаланобіс (Індія), загальний доповідач Г. Гудсворд (Голландія)*⁸.

2. Вільні доповіді з математичної статистики. 5 доповідей. Голова зборів сер Рональд Фішер (Велика Британія)*⁹.

3. Міжнародні аспекти перепису населення у 1960 році. 6 доповідей, з яких 3 – планові. Організатор і голова зборів Д. Вогельник (Югославія). На цих зборах було заслухано доповідь М. В. Птухи та югославського вченого М. Мацури «Перепис населення як джерело даних у плануванні розвитку економіки»*¹⁰.

4. Статистичні проблеми в астрономії. 3 планові доповіді. Організатор [Є.] Нейман (США), голова зборів [Ж.] Дармуа (Франція), доповідач [Є.] Нейман*¹¹.

5. Застосування статистичних методів до біологічних наук. Спільно з Біометричним товариством. 5 доповідей, з яких 3 – планові. Голова Л. Мартен (Бельгія), доповідач А. Вессеро (Франція)*¹².

6. Вільні доповіді з економічної статистики. 6 доповідей. Голова зборів Г. Фюрст (ФРН). На цьому зібранні обговорювалася доповідь Т. В. Рябушкіна. У порядку денному значилися також доповіді Б. Мінця (Польща) «Про застосування коефіцієнтів попиту і ціни» і Чехословацького державного статистичного управління «Вибіркове дослідження вартості житлового будівництва у Чехословаччині»*¹³.

7. Статистичні проблеми у взаємозалежних динамічних системах. 4 доповіді, з яких 3 – планові, а четверта – В. С. Немчінова. Організатор і голова зборів Д. Дарбін (Велика Британія), доповідач Г. О. А. Волд (Швеція)*¹⁴.

8. Вільні доповіді з математичної статистики. 6 доповідей. Голова А. Ліндер (Швейцарія)*¹⁵.

9. Застосування вибірових методів. 5 доповідей, з яких 2 – планові. На зборах заслухано й обговорено доповіді: 1) [Я]. Гаєк (Чехословаччина) «Про теорію оцінювання коефіцієнтів» і 2) С. С. Жаркович (Югославія) «Деякі проблеми вибірових досліджень у недостатньо розвинених країнах» Організатор р. Тіоне (Франція), голова зборів Н. Кейфіц (Канада), доповідач З. Коллер (ФРН)*¹⁶.

10. Вільні доповіді з математичної статистики. 6 доповідей, зокрема, польського вченого М. Фіша «Про деякі непараметричні тести в к-випадках відбору». Голова зборів А. Халд (Данія)*¹⁷.

11. Нове у розвитку експериментальних розрахунків. 5 доповідей, зокрема 3 – планові. Організатор і голова зборів Г. М. Кокс (США), доповідач Д. Фінней (Великобританія)*¹⁸.

12. Різні доповіді. 5 доповідей, зокрема, 1 – планова, організована А. Дюфраном (Бельгія) (Д. В. Ніксона (Велика Британія) «Міжнародна координація в адміністративній статистиці») і 2 – з демографії. Голова зборів Р. [О. Й.] Ол[ь]брехтс (Бельгія)*¹⁹.

13. Застосування статистичних методів у промисловості і технології. Засідання підготовлено спільно з Європейською організацією з контролю якості. Воно організовано Комітетом МСІ зі статистики промисловості та технології. 2 планові доповіді. Голова зборів В. А. Волліс (США), доповідач Г. К. Гамакер (Голландія). Після завершення роботи сесії з питань застосування статистичних методів до промисловості та технології продемонстровано 7 американських фільмів із різних питань цієї проблеми*²⁰.

З цього узагальненого огляду видно, яким саме сферам статистики й окремим проблемам приділено особливу увагу на 31-й сесії МСІ. Планові теми з соціальної статистики було розроблено у зв'язку з найважливішими викликами сучасності: статистичне дослідження умов життя, раціоналізація й уніфікація майбутніх переписів населення і належне використання їх результатів, застосування статистики у промисловості, вибіркові методи – одна з найбільш актуальних проблем статистичної методології та ін. Привертає увагу непропорційно велика кількість доповідей із математичної статистики (20 із 60 заслуханих). Майже усі вони – це заявлені авторами вільні доповіді. Єдиними плановими доповідями з питань цієї галузі були 3 повідомлення зі статистичних проблем в астрономії, що можна пояснити особливими обставинами.

Від іноземних статистиків нерідко можна почути термін «теоретична статистика», під яким розуміють математичну статистику, протиставляючи її «статистиці» без специфікації та адміністративній статистиці. Широке застосування статистичних методів та ідей у різних галузях природознавства ставить питання про потребу у координації розробки цих проблем. Певною мірою це має місце у таких міжнародних організаціях, як Біометричне товариство та ін. Наявність у МСІ великої й авторитетної групи представників математичної статистики і координування робіт Інституту з міжнародними та національними науковими товариствами обумовлює те, що на сесіях Інституту обговорюють різні статистичні питання з природознавчої сфери. Назріла ідея відшукати належні організаційні

форми для координації у міжнародному масштабі розробки статистичних питань у природознавстві. Звісно, що таким органом має стати МСІ, який пов'язаний із міжнародними національними організаціями, які займаються статистичними проблемами.

Під час підготовчої роботи до 31-ї сесії МСІ група членів Інституту, до складу якої увійшли представники застосування статистичних методів у фізичних науках, за посередництва статистичної лабораторії Математичного факультету Кембриджського університету розіслала членам МСІ доповідну записку про необхідність організувати при Інституті комітет зі статистики у фізичних науках, щоб з часом перетворити його на секцію Інституту. Ініціативна група наголосила, що першочерговим завданням цього комітету має стати дослідження наукових та адміністративних питань, й особливо – розвиток і застосування імовірнісних і статистичних ідей у таких галузях фізичної науки, як астрономія, атомна фізика та метеорологія. У записці підкреслюється, що майбутній комітет носитиме дослідний характер і те, що ініціатори не мають намір змінювати традиційний характер МСІ, а скоріше мають сприяти налагодженню контактів між тими членами Інституту, які поділяють їхні наукові інтереси. Зібрання, присвячене статистичним проблемам в астрономії, організовано як приклад діяльності майбутнього комітету, затверджене Генеральною асамблеєю. Обговорення цього питання було дуже жвавим. Дехто з членів Інституту не погоджувався з думкою організувати при МСІ особливу секцію, проте і не заперечували щодо затвердження комітету.

Важливе значення в історії теоретичної і галузевої статистики має муніципальна (міська) статистика. У великих містах ставилися і ставляться такі питання, яких не можна чи дуже складно поставити у загальнодержавному масштабі. І тому під час дослідження соціально-економічних явищ і процесів як у методологічному, так і науково-пізнавальному аспектах потрібно знати, у якому стані перебуває муніципальна статистика у різних країнах. Слід вітати створення при МСІ міжнародної організації муніципальних статистиків на правах секції з перебуванням її там, де розташовано Постійне бюро Інституту.

Членами – засновниками Асоціації стали статистики 17 держав, зокрема й Югославії. У § II статуту зазначено такі завдання Асоціації: 1) поширювати і застосовувати у містах статистичні методи; 2) сприяти встановленню міжнародної порівняльності даних муніципальної статистики; і 3) консультування МСІ з питань публікацій із муніципальної статистики.

Організований у 1885 р. МСІ – це своєрідна академія статистичних наук у широких масштабах із суміжними видами знань. Тривалий час тут

зосереджувалася розробка теоретичної, галузевої й адміністративної статистики у міжнародному плані. Створення Ліги Націй й особливо Організації Об'єднаних Націй зі своїми статистичними органами внесли істотні зміни у діяльність Інституту. Проте й нині він очолює у науковому аспекті міжнародну статистику у всій її різноманітності. У роботі Інституту беруть участь дотичні до нього 5 міжнародних організацій: Біометричне товариство, Економетричне товариство, Міжамериканський статистичний інститут, Міжнародна асоціація з вивчення доходу і багатства, Міжнародний союз з наукового вивчення населення; і 13 національних статистичних товариств (у тому числі югославське). Статистичні органи ООН та інші міжнародні організації, які мають відповідний штат і матеріальні можливості, ведуть широку статистичну діяльність. Результати їхньої праці, що потребують усебічного обговорення в міжнародному плані, розглядаються на сесіях МСІ. Так, у 1957 р. це стосувалося майбутнього сільськогосподарського перепису, а на 31-й сесії було розглянуто результати тривалих робіт органів ООН із напрацювання міжнародних рекомендацій до майбутніх переписів населення і житла в європейських країнах для їхньої раціоналізації й уніфікації.

У складних соціально-економічних світових обставинах і завдяки своєрідному становищу МСІ велике значення має належне планування його роботи. Бюро (президія) Інституту ухвалило організувати особливу Програмну комісію у складі 5 членів: Гертруда М. Кокс – головувальниця (член Бюро МСІ, США), Г. М. В. Фюрст (ФРН), [Ю]. Моріта (віцепрезидент, Японія), П. Ж. Деляпорт (Франція), К. М. Гусейн (Пакистан)*²¹. Ця комісія має два доручення: а) напрацювати проєкт плану і координації програм роботи МСІ на тривалий період; і б) розробити проєкт програми 32-ї сесії Інституту, яка має відбутися в Японії в 1960 р.

На 30-й сесії 1957 р. відбулося спільне засідання Бюро і Комісії МСІ зі статистичної освіти, на якому обговорювалося питання про створення при МСІ реферативного часопису зі статистичної теорії та методології. Напрацювання проєкту програми було доручено Г. М. Кокс і М. [Дж.] Кендаллу*²². На 31-й сесії відбулася нарада регіональних видавців-редакторів, виокремлених із різних країн. Часопис рефератів зі статистичної теорії та методології було створено. Делегація СРСР дістала пропозицію надати редактора для складання рефератів із математичної статистики, що публікуються в СРСР.

Відбулося засідання Комісії зі статистичної освіти за участю інших учасників сесії. При Інституті є два Міжнародні центри статистичної освіти: у Калькутті та Бейруті. У 1957/1958 навч[альному] році у Калькут-

тському центрі навчалося 18 осіб: з Бірми 2, Цейлону 1, Індії 3, Ірану 1, Японії 2, Філіппін 4, Сінгапуру 1 та Таїланду 1. У Бейруті навчалося 27 осіб: з Єгипту 3, Ефіопії 3, Іраку 5, Йорданії 2, Лівану 5, Саудівської Аравії 4, Судану 2, Тунісу 1. Викладачами були фахівці з різних країн.

31-ша сесія МСІ супроводжувалася традиційними для Інституту прийомами, бенкетом та екскурсією країною, під час яких учасники сесії мали можливість неофіційно спілкуватися.

1. Учасники ознайомилися з бельгійською електронною лічильною машиною ІРСІА-ФНРС, що розміщена в Національному інституті статистики. Після огляду був прийом-зустріч зі співробітниками інституту.

2. Після огляду Брюсселя відбувся прийом у бургомістра й альдерманів*²³ Брюсселя.

3. Наприкінці роботи сесії відбувся бенкет, влаштований організаційним комітетом.

4. У неділю, 7 вересня, учасники сесії здійснили автобусну екскурсію Бельгією, причому відвідали Гент, Іпр, узбережжя та Брюгге.

Нині Міжнародний статистичний інститут нараховує 8 почесних і 317 дійсних членів. Найбільше членів Інституту з таких країн: США – 44 члени, зокрема, 3 почесні, Велика Британія – 33, у тому числі 1 почесний, Італія – 32, зокрема 2 почесні, Франція – 32. З країн народної демократії Угорщина має 5 дійсних членів, Польща – 3, Югославія – 2, решта європейських країн народної демократії мають лише членів ексофіцію.

Почесними президентами МСІ є сер Рональд Фішер (Велика Британія), П. Ч. Махаланобіс (Індія), С. А. Райс (США), В. Ф. Вілкокс (США). На 30-й сесії, 13 серпня 1957 р., було обрано Бюро інституту у такому складі: президент [Ж]. Дармуа (Франція), віцепрезиденти М. Болдріні (Італія), Г. Маршалл (Канада), Юзо Моріта (Японія), Г. О. А. Волд (Швеція), генеральний секретар Г. Гудсворд (Голландія), скарбник Гертруда М. Кокс (США). Директор Постійного бюро Інституту Е. Луненберг (Голландія)*²⁴.

Сьогодні до складу Міжнародного статистичного інституту від СРСР входить 1 дійсний член – М. В. Птуха (від січня 1929 р.) і 1 член ексофіцію – Т. В. Рябушкін. На 30-й сесії Інституту у Стокгольмі, у 1957 р., було вжито заходів для збільшення кількості дійсних членів від СРСР. За статутом Інституту, для оформлення кандидатур потрібні рекомендації від п'яти членів, зокрема одного від країни кандидата, якщо такий є. На вибори, що відбудуться у 1958 р., виставлено три кандидати від СРСР: ака-

деміки В. С. Немчинов і А. М. Колмогоров та професор Т. В. Рябушкін. Крім М. В. Птухи (який рекомендував інших кандидатів) кандидатуру В. С. Немчинова підтримали: один із найбільших англійських статистиків сер Рональд Фішер (почесний президент МСІ), П. Ч. Махаланобіс (почесний президент МСІ), один із найбільш авторитетних статистиків США С. А. Райс (почесний президент МСІ) і Г. О. А. Волд (Швеція, віцепрезидент МСІ). Кандидатуру А. М. Колмогорова підтримали сер Рональд Фішер, П. Ч. Махаланобіс та авторитетні статистики М. Р. Фреше (Франція) та А. Ліндер (Швейцарія). Т. В. Рябушкіна рекомендують: сер Гаррі Кемпін (голова Центрального статистичного управління Англії), С. А. Райс, Ф. Я. Іденбург (директор Центрального статистичного бюро Голландії, (колишній) генеральний секретар МСІ) і професор Д. Вогельник (Югославія)*²⁵. Вибори у члени Інституту відбуваються шляхом таємного голосування не на сесіях, а поштою в особливому порядку. Право голосу мають лише почесні і дійсні члени. Кандидат вважається обраним за двох умов: 1) він повинен отримати не менш як одну третину надісланих дійсних виборчих бюлетенів; і 2) одночасно, за кількістю поданих за нього голосів, він повинен увійти до числа вакансій, що відкриваються. У 1958 р. відкрито 16 вакансій дійсних членів, на які є 52 кандидати. Термін надсилення виборчих бюлетенів спливає 30 жовтня ц. р.

25 жовтня 1958 р.

М. В. Птуха

ДОДАТОК

до Звіту члена-кореспондента Академії наук СРСР,
академіка Академії наук УРСР М. В. Птухи
про відрядження на 31-шу сесію
Міжнародного статистичного інституту,
що відбулася 2–[8] вересня 1958 р.[у Брюсселі]

Питання демографії на 31-й сесії Міжнародного статистичного інституту

Подамо загальну характеристику робіт із демографії, які представлені на 31-й сесії МСІ. Особливе значення мали проблеми і питання майбутніх переписів населення та житла, що було розглянуто на особливому, заздалегідь запланованому засіданні, організатором якого був призначений Д. Вогельник (Югославія). На засіданні заслухано й обговорено 3 планові і 3 вільні доповіді. Слід зазначити, що питання розробки загальних питань перепису населення, раціоналізації та уніфікації їх програм тощо виникли на Першому Міжнародному статистичному конгресі у Брюсселі (1853). Провідна роль у скликанні конгресів і розробці питань перепису населення належала керівнику бельгійської статистики А. Кетле – видатному статистику тих часів. Подальша розробка цих питань відбувалася і на деяких міжнародних конгресах і сесіях МСІ. У XX ст. з'явилися міжнародні органи, у статистичних відділах яких розроблялися ті чи ті питання перепису населення і житла. У зв'язку з величезними політичними і соціально-економічними зрушеннями у післявоєнний період назріла нагальна потреба у глибокому порівняльному дослідженні явищ і процесів, що відбуваються у населенні, а також житлових умов населення. В останні роки цими питаннями впритул зайнялася Конференція європейських статистиків та її органи: Група доповідачів, Група експертів і Робоча група з перепису населення і житла. На спеціальних сесіях і у робочому порядку вони багато працювали над розробкою проблеми, що має на меті створення єдиної програми-мінімум для майбутніх переписів населення і житла, і над програмами розроблення їхніх результатів. Для цього потрібно координувати поняття, визначення, класифікацію, а також деякі процедурні питання, зокрема й ті, що пов'язані з іншими переписами, дослідженнями і поточними записами.

1. Стислій історії розробки проблем і питань перепису населення було присвячено планову доповідь директора Статистичного бюро ООН В. Р. Леонарда (США) «Міжнародне співробітництво у галузі перепису населення»^{*26}.

2. Планову доповідь доктора наук, головного статистика Генеральної реєстратури Англії (в якій зосереджена статистика населення країни) Б. Бенджаміна^{*27} присвячено загальному огляду статистики населення. Достатню увагу приділено в ньому використанню даних перепису для побудови таблиць смертності, шлюбності, таблиць самодіяльного населення за віком, що влаштовуються на роботу і вибувають з неї з різних причин, плодючості населення і та ін. Дещо детальніше викладено питання про домогосподарства і родину, утриманців, доходи домогосподарств, заняття, галузі праці, питання про соціально-економічні угруповання та класифікації, внутрішню міграцію, освіту та ін., розроблені структурами ООН. Причому Б. Бенджамін брав безпосередню участь у цих роботах. З низки питань автор викладає результати, до яких дійшли ці органи, повідомляє також відомості про нові статистичні операції окремих країн. Загалом невелика, змістовно написана робота Б. Бенджаміна становить вагомий інтерес; вона знайомить із новими важливими досягненнями демографічної науки та практики.

3. Планова доповідь регіонального директора Національного інституту статистики та економічних досліджень у Парижі М. Брішлера «Порівнянність деяких соціально-економічних характеристик у переписах 1960 року в Європі»^{*28} становить великий теоретичний і практичний інтерес. Доповідь складається з 8 розділів і 2 додатків: 1) Традиційні професійні класифікації у переписах населення; 2) Необхідність нової класифікації соціально-економічного порядку; 3) Корисність, можливість і межі міжнародної типової класифікації; 4) Характеристика типової соціально-економічної класифікації; 5) Класифікація усього населення; 6) Проєкт міжнародної рекомендації для переписів населення 1960 року; 7) Практичне застосування соціально-економічної класифікації; 8) Висновок. До доповіді додано: а) Таблиці, рекомендовані для переписів 1960 року з питань про заняття; і б) Приклади (4), як використовуються «соціально-професійні категорії» у Франції.

Практика усіх країн показала, що під час перепису мають місце неправильно вказаний вік. Причина полягає в тому, що в деяких країнах є ще особи, які не знають свого точного віку; у переписах мають місце округлення віку (на 0 і 5), особливо у людей старечого віку; у жінок, особливо середнього віку, спостерігається певна тенденція навмисно зменшувати свій вік під час перепису; є «старече кокетство», що виявляється у тому, як люди похилого віку нерідко перебільшують свій вік під час перепису; як це не дивно, але у деяких країнах встановлено, що кількість дітей 0–4 років за даними перепису менша за ті, що вираховані на підставі відомостей про

народжених і померлих. З безперечною встановлено, що рівень точності даних перепису та й реєстрації різний, тому безпосереднє використання цих відомостей веде до перебільшення показників для якогось віку за рахунок інших вікових груп, і навпаки.

Так, в Англії вперше звернули увагу на невідповідність у переписних даних про дітей до 5 років і кількістю тих, що виходять шляхом обчислень на підставі відомостей про народжених і померлих при обрахунках таблиць смертності № 6^{*29}. Під час побудови цих таблиць брались загальна кількість дітей до 5 років, що зареєстровані під час перепису, яких розподіляли за віком на підставі відомостей про народження і смертні випадки. Так само вчинив відомий англійський статистик [Дж.] Кінг^{*30} під час розрахунків таблиць смертності № 7. У таблицях № 8 він вже взагалі не користувався числами перепису, а лише величинами, отриманими на підставі даних про природний рух населення. Те саме було зроблено й в обчисленнях пізніших таблиць смертності № 9 і № 10. Отже, протягом достатньо тривалого часу в англійській статистиці населення існує неясність щодо точності реєстрації віку дітей до 5 років під час перепису. І до теперішнього часу, як вказують авторитетні статистики, «точність процесу заслуговує на ретельне вивчення».¹⁾

Таке саме явище мало місце в УРСР під час перепису 1926 р. Переписні дані для хлопчиків і дівчаток 0–1, 1–2, 2–3 років менші на 11–12,5% від тих відомостей, які розраховані на підставі народжень 1926, 1925 і 1924 рр. і відповідних смертних випадків. Дані про дітей 3–4 і 4–5 років за показниками природного руху населення неповні, тому їх не можна порівнювати з результатами перепису 1926 р.

У своїй відповіді на поставлене запитання я наголосив на особливій важливості точних даних про віковий склад населення СРСР для потреб планування. Я зазначив, що у бланку перепису стоїть лише одне питання: про вік у роках, а для дітей до 1 року – у місяцях. Фактично ж реєстратори будуть ставити два запитання: 1) про вік; і 2) про точну дату народження. За інструкцією, друге питання ставиться в обов'язковому порядку для контролю відповіді на перше, яке у разі розбіжності показань заноситься до бланку в виправленому вигляді. Таке вирішення складного питання, без сумніву, забезпечить вищу точність переписних показників про віковий склад населення СРСР.

¹⁾ Anderson J. L., Dow J. B. *Actuarial Statistics: Construction of Mortality & other Tables*. 2nd ed. Cambridge : University Press, 1952. Vol. 2. P. 238.

5. Доповідь заступника директора Федерального інституту статистики Югославії М. Мацури «Перепис як джерело даних для планування економічного розвитку»^{*31} присвячено проблемі використання даних переписів населення у недостатньо розвинених країнах. Автор дійшов висновку, що програма мінімум світового перепису населення 1960 р. відповідає вимогам планування економічного розвитку, що висуваються до демографічних показників. Відомості ж про домогосподарства і населені місця меншою мірою задовольняють ці вимоги, тому що методи перепису у цих частинах ще недостатньо розроблені. Принаймні для планування слід використовувати наявні дані. Це завдання нелегке і непросте; для кожної країни воно потребує спеціального дослідження.

6. Остання доповідь, яку заслухали на засіданні, присвяченому переписам населення, була представлена Статистичним відділом ЮНЕСКО. Б. А. Л[ю] (завідувач Відділу) і А. Пінеда-Еспіноза (Мексика) зробили повідомлення «Вимірювання рівня освіти населення. Методологічне дослідження»^{*32}. Цим співробітникам Секретаріату ЮНЕСКО доручено було зібрати відомості і розробити методологію встановлення рівня освіти у порівняльному аспекті. Результати їхньої праці з цього питання і викладено у доповіді. В основу доповіді покладено досвід національних статистичних органів, публікації органів ООН і Міжамериканського статистичного інституту.

Автори наголосили на нагальній потребі мати порівнянні дані про рівень освіти. Різні системи освіти у різних країнах і часто неоднакові системи в окремих частинах чи різні історичні епохи однієї й тієї ж країни дуже ускладнюють порівняльне дослідження рівня освіти. Однак можна досягти однорідності у статистиці освіти за допомогою міжнародних домовленостей про основні концепції, поняття і класифікації. Застосування міжнародних рекомендацій у переписах населення, що відбулися близько 1950 р., дозволяє сподіватися на ще більший прогрес у майбутньому.

У доповіді зроблено спробу синтезувати наявні матеріали про розподіл населення за рівнем освіти, охарактеризувати прийняті в різних країнах методи його визначення на підставі даних перепису населення. У табл. 1 наведено відомості про рівень освіти населення у віці 25 років і старше у 37 країнах за переписами, проведеними у 1940–1954 рр. для чоловіків і жінок за такими групами: 1) менше від 4 років початкового навчання; 2) початкове навчання, але не другий ступінь; 3) другий ступінь, але не вища освіта; 4) вища освіта. У табл. 2–5 подано зведення про рівень освіти в бланках переписів і про розробки їх даних в європейських країнах і США з різним рівнем діяльності.

На спеціальному засіданні, яке організували для різних доповідей, було заслухано повідомлення з математичної статистики, які стосуються вимірювання смертності населення.

7. Доповідь співробітника французького Національного інституту демографічних досліджень С. Ледермана «Вимірювання смертності»^{*33} виходить з ідеї, що не можна відновити таблицю смертності на підставі одного показника, що ймовірності померти взаємопов'язані, і тому для встановлення кривих смертності населення необов'язково мати всі 90 чи 100 повікових заходів. Ледерман виходячи з 158 таблиць смертності для недостатньо розвинених країн, опублікованих 1955 р. ООН, зробив спробу вирішити питання про те, скільки потрібно показників для того, щоб вибудувати криву смертності на базі факторіального аналізу у сенсі психотехнічному. У нього 158 таблиць подано як індивідууми, а вікові групи відіграють роль тестів У роботі наведено результати розрахунків кореляційної залежності для вікових груп: 0–1, 10–14, 50–54 і 70–74 роки.

З різних теоретичних міркувань я не поділяю загальну ідею, що покладена в основу Ледерманової роботи. Її наукова неспроможність зрозуміла хоча б з того, що показники смертності для вказаних вікових груп, розраховані для одного й того ж періоду спостереження, належать до різних поколінь населення. Можна з відомим правом говорити лише про залежність смертності людей 70–74 років (та інших вікових груп) від попередніх величин смертності тих самих поколінь до досягнення цього віку. Немає і не може бути кількісного закону смертності в тому розумінні, як вважає автор.

8. Заслухано доповідь члена Інституту Ф. Буркгардта (НДР) «Динамічні та статистичні відношення у статистиці смертності на першому році життя»^{*34}. Автор поставив перед собою завдання вивчити різні відношення, що існують між величинами смертності на першому році життя, якими у працях, опублікованих у 1919–1922 рр., займався видатний німецький статистик [О.] Вюрцбургер. Буркгардт застосував методи кореляційних розрахунків до ймовірності померти на першому році життя у хлопчиків і дівчаток, дітей шлюбних і позашлюбних. Теоретичні висновки він поєднує з міжнародними показниками. У більшості країн смертність на першому році життя спадає з часом, але неоднаково у хлопчиків і дівчаток. У нього вийшло, що життєздатність дівчаток у ранньому дитячому віці вища, ніж у хлопчиків, що залежить від умов життя, і що позашлюбні дівчатка більше страждають від цієї обставини від хлопчиків.

9. Відомий італійський статистик, член МСІ [Дж.] Мортара представив цікаву доповідь «Про обчислення таблиць смертності для штатів Бразилії за допомогою зіставлення даних суміжних переписів»^{*35}. Методи розрахунку таблиць смертності розроблені Мортарою внаслідок того, що відомості про природний рух населення в Бразилії дуже неповні. Як контроль точності обчислень слугували зразки таблиць смертності, розраховані Відділом населення ООН. Обчислення таблиць смертності проведено під керівництвом автора у Лабораторії Національної ради статистики Бразилії у широкому плані з використанням усіх наявних даних. У своїй доповіді Мортара опублікував методологічну частину розрахунків і оприлюднив величини середньої тривалості життя для всієї країни та її 20 штатів на підставі результатів переписів 1940 і 1950 рр. за таблицями смертності вказаного десятилітнього періоду.

10. Член МСІ Л. Тіррінг (Угорщина) у доповіді «Соціально-економічні характеристики в деяких угорських статистичних розробках»^{*36} наголосив на активній участі Угорщини у новітній міжнародній дискусії з проблем соціально-економічних класифікацій. Пояснюється це тим, що угорські статистичні установи та статистики давно вже цікавляться цими питаннями. Він висловив упевненість, що у зв'язку з майбутнім переписом населення соціально-економічні розробки набудуть більш систематичного характеру. Л. Тіррінг навів низку зразків соціально-економічних класифікацій в угорській статистиці. Соціально-економічні угруповання під час опрацювання результатів перепису населення у 1930 і 1949 рр. наведені для 12-ти суспільних груп щодо складу і динаміки розподілу за віком, рівнем освіти, поділом на самостійних та утриманців, плодючості заміжніх жінок, розмірі родин і кількості дітей віком 0–13 років (для 1949 р.). Дані про природний рух населення (1955 р.) наведено для 13-ти суспільних груп стосовно середнього віку одруження, породіль, померлих, розподілу новонароджених за віком матері (7 груп), величин дитячої смертності померлих з ендеогенних та екзогенних причин.

11. Член МСІ, найстаріший актуарій Франції – спеціаліст зі страхування життя Р. Н. Ріссер представив доповідь «Статистичний та нозологічний етюд зі страхування тривалості життя у Первинно-центральної касі соціального страхування Паризького району»^{*37}. Це його друге повідомлення. На 30-у сесію МСІ в 1957 р. Ріссер представив першу частину «Про деякі вказівки, які виникають під час розгляду страхування тривалої захворюваності у сфері соціального страхування Франції».

Ця заснована в 1947 р. страхова каса налічує до 3 мільйонів членів, тому висновки автора заслуговують на увагу, тому що мають ширше зна-

чення. Ріссер у своїй доповіді виклав статистико-методологічну частину проблеми, навів результати розробки даних за 1947–1954 рр. і вніс деякі пропозиції до документації, яка дозволить розраховувати таблиці смертності та смертності спеціальних категорій населення.

12. Працівник соціальної гігієни Голландії М. Г. Нейрденбург представив статистико-методологічну доповідь «Потреба у спрощених чи прийнятних методах у закладах соціальної гігієни (за зразком таблиць смертності чи кореляції рангів)»^{*38}. Як приклад побудови таблиць захворюваності на кшталт таблиць смертності наведено таблицю захворюваності у Голландії всіма формами туберкульозу в 1952–1956 рр. за п'ятирічними групами віку для населення, осіб, які перебувають і які не перебувають у шлюбі, а чоловіків у зв'язку з якістю житла і за місцем джерел зараження. Міркування автора становили теоретичний і практичний інтерес.

13. Член МСІ, директор Інституту статистики Стамбульського університету, професор О. [Дж.] Сар[ч] представив доповідь «Статистика міст та урбанізації»^{*39}, що стосується майбутніх переписів населення. Він висловив побажання, щоб у публікаціях даних переписів вказувалося, щонайменше для великих міст, зміни їх кордонів і щоб населені місця класифікувалися не лише за наявним, а й за населенням, що там постійно мешкає. Останнє має велике значення для таких країн, як Туреччина, де має місце значні пересування між містом і селом осіб, які тимчасово проживають у них. На думку автора, класифікація міст за їх розмірами необхідна, але як показник урбанізації має низку слабких сторін. Тому Сар[ч] пропонує обчислювати спеціальні індекси урбанізації або числа-показники для часу спостереження в зіставленні з часом, який взято як базу.

14. Особливий інтерес становить доповідь із математичної статистики бельгійських учених Р. Конселя і А. Ламанса «Процес ланцюга (тобто «випробувань, пов'язаних у ланцюг». – М. П.) у демографії»^{*40}, що свідчить про величезне міжнародне значення праць радянських учених.

Автори зазначають, що теоретичні ідеї А. А. Маркова останніми роками стали предметом численних розвідок. Математична структура статистичних процесів у їх застосуванні до різних дисциплін: фізики, хімії, біології, демографії, економіки, внесла багато цінного. Вони вказують на велике значення праці академіка А. М. Колмогорова і М. О. Дмитрієва, що була опублікована АН СРСР у 1947 р. і в якій продовжено розробку процесу найбільш загального ланцюга Маркова. У роботі охарактеризовано 4 випадки застосування методів математичної статистики у ході дослідження населення, народжуваності і смертності.

15. Серед учасників сесії було поширено інформаційну записку голови комісії Міжнародної географічної спілки професора В. Вільяма-Олссона (Швеція)^{*41}, в якій доручено складання карт населеності світу за даними майбутніх переписів. Комісія вже почала складати топографічні карти світу у масштабі 1 : 1 000 000 і працює у цей час над складанням карт використання Землі у тому ж масштабі. Після завершення цих робіт будуть спроектовані карти населеності світу за переписами 1959–1961 рр. Географів як споживачів статистичних даних цікавлять три питання, що мають для них значення: 1) наявність статистичних даних про населення по можливо більш дрібних географічних територіях; 2) наявність у статистичних публікаціях карт із зазначенням кордонів і назв усіх згадуваних адміністративних одиниць; і 3) безпосередня співпраця з працівниками переписів у різних країнах, яким буде доручено скласти карти для того, щоб забезпечити належну підготовленість і порівнянність позначень і масштабів.

16. Ж. Л. Мадейра «Про стандартизацію деяких типів статистичних досліджень»^{*42}.

25 жовтня 1958 р.

М. Птуха

КОМЕНТАРІ

**до праці «Звіт члена-кореспондента Академії наук СРСР,
академіка Академії наук УРСРМ. В. Птухи
про відрядження на 31-шу сесію
Міжнародного статистичного інституту,
яка відбулася 2–[8] вересня 1958 р. [у Брюсселі]»**

^{*1} Звіт публікується за чорновим машинописом, що зберігається в архіві М. В. Птухи в ІА НБУВ (Ф. 22. Оп. 2. Спр. 98. Арк. 1–21). У машинописі (текст російською мовою) багато авторських правок чорнилом, переклейок.

Академік подав у заголовку дату форуму 2–9 вересня 1958 р., втім за усіма друкованими звітними матеріалами Міжнародного статистичного інституту (далі – МСІ) брюссельська сесія відбувалася 2–8 вересня, тому в авторському заголовку зроблено виправлення. Див.: *Bulletin de l'Institut international de statistique*. Bruxelles, 1960. Vol. 37: (31e Session, Bruxelles, September 2–8, 1958). Livr. 1–3.

Переклад зроблено редактором видання В. Є. Македон.

Більшість ініціалів іноземних науковців вказано М. Птухою правильно, утім по деяких зроблено виправлення українською після перевірки без зазначення, оскільки академік транскрибував літери, вказані у франко-або англomовних текстах (у більшості), крім того, було кілька випадків неточних і не виправлених ініціалів у машинописі.

Тут, як і в усіх текстах цього видання, формат бібліографічних посилань, які використовує М. Птуха, приведено до сучасних норм. Це стосується і розділових знаків.

Для коментарів застосовано надрядкові номери з астериском перед числом.

У деяких випадках у [] застосовано дописи літер або слів, які були пропущені в авторському тексті.

Про історію MCI див.: Nixon J. W. A History of the International Statistical Institute, 1885–1960. The Hague : International Statistical Institute, 1960. VIII, 188 p. (<https://web.archive.org/web/20210905053608/https://www.isi-web.org/images/publ/J.W.Nixon.pdf>); а також довідник: The International Statistical Institute (1885–1985). The Hague : International Statistical Institute, 1985. 68 p. ; і матеріали сайту MCI (ISI) – <https://www.isi-web.org>

Додамо лише, що перший із серії Міжнародних статистичних конгресів скликав у Брюсселі 1853 р. Адольф Кетле (див. про нього далі). У 1885 р., через дев'ять років після останнього 9-го конгресу, на зустрічі в Лондоні, присвяченій ювілею Лондонського статистичного товариства, було засновано Міжнародний статистичний інститут. Це професійна асоціація статистиків, яка налічує близько 4 тис. обраних членів, що представляють уряди, наукові кола і приватні структури. Членство в афілійованих асоціаціях відкрите для будь-якого професійного статистика. Інститут публікує різноманітні книги і журнали, а також проводить міжнародні конференції кожні два роки. Конференція, що відбувається раз на два роки, була широко відома як Сесія MCI (ISI); однак з 2011 р. дістала назву Всесвітній статистичний конгрес MCI. Постійний офіс MCI розташований у будівлі Статистичного управління Нідерландів (CBS) у районі Лейдшенвен-Іпенбург в Гаазі. Бюлетень Міжнародного статистичного інституту (*Bulletin de l'Institut international de statistique / Bulletin of the International Statistical Institute*) виходив у 1886–2012 pp. Публікував матеріали Всесвітніх статистичних конгресів (сесій) MCI, що проходили щодва роки. Від 2012 р. друкований орган замінено на вебсторінку з переліком усіх тез і деяких оприлюднених робіт.

М. В. Птуха, який був членом МСІ від 1929 р., безпосередньо брав участь у чотирьох сесіях Інституту (зокрема і до обрання членом), а доповіді на сесії подавав частіше (див. розділ матеріали до бібліографії у цій книзі). М. В. Птуха опублікував звіт про участь у 16-й сесії МСІ 1925 р. у Римі, а також разом із колегами з СРСР – про 30-ту сесію 1957 р. у Стокгольмі (див. матеріали до бібліографії).

^{*2} Сесія відбулася 7–15 серпня 1957 р. Див.: [Actes de la 30e Session de l'Institut international de statistique: Stockholm, (7–15 août) 1957] // Bulletin de l'Institut international de statistique. Stockholm : Almqvist & Wiksell, 1958. Vol. 36. Livr. 1–4.

^{*3} Кетле Ламбер Адольф Жак (Quetelet Lambert Adolph Jacques; 1796–1874) – французький і бельгійський математик, астроном, метеоролог, соціолог. Один із засновників наукової статистики. М. Птуха писав про Кетле у своїх дослідженнях з історії статистики (див. матеріали до бібліографії наприкінці книги), опублікував, зокрема, енциклопедичну довідку: Кетле Адольф // Большая советская энциклопедия : [в 51 т]. Изд. 2-е. Москва, 1953. Т. 20. С. 571.

^{*4} Тут і далі групуємо довідки про осіб, згаданих у межах абзацу. Матеев Євген (болг. Матеев Евгени Георгиев; 1920–1997) – економіст, член Болгарської академії наук (1967), іноземний член АН СРСР (1976). У 1953–1959 рр. обіймав посаду голови Центрального статистичного управління Болгарії.

Романюк Казімеж (Romaniuk Kazimierz; 1908–1996) – польський економіст, статистик і демограф, професор; у 1959–1965 рр. – ректор Центральної школи планування і статистики у Варшаві (нині Варшавська школа економіки), працював також у Центральному статистичному управлінні (Główny Urząd Statystyczny) країни.

Про доповідь К. Романюка «Таблиці міжгалузевих відносин у польській промисловості» на сесії у Брюсселі відомостей, на жаль, не знайдено.

Левенте Міхай (Levente Mihail; 1915–1976) – румунський функціонер угорського походження. Директор Головного управління статистики Румунії, був також міністром внутрішньої торгівлі, послом у низці країн.

Менеску Манія (Mănescu Manea; 1916–2009) – румунський економіст і партійно-державний діяч. У 1951–1954 рр. – начальник ЦСУ; у 1957–1960 рр. – заступник голови економічної комісії ЦК Компартії;

прем'єр-міністр Румунії (1974–1979). Професор. Член Румунської академії (Academia Română).

Доповідь на сесії: Manescu M. Principes d'organisation de l'enquête des budgets de famille.

Петер Дьордь (Péter György; 1903–1969) – угорський статистик, професор Будапештського економічного університету. Заснував два наукові інститути – Інститут дослідження народонаселення та Інститут економічних досліджень. Був президентом Центрального статистичного управління (Központi Statisztikai Hivatal). Заснував у 1958 р. науковий журнал «Demográfia», який став другим за популярністю в Європі.

Падович Зигмунт (Padowicz Zygmunt; 1901–1970) – польський статистик. У 1922–1965 рр. працював у Центральному статистичному управлінні (Główny Urząd Statystyczny) у Варшаві; від 1949 р. – президент цієї установи. Обіймав посаду Головного переписного комісара під час переписів населення 3 грудня 1950 р. і 6 грудня 1960 р.

Файфр Франтішек (Fajfr František; 1892–1969) – чеський статистик. Працював у Державному статистичному управлінні (1922–1961), від 1945 р. – очолював його. Ініціатор створення Чехословацького / Чеського демографічного товариства і його перший голова (1964–1969). Працював у Державній комісії з питань народонаселення (1957–1963). Головний редактор часопису «Demografie» (1959–1961).

Новак Анте (Novak Ante; 1911–1992) – югославський статистик із Любляни. Очолював Федеральний інститут статистики Югославії (Savezni zavod za statistiku i evidenciju).

*⁵ Немчинов Василь Сергійович (1894–1964) – економіст і статистик. Академік АН СРСР (1946), академік АН БССР (1940), академік ВАСХНІЛ (1948).

Ідеться про доповідь: Nemchinov V. S. Some aspects of the balance-sheet method as applied in the statistics of interdependent dynamic economic systems // Bulletin de l'Institut international de statistique. Bruxelles, 1960. Vol. 37: (31-e Session, Bruxelles, September 2–8, 1958), livr. 2. P. 313–332. (далі даємо: Bulletin de l'I SS. 1960. Vol. 37, livr. №. P. №№).

Рябушкін Тимон Васильович (1914/1915–1986) – економіст і соціолог, член-кореспондент РАН (1966). Член МСІ з 1958 р. (у 1963 і 1973 рр. – віцепрезидент).

Доповідь: Ryabushkin T. V. From the history of the balance sheet of the USSR national economy // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 399–410.

Коллонтай Володимир Михайлович (1927 – ?) – історик, доктор економічних наук, професор. Онук О. М. Коллонтай. До 2019 р. працював в Інституті світової економіки і міжнародних відносин РАН (ИМЭМО).

Доповідь М. Птухи: Ptukha M. Methodological features of the 1959 population census in the USSR // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 189–198. (окр. відб. – Bruxelles, 1960. 12 p.)

^{*6} Reports made by Soviet scientists to the 31 th session of the International Statistical Institute / Acad. of Sciences of the USSR. Moscow, 1958. Part. 1–2; Доклады советских ученых на XXXI сессии Международного статистического института / АН СССР. Москва, 1958. 115 с.

Про С. Г. Струмиліна див. комент.^{*18} до статті «Людність України до 1960 р.» у цій книзі.

Боярський Арон Якович (1906–1985) – економіст-статистик, демограф, доктор економічних наук (1940), фахівець з математичної статистики. Перший директор НДІ ЦСУ СРСР (1963–1978). Член МСІ від 1966 р.

Доповідь А. Я. Боярського було видано у «Revue» МСІ: Boyarsky A. Y. An Experiment in the Theory of a Census with Control Rounds // Revue de l'Inst. internat. de statistique. 1958. Vol. 26, № 1/3. p. 48–55.

Опубл. також у: Боярский А. Я. Население и методы его изучения : сб. науч. тр. Москва : Статистика, 1975. 264 с.

Гозулов Авдей Ілліч (Гюзельян Аветик Егія; 1892–1981) – економіст-статистик, демограф і соціолог, професор (1929), доктор економічних наук (1939). Один із засновників Секції народонаселення Науково-технічної ради Міністерства вищої освіти СРСР (1963). Член Наукової ради соціально-економічних проблем народонаселення АН СРСР.

Мінц Лев Юхимович (1893–1979) – економіст, статистик, доктор економічних наук (1966), професор, лауреат Державної премії СРСР (1968).

Опубліковано також у: Минц Л. Е. Социально-экономические и социологические проблемы баланса труда и бюджета времени. Москва : Наука, 1979. 211 с.

Писарев Інокентій Юлійович (1894–1966) – демограф, професор (1938). З 1923 р. працював в органах державної статистики; у 1937–1942 рр. – завідувач відділу демографічної статистики; у 1942–1951 рр. – заступник начальника ЦСУ СРСР. Співробітник Інституту економіки АН СРСР (1951–1955) і НДІ праці (1956–1959). Був одним із керівників Все-

союзного перепису населення 1939 р., редактором журналу «Вестник статистики» (1949).

Маслов Павло Петрович (1902–1978) – статистик, педагог, професор з 1946 р., доктор наук, завідувач кафедри статистики Московського фінансового інституту. Член МСІ. Син академіка АН СРСР П. П. Маслова (1867–1946).

Перегудов Володимир Микитович – математик, статистик, автор досліджень із методологій статистичних розрахунків. Див., зокрема: Перегудов В. Н. 1) Теоретические вопросы индексного анализа. Москва : Госстатиздат, 1960. 267 с.; 2) Метод наименьших квадратов и его применение в исследованиях. Москва : [Статистика], 1965. 340 с.

Лукомський Яків Ілліч (1906–1961) – економіст, статистик, доктор економічних наук (1947). Із середини 1930-х років викладав у вишах Москви. Розробив методи статистичного контролю якості продукції, способи побудови індексів продуктивності праці, дослідив можливості застосування методів кореляції до аналізу виробництва.

Я. Лукомський – автор монографії: Лукомский Я. И. Теория корреляции и ее применение к анализу производства. Изд. 2. Москва : Госстатиздат, 1961. 376 с.

Конюс Олександр Олександрович (1895–1990) – економіст-математик і статистик. Був репресований. Доктор економічних наук (1980). У 1960–1982 рр. – у Науково-дослідному економічному інституті (НДЕІ) Держплану СРСР. Член редакційної ради міжнародного статистичного журналу «Metron» (1968).

^{*7} Про К. Романюка і М. Менеску див. комент.^{*4}.

Малинський Василе (Малінський; Malinschi Vasile; 1912–1992) – румунський економіст. Від 1949 р. – професор сільськогосподарської економіки, а потім ректор Академії економічних досліджень у Бухаресті; міністр внутрішньої торгівлі (1949; 1953–1957). Член Румунської АН (1955).

Йдеться про його заявлені доповіді на сесії МСІ «L'analyse statistique du niveau d'existence dans les études monographiques» і «Considérations sur la Statistique Agricole en Roumanie».

Про спільну доповідь М. Менеску і К. Іонеску на сесії МСІ відомостей, на жаль, не знайдено. Йдеться, очевидно, про економіста і статистика Костянтина Іонеску (Constantin Ionescu; 1926–2013), професора, у 1965–1969 рр. – генерального директора Головного управління статистики

(Direcției Centrale de Statistică) Румунії. У 1971–1979 рр. був генеральним секретарем Академії суспільно-політичних наук.

Мадейра Жоао Ліра (Madeira João Lyra; 1909–1979) – демограф, професор демографії у Національній школі статистики. Працював у Бразильському інституті географії та статистики, перший президент Бразильської асоціації демографічних досліджень.

Йдеться про доповідь на сесії МСІ «About the Standardization of some types of demographic studies». Відомо про таку публікацію: Madeira J. L. About the standardization of some types of demographic studies // *Estadística* (Washington). 1961. №19 (70). p. 72–78.

Коллер Зігфрід (Koller Siegfried; 1908–1998) – німецький соціальний лікар, професор. У 1945–1952 рр. Коллер був інтернований у Бранденбурзькій в'язниці як в'язень радянської військової адміністрації. Після звільнення переїхав до ФРН, де у 1953–1962 рр. очолював відділ статистики населення і культури у Федеральному статистичному управлінні. Був президентом Німецького товариства медичної інформатики, біометрії та епідеміології (1953–1955).

Доповідь у Брюсселі: Koller S. The use of prior statistical information in problems of estimation // *Bulletin de l'ISS*. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 231–240.

У М. Птухи подано такий переклад російською назви доповіді: «Использование наличных статистических сведений о проблемах оценки».

Крім того, у машинописі чомусь вказано два ініціали (російською) імені Коллера – «И. З.».

^{*8} Махаланобіс Прасанта Чандра (Mahalanobis Prasanta Chandra; 1893–1972) – індійський математик і статистик. У 1931 р. був одним із засновників Індійського статистичного інституту. Був членом Лондонського королівського товариства (1945), Королівського статистичного товариства, іноземним членом АН СРСР (1958).

Гудсворд Гісберт – нідерландський статистик. М. Птуха використовує таку транскрипцію його прізвища, і такий варіант зустрічається у виданнях СРСР. Іноді вживається інша транскрипція імені Gijsbert – Гейсберт, а також для прізвища – Гаудсвард (Хаудсвард). «Вестник статистики» у 1961 р. подавав Г. Гоудсваард.

Гоудсваард Гісберт (Goudswaard Gijsbert; 1912–2003) – нідерландський статистик, професор. Його двічі обирали генеральним секретарем МСІ (1957–1961; 1965–1969), а під час перебування на посаді гендиректора Статистичного управління Нідерландів також був віцепрезидентом МСІ.

^{*9} Фішер Рональд Ейлмер (Sir Ronald Aylmer Fisher; 1890–1962) – англійський статистик, теоретик-еволюціоніст, генетик та євгенік. Першим у науці ввів, зокрема, поняття «демографічний потенціал населення». Був новатором також у математичній статистиці.

^{*10} Вогельник Дольф (Адольф) (Vogelnik Dolfe; 1909–1987) – словенський юрист, економіст, статистик і демограф, професор університету в Любляні (1952–1979).

Про доповідь М. Птухи див. комент.^{*5}.

Мацура Мілош (Macura Miloš; 1916–2005) – правник, економіст, статистик, професор Белградського університету (1958–1966). З 1947 р. очолював Статистичне управління Сербії; директор Федерального статистичного управління Югославії (1963–1966); директор Департаменту народонаселення ООН (1966–1972). Президент МСІ у 1975–1977 рр. Академік Сербської академії наук і мистецтв (1981).

Йдеться про доповідь: Macura M. Le recensement de la population comme source des données pour la planification du développement économique // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 175–187.

Праці друкували і в Києві: Мацура М. Размышления о демографической политике в развитии социалистическом обществе // Демограф. тетради. Вып. 9. Киев : Институт экономики АН УССР, 1974. С. 128–141.

^{*11} Нейман Єжи (Юрій) (Neyman Jerzy; 1894–1981) – польський і американський математик і статистик. Уродженець м. Бендери. Закінчив Кам'янець-Подільську гімназію (1909). Навчався у Харківському університеті. Закінчив Варшавський університет (1923), викладав у Варшавському і Краківському університетах; від 1938 р. – професор Університету Каліфорнії у Берклі.

У машинописі, ймовірно, вказаний ініціал російського варіанта імені «Г.» – Георгій.

Дармуа Жорж (Darmois Georges; 1888–1960) – французький математик і статистик. Був піонером у теорії достатності, зоряній статистиці і факторному аналізі. Професор Паризького університету. Президент МСІ (1953–1960).

У машинописі вказаний, очевидно, латинізований ініціал імені «Г.» (від Georges).

^{*12} Мартен Леопольд (Martin Léopold; 1909–1991) – бельгійський учений, професор Брюссельського університету, президент Товариства Адольфа Кетеле і Міжнародного біометричного товариства.

У машинописі, не зрозуміло чому, вказані два ініціали – Л. М.

Вессеро Андре (Vessereau André; 1907–1990) – професор Інституту статистики Паризького університету, директор Центру навчання та досліджень прикладної статистики.

У машинописі вказані два ініціали – Л. А. (французькі видання подають зазвичай одне ім'я науковця – André, оскільки повне ім'я – Lucien André Marcel), крім того, неточно передано прізвище – Вассеро.

^{*13} Фюрст Герхард (Fürst Gerhard; 1897–1988) – економіст, статистик, президент Федерального статистичного відомства Німеччини (1948–1964). Президент Німецького статистичного товариства (1960–1972), віцепрезидент МСІ (1960–1964).

У машинописі вказані три ініціали, ймовірно, повного імені науковця – Г. М. В.

Мінц Броніслав (Minc Bronisław; 1913–2004) – польський економіст. У 1946–1952 рр. – директор координаційного відділу Центрального планового управління і Державної економічної планової комісії. Очолював кафедру у Центральній школі планування і статистики у Варшаві (1948–1984), а також Відділення економічних наук Польської академії наук (1953–1968).

Йдеться про доповідь: Minc B. On the application of demand and price coefficients // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 395–398.

^{*14} Дарбін Джеймс (Durbin James; 1923–2012) – британський статистик і економетрист. Професор Лондонської школи економіки (1961–1988). Президент МСІ (1983–1985), президент Королівського статистичного товариства (1986–1987).

Волд Герман (Wold Herman Ole Andreas; 1908–1992) – шведський економетрист і статистик. Уродженець Норвегії. Професор статистики в Упсальському університеті (1942–1970). Член Шведської королівської академії наук (1960).

^{*15} Ліндер Артур (Linder Arthur; 1904–1993) – швейцарський математик і статистик. Професор математичної статистики у Женевському

університеті, викладавав також у вишах у Цюріху і Лозанні. Був активним діячем Біометричного товариства та президентом Австро-Швейцарського регіонального Біометричного товариства. Член МСІ від 1948 р., віцепрезидент у 1963–1967 рр.

^{*16} Гаєк Ярослав (Hájek Jaroslav; 1926–1974) – чеський математик, фахівець у галузі теоретичної та непараметричної статистики. Працював в Інституті математики Чехословацької АН.

Йдеться про доповідь: Hájek J. On the theory of ratio estimates // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 219–226.

У машинописі, ймовірно, помилково вказаний ініціал імені (російською) – «И.».

Жаркович Слободан (Жарковић, Žarković Slobodan S.; 1913–1991) – югославський статистик, професор Загребського і Белградського університетів. Очолював методологічну секцію у відділі статистики Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO) у Римі.

Йдеться про доповідь: Žarković S. Slobodan. Some Problems of Sampling Work in Underdeveloped Countries // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 249–262.

Тіоне Пьер (Thionet Pierre Désiré Auguste; 1915–2002) – французький математик і статистик, фахівець з опитувань. Професор Університету в Пуат'є та Економічного університету (Université Paris-Dauphine) у Парижі, адміністратор Національного інституту статистики та економічних досліджень. Працював у Службі економічних і фінансових досліджень Міністерства фінансів.

У машинописі вказані два ініціали, ймовірно, помилково другий ініціал імені вказаний, як «В.».

Кейфіц Натан (Keyfitz Nathan; 1913–2010) – канадський демограф, піонер математичної демографії. У 1936–1959 рр. працював у Домініонному бюро статистики Канади, потім був професором університетів Торонто і Чикаго, Каліфорнійського університету в Берклі, Гарвардського університету.

Про З. Коллера див. комент.^{*7}.

^{*17} Фіш Марек (уроджений Фіш Мойжеш; Fisz Marek; 1910–1963) – польський фахівець із математичної статистики. Під час Другої світової війни жив у СРСР. Науковий співробітник Варшавського статистичного управління (1947–1951), доцент Варшавського університету (від 1957).

У 1960 р. переїхав до США. Викладав у Вашингтонському університеті в Сієтлі, Стенфордському, Колумбійському і Нью-Йоркському університетах.

Відома його публікація з теми доповіді для МСІ: Fisz M. Some non-parametric tests for the k-sample problem // *Colloquium Mathematicum*. Warszawa, 1960. Vol. 7, Issue: 2. P. 289–296.

Хальд Андерс Хьорт (Hald Anders Hjorth; 1913–2007) – данський статистик, професором Копенгагенського університету (1960–1982). Член Американської статистичної асоціації, Датської королівської академії наук і літератури, Міжнародного інституту математичної статистики.

^{*18} Кокс Гертруда Мері (Cox Gertrude Mary; 1900–1978) – американська статистик. Була президентом Американської статистичної асоціації та першою жінкою, обраною до МСІ. Одна з засновниць Міжнародного біометричного товариства, редакторка журналів «*Biometrics Bulletin*» і «*Biometrics*». Очолювала Інститут статистики в Університеті Північної Кароліни.

Фінней (Фінні) Девід Джон (Finney David John; 1917–2018) – британський статистик, почесний професор статистики Единбурзького університету. Був директором відділу статистики Ради сільськогосподарських досліджень (1954–1984), президентом Королівського статистичного товариства і Біометричного товариства.

^{*19} Дюфран Альфонс (Dufrasne Alphonse; 1905–?) – математик, статистик і демограф, генеральний директор Бельгійського національного інституту статистики (Institut national de statistique de la Belgique).

Ніксон Джеймс Вільям (Nixon James William) – британський статистик, автор дослідження «*A History of the International Statistical Institute, 1885–1960*» (The Hague, 1960). У М. Птухи йдеться про доповідь: Nixon J. W. International Coordination in Administrative Statistics // *Bulletin de l'ISS*. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 449–465.

Ольбрехтс Раймонд (Olbrechts Raymond Auguste Joseph; 1888–1959) – бельгійський статистик, професор, один із засновників 1952 р. Інституту статистики Вільного університету Брюсселя.

У машинописі вказані ініціали з повного імені науковця (російською) – «Р. А. И.».

^{*20} Волліс (Уолліс) Вілсон Аллен (Wallis Wilson Allen; 1912–1998) – американський економіст і статистик. Під час Другої світової війни – директор із досліджень Статистичної дослідницької групи Управління науко-

вих досліджень і розробок США (1942–1946) у Колумбійському університеті. Декан Вищої школи бізнесу Чиказького університету (1956–1962), президент Рочестерського університету (1962–1970), потім був виконавчим директором і канцлером університету.

Гамакер Гуго Крістіан (Namaker Hugo Christiaan; 1905–1993) – голландський фізик. У 1934–1967 рр. працював у фізичній лабораторії компанії Philips в Ейндховені, у 1960–1972 рр. – професор Ейндховенського технічного університету. Член Американської статистичної асоціації від 1959 р.

У машинописі російською «Уоллис» і «Хамакер».

^{*21} Про Г. М. Кокс див. комент.^{*18}, а про Г. М. В. Фюрста – комент.^{*13}.

Моріта Юзо (Morita Yuzo; 1901–1994) – японський статистик, генеральний директор Статистичного бюро Японії (1947–1957), потім радник бюро. Професор Університету Хітоцубаші. Віцепрезидент MCI.

У машинописі, з невідомих причин, вказано ініціал (російською) – «И».

Деляпорт П'єр (Delaporte Pierre J.) – статистик і демограф, професор і керівник у 1960-ті роки Інституту статистики Паризького університету, асоційований член Французького інституту актуаріїв від 1937 р.

Про К. М. Гусейна із Пакистану М. Птуха, ймовірно, помиляється.

Можливо, йдеться про Гасана Мохамеда Гусейна (Hasan Mohamed Husein), заступника державного секретаря Єгипту з питань статистики, у 1963–1967 рр. – наукового керівника Інституту статистики Каїрського університету.

^{*22} Кендалл Моріс Джордж (Kendall Maurice George; 1907–1983) – англійський статистик, викладач Лондонської школи економіки і політичних наук. Член Королівського статистичного товариства від 1934 р., його голова (1961–1962). Очолював проєкт «Всесвітнє обстеження народжуваності» (World Fertility Survey) під патронажем MCI і ООН.

У машинописі вказано ініціали, ймовірно, з повного імені науковця (російською) – «М. М. Г.».

^{*23} Альдерман, або ольдерман (Altermann, Oldermann, Aldermann, Eldermann) – у середньовічній Німеччині означав взагалі старшину якоїсь корпорації, особливо гільдії торговців.

^{*24} Про Р. Фішера, П. Ч. Махаланобіса, Ж. Дармуа, Ю. Моріту, Г. О. А. Волда, Г. Гудсворда, Г. М. Кокс і далі Д. Вогельника, В. С. Немчинова і Т. В. Рябушкіна СРСР див. комент. вище.

Райс Стюарт Артур (Rice Stuart Arthur; 1889–1969) – американський соціолог і статистик. Очолював Центральне статистичне управління США (від 1936 р., у 1940–1955 як помічник директора зі статистичних стандартів у Бюджетному бюро), президент МСІ (1947–1953). Був першим головою Статистичної комісії ООН.

Вілкокс (Уілкокс) Волтер Френсіс (Willcox Walter Francis; 1861–1964) – демограф і статистик, професор Корнельського університету (від 1891). Заснував відділ статистичних досліджень в Управлінні перепису населення США і був головним новатором у демографічному аналізі й теорії та методології розподілу у США. Президент Американської статистичної асоціації в 1912 р. Президент МСІ у 1947 р.

Болдріні Марчелло (Boldrini Marcello; 1890–1969) – італійський статистик, професор статистики і демографії в університетах Мессіни, Падуї, Мілану і Риму. Автор праць із теорії та методології статистики. Президент МСІ у 1960–1963 рр.

Маршалл Герберт (Marshall Herbert; 1888–1977) – економіст. Від 1921 р. працював у Статистичному бюро Канади, керівник бюро (1945–1956). У 1947–1948 рр. був головою Статистичної комісії ООН, а у 1950–1955 рр. – віцепрезидентом Міжамериканського статистичного інституту. Віцепрезидент МСІ (1958–1960).

Йдеться про доктора Е. Луненберга (dr. E. Lunenberg), який наприкінці у 1950-х – початку 1970-х років був директором Постійного бюро (офісу) МСІ у Гаазі.

^{*25} Крім уже згаданих йдеться про:

Колмогоров Андрій Миколайович (1903–1987) – один із найбільших радянських математиків. Професор Московського державного університету з 1931 р., академік Академії наук СРСР (1939), Герой Соціалістичної Праці.

Фреше Моріс Рене (Fréchet René Maurice (його перше ім'я Моріс); 1878–1973) – французький математик, фахівець з теорії ймовірностей і статистики. Від 1941 р. до виходу на пенсію в 1949 р. – професор обчислення ймовірностей і математичної фізики в Паризькому університеті. Був директором обчислювальної та статистичної лабораторій в Інституті Анрі Пуанкаре. Член Паризької академії наук (1956).

Про Ліндера Артура (Linder Arthur) див. комент. ^{*15}.

Кемпйон Гаррі (Sir Harry Campion; 1905–1996) – британський статистик. Був першим директором Центрального статистичного управління (1941–1967), попередника Офісу національної статистики, першим директором Статистичного управління ООН і Королівського статистичного товариства (1957–1959).

Іденбург Філіпп Якоб (Idenburg Philippus Jacobus; 1901–1995) – голландський педагог і статистик. Від 1929 р. – у Центральному бюро статистики Нідерландів, де від 1939 р. працював, за винятком короткої перерви, до виходу на пенсію у 1966 р. на посаді генерального директора. Викладав в Університеті Амстердама.

В. С. Немчинов і Т. В. Рябушкін були обрані членами МСІ у 1958 р., а А. М. Колмогоров – почесним членом. Див.: Рябушкін Т. В. Очерки международной статистики: методология и организация. Москва : Наука, 1981. С. 79; Encyclopedia of Statistical Sciences. in 16 vol. / 2nd ed. New York & others : Wiley-Interscience, 2006. Vol. 8: Mi–Ny. P. 5427.

^{*26} Леонард Вільям Рамсдел (Leonard William Ramsdell; 1904–1981) – член Американської статистичної асоціації та її президент у 1957 р.

Йдеться про доповідь: Leonard W. R. International cooperation in the field of population censuses // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 151–160.

^{*27} Бенджамін Бернард (Benjamin Bernard; 1910–2002) – британський медичний статистик, актуарій і демограф. Від 1952 р. – головний статистик у Генеральному реєстраційному управлінні; від 1963 р. – очолював департамент статистики у Міністерстві охорони здоров'я. Професор актуарної науки у City University. Генеральний секретар Міжнародного союзу з наукового вивчення народонаселення (1962–1963), президент Інституту актуаріїв (1966–1968) і Королівського статистичного товариства (1970–1972).

Йдеться про доповідь: Benjamin B. Latest developments in demographic analysis of census results // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 109–128.

^{*28} Брішлер Марсель (Brichler Marcel Henri Maurice; 1918–2001) – французький статистик. Директор (1942–1958), регіональний директор (1958–1960) Національного інституту статистики та економічних до-

сліджень, генеральний секретар, потім заступник директора страхової компанії La Prévoyance (1960–1964), генеральний директор (1969–1980) Генеральної асоціації товариств страхування від нещасних випадків. Професор Статистичного інституту Паризького університету (1965–1980), член МСІ.

Йдеться про доповідь: Brichler M. Comparabilité de certaines caractéristiques socio-économiques dans les recensements de 1960 en Europe // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 129–150.

^{*29} Тут і далі М. Птуха посилається на таблиці, очевидно, зі статті М. Брішлера.

^{*30} Йдеться про британського статистика Джорджа (Георга) Кінга (King George; 1846–1932) – відомого фахівця в актуарній науці, яка застосовує математичні та статистичні методи для моделювання питань невизначеності і тривалості життя, страхування, пенсійного забезпечення тощо. Активно співпрацював з Інститутом актуаріїв від 1874 р.

Див. також: King G. On the Construction of Mortality Tables from Census Returns and Records of Deaths // Journal of the Institute of Actuaries. 1908. Vol. 42, Issue 3. P. 225–277.

У М. Птухи в машинописі ініціал імені – «Г.», тобто «Георг».

^{*31} Про М. Мацуру див. комент. ^{*10}.

Йдеться про доповідь: Macura M. Le recensement de la population comme source des données pour la planification du développement économique // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 175–187.

^{*32} Йдеться про відомого китайського статистика Бангні Лю (Liu Bangnee Alfred (Liu Pengnian); 1901–1988) і мексиканську фахівчиню зі статистики Алісію Пінеда-Еспінозу (Pineda-Espinosa Alicia), яка працювала у Статистичному відділі Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН, а також у Статистичному відділі ЮНЕСКО.

Їхня доповідь: Liu B. A., Pineda-Espinosa A. Measuring the educational level of the population : a methodological study // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 161–174.

М. Птуха тут також посилається на таблиці з доповіді (використовує написання прізвища рос. «Лиу»).

^{*33} Ледерман Сюллі (Ledermann Sully; 1915–1967) – демограф, співробітник Французького національного інституту демографічних досліджень, удосконалив моделювання різних компонентів таблиць смертності. Широко відомі дослідження про тенденції та регіональні відмінності у споживанні алкоголю у Франції та інших країнах.

Тут йдеться про доповідь: Ledermann S. Les dimensions de la mortalité // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 417–427.

^{*34} Буркгардт Фелікс (1888–1973) – піонер математичної статистики у Німеччині. Працював у Саксонському державному статистичному управлінні (1925–1938). Член Німецького статистичного товариства. Після війни – у Німецькій економічній комісії, уряді НДР, Центральному статистичному управлінні і Радянській контрольній комісії. Викладав у Лейпцизькому і Берлінському університетах.

Йдеться про доповідь: Burkhardt F. Dynamische und statische Relationen in der Mortalitätsstatistik des ersten Lebensjahres // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 413–416.

Вюрцбургер Ойген (Євген) (Würzburger Eugen; 1858–1938) – німецький юрист, статистик, економіст. Очолював Дрезденське муніципальне статистичне управління, а згодом президент Саксонського державного статистичного управління. Професор статистики у Лейпцизькому університеті. Був співредактором «Deutsches Statistisches Zentralblatt».

У машинописі ініціал імені (російською) – «Е.».

^{*35} Мортара Джорджо (Mortara Giorgio; 1885–1967) – італійський економіст, демограф і статистик. Професор у Мессінському університеті, Римі і Мілані. Директор Економічного інституту (1910–1938). Був змушений покинути Італію у 1939 р. із расових причин, переїхав до Бразилії, де був технічним радником Національного перепису населення (1939–1948) і Національної ради статистики (1949–1957); створив школу демографії. Від 1954 р. президент Міжнародного союзу наукового вивчення населення (почесний президент від 1957 р.). Повернувся у 1956 р. до викладання у Римському університеті.

Йдеться про доповідь: Mortara G. Sul calcolo di tavole di mortalita per gli stati del Brasile mediante confronto tra censimenti successivi // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 439–448.

У М. Птухи у машинописі ініціал імені (російською) – «Г.».

^{*36} Тіррінг Лайош (Thirring Lajos; 1899–1983) – угорський статистик, професор університету. Від 1919 р. працював у статистичних структурах країни. У 1949–1959 рр. був заступником директора Департаменту демографічної та соціальної статистики. Брав участь у переписах населення, відповідав, зокрема, за перепис 1939 р. у Закарпатті. Був заступником директора перепису 1949 р., а також брав участь у підготовці до перепису 1960 р. Його батько Густав Тіррінг (Thirring Gusztáv; 1861–1941) був також членом МСІ.

Йдеться про доповідь: Thirring L. J. *Caractéristiques socio-économiques d'après certains résultats de quelques statistiques hongroise* // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 483–495.

У машинописі у першій згадці два ініціали – «Л. Л.», проте у виданні МСІ такі ініціали – «L. J.».

^{*37} Ріссер Рене Натан (Risser René Nathan; 1869–1958) – французький статистик, математик, актуарій і винахідник. Служив у Міністерстві праці та соціального забезпечення. Член правління Французького інституту актуаріїв. Професор актуарної науки і страхування у Політехнічній школі.

Йдеться про доповідь: Risser R. N. *Études d'ordre statistique et nosologique sur l'assurance longue maladie au sein de la Caisse primaire centrale de Sécurité sociale de la région parisienne*, яка була заявлена і на 30-у, і на 31-у сесії МСІ.

^{*38} Йдеться про доповідь співробітника Служби охорони здоров'я Нідерландів М. Г. Нейрденбурга із Гааги: Neurdenburg M. G. *The need of simplified and / or adapted statistical methods in public health administration (life table procedures and rank correlation as examples)* // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 3. P. 131–137.

^{*39} Сарч Омер Джелал (Sarç Ömer Celal; 1901–1988) – турецький економіст і статистик, професор і ректор Стамбульського університету, директор Інституту статистики.

Йдеться про доповідь: Sarc O. C. *On statistics of towns and urbanization* // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 2. P. 475–481.

У М. Птухи у машинописі (російською) прізвище та ініціали подано як звичайна транслітерація з латиниці – «О. С. Сарк».

^{*40} Йдеться про двох актуаріїв, професорів Вільного університету Брюсселя Роберта Річарда Конселя (Консаель; Consael Robert Richard; 1907–1978), який працював генеральним директором Міністерства праці та соціального забезпечення Бельгії; і про Андре Ламанса (Ламенс; Lamens André), президента Міжнародної актуарної асоціації.

Їхня доповідь: Consael R., Lamens A. Processus markoviens d'embranchement en démographie // Bulletin de l'ISS. 1960. Vol. 37, livr. 3. P. 271–289.

У машинописі у назві доповіді у дужках пояснення М. Птухи.

М. Птуха пише далі про Андрія Андрійовича Маркова (1856–1922) – російського математика, представника петербурзької математичної школи. А також про відоме у математиці поняття «ланцюг Маркова» як випадковий процес, що задовольняє «властивість Маркова» і який набуває скінченну чи зліченну кількість значень (станів). Існують ланцюги Маркова як з дискретним, так і з неперервним часом.

Про А. М. Колмогорова див. комент.^{*25}.

Дмитрієв Микола Олександрович (1924–2000) – радянський математик і фізик-теоретик, один з учасників атомного проєкту в СРСР. Учень А. М. Колмогорова.

Йдеться про працю: Колмогоров А. Н., Дмитриев Н. А. Ветвящиеся случайные процессы // Докл. АН СССР. 1947. Т. 56. № 1. С. 7–10.

^{*41} Вільям-Олссон Вільям Фріц (Уільям-Ульссон; William-Olsson William Frits; 1902–1990) – шведський географ, професор економічної географії у Стокгольмській школі економіки (1946–1969). Фахівець з урбаністичної географії.

^{*42} Пункт 16, а також далі підпис М. Птухи дописані у машинописі чорнилом.

Про Ж. Л. Мадейру див. комент.^{*7}.

МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ М. ПТУХИ*

Друковані праці М. Птухи**

1911

1. Бесприютные дети – подкидыши и наше земство // Труд. помощь: журн., изд. Попечительством о домах трудолюбия и работных домах / под ред. В. Дерюжинского. С.-Петербург, 1911. № 7. С. 123–148; № 8. С. 231–253; № 9. С. 367–389.

Ж936***

1914

2. Ред.: Бимман А. Б. История банков. Историческое развитие банков в России и за границей с древнейших времен до наших дней / под ред. Мих. Птухи. С.-Петербург : Круг самообразования, 1914. 116 с. (перевид.: Петроград: Круг самообразования, 1917. 96 с.).

A050

1916

3. Очерки по теории статистики населения и моральной. Петроград : Тип. М. П. Фроловой, 1916. [2], X, 381 с. – (Записки юрид. фак. имп. Петрогр. ун-та ; вып. 4).

* При підготовці розділу було використано перш за все покажчик, підготовлений В. Радченко і А. Головащук (2021), а також інші джерела, зокрема, переліки праць академіка: складений О. С. Ровнер (1963); «Список праць з демографічної статистики» з видання «Птуха М. В. Вибрані праці» (Київ, 1971); поданий Т. В. Рябушкіним, В. М. Симчерой і Є. О. Машихіним (1986) – див. №№ 107, 132, 155, 250 у цьому розділі книги.

Хоча від 1921 р. УАН мала назву «Всеукраїнської», постійним таке її використання у виданнях Академії стало лише від 1928/29 рр. (за деякими винятками). Тому збережено у бібліографічних описах назву «Українська академія наук» (або іноді «УАН») із відповідними до вимог скороченнями.

** Усі матеріали подано в хронології, включаючи посмертну збірку праць.

*** Тут і далі подано шифр видань у фондах НБУВ.

4. Тезисы к книге М. В. Птухи «Очерки по теории статистики населения и моральной». Петроград, 1916. 3 с. – (Пермское отделение Петрогр. ун-та).

1919

5. М. І. Туган-Барановський як економіст : Промова, виголошена в 40-й день від кончини професора М. В. Птухою // Кооперативна зоря. Київ, 1919. № 4/5. Березень. С. 5–21.

Перевид.: див. № № 112, 117.

1922

6. Индексы брачности: этюд по теории статистики населения / Центр. стат. упр., Киев. губ. стат. бюро. Киев, 1922. 44 с. : табл.

Див. також №№ 7, 99, 107.

Перевидано українською у кн.: Птуха М. В. Вибрані праці / відпов. ред. П. І. Багрій, В. С. Стешенко; Академія наук Української РСР. Київ : Наукова думка, 1971. С. 183–250 (з оновленими підсумковими тезами – с. 241–250). – Див. № 107.

7. Индексы брачности: этюд по теории статистики населения // Стат. бюл. Киев. губстатбюро. Киев, 1922. № 2 (февр.). С. 3–34.

Див. також №№ 6, 99, 107.

1923

8. П'ять років існування III Соціально-економічного відділу Української академії наук (1919–1923 рр.) // Зап. Соц.-екон. від. Укр. акад. наук / за ред. акад. М. П. Василенка*. Київ, 1923. Т. 1. Додаток. 1924. С. 1–28.

Про Демографічний інститут – с. 13–16.

Ж20888

Видано також у кн.: «Звідомлення Всеукраїнської академії наук у Києві за 1923 рік» і окремо – див. № 11.

* Акад. М. П. Василенко використовував у виданнях ВУАН написання власного імені як Н. П. Василенко (у паралельних назвах / описах французькою : Nicolas Wassilenko).

9. Таблиці смертності для України : 1896–1897 рр. // Наук. зап.: орган київ. наук.-дослідч. катедр / Всеукр. акад. наук. Київ : Друк. Всеукр. акад. наук, 1923. Т. 1. С. 110–127 : табл.

Ж РЛ | 9088

10. Таблиці смертності для України : 1896–1897 рр. // Зап. Соц.-екон. від. Укр. акад. наук / за ред. акад. М. П. Василенка. Київ, 1923. Т. 1. С. 17–62 : табл.

М. Птуха зазначив у тексті (с. 59), що стаття «є лише одна з глав роботи «Смертність в Росії і на Україні».

Ж20888

Видана також окремо: Таблиці смертності для України : 1896–1897 рр. = Tables de mortalité pour l'Ukraine. Київ : Друк. Всеукр. акад. наук, 1923. II, 46 с. : табл. – (Зап. Соц.-екон. від. ВУАН ; т. 1).

Во346220

Див. також № 9.

Перевидано у кн.: Птуха М. В. Вибрані праці / відпов. ред. П. І. Багрій, В. С. Стешенко; АН УРСР. Київ : Наукова думка, 1971. С. 320–357. – Див. № 107.

1924

11. П'ять років існування Соціально-економічного відділу Української академії наук (1919–1923 рр.) // Звідомлення Всеукр. акад. наук у Києві за 1923 рік: з нагоди п'ятирічного існування Академії 1918–1924. Київ : Друк. Всеукр. акад. наук, 1924. С. 119–146. – (про Демографічний інститут – с. 131–134).

Вр4920

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000754>

Окремо: П'ять років існування III Соціально-економічного відділу Української академії наук (1919–1923) = Cinq ans de l'existence de la classe des sciences sociales-économiques de l'Académie Ukrainienne des Sciences. Київ : Друк. Укр. акад. наук, 1924. 28 с. – Дод. до журн. «Зап. Соц.-екон. від. Укр. акад. наук», т. 1; (про Демографічний інститут – с. 13–16).

Вс29015

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000751>

Див. також № 8.

12. Die Sterblichkeit in Russland / М. Ptucha // Metron: Rivista Internazionale di Statistica. Roma, 1924. Vol. 3, № 3/4. P. 469–520.

URL: <http://digitale.bnc.roma.sbn.it/tecadigitale/visore/#/main/viewer?idMetadato=8639864&type=bncr>

13. Ред.: Матеріали щодо природного руху населення України. 1867–1914 рр.: = Материалы по естественному движению населения Украины. 1867–1914 гг. / [предисл. управляющего ЦСУ Украины А. М. Волкова и директора Демограф. ин-та УАН М. В. Птухи]. Харьков : Центр. стат. упр. УССР, 1924. XIII, 95, [2] с. – (Статистика Украины ; № 47; Сер. 1. Демография / Центр. стат. упр. УССР. Демограф. ин-т. Укр. акад. наук; [Т. 3, вып. 1]; [Праці Демограф. ін-ту / УАН ; т. 1])^{*}.

Матеріали було підготовлено Ю. Корчак-Чепурківським та М. Трацевським.

Cu139/1

1925

14. Население Киевской губернии // Стат. бюл. Киев. губстатбюро. Киев, 1925. № 4/5. С. 3–144 : 60 табл.

Ж20486

І окремо: Население Киевской губернии / ЦСУ; Киев. губ. стат. бюро. Киев, 1925. 144 с. : табл. – (Труды Демограф. ин-та / Укр. акад. наук ; т. 2).

15. Статистическая наука на Западе : библиогр. заметки о книгах по статистике, вышедших за границей за десятилетие 1914–1923 гг. / предисл. С. Мазлаха ; Центр. стат. упр. УССР. Харьков : Тип. ПУУВО им. Фрунзе, 1925. VIII, 207 с. : табл. (покажч. авт. – С. 201–207).

ВНБІ: С6 я1 П87

^{*} У примірнику в НБУВ українською лише пошкоджена титульна сторінка, далі увесь текст – російською (текст передмови – с. V–VI і таблиці – російською, у таблицях – частково французькою). Утім бібліографи в Україні подають два різномовні описи, зокрема: Матеріали щодо природного руху населення України. 1867–1914 рр.: з оглядом природ. руху населення перед світовою війною / Центр. стат. упр. УССР. – Київ ; Харків, 1924. – XIII, 95, 3 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 1). Імовірно, було надруковано два титули (можливо, й дві передмови), зокрема українською для такого видання, як «Праця» Демографічного інституту.

16. Третій Соціально-економічний відділ [1924 р.]: подає секретар відділу, акад. М. В. Птуха // Звідомлення Укр. акад. наук у Києві за 1924 рік. Київ : Друк. Укр. акад. наук, 1925. С. 52–64.

Во635299; РЛ № 812

URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0002408>

17. История первой таблицы брачности // Вестн. статистики / Орган ЦСУ СССР. Москва, 1925. Кн. 21, № 4/6. С. 27–56.

Ж5392

Див. також № 29.

Перевидано у перекладі українською у кн.: Птуха М. В. Вибрані праці / відпов. ред. П. І. Багрій, В. С. Стешенко; Академія наук Української РСР. Київ : Наукова думка, 1971. С. 251–278. – Див. № 107.

18. Міжнародний статистичний конгрес у Римі 1925 року // Радян. статистик. Харків, 1925. 14 листоп., № 42.

19. Привітання від Всеукраїнської академії наук [Першому Всеукраїнському статистичному з'їздові] // Радян. статистик. Харків, 1925. 28 листоп., № 44.

1926

20. Академік Роман Михайлович Орженцький († 24 травня 1923 р.) // Зап. Соц.-екон. від. Укр. акад. наук / за ред. акад. М. П. Василенка. Київ, 1926. Т. 2/3. С. 1–19. – Бібліогр.: 50 назв.

Ж20888

21. Международный статистический институт и его XVI сессия // Вестн. статистики / Орган ЦСУ СССР. Москва, 1926. Кн. 24: № 1/6. С. 155–192.

Ж5392

22. Міжнародний статистичний інститут і його XVI сесія : доп. Соц.-екон. від. УАН про відрядження на XVI сесію Міжнар. стат. ін-ту 27. IX. – 4. X. 1925, Рим // Зап. Соц.-екон. від. Укр. акад. наук / за ред. акад. М. П. Василенка. Київ, 1926. Т. 2/3. С. 317–331.

Ж20888

23. Передне слово / М. Птуха, М. Вольф // Матеріали санітарної статистики України 1876–1914 рр. : [зб.] / Центр. стат. упр. УССР. Харків : Урядова Друк. ім. Фрунзе, 1926. С. III.

Су43/83

Див. також № 25.

24. Привітання від Української академії наук [Всеукраїнській статистичній конференції] // Радян. статистик. Харків, 1926. 6 листоп.

25. Соціально-економічний відділ Української академії наук у році 1925 // Зап. Соц.-екон. від. Укр. акад. наук / за ред. акад. М. П. Василенка. Київ, 1926. Т. 2/3. С. V–XXVI.

Ж20888

Окремо: Третій (Соціально-економічний) відділ [1925 р.]: подає секретар відділу, акад. М. В. Птуха // Звідомлення Укр. акад. наук у Києві за 1925 рік. Київ : Друк. Укр. акад. наук, 1926. С. 53–74; (про Демографічний інститут – с. 58–60).

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000741>

26. La Section économique et sociale de l'Académie des Sciences d'Ukraine en 1925 / М. Ptoukha // Зап. Соц.-екон. від. Укр. акад. наук / за ред. акад. М. П. Василенка. Київ, 1926. Т. 2/3. С. XXVII–L.

Ж20888

27. Ред.: Демографічний збірник = Recueil Démographique / за ред. акад. М. В. Птухи. Київ, 1926. IV, 200, 2 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 4. 3б. Соц.-екон. від.; № 7).

Зміст: Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX віку. – С. 1–68; Трацевський М. Нарожденість людності на Україні. – С. 69–112; Корчак-Чепурківський Ю. Місто й село у смертності Наддніпрянської України. – С. 113–171; Коваленко І. Самогубства в Харкові [1911–1925 pp.]. – С. 172–200.

Ву6308/7.4

28. Ред.: Матеріали санітарної статистики України 1876–1914 pp. : [зб.] / Центр. стат. упр. УСРР / передм. керівн. ЦСУ УСРР М. Вольфа і директора Демограф. ін-ту М. Птухи. Харків : Урядова Друк. ім. Фрунзе, 1926. XXII, 121 с. – (Статистика України ; № 83. Серія XV. Статистика народного здоров'я ; т. 1, вип. 1 ; Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 3).

Зі змісту: Корчак-Чепурківський Ю. Примітки до збірника. – С. V–XXII.

Су43/83

1927

29. История первой таблицы брачности // Памяти Николая Алексеевича Каблукова : сб. статей. Москва, 1927. Т. 2. С. 27–56.

B39857/2

Див. також № 17.

30. Звідомлення Соціально-економічного відділу [1926 р.]: подає секретар відділу, акад. М. В. Птуха // Звідомлення Укр. акад. наук у Києві за 1926 рік. Київ, 1927. С. 55–81.

Про Демографічний інститут – с. 62–63.

Bp4745

Окрем. відб.: Звідомлення Соціально-економічного відділу Української академії наук за 1926 рік. Київ : Друк. Укр. акад. наук, 1927. 30 с.

Ви0172

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000782>

31. Соціально-економічний відділ Української академії наук у році 1926 // Зап. Соц.-екон. від. Укр. акад. наук / за ред. акад. М. П. Василенка. Київ, 1927. Т. 5/6. С. III–XXXI.

Ж20888

32. La Section économique et sociale de l'Académie des Sciences d'Ukraine en 1926 / M. Ptoukha // Зап. Соц.-екон. від. Укр. акад. наук / за ред. акад. М. П. Василенка. Київ, 1927. Т. 5/6. С. XXXI–LXV.

Ж20888

1928

33. Смертність у Росії й на Україні = Mortalite en Russie et en Ukraine / Центр. стат. упр. УССР. Харків ; Київ : Київ-Друк, 8-ма друк., 1928. 195 с., 117 табл. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 5).

Bu12044

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001976>;

https://nibu.kyiv.ua/projects/nepovtorni_rysi_knig/zolotyj_fond_intelektu_naro ду/ (з дарчим автографом М. С. Грушевському).

У дещо відредагованому вигляді перевидана російською у зб.: Птуха М. В. Очерки по статистике населения. Москва, 1960. С. 175–395. – Див. № 97.

Деякі глави про методологію також у кн.: Птуха М. В. Вибрані праці / відпов. ред. П. І. Багрій, В. С. Стещенко; Академія наук Української РСР. Київ : Наукова думка, 1971. – Див. № 107.

34. Смертность 11 народностей Е[вропейской] России в конце XIX века = Mortalité en les 11 nationalités de la Russie a la fin du XIX siècle / Центр. стат. упр. України. Київ : Киев-Печать, 8-я тип., 1928. 57 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Укр. акад. наук ; т. 6).

Видання російською мовою розділів II і III кн. «Смертність у Росії й на Україні» (№ 33).

Bu10261/6

35. Третій (Соціально-економічний) відділ (1927 р.) // Звідомлення Всеукр. акад. наук у Києві за 1927 рік. Київ, 1928. С. 64–98.

РЛ № 969

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000743>

1929

36. Звідомлення III Соціально-економічного відділу Всеукраїнської академії наук за 1928 рік : звіт на Раді ВУАН // Вісті Всеукр. акад. наук. 1929. № 3/4. С. 25–34.

Ж20611

37. Звіт про роботу III Соці[ально]-економ[ічного] відділу : (доп. на зборах ради ВУАН...) // Вісті Всеукр. акад. наук. 1929. № 5/6. С. 7–10.

Ж20611

38. Короткий огляд діяльності III Соціально-економічного відділу Всеукраїнської академії наук : доп. на засіданні ради ВУАН // Вісті Всеукр. акад. наук. 1929. № 1. С. 7–12.

Ж20611

1930

39. Демографічний інститут [ВУАН] // Вісті Всеукр. акад. наук. 1930. № 1. С. 33–38.

Ж20611

40. Переднє слово // Демографічний збірник = Recueil Démographique. Київ, 1930. С. III–IV.

Bu6308/22

Див. також № 42.

41. Переднє слово. I. Статистика причин смерті в Росії й на Україні. II. Загальні уваги про смертність у м. Києві 1918–1927 pp. = Avant-propos. I. Les statistiques des causes de décès en Russie et en Ukraine. II. Notes generales sur la mortalité de la ville de Kiev en 1918–1927 (le texte parallele) // Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в м. Києві за причинами смерті, статтю та віком 1918–1927 pp. Київ, 1930. С. 1–39 [у тексті подано також десять великих таблиць]. – (Праці Демограф. ін-ту / Всеукр. акад. наук ; т. 8).

Cu139/8

Див. також № 43.

42. Ред.: Демографічний збірник = Recueil Démographique. Київ, 1930. VI, 324, 2 с. – (Праці Демограф. ін-ту / Всеукр. акад. наук ; т. 7. 3б. Соц-екон. від. ; № 22).

Зі змісту: Птуха М. Переднє слово. – С. III–IV (фр. мовою: – С. V–VI); Масютин Ю. Професійна статистика в Росії та на Україні. С. 1–83; Пустоход П., Трацевський М. Шлюбність на Україні. – С. 85–195; Вікул І. Людність міста Києва: коротка характеристика за даними перепису 17 грудня 1926 р. – С. 197–311.

Bu6308/22

43. Ред.: Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в м. Києві за причинами смерті, статтю та віком 1918–1927 pp. = Matériaux sur la mortalité en Ukraine. Décédés de la ville de Kieff selon causes de décès, le sexe et l'age 1918–1927. Київ, 1930. 50, 123 с. : табл. – (Праці Демограф. ін-ту / Всеукр. акад. наук ; т. 8).

Зміст: Птуха М. Переднє слово. I. Статистика причин смерті в Росії й на Україні. II. Загальні уваги про смертність у м. Києві 1918–1927 pp. – С. 1–39; Ходос М. Вступ. I. Організація статистики причин смерті в Києві. II. Характеристика матеріалів. – С. 40–50; Померлі в м. Києві в 1918 р. за причинами смерті, статтю та віком. – С. 2–13; Померлі в Києві в 1919 р. за причинами смерті, статтю та віком. – С. 14–25; Померлі в Києві в 1920 р. за причинами смерті, статтю та віком. – С. 26–37; Померлі в Києві в 1921 р. за причинами смерті, статтю та віком. – С. 38–49; Померлі в Києві в 1922 р. за причинами смерті, статтю та віком. – С. 50–61; Померлі в Києві в 1923 р. за причинами смерті, статтю та віком. – С. 62–73; Померлі в Києві в 1924 р. за причинами смерті, статтю та віком. – С. 74–85; Померлі в Києві в 1925 р.

за причинами смерті, статтю та віком. – С. 86–99; Померлі в Києві в 1926 р. за причинами смерті, статтю та віком. – С. 100–111; Померлі в Києві в 1927 р. за причинами смерті, статтю та віком. – С. 112–123.

Cu139/8

1931

44. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960 / M. Ptoukha // Bulletin de l'Institut international de statistique. La Haye, 1931. T. 25 : [Rapports et communications présentés à la XIXe session de l'Institut international de statistique, Tokyo 17–25 sept. 1930], livr. 3. P. 59–88.

URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k616123/f71.item>

Є також окремий відбиток, датований роком форуму, із власною пагінацією: Ptoukha M. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960. La Haye : [s.n.], 1930. 32 р.

Див. також №№ 97 і 111.

1932

45. Людність України за другої п'ятирічки: [доповідь на Всеукр. конференції з питань вивчення природних ресурсів та розміщення продуктивних сил УРСР у другій п'ятирічці 5–13 травня 1932 р.] // Людність та її розміщення в другій п'ятирічці / Держ. планова коміс. УРСР. Харків, 1932. С. 5–20.

Во693856

Див. також №№ 85 і 97.

46. Народонаселення та баланс робочої сили на другу п'ятилітку: доп. на сесії ради ВУАН 29 берез. 1932 р. // Вісті Всеукр. акад. наук. 1932. № 2. С. 44–53.

Ж20611

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000019584>

1933

47. Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятилітки // Журн. мед. циклу / Всеукр. акад. наук; Природ.-техн.від. [1933]*. Т. 2, вип. 4. С. 733–757.

* За всіма бібліографіями М. Птухи ця розвідка подається за 1933 р., тому так само видання описується і тут. Втім на форзаці вказано 1932 рік, і в бібліотеках цей том описаний по каталогах саме за цим роком. Однак у книзі надруковано

У дещо відредагованому вигляді опубліковано російською у зб.: Птуха М. В. Очерки по статистике населения. Москва, 1960. С. 396–417. – Див. № 97.

Ж 22025

1934

48. Méthodes pour calculer les taux de mortalité infantile selon les mois de l'année / М. Ptoukha // Revue de l'Institut international de statistique. La Haye, 1934. № 2. С. 178–189.

Див. також № 49, де є розгорнуте викладення методики розрахунку показників дитячої смертності за місяцями року, а також обрахунків, зроблених М. М. Трацевським. Оновлений передрук у зб.: Птуха М. В. Очерки по статистике населения. Москва, 1960. С. 418–440. – Див. № 97.

Перевид. у перекл. українською у кн.: Птуха М. В. Вибрані праці / відпов. ред. П. І. Багрій, В. С. Стешенко; Академія наук Української РСР. Київ : Наукова думка, 1971. С. 293–319. – Див. № 107.

1936

49. Показатели смертности грудных детей по месяцам года / М. В. Птуха, М. Н. Трацевский // Проблемы учета и статистики: сб. ст. / под ред. А. Я. Боярского, Д. М. Соколова, Б. С. Ястремского. Москва : Союзгоручет, 1936. С. 94–118. – (Труды науч.-исслед. сектора Москов. ин-та народнохоз. учета ; т. 2, вып. 1).

B151982/2.1

Див. також № 48 і № 97.

Перевид. у перекл. українською у кн.: Птуха М. В. Вибрані праці / відпов. ред. П. І. Багрій, В. С. Стешенко; Академія наук Української РСР. Київ : Наукова думка, 1971. С. 293–319. – Див. № 107.

50. Передмова // Перепис населення: історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах / під ред. М. В. Птухи. Київ, 1936. С. 3–9. – (Праці Ін-ту демографії / Акад. наук УСРР ; т. 10).

Bu10261/10

URL: <https://www.google.com.ua/books/edition/Prat%E1%B8%A0s%E1%B8%A1i/ib8VAQAIAAJ?hl=&gbpv=1>

Див. також № 52.

протоколи засідань Медичного циклу ВУАН за 1931–1932 рр., останній – за 27 грудня 1932 р. (с. 841–842).

51. Предисловие // Пустоход П. И., Воблый В. К. Переписи населения / под ред. М. В. Птухи ; Ин-т демографии Акад. наук УССР. Москва: Гос. соц.-экон. изд-во, 1936. С. 3–6.

Див. також № 53.

52. Ред.: Перепис населения: історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах / під ред. М. В. Птухи. Київ, 1936. 195 с. – (Праці Ін-ту демографії / Акад. наук УСРР ; т. 10). – Обкл. та тит. стор. укр. та фр. мовами.

Зі змісту: Птуха М. Передмова. – С. 3–9.

Bu10261/10

URL: <https://www.google.com.ua/books/edition/Prat%EF%B8%A0s%EF%B8%A1i/ib8VAQAAIAAJ?hl=&gbpv=1>

53. Ред.: Пустоход П. И., Воблый В. К. Переписи населения / под ред. М. В. Птухи ; Ин-т демографии Акад. наук УССР. Москва : Гос. соц.-экон. изд-во, 1936. 208 с.

Зі змісту: Птуха М. Предисловие. – С. 3–6.

54. Ред.: Резніков В. Демографічні переписи. (Теорія, методологія, організація): покажч. л-ри / під ред. акад. М. В. Птухи. Київ : Вид-во АН УСРР, 1936. 71 с. – (Праці Ін-ту демографії / Акад. наук УСРР ; т. 11). – Обкл. та тит. стор. укр. та франц. мовами.

Bu10261/11; ВНБІ С7я1 Д30

URL: <https://www.google.ro/books/edition/Prat%EF%B8%A0s%EF%B8%A1i/ib8VAQAAIAAJ?hl=&gbpv=1>

1938

55. Antoine Déparcieux, le premier grand démographie français (1703–1789) / M. Ptoukha // Congrès International de la Population, Paris, 1937. Paris : Hermann, 1938. T. 2 : Démographie historique. P. 79–91.

B243010/2

URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k386574/f83.item>

56. John Graunt, fondateur de la démographie (1620–1674) / M. Ptoukha // Congrès International de la Population, Paris, 1937. Paris : Hermann, 1938. T. 2 : Démographie historique. P. 61–74.

B243010/2

URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k386574/f65.item>

1944

57. М. В. Ломоносов як статистик і економіст // Ювілейний збірник Академії наук УРСР. Куйбишев, 1944. Т. 1. С. 54–89.

Попов 3263

58. На благо Вітчизни : (до 25-річчя Академії наук УРСР) / М. В. Птуха, Є. П. Кирилюк // Радян. Україна. Київ, 1944. 26 верес. (№ 189). С. 3.

1945

59. Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков / под общ. ред. В. С. Немчинова. Москва : Госполитиздат, 1945. 352 с.

Во350011; Попов 1262

Рец.: Партигул С. П. К истории статистики // Большевик. Москва, 1946. № 4. С. 56–64; Смит М. // Советская книга. Москва, 1946. № 2. С. 78–82; Известия. 1945. 24 октября; Книга М. В. Птухи «Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков // Вісті АН УРСР. 1946. № 2. С. 75; Kuznets G. M. Essays on the History of Statistics of the 17th and 18th Centuries by M. Ptukha // Journal of the American Statistical Association. 1947. Vol. 42, №. 239. P. 481–482.

60. Рец. на: Корпус украинского фольклора : (научное издание песен, подготовленное к печати В. Я. Дашкевичем) / М. В. Птуха, Е. П. Кирилюк // Правда Украины. 1945. 8 апр.

1946

61. М. В. Ломоносов как экономист и статистик // Ломоносов : сб. ст. и материалов / АН СССР ; под ред. А. И. Андреева, Л. Б. Модзалевского. Москва; Ленинград, 1946. [Т.] 2. С. 144–215. – (Труды Комис. по ист. Акад. наук СССР / под общ. ред. С. И. Вавилова).

Айзеншток № 6881/2; Попов 16804.

62. Відділ суспільних наук на грудневій сесії АН УРСР (1945) // Вісті АН УРСР. 1946. № 1. С. 20–29.

Ж20611

63. З історії розвитку статистичної думки на Україні. Д. П. Журавський // Наук. зап. Ін-ту економіки АН УРСР. 1946. Т. 1. С. 23–38.
Ж2249/1

64. Сесія Відділу суспільних наук АН УРСР у Львові / М. В. Птуха, Є. П. Кирилук // Вісті АН УРСР. 1946. № 5/6. С. 135–143.
Ж20611

1948

65. Выдающийся ученый : [к 60-летию со дня рождения Л. А. Булаховского] // Правда Украины. 1948. 21 мая.

66. Выдающийся ученый-экономист : [П. Н. Першин] // Правда Украины. 1948. 26 июня.

1949

67. Вильям Петти // Рефераты и аннотации докладов по статистике, прочитанных на собраниях статистической секции Дома ученых Академии наук СССР 1939–1947 гг. Москва, 1949. С. 127–128.
Во394154

68. Д. П. Журавский как статистик // Вестн. статистики. 1949. № 2. С. 37–50.
Ж5392

69. Д. П. Журавский как ученый // Рефераты и аннотации докладов по статистике, прочитанных на собраниях статистической секции Дома ученых Академии наук СССР 1939–1947 гг. Москва, 1949. С. 128–130.
Во394154

1951

70. Д. П. Журавский [1810–1856]: Жизнь, труды, статистическая деятельность. Москва : Госстатиздат, 1951. 123 с.
Во436683

1952

71. Журавский Дмитрий Петрович // Большая советская энциклопедия : [в 51 т]. Изд. 2-е. Москва, 1952. Т. 16. С. 237. – (без підпису).
B257058/16

1953

72. Кетле Адольф // Большая советская энциклопедия : [в 51 т]. Изд. 2-е. Москва, 1953. Т. 20. С. 571. – (без підпису).
B257058/20

1954

73. [О предмете статистики : излож. выступления на науч. совещ. по вопр. статистики, созванном АН СССР, ЦСУ СССР и М-вом высш. образования СССР 16–26 марта 1954 г.] // Вестн. статистики. 1954. № 5. С. 43–44; Те саме // Вопр. экономики. 1954. № 12. С. 78.
Ж5392; Ж26065

74. Ободовский Александр Григорьевич // Большая советская энциклопедия : [в 51 т]. Изд. 2-е. Москва, 1954. Т. 30. С. 347. – (без підпису).
B257058/30

75. Обухов Владимир Михайлович // Большая советская энциклопедия : [в 51 т]. Изд. 2-е. Москва, 1954. Т. 30. С. 404. – (без підпису).
B257058/30

1955

76 Очерки по истории статистики в СССР: [в 2 т.]. Москва : Изд-во АН СССР, 1955 – Т. 1 : Статистическая мысль в России (до конца XVIII в.). 1955. 472 с.

У книзі чотири нариси. М. Птуха розглядає економічну географію, державознавство, вотчинно-поміщицьку статистику, роботи російських учених XVII–XVIII ст. (з текстами у додатку).
B300496/1; Попов 1261

Рец.: Дружинин Н. Серьезный труд по истории отечественной статистики // Вопросы экономики. 1956. № 2. С. 128–135; Яцунский В. К. // Вопросы истории. 1956. № 12. С. 151–153; Rassegna sovietica. Roma, 1956.

Ан. 7, № 1. p. 155; Hoffman P. // Zeischrift für Geschichtswissenschaft. Berlin, 1959. Jg. 7, Hf. 8. S. 1826; N. G. // Demografia. Budapest, 1960. № 3/4. 502–503 old.

Див. також № 95.

77. Рославский-Петровский Александр Петрович // Большая советская энциклопедия : [в 51 т.] Изд. 2-е. Москва, 1955. Т. 37. С. 9. – (без підпису).

В257058/37

78. Статистика в России в начале XIX века // Очерки по истории статистики СССР : сб. ст. Москва : Госстатиздат, 1955. С. 95–120.

Во634522

79. К вопросу о сплошном учете заболеваний в системе Министерства здравоохранения СССР / М. В. Птуха, С. С. Каган // Совет. здравоохранение. 1955. № 5. С. 27–32.

Ж13691

80. Ред.: Очерки по истории статистики СССР : сб. ст. / АН СССР, Ин-т экономики ; [ред. : М. В. Птуха, И. Ю. Писарев, В. С. Новиков]. Москва : Госстатиздат, 1955. 240 с.

Во634522

1956

81. Тенгоборский Людвиг Валерианович // Большая советская энциклопедия : [в 51 т.]. Изд. 2-е. Москва, 1956. Т. 42. С. 207–208. – (без підпису).

В257058/42

82. Тройницкий Александр Григорьевич // Большая советская энциклопедия : [в 51 т.]. Изд. 2-е. Москва, 1956. Т. 43. С. 276–277. – (без підпису).

В257058/43

83. Тройницкий Николай Александрович // Большая советская энциклопедия : [в 51 т.]. Изд. 2-е. Москва, 1956. Т. 43. С. 277. – (без підпису).

В257058/43

1957

84. Методы проведения переписей населения в СССР // Доклады советских ученых на XXX сессии Международного статистического института / АН СССР. Москва, 1957. С. 40–47.

Во826098

Див. також №№ 86 і 91.

Перевидано у перекладі українською у кн.: Птуха М. В. Вибрані праці / відпов. ред. П. І. Багрій, В. С. Стещенко; Академія наук Української РСР. Київ : Наукова думка, 1971. С. 358–364. – Див. № 107.

85. Основы исчисления населения УССР на вторую пятилетку // Вопросы экономики, планирования и статистики : сб. ст. [к 80-летию акад. С. Г. Струмилина] / АН СССР. Москва, 1957. С. 430–444.

Во673613

Передруковано у зб.: Птуха М. В. Очерки по статистике населения. Москва, 1960. С. 442–452. – Див. № 97.

86. Population census methods in the USSR / M. Ptukha // Reports made by the soviet scientists to the 30th session of the International statistical institute / Acad. of Sciences of the USSR. Moscow, 1957. P. 50–60.

Див. також №№ 84 і 91.

1958

87. [Выступление по вопросам переписи населения СССР в 1959 г.] // Всесоюзное совещание статистиков, 4–8 июня 1957 г. [Москва]. Москва : Госстатиздат, 1958. С. 152–153, 174.

Во696890

Перевидано у перекладі українською в кн.: Птуха М. В. Вибрані праці / відпов. ред. П. І. Багрій, В. С. Стещенко; Академія наук Української РСР. Київ : Наукова думка, 1971. С. 374–377. – Див. № 107.

Див. також № 94.

88. Методологические особенности переписи населения СССР 1959 года // Доклады советских ученых на XXXI сессии Международного статистического института / АН СССР. Москва, 1958. С. 47–53.

Во704272

Перевидано у перекладі українською у кн.: Птуха М. В. Вибрані праці / відпов. ред. П. І. Багрій, В. С. Стешенко; Академія наук Української РСР. Київ : Наукова думка, 1971. С. 365–373. – Див. № 107.

Див. також №№ 90, 100.

89. XXX сессия Международного статистического института (8–15 авг. 1957 г.) / М. В. Птуха, В. С. Немчинов, Т. В. Рябушкин // Вестн. статистики. 1958. № 1. С. 56–62.

Ж5392

Див. також №№ 84, 86 і 91.

90. Methodological features of the 1959 population census in the USSR / M. V. Ptukha // Reports made by Soviet scientists to the 31 th session of the International Statistical Institute. Part. 1 / Acad. of Sciences of the USSR. Moscow, 1958. P. 56–66.

B269204/1

Див. також №№ 88, 100.

91. Population census methods in the USSR / M. V. Ptukha // Bulletin de l'Institut international de statistique. Stockholm: Almqvist & Wiksells, 1958. Vol. 36 (Livr. 2). P. 190–197.

Див. також №№ 84 і 86.

1959

92. Андросов Василь Петрович // Українська радянська енциклопедія : у 17 т. Київ, 1959. Т. 1. С. 231. – (без підпису).

B306670/1

93. Бертільйон Жак // Українська радянська енциклопедія : у 17 т. Київ, 1959. Т. 1. С. 524. – (без підпису).

B306670/1

94. [Выступление по вопросам переписи населения СССР в 1959 г.] // Всесоюзное совещание статистиков, 4–8 июня 1957 г. [Москва] : стеногр. отчет. Москва, 1959. С. 230–234. – (також на с. 377–398 звіт про засідання 4-ї секції з програми розробки матеріалів перепису, що працювала під головуванням М. Птухи).

Bo729605

Див. також № 87.

95. Очерки по истории статистики в СССР : [в 2 т.]. Москва : Изд-во АН СССР, 1959 –

Т. 2 : 1. Статистика в Академии наук, ученых обществах и учебных заведениях. 1801–1863 ; 2. Университетская статистика (государствоведение) в России. 1801–1845. 1959. 476 с.

В300496/2

Рец.: Hoffman P. // Zeischrift für Geschichtswissenschaft. Berlin, 1959. Jg. 7, Hf. 8. S. 1826; N. G. // Demografia. Budapest, 1960. № 3/4. 502–503 old.

Див. також № 76.

96. [Программа разработки материалов Всесоюзной переписи населения 1959 г. : изложение выступления на совещ. в ЦСУ СССР] // Вестн. статистики. 1959. № 1. С. 57–58.

Ж5392

1960

97. Очерки по статистике населения. Москва : Госстатиздат, 1960. 459 с. : табл.

В «Очерках» вперше опубліковано роботу «К вопросу о теории статистики»; із оновленням передруковано у перекладі російською, зокрема, головні праці М. Птухи 1920–1930-х років; подано список друкованих праць академіка, що стосуються демографічної статистики (с. 454–456).

Во783502

Рец.: Sz. E.: Птуха М. В. Очерки по статистике населения (Vázlatok a népességi statisztika köréből. Moszkva, 1960) // Demografia. Budapest, 1961. 4. évf, 3. szám. 391–392 old.

98. L'enquête par sondage dans l'agriculture de la Russie au XVIIe et XVIIIe siècle / M. V. Ptoukha // Rapports présentés par les savants Soviétiques à la 32ème session de l'Institut international de statistique / Reports made by Soviet scientists to the 32d session of the International Statistical Institute / Acad. of Sciences of the USSR. Moscow, 1960. №. 2. 23 p.

Див. також №№ 101, 104, 116.

99. Indexy honogamie a heterogamie / M. V. Ptucha // Demografie: Revue pro výzkum populačního vývoje. Praha, 1960. Čís. 4. S. 319–332.

URL: <https://drive.google.com/drive/folders/0Bwo5H2vnLAXYR1JRnJZCY3ZoZXc?resourcekey=0-huId8F-gIFxqbGlxtvAOBQ>

Рец.: Dezső D.: Ptuha M. V. A homogámia és a heterogámia indexszámai // Statisztikai szemle. Budapest, 1961. № 4. 435–436 old.

Див. також № 105.

100. Methodological features of the 1959 population census in the USSR / M. V. Ptukha // Bulletin de l'Institut international de statistique. Bruxelles, 1960. Vol. 37: (31e Session, Bruxelles, September 2–8, 1958) (Livr. 2). P. 189–198. (окр. відб. – Bruxelles, 1960. 12 p.).

Див. також №№ 88, 90.

1961

101. Выборочные обследования сельского хозяйства России в XVII–XVIII веках // Ученые записки по статистике / АН СССР, отд-ние экон., филос. и правовых наук. Москва, 1961. Т. 6 : Статистические закономерности; Доклады советских ученых на XXXII сессии Международного статистического института. С. 94–100.

B300878/6

Див. також №№ 98, 104, 116.

102. Ломоносов как статистик // Ломоносов : сб. ст. и материалов / АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. Москва ; Ленинград, 1961. [Сб.] 5. С. 212–227.

B254390/5

103. A demográfiai jelenségek és folyamatok vizsgálatának általános formája / Mihail Ptuha // Demográfia: népeségtudományi folyóirat. Budapest, 1961. 4. évf. 1. szám. 35–49 old. (назву статті «Загальна форма вивчення демографічних явищ і процесів» указано також у резюме російською – с. 48).

Див. також № 108.

104. L'enquête par sondage dans l'agriculture de la Russie au XVIIe et XVIIIe siècle / Michel V. Ptoukha // Bulletin of the International Statistical Institute: [Actes des quatre dernières Sessions de l'Institut international de statistique (32e Session, Tokyo, 30.05–9.06.1960)]. 1961. Bd. 38 (2). P. 563–572.

Є також окремий відбиток із власною пагінацією: ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 2. Спр. 99 (10 с.).

Див. також №№ 98, 101, 116.

1963

105. Индексы брачности // Ученые записки по статистике / АН СССР, отд-ние экон. наук. Москва, 1963. Т. 7 : Статистические закономерности. Индексный метод анализа. Международное сравнение статистических показателей. С. 161–169.

Текст надруковано у розділі, присвяченому доповідям радянських учених на 33-й сесії МСІ. Прізвище автора у траурній рамці.

В300878/7

Див. також №№ 6, 7, 99, 107.

1964

106. Высшая математика в демографии // Ученые записки по статистике / АН СССР, отд-ние экон. наук. Москва, 1964. Т. 8 : Статистические закономерности и методы. С. 276–296.

В300878/8

Перевидано у перекладі українською у кн.: Птуха М. В. Вибрані праці / відпов. ред. П. І. Багрій, В. С. Стешенко ; Академія наук Української РСР. Київ : Наукова думка, 1971. С. 378–404. – Див. № 107.

1971

107. Вибрані праці / АН УРСР; відпов. ред. П. І. Багрій, В. С. Стешенко; передм. В. С. Стешенко; авт. вступ. ст. П. І. Пустоход. Київ : Наук. думка, 1971. 413 с. : іл.

Зміст:

Передмова / В. Стешенко. – С. 5–6.

Життя і наукова діяльність М. В. Птухи / П. Пустоход. – С. 7–18.

Загальні поняття демографії – статистики населення:

Розділ 1. Предмет і зміст демографії. Групування в демографічній статистиці. – С. 21–54.

Розділ 2. Загальна схема вивчення демографічних явищ і процесів. Основні методи її заповнення. – С. 55–89.

Розділ 3. Міри інтенсивності демографічних явищ і тривалості різних станів. – С. 90–132.

Розділ 4. Величини і міри, що застосовуються у демографічній статистиці. – С. 133–180.

Методологія та методика демографічного аналізу:

Шлюбність народонаселення. Індeksi шлюбності. – С. 183–250.

Історія першої таблиці шлюбності. – С. 251–278.

Методи побудови сумарних таблиць смертності. – С. 279–292.

Показники смертності у грудних дітей за місяцями року. – С. 293–319.

Таблиці смертності для України. – С. 320–357.

Методи проведення переписів населення в СРСР. – С. 358–364.

Методологічні особливості перепису населення СРСР 1959 р. – С. 365–373.

Виступ з основних питань проекту перепису населення СРСР 1959 р. – С. 374–377.

Вища математика в демографії. – С. 378–404.

Список праць з демографічної статистики. – С. 405–410.

Ba166694

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0002207>

Див. також №№ 6, 7, 9, 10, 17, 87, 88, 99, 105, 106, 114.

1972

108. Общая схема изучения демографических явлений и процессов // Демограф. тетради. Киев, 1972. Вып. 6/7. С. 11–36.

Ж61955

Див. також № 103.

109. Учение о народонаселении Т. Р. Мальтуса // Демограф. тетради. Киев, 1972. Вып. 4/5. С. 138–192.

Ця розвідка М. В. Птухи написана 1934 р. як частина задуманого великого дослідження, присвяченого історії світової демографічної думки.

Ж61955

Див. також №№ 55, 56, 59, 67.

1974

110. [Материалы из архива М. В. Птухи]: К 90-летию со дня рождения академика АН УССР М. В. Птухи / [подгот. В. С. Стешенко, Е. А. Михайловой] // Демограф. тетради / Ин-т экономики АН УССР. Киев, 1974. Вып. 9. С. 162–191.

Зі змісту:

Письмо М. В. Птухи редактору журнала «Советское здравоохранение» М. В. Хомутову от 8 апреля 1957 г. – С. 164.

Птуха М. В. Средняя продолжительность жизни. – С. 165–175.

Птуха М. В. Современное состояние статистики населения на Украине (тезисы доклада). – С. 176–181.

Птуха М. В. Об организации работы по составлению биобиблиографического словаря отечественных экономистов и статистов. – С. 182–185.

Фрагмент из письма М. В. Птухи президенту АН СССР академику А. Н. Несмеянову от 26 февраля 1958 г. – С. 185.

Письмо М. В. Птухи П. И. Пустоходу от 1 июля 1942 г. – С. 186.

Ж61955

Див. також № 143.

1987

111. Население Украины до 1960 г. : [доклад для токийской сессии МСИ 1930 г., перев. с фр.] // Советская демография за 70 лет: из истории науки : сб. ст. / отв. ред. Т. В. Рябушкин. Москва : Наука, 1987. С. 46–64.

Ва471469

Див. також № 44.

2002

112. М. І. Туган-Барановський як економіст // Історія народного господарства та економічної думки України : Міжвід. зб. наук. праць / НАН України, Ін-т економіки. Київ, 2002. Вип. 33–34. С. 208–219.

Ж70105/2002/33-34

Див. також №№ 5, 117.

2003

113. Із виступу акад. М. В. Птухи щодо критики роботи Інституту демографії [1934] // Історія Національної академії наук України. 1934–1937 : док. і матеріали / упор. В. А. Кучмаренко [та ін.]; відп. ред. О. С. Онищенко ; НАН України, НБУВ, ; Ін-т архівознавства. Київ : НБУВ, 2003. С. 142–146.

Публікація фрагмента виступу, текст якого зберігається у: ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 27–49.

Вс38309; ВНБІ Ч214 (4УКР)71я2 І-90

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001906>

2007

114. Вища математика в демографії // Українська економічна думка : хрестоматія / М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Екон. ф-т ; упоряд., авт. вступ. розд., наук. ред. пер. С. М. Злупко. Київ : Знання, 2007. С. 563–571.

Вс44429

Див. також № 107.

115. Таблиці смертності для України 1896–1897 рр. [: фрагмент] // Українська економічна думка : хрестоматія / М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Екон. ф-т ; упоряд., авт. вступ. розд., наук. ред. пер. С. М. Злупко. Київ : Знання, 2007. С. 558–563.

Вс44429

Див. також № № 9, 10, 107.

2009

116. Sampling investigations of agriculture in Russia in the 17th and 18th centuries, 1961 / М. V. Ptukha // Studies in the history of statistics and probability : collected translations / comp. and transl. by Oscar Sheynin. Berlin : NG-Verl., 2009. Vol. 1. P. 16–25.

Переклад доповіді М. Птухи «Вибіркові обстеження сільського господарства Росії в XVII–XVIII століттях». – Див. № 101.

2015

117. М. І. Туган-Барановський як економіст // М. І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець : до 150-річчя від дня народження : [монографія] / [В. М. Гесць, В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін. ; відп. ред. В. В. Небрат] ; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ : Наук. думка, 2015. С. 320–337.

Вс59770; У02 Т-81

Див. також №№ 5, 112.

2018

118. [Документи і матеріали М. В. Птухи, що зберігаються в архівах Києва] // Шпиталь М. І., Коцур Н. І. Академік М. В. Птуха (1884–1961). Життєпис: вершини та обриви. Житомир, 2018. С. 329–424 (додатки).

Зі змісту:

Звіт проф. М. В. Птухи та преподавателей П. І. Пустохода, М. М. Трацевського і С. Г. Ісаак'яна по кафедрі статистики в КІНГУ за 1925–1926 навч. рік. – С. 370–375. – (зберігається у: Держархів м. Києва. Ф. Р-871. Оп. 1. Спр. 397);

Методи економічної статистики: Програма лекцій (проект) [акад. М. В. Птухи для екон. фак-ту Київ. ін-ту народ. господарства, 1926–1927 рр.]. – С. 347–350. – (зберігається у: ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 1, Спр. 17);

Отчет о работе кафедры статистики [экон. фак-та Киев. ин-та народ. хоз-ва] за 1923–1924 уч. год. – С. 360–369. – (зберігається у: Держархів м. Києва. Ф. Р-871. Оп. 1. Спр. 397);

Отчет члена-корреспондента Академии наук СССР, академика Академии наук УССР М. В. Птухи, командированного АН СССР на III сессию Рабочей группы по переписям населения и жилищ Конференции европейских статистиков ООН, состоявшейся в Женеве с 9 по 14 декабря 1957 г. – С. 384–424. – (зберігається у: ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 2. Спр. 147);

Програма по загальному курсу політичної економії для слухачів Кооперативного технікуму (читаний академіком М. В. Птухою у 1920–1930-тих рр.). – С. 329–337. – (зберігається у: ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 2. Спр. 108);

Програма курсу [акад. М. В. Птухи] «Статистика» для торгового факультету на 1930–1931 [навч.] р.; 15 берез. 1930 р. – С. 338–346. – (зберігається у: ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 2. Спр. 117);

Программа по демографии для студентов статистического отделения экономического факультета Киевского института народного хозяйства. – С. 351–356. – (зберігається у: ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 2. Спр. 101);

Промова професора М. В. Птухи на відкритті Українського кооперативного інституту ім. професора М. І. Туган-Барановського, 1919 р. – С. 357–359. – (зберігається у: ІА НБУВ. Ф. 22. Оп. 2. Спр. 105).

Ba828633

URL: <http://biography.nbuv.gov.ua/rating/r2018/txt/g1/3003.pdf>

Література про життя і діяльність М. В. Птухи

1922

119 Кауфман А. А. Статистическая наука в России: Теория и методология. 1806–1917 : ист.-критич. очерк / Центр. стат. управл. Москва : Тип. М. К. Х., 1922. 218 с.

Автор подає характеристику праці М. В. Птухи «Очерки по теории статистики населения и моральной». – С. 148–153.

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002239>

1944

120. Палладін О. В. Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки, 1919–1944 / відп. ред. О. О. Богомолець. Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1944. 109 с.

Про діяльність М. В. Птухи – с. 38, 40–41.

Bu0330

1945

121. Про нагородження орденами й медалями працівників Академії наук УРСР : Указ Президії Верхов. Ради СРСР від 1 жовт. 1944 р. // Вісті АН УРСР. 1945. № 1. С. 4.

Про нагородження М. В. Птухи Орденом Трудового Червоного Прапора.

Ж20611

1955

122. Птуха Михаил Васильевич / Большая советская энциклопедия : [в 51 т]. 2-е изд. Москва, 1955. Т. 35. С. 272–273.

B257058/35

123. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук = The Ukrainian Academy of Sciences = Die Ukrainische Akademie der Wissenschaften : (нарис історії) : [в 2 ч.] / Ін-т для вивчення СРСР. Мюнхен : Logos, 1955–1958.

Ч. 1 : 1918–1930. Мюнхен, 1955. 148, [3] с. – (Досліди і матеріали : серія 1 ; ч. 21).

Птуха М. В. – С. 36, 37, 88, 90, 100, 127, 128.

Ч 214/ П-524

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000980>

Ч. 2 : 1931– 1941. Мюнхен, 1958. 211, [4] с. – (Досліди і матеріали : серія 1 ; ч. 43).

Птуха М. В. – С. 35, 52, 65, 69, 116, 149, 150.

В342443/Ч. 2

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000981>

Див. також № 161.

124. Романенко І. Н. Вшанування дійсного члена АН УРСР М. В. Птухи : [скороч. стенограма доп., прочит. на урочист. засіданні АН УРСР, присвяч. 70-річчю з дня народж. М. Птухи] // Вісн. АН УРСР. 1955. № 1. С. 48–53.

Ж20611

1960

125. О награждении орденами и медалями СССР работников ЦСУ СССР и местных органов государственной статистики : Указ Президиума Верхов. Совета СССР от 15 марта 1960 г. // Вестн. статистики. 1960. № 3. С. 9.

За активну участь у проведенні Всесоюзного перепису населення М. В. Птуха нагороджений медаллю «За трудовую доблесть».

Ж5392

126. Эгермайер Ф. Развитие основных положений теории статистики в истории русской и советской статистики // Очерки по истории статистики СССР. Москва : Госстатиздат, 1960. Сб. 3. С. 18–57.

Про розробку М. В. Птухою теоретичних положень статистики – с. 19, 33.

В303185/3

1961

127. Михаил Васильевич Птуха: некролог // Вестн. статистики. 1961. № 11. С. 91.

Ж5392

128. Михаил Васильевич Птуха: некролог // Вопр. экономики. 1961. № 11. С. 160.

Ж26065

129. Михаил Васильевич Птуха : [некролог] // Экономика Совет. Украины. 1961. № 6. С. 131.

Ж28369

130. Михайло Васильович Птуха : [некролог] // Радянська Україна. 1961 5 жовтня.

131. Ryabushkin T. V. Mikhail Vassilievitch Ptukha, 1884–1961 // *Revue de l'Institut international de statistique / Review of the International Statistical Institute*. 1961. Vol. 29, № 3. P. 111–112.

URL: <https://www.jstor.org/stable/1401966>

1963

132. Михаил Васильевич Птуха. 1884–1961 : библиогр. указ. / АН УССР ; сост. Е. С. Ровнер ; вступ. ст. П. И. Пустохода. Киев, 1963. 43 с. : фот. – (Ученые Украинской ССР).

Зі змісту: Жизнь и научная деятельность М. В. Птухи / [П. И. Пустоход]. – С. 3–23;

Основные даты жизни и деятельности М. В. Птухи / [П. И. Пустоход]. – С. 24–26.

Bo86849; ВНБІ: д П87

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0002074>

133. Птуха Михайло Васильович // Українська радянська енциклопедія : в 12 т. Київ, 1963. Т. 12. С. 19 : портр.

В306670/12

134. Пустоход П. И. М. В. Птуха : [некролог] // Ученые зап. по статистике / АН СССР, Отд-ние экон. наук. Москва, 1963. Т. 7: Статистические закономерности. Индексный метод анализа. Международное сравнение статистических показателей. С. 321–333.

В300878/7

1964

135. Дараган М., Сороковська С. Видатний радянський вчений-статистик і демограф М. В. Птуха // Економіка радян. України. 1964. № 6. С. 90–92.

Ж28099

1967

136. Птуха Михайло Васильович (1884–1961) // Історія Академії наук Української РСР : у 2 кн. Київ, 1967. Кн. 2. С. 391–392.
В316801/2; ВНБІ: Ч214(4УКР)я2 І-89

1968

137. Птуха Михайло Васильович // Український радянський енциклопедичний словник : у 3 т. Київ, 1968. Т. 3. С. 74 : фот.
В315879/3

1971

138. Птуха Михайло Васильович // Радянська енциклопедія історії України : [у 4 т.]. Київ, 1971. Т. 3. С. 477 : фот.
В319142/3

139. Пустоход П. І. Інститут демографії Академії наук України // Демограф. дослідж. Київ, 1971. Вип. 2. С. 3–17.
Ж66290

140. Пустоход П. И. Институт демографии Академии наук УССР (1919–1938) // Ученые зап. по статистике / АН СССР, Центр. экон.-математ. ин-т. Москва, 1972. Т. 20: Советская статистика за полвека (1917–1957 гг.). С. 52–71.
Ж29621

1974

141. Бурлін В., Дараган М. До 90-річчя М. В. Птухи (1884–1961) // Економіка радян. України. 1974. № 11. С. 93–94.
Ж28099

142. Дараган М. Михайл Васильевич Птуха [1884–1961] // Вестн. статистики. Москва, 1974. № 12. С. 35.
Ж5392

143. Михайлова Е. А. Обзор архивного фонда научного наследия академика АН УССР М. В. Птухи [в ІА НБУВ]: К 90-летию со дня рожде-

ния академика АН УССР М. В. Птухи / [подгот. В. С. Стешенко, Е. А. Михайловой] // Демограф. тетради. 1974. Вып. 9. С. 187–191.

Ж61955

Див. також № 110.

1975

144. Головач А. В. Из виступу на урочистостях з нагоди 95-річчя від дня народження академіка М. В. Птухи // Радянський економіст (Київ. ін-т нар. госп-ва ім. Д. С. Коротченка). 1979. 12 груд. (№ 39/40). С. 3.

145. Птуха Михаил Васильевич // Большая советская энциклопедия : в 30 т. 3-е изд. Москва, 1975. Т. 21. С. 210.

В319430/21

1983

146. Стешенко В. С. Птуха Михайло Васильович // Українська радянська енциклопедія : в 12 т. Вид. 2-ге. Київ, 1983. Т. 9. С. 188 : портр.

В328608/9

1984

147. Корнев В. М. В. Птуха: к 100-летию со дня рождения // Вестн. статистики / ЦСУ СССР. 1984. № 12. С. 51–52.

Ж5392

148. Піскунов В. П., Стешенко В. С. Погляди академіка АН УРСР М. В. Птухи на предмет і метод демографії : до 100-річчя від дня народж. акад. АН УРСР М. В. Птухи // Демограф. дослідж. 1984. Вип. 8. С. 3–14.

Ж66290

149. Пустоход П., Стешенко В. Наукова спадщина з питань демографії : до 100-річчя з дня народж. акад. АН УРСР М. В. Птухи // Економіка України. 1984. № 11. С. 84–86.

Ж28099

150. Скоробогатов В. Видатний вчений-економіст : до 100-річчя з дня народження М. В. Птухи // Радянський економіст (Київ. ін-т нар. госп-ва ім. Д. С. Коротченка). 1984. 7 листоп. (№ 35). С. 2 : фот.

151. Чуйко Л. В. Вклад М. В. Птухи в методику вивчення шлюбності // Демограф. дослідж. 1984. Вип. 8. С. 14–19.

Ж66290

152. Clem Ralph S. An assessment of the work of the demographer M. V. Ptukha // Selected contributions of Ukrainian scholars to economics / ed. Iwan S. Koropeckyj. Cambridge / Mass.: Harvard Univ. Press distrib., 1984. P. 71–90. – (Harvard Ukrainian Research Institute, Sources and Documents Series).

IB199907

1985

153. Пирожков С. И. Птуха Михаил Васильевич // Демографический энциклопедический словарь. Москва, 1985. С. 355.

Вс23747; С7 Я2 Д-31

154. Стешенко В. С. Институт демографии АН УССР // Демографический энциклопедический словарь. Москва, 1985. С. 150.

Згадки про М. Птуху як незмінного директора цієї першої в історії СРСР державної науково-демографічної установи, деяких співробітників інституту.

Вс23747; С7 Я2 Д-31

1986

155. Рябушкин Т. В., Симчера В. М., Машихин Е. А. К 100-летию рождения академика М. В. Птухи // Проблемы социальной статистики / АН СССР, Центр. экон.-мат. ин-т. Москва, 1986. С. 287–301. – (Ученые записки по статистике ; т. 50).

Зі змісту: Научные труды академика М. В. Птухи. – С. 295–301.

Ж29621

1987

156. Птуха Михайло Васильович // Український радянський енциклопедичний словник : у 3 т. Вид. 2-ге. Київ, 1987. Т. 3. С. 47 : фот.

В334254/3

1988

157. Стешенко В. Теорія скрипки: [про М. В. Птуху] // Наука і сусп-во. 1988. № 4. С. 3–6.

Ж26494

1991

158. Скляренко Є. М. Ветеран українського краєзнавства [М. В. Птуха] // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). Київ, 1991. С. 113–116.

Вс29430/3; ВНБІ ТЗ(4УКР)я2 Р41

1993

159. Історія Академії наук України, 1918–1923 : док. і матеріали / АН України, Ін-т укр. археографії, Центр. наук. бібліотека ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т рукопису ; упоряд. В. Г. Шмельов [та ін.] ; відп. ред. П. С. Сохань. Київ : Наукова думка, 1993. 575 с. – (Джерела з історії науки в Україні).

Про М. В. Птуху – с. 18, 208, 210, 225, 237, 245, 248, 256, 297, 298, 311, 312, 343, 345, 346, 351, 359, 361, 369, 378, 407–410, 414, 415, 431, 432, 442, 450–452, 454–456, 459–461, 465, 466, 470, 471, 482–489, 491, 493, 495–497, 501, 502, 510, 560.

Вс29848; ВНБІ Ч214(4Ук)71я2 І 90

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001905>

160. Лесюк О. Життя і наукова діяльність М. В. Птухи (1884–1961) // Джерела економічної україністики : [матеріали наук. конф.] / Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка, Екон. коміс. наук. т-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 1993. С. 28–35.

161. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук: нарис історії. Київ : Наук. думка, 1993. 414 с. – (репр. відтвор. з вид.: Мюнхен, 1955–1958. Ч. 1–2; пагінацію репр. тексту збережено; додатково подано іст.-біограф. нарис, примітки і коментарі).

Ва552344; ВНБІ: Ч214(4Ук)я2 П52

Див. також № 123.

162. Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України : 1918–1921 / Академія наук України, Центр до-

сліджень науково-технічного потенціалу й історії науки ім. Г. М. Доброва, Відділення історії науки. Київ : Манускрипт, 1993. 245 с.

Про М. В. Птуху – с. 132, 148, 152, 155, 156, 160, 177, 188, 197, 236.
Ba554058

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000753>

1994

163. Пирожков С. И. Птуха Михаил Васильевич // Народонаселение : энциклопедический словарь / гл. ред. Г. Г. Меликьян ; ред. коллегия : А. Я. Кваша, А. А. Ткаченко, Н. Н. Шаповалова, Д. К. Шелестов. Москва : Большая Российская энциклопедия, 1994. С. 365–366.

Bc30239

164. Щербань Т. М. В. Птуха і українська демографія // Економіка України. 1994. № 12. С. 64–66.

Ж28099

1995

165. Злупко С. Він лічив нас і не долічив : демостатистик міжнародного рангу М. Птуха // За вільну Україну. 1995. 3 січ.

Передрук див. № 180.

1998

166. Історія Національної академії наук України, 1924–1928 : док. і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упоряд. : В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна [та ін.] ; редкол. : О. С. Онищенко (відп. ред.), Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна [та ін.]. Київ, 1998. 761 с. – (Джерела з історії науки в Україні).

Про М. В. Птуху – с. 14, 23, 30, 31, 33–35, 39, 40, 67, 83, 84, 98, 101, 114, 116, 128, 129, 187–190, 205, 253–256, 280, 297, 350, 380, 381, 383–385, 402–405, 407–409, 431, 435, 438, 439, 454, 455, 508, 509, 512, 553–556, 558, 565, 567, 573–575, 577, 578, 584–586, 588–590, 592, 593, 595, 597.

Bc33033; ВНБІ Ч214(4УКР)71я2 І-90

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001910>

167. Історія Національної академії наук України, 1929–1933 : док. і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т

укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упоряд. : Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко [та ін.] ; редкол. : П. С. Сохань (відп. ред.), Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна [та ін.]. Київ, 1998. 542 с. – (Джерела з історії науки в Україні).

Про М. В. Птуху – с. 12, 69, 113, 118, 148, 149, 158–160, 178, 229, 306, 336, 366, 368, 404.

Вс33691; ВНБІ Ч214(4УКР)71я2 І-90

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001909>

168. Злупко С. Михайло Птуха // Українська економічна думка : хрестоматія. Київ, 1998. С. 382–396.

Ва586930

169. Птуха Михайло Васильович // Видатні вчені Національної академії наук України : Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (1918–1998) : путівник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису, Ін-т архівознавства ; редкол.: О. С. Оніщенко (голова), В. Г. Врублевський, С. Г. Даневич [та ін.] ; уклад. : О. С. Боляк, Т. І. Воронкова, С. Г. Даневич [та ін.]. Київ, 1998. С. 211–214.

Ва585462; ВНБІ Ч216(4УКР)д.я1 В42

URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001874>

170. Птуха Михайло // Енциклопедія українознавства : слов. частина : [в 11 т.]. Перевид. в Україні. Львів, 1998. Т. 7. С. 2415 : фот.

В339091/7

1999

171. Шаров І. Птуха Михайло Васильович (1884–1961) – статистик і демограф // Шаров І. 100 видатних імен України : [навч. посіб.]. Київ, 1999. С. 337–340.

Ва604850; ВНБІ Т3(4УКР)д.я2 Ш26

Див. також перевидання: № 188.

2000

172. Вересовська Т. Видавнича та бібліографічна діяльність Інституту демографії УАН–ВУАН (1919–1928) // Бібліотеч. вісник. 2000. № 3. С. 19–23.

Ж14595/2000/3

URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/uk/article/UJRN-0000862854>;

http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2000_3_9

173. Вересовська Т. В. Видавнича та бібліографічна діяльність Соціально-економічного відділу УАН–ВУАН (1918–1928 рр.) як джерело з історії науки : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2000. 19 с.

Ра309856

174. Вересовська Т. В. Видавнича та бібліографічна діяльність Соціально-економічного відділу УАН–ВУАН (1918–1928 рр.) як джерело з історії науки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2000. 179 арк. – Бібліогр. : арк. 141–155.

Дс67469

175. Вересовська Т. В. Внесок Інституту демографії УАН–ВУАН на чолі з академіком М. В. Птухою у розвиток статистичної науки та демографії в Україні (1919–1928) // Рукоп. та кн. спадщина України. 2000. Вип. 5. С. 118–129.

Ж68592

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2000_5_9

2001

176. Михало Птуха // Золота книга української еліти: інформ.-іміджевий альм. : у 6 т. Київ : Євроімідж, 2001. Т. 2. С. 326–327.

С10173/Т. 2

177. Михайло Птуха. 1884–1961. Статистик, демограф // Видатні діячі України минулих століть : мемор. альм. / редкол. : В. Смолій (співголова), І. Драч (співголова), О. Шокало (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Євроімідж, 2001. С. 446–447. – (текст на с. 447 – англ. мовою).

Со24384; ВНБІ Т3(4УКР)д.я2 В42

178. Ошуркова Р. А. Птуха Михаил Васильевич (7 ноября 1884 – 3 октября 1961) // Профессора Пермского государственного университета: 1916–2001 / гл. ред. В. В. Маланин. Пермь, 2001. С. 162–163.

179. Птуха Михайло Васильович (1884–1961) // Вчені економісти-аграрники / Укр. акад. аграр. наук ; упоряд. і відп. ред. О. В. Шатько ; наук. ред. : М. В. Зубець, В. П. Буркат. Київ, 2001. С. 212–214. – (Українські вчені-аграрії ХХ століття ; кн. 5, ч. 2).

Ва618627; ВНБІ П(4УКР)д.я2 В90

2002

180. Злупко С. Він лічив нас і не долічив : демостатистик міжнародного рангу М. Птуха // Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки. Львів : Євросвіт, 2002. С. 324–326.

Ва633591

Див. також № 165.

181. Стешенко В. Михайло Васильович Птуха як демограф (1884–1961) // Демограф. дослідж. Київ, 2002. Вип. 24. С. 324–332.

Ж66290

2003

182. Історія Національної академії наук України, 1934–1937 : док. і матеріали / редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.), Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна [та ін.] ; упоряд. : В. А. Кучмаренко, Л. І. Стрельська, Т. П. Папакіна [та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2003. 831 с. – (Джерела з історії науки в Україні).

Про М. В. Птуху – с. 19, 32, 37, 142, 145, 146, 231, 252–255, 257, 281, 401, 409, 416, 421, 429, 443, 473.

Вс38309; ВНБІ Ч214 (4УКР)71я2 І-90

URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/00000009%2Epdf

183. Історія Національної академії наук України, 1938–1941 : док. і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства ; редкол. : О. С. Онищенко (відп. ред.), Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна [та ін.] ; упоряд. : В. А. Кучмаренко, Т. П. Папакіна, Л. І. Стрельська [та ін.]. Київ, 2003. 920 с. – (Джерела з історії науки в Україні).

Про М. В. Птуху – с. 25, 274, 275, 287, 288, 350, 416, 480, 494, 517, 524, 534, 539, 540.

Вс38308; ВНБІ Ч214 (4УКР)71я2 І-90

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001907>

184. Мельник О. Демографічна школа ВУАН : обірваний поступ [за матеріалами доповіді, поданої на II Міжнародний конгрес українських істориків] // Київ і кияни : матеріали щорічн. наук.-практ. конф. / Гол. упр. культури і мистецтв Київ. міськ. держадміністрації, Музей історії міста Києва. Київ, 2003. Вип. 3. С. 184–194.

B359273/3

URL: <http://surl.li/zoupdw>

Див. також № 191, 200.

2004

185 Видатний статистик і демограф : до 120-річчя від дня народж. М. В. Птухи // Знаменні дати : календар-2004 : [щорічник]. Київ, 2004. С. 229–234.

Ж70565; ВНБІ ТЗ(4УКР)я2 3-72

186. Ганіткевич Я. В. Птуха Михайло: [коротка біогр. довідка] // Історія української медицини в іменах і датах / Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів. від-ня, Всеукр. лікарське т-во. Львів, 2004. С. 255.

BC39242

187. Нековаль В. Т. Михайло Васильович Птуха : до 120-річчя з дня народж. // Статистика України. 2004. № 4. С. 104–106.

Ж16379

188. Птуха Михайло Васильович // Провідники духовності в Україні : довідник / редкол.: акад. НАН України І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ : Вища школа, 2003. [Ч. 2.] С. 524–526.

Ba646191

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001834>

189. Шаров І. Птуха Михайло Васильович (1884–1961) – статистик і демограф // Шаров І. Ф. 100 видатних імен України: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. Київ : АртЕк, 2004. С. 337–340.

Ba671560

Див. також № 171.

2005

190. Галицька Е. В. Історія статистики в працях М. В. Птухи // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Економіка. 2005. Вип. 77/78. С. 11–14.

Ж28079:Ек./2005/77-78

191. Мельник О. Академік Михайло Птуха : [про Демограф. ін-т ВУАН, його директора та ін. вчених, котрі зазнали репресій в 30-х рр. XX ст.] // Наука і культура. Україна : щорічник. Київ, 2005. Вип. 33. С. 134–150.

Ж66776

Див. також № 184, 200.

192. Мостяєв О. Визнаний теоретик української демографії: (до 45-річчя від дня смерті Михайла Птухи) // Українознавство-2006 : календар-щорічник. Київ, 2005. С. 259–261.

Ж66396; ВНБІ Т3(4УКР)я2 У45

193. Птуха Михайло Васильович (1884–1961) // Відомі постаті в медичній та демографічній статистиці України / упоряд. В. Т. Нековаль ; Київ. міськ. наук. інформ.-аналіт. центр мед. статистики, Держ. наук. мед. б-ка, Київ. міськ. центр «Здоров'я». Київ, 2005. С. 201–209. – (тексти укр., рос. та англ. мовами).

Со26423; ВНБІ С7(4УКР)д.я2 В42

194. Птуха Михайло Васильович (1884–1961) // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті / авт.-упоряд. : О. Матвійчук, Н. Струк ; редкол. : В. В. Скопенко (голова), О. В. Третяк, Л. В. Губерський [та ін.]. Київ, 2005. С. 132.

Со26748; ВНБІ Ч48(4УКР)я2 К38

2006

195. Максимчук Є. Міркування академіка Михайла Птухи стосовно обліку втрат та збитків від війни та ворожої окупації території СРСР // Пам'ятки : археогр. щорічник. Київ, 2006. Т. 6. С. 36–45.

Зі змісту:

Лист акад. М. В. Птухи до РНК СРСР щодо організації обліку втрат і збитків, спричинених війною і ворожою окупацією території СРСР, 3 березня 1943 р. (ЦДАВО України. Ф. 3538. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–4). – С. 38–41.

Доповідна записка акад. М. В. Птухи щодо з'ясування на місцях втрат і збитків від ворожої окупації території УРСР, 3 березня 1943 р. (ЦДАВО України. Ф. 3538. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5–10). – С. 41–45.

Ж69828

URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/doc/pamjatky/2006.pdf>

196. Мордас І. В. Основні проблеми статистико-демографічної науки у дослідженнях академіка М. В. Птухи // Формування ринк. відносин в Україні. Київ, 2006. № 5. С. 125–128.

Ж69574

197. Пучко О. А. Михайло Птуха – статистик, демограф // Вчені записки : зб. наук. пр. / Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана ; [відп. ред. А. Ф. Павленко] / Спец. вип. : вид., присвячене 100-річчю ун-ту, підгот. каф. історії екон. вчень та екон. історії. Київ : КНЕУ, 2006. С. 76–79. – (До 100-річчя Київського національного економічного університету).

Ж70130/Спец. вип.

2007

198. Історія Національної академії наук України, 1941–1945 : у 2 ч. / редкол. : О. С. Онищенко (відп. ред.), Г. В. Боряк, В. П. Даниленко [та ін.] ; упоряд. : Л. М. Яременко, В. А. Кучмаренко, Л. І. Стрельська [та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2007. – (Джерела з історії науки в Україні).

Ч. 1 : Документи і матеріали / пер. док. з нім. Н. І. Малолєтова, О. І. Вербіцька. 808 с.

Про М. В. Птуху – с. 24, 36, 38, 120, 131, 202, 206, 208, 211, 299, 300, 302, 323, 335, 336, 341, 344, 346, 364, 370, 403, 703, 711.

Ч. 2 : Додатки. 576 с.

Про М. В. Птуху – с. 16, 28, 49, 67, 93, 96, 108, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 120, 129, 138, 139, 143, 144, 146, 147, 153, 154, 156, 158, 159, 160, 162, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 179, 184, 188, 189, 191, 192.

В349903/Ч.1–2; ВНБІ Ч214 (4УКР)71я2 І-90

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001856>;

<http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001857>

199. Злупко С. М. Михайло Птуха // Українська економічна думка / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Економ. ф-т ; упоряд. С. М. Злупко. Київ, 2007. С. 557–558.

Вс44429

200. Мельник О. Демографічний інститут ВУАН: хроніка діяльності та знищення (1919–1938 рр.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 верес. 2003 р. : доп. і повідомл. Кам'янець-Подільський ; Київ ; Нью-Йорк ; Острог, 2007. Т. 4. С. 140–148. Див. також № 184, 191.

2008

201. Історія Національної академії наук України, 1946–1950 : у 2 ч. / редкол. : О. С. Онищенко (відп. ред.), Г. В. Боряк, В. А. Вергунов [та ін.] ; упоряд. : Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, О. М. Березовський та ін. ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2008. – (Джерела з історії науки в Україні).

Ч. 1 : Документи і матеріали. 604 с.

Про М. В. Птуху – с. 10, 206, 213, 215, 274, 278, 281, 398–400, 404.

Ч. 2 : Додатки. 716 с.

Про М. В. Птуху – с. 11, 17, 19, 21–23, 34, 37, 59, 60, 65–67, 78, 81, 82, 88–90, 107, 109, 111, 112, 114, 140, 154–156, 160, 164, 169, 170, 177, 182, 184, 192.

В351175/1–2; ВНБІ Ч214 (4УКР)71я2 І-90

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001854>;

<http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001855>

202. Мордас І. В. Внесок учених Київського національного економічного університету у розвиток економічної науки в Україні (перша третина ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана. Київ, 2008. 19 с.

Досліджено науковий доробок учених Київського національного економічного університету першої третини ХХ ст. Проаналізовано наукові праці М. В. Птухи та ін.

Ра357675

203. Мордас І. В. Внесок учених Київського національного економічного університету у розвиток економічної науки в Україні (перша третина ХХ ст.) : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана. Київ, 2008. 231 арк. – Бібліогр.: арк. 213–231.

Дс109983

2009

204. Мерков Аркадій Михайлович; Камінський Лев Семенович; Птуха Михайло Васильович : біобібліогр. покажч. / уклад. : В. Т. Нековаль, Г. М. Зубченко ; Нац. наук. мед. б-ка України, Київ. міськ. наук. інформ.-аналіт. центр мед. статистики. Київ, 2009. 49 с. – (Славні імена української медичної книги : медичні бібліотеки України в особах, документах, бібліографії).

Наведено бібліографічні описи праць учених із питань медичної та демографічної статистики за період 1911–1979 рр., а також список літературних джерел про них. Про М. В. Птуху – С. 35–47. – Бібліогр. : С. 40–46 (68 назв).

Ba714089; ВНБІ Р11(4УКР)д.я1

URL: <https://drive.google.com/file/d/1y4GMH423nMe29-R1paKxy-IOTbSi-vcnV/edit>

205. Нековаль В. Т. Птуха Михайло Васильович : до 125-річчя з дня народж. (07.11.1884–03.10.1961) // Статистика України. 2009. № 3. С. 137–138.

Ж16379

206. Порохницька Н. Формування електронних ресурсів на документи архівного фонду академіка М. В. Птухи // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2009. Вип. 24. С. 165–171.

Ж70113

URL: <http://np.nbu.gov.ua/uk/archive>

2010

207. Письма М. В. Птухи к В. И. Борткевичу / предисл., подг. текста и комент. А. Л. Дмитриева // Вестн. С.-Петербург. ун-та. Сер. 5: Экономика. 2010. Вып. 4. С. 113–128.

Див. також № 216.

208. Премія імені М. В. Птухи // Цибань В. О. Нагороди Національної академії наук України. Золота медаль імені В. І. Вернадського. Премії імені видатних учених України. Відзнаки / НАН України. Київ : Академперіодика, 2010. С. 149–151.

Про засновану 1997 р. (постанова Президії НАН України від 20.06.1997 № 228) Премію НАН України імені М. В. Птухи для відзначення вчених, які опублікували найкращі наукові праці, здійснили винаходи і відкриття, що мають важливе значення для розвитку науки та економіки України, за видатні наукові роботи у галузі економіки і демографії, демографічної статистики. Починаючи з 2007 р. Премія імені М. В. Птухи присуджується Відділенням економіки НАН України раз на два роки.

Вс50961

Див. також № 222.

209. Стешенко В. С. М. В. Птуха – видатний український вчений-демограф // Демографія та соціал. економіка. 2010. № 1. С. 182–187.

Ж25188

URL: <https://dse.org.ua/arhcive/13/23.pdf>

2011

210. Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, кн. 1 : Володимир Іванович Вернадський. Науково-організаційна діяльність (1918–1921) / НАН України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України; ред. кол.: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій [та ін.]; уклад.: О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв [та ін.]. Київ, 2011. 699 с. – (Вибрані наук. пр. акад. В. І. Вернадського).

Птуха М. В. – с. 269, 272, 324, 330, 334, 347, 365, 367, 417.

В353608/1

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002162>

211. Черніченко В. В. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України (історичний нарис) // Демографія та соціальна економіка. 2011. №1(15). С. 150–160.

Про діяльність Птухи на чолі інституту – с. 150–153.

Ж25188/2011/1

URL: <https://dse.org.ua/arhcive/15/16.pdf>

212. Шпиталь М. І. Академік М. В. Птуха (1884–1961) як типовий представник України інтелектуальної на європейських наукових обширах (до 50-річчя від дня смерті вченого) // Вітчизняна наука : сучас. стан, актуальні проблеми та перспективи : мат-ли І Всеукр. наук.-прак. інтернет-конф., 29–31 жовт. 2011 р. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 144–146.

URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/299>

213. Шпиталь М. Філософське розуміння людини як безкінечної цінності в демографічних працях академіка М. В. Птухи (1884–1961) // Гуманітар. вісн. : зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2011. № 23. С. 418–422.

Ж71961/2011/23

URL: <https://gymvisnuk.webnode.com.ua/news/vipusk-24/>

2012

214. Історія Національної академії наук України, 1951–1955 : у 2 ч. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; редкол.: О. С. Онищенко (голов. ред.), Г. В. Боряк, В. А. Вергунов [та ін.] ; упоряд. : Л. М. Яременко, Г. В. Старовойт, Т. В. Брязкало [та ін.]. Київ, 2012. – (Джерела з історії науки в Україні).

Ч. 1 : Документи і матеріали. 884 с.

Про М. В. Птуху – с. 167.

Ч. 2 : Додатки. 916 с.

Про М. В. Птуху – с. 35, 194, 298, 366, 403, 417, 483, 539, 725, 797, 813. В354712/1–2; ВНБІ Ч214 (4УКР)71я2 І-90

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004035>;

<http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004036>

215. [Лист акад. В. І. Вернадського до акад. М. В. Птухи, 21 березня 1944 р. з Москви] // Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими : Кн. 2 : Листування: Д–Я : Ч. 2: О–Я / редкол. : А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (гол.), В. А. Смолій та ін. ; уклад. : О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв [та ін.] ; НАН України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України та ін. Київ, 2012. С. 182–184.

В354139/2, ч. 2

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002165>

216. Письма М. В. Птухи к В. И. Борткевичу (1921–1928 гг.) / предисл., подг. текста и комент. А. Л. Дмитриева // Вестн. С.-Петерб. ун-та. Сер. 5: Экономика. 2012. Вып. 1. С. 88–107.

Див. також № 207.

217. Стешенко В. С. Птуха Михайло Васильович // Енциклопедія історії України / редкол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2012. Т. 9. С. 58–59.

B348560/9; ВНБІ ТЗ(4УКР)я2 Е64

URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ptukha_MS (останнє звернення: 12.11.2024).

218. Шпиталь М. Демографічні проблеми сьогочасної України у світлі людиноцентричних ідей академіка М. В. Птухи (1884–1961) // Наук. зап. з укр. історії: зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 324–331.

Ж70206

2013

219. Мостяев О. Птуха Михайло Васильович // Українці Санкт-Петербурга, Петрограда, Ленінграда... / упоряд. І. В. Пасько. Вишгород : Сергійчук М. І., 2013. С. 183 : іл.

Со33028; ВНБІ ТЗ(4УКР) я2 У45

220. Наумова Н. Етапи наукового зростання видатного вченого-економіста, академіка НАН України М. В. Птухи через призму біографічних документів та документів з діяльності вченого // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2013. Вип. 37. С. 642–650.

Ж70113

URL: <http://np.nbuv.gov.ua/uk/archive>

221. Наумова Н. А. Представлення джерельного масиву документів особового походження М. В. Птухи в електронному інформаційному середовищі // Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовт. 2013 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України [та ін.] ; редкол. : В. І. Попик [та ін.]. Київ, 2013. С. 284–286.

Ва771121

222. Премія імені М. В. Птухи // Цибань В. О. Нагороди Національної академії наук України : Золота медаль імені В. І. Вернадського. Премії імені видат. учених України. Премії для молодих учених і студ. вищ. навч. закладів. Відзнаки / НАН України. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ, 2013. С. 156–158 : портр.

Вс57143; ВНБІ Ч216(4УКР)27 я2 Ц56

Див. також № 208.

223. Птуха Михаил Васильевич // Демографическая энциклопедия / ред. кол. : А. А. Ткаченко, А. В. Аношкин, М. Б. Денисенко и др. Москва : Энциклопедия, 2013. С. 627.

Вс66014

224. Шпиталь М. Академік М. В. Птуха (1884–1961): петербурзький період навчання, становлення світогляду та фахового удосконалення // Переяслав. літопис. 2013. Вип. 4. С. 79–83.

Ж74043

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Perlit_2013_4_15

225. Шпиталь М. И. Ранние работы начального (петербургского) периода научной деятельности академика Украинской академии наук М. В. Птухи (1884–1961) // Вестн. Акад. знаний. 2013. № 3 (6). С. 27–31.

2014

226. Наумова Н. А. Аспекти представлення наукової рукописної спадщини академіка АН УРСР М. В. Птухи в інформаційному електронному середовищі // Місце і роль бібліотек у формуванні національного інформаційного простору : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 21–23 жовт. 2014 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів АН-членів МААН ; [редкол. : В. І. Попик та ін.]. Київ : НБУВ, 2014. С. 147–149.

Ва784704

227. Наумова Н. А. Внесок ученого-економіста М. В. Птухи в розвиток демографії та статистики в Україні : до 130-річчя від дня народж. // Рукоп. та кн. спадщина України. 2014. Вип. 18. С. 135–144.

Ж68592

URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/uk/issueUJRN-0000404685>

228. Птуха Михайло Васильович // Професори Київського університету : біогр. довід. / упоряд. : С. Ю. Алтухова, К. В. Бойко, І. В. Ващенко [та ін.] ; ред. рада Р. В. Губерський (голова), О. К. Закусило, В. А. Бугров [та ін.] ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2014. С. 399.

Со33302; ВНБІ Ч48(4УКР)д.я2 П84

229. Служинська О. 130 років від народження видатного демографа Михайла Птухи // Пр. Наук. т-ва ім. Шевченка. Львів, 2014. Т. 38 : Лікарський збірник. Медицина і біологія. С. 130–131. – (Нова серія ; т. 25).

Ж69824

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pntsh_lik_2014_38_25_20

230. 130 років від дня народження академіка М. В. Птухи // Демографія та соціал. економіка. 2014. № 2. С. 244–246.

Ж25188

231. Шпиталь М. До наукової біографії академіка Української академії наук М. В. Птухи (1984–1961) : нарис // Демографія та соціал. економіка. 2014. № 2. С. 247–252.

Ж25188

URL: [https://dse.org.ua/arhcive/22/2\(22\)_2014.pdf](https://dse.org.ua/arhcive/22/2(22)_2014.pdf);

http://nbuv.gov.ua/UJRN/dse_2014_2_25

232. Птуха Михайло Васильович (07.11.1884 – 03.10.1961) – вчений-економіст та статистик, академік АН УРСР : до 130-річчя від дня народження [Електронна виставка] // Національна бібліотека України імені В. Вернадського: офіційний сайт [Електронний ресурс]. Київ, 2014.

URL: <http://nbuv.gov.ua/node/1523>

2015

233. Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : путівник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукоп. ; авт.-уклад. : О. П. Бодак, О. С. Боляк, С. О. Булатова [та ін.] ; редкол. : Л. А. Дубровіна (голова), Г. В. Боряк, Н. М. Зубкова [та ін.]. Київ, 2015. 325, [1] с.

Про М. В. Птуху – с. 19, 23, 28, 31, 33.

Вс60788; ВНБІ Я181(4УКР)2 А87

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002120>

234. Наумова Н. А. Біографічні документи М. В. Птухи в складі особового фонду вченого в Інституті архівознавства НБУВ // Бібліотека. Наука. Комунікація : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 6–8 жовт. 2015 р.) : в 2 ч. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада директорів наук. б-к та інформ. центрів академій наук – членів МААН ; редкол. : В. І. Попик [та ін.]. Київ, 2015. Ч. 2. С. 114–117.

B355901/2

235. Хвіст В. О. Деякі аспекти розвитку української демографічної науки у XX ст. // Гілея : наук. вісн. 2015. Вип. 101. С. 150–153.

Висвітлено наукові погляди вітчизняних учених з історії української демографії у XX ст., зокрема М. В. Птухи.

Ж25326

236. Шпиталь М. Останні роки життя академіка М. В. Птухи: самоаналіз стану душі, умов та обставин // Переяслав. літопис. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 8. С. 168–177.

Ж74043

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Perlit_2015_8_26

2016

237. Історія Національної академії наук України, 1956–1960 : у 2 ч. / редкол. : О. С. Онищенко (голов. ред.), В. А. Вергунов, О. В. Бажан [та ін.] ; упоряд. : Л. М. Яременко, Г. В. Індиченко, С. В. Старовойт [та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2016. – (Джерела з історії науки в Україні).

Ч. 1 : Документи і матеріали. 872 с.

Про М. В. Птуху – с. 31, 316.

Ч. 2 : Додатки. 1064 с.

Про М. В. Птуху – с. 70, 111, 209, 305, 883, 912.

B356584/1–2; ВНБІ Ч214 (4УКР)71я2 І-90

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002112>;

<http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002113>

238. Holka L. Statisztika és szovjethatalom: a virágzás kora (1917–1927) VI. // Statisztikai Szemle. 2016. 94 évf. 6 szám. 635–658 old.

Про М. Птуху – с. 644–645, 656, 657.

URL: https://www.ksh.hu/statszemle_archive/2016/2016_06/2016_06_635.pdf

2017

239. Наумова Н. А. Птуха Михайло Васильович // Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : путівник. Київ, 2017. С. 466–470.

Вс64088; ВНБІ Я181(4УКР)2 О–75

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002139>

240. Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : путівник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства ; авт-упоряд. : С. В. Старовойт, А. І. Шаповал, Ю. В. Булгаков [та ін.] ; редкол.: Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, Л. А. Дубровіна [та ін.]. Київ, 2017. 772 с.

Про М. В. Птуху – с. 6, 8, 42, 466.

Вс64088; ВНБІ Я181(4УКР)2 О–75

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002139>

2018

241. Птуха Михайло Васильович // Палій В. М., Храмов Ю. О. Національна академія наук України. Персональний склад, 1918–2018 / Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України. 7-е вид., допов. і випр. Київ : Фенікс, 2018. С. 146–147 : портр.

URL: <https://zenodo.org/records/8107060>

242. Шпиталь М. І., Коцур Н. І. Академік М. В. Птуха (1884–1961). Життєпис: вершини та обриви. Житомир : О. О. Євенок [вид.], 2018. 434, [1] с. : фот. (URL-версія має місце видання: Переяслав-Хмельницький)

У книзі (додатки), зокрема, опубліковано:

Curriculum vitae М. В. Птухи, директора Демографічного інституту УАН, який виконує обов'язки орд. проф. по каф-рі політ. економії та статистики Київ. українського ун-ту, [1919 р.; рос. мов.]. – С. 311–312.

Відгук-рекомендація викладача К. Г. Воблого М. В. Птусі у «Комісію із заміщення кафедри статистики» у Київському комерційному інституті, [1919 р.; рос. мов.]. – С. 326–328.

Протокол допиту наук. співр. АН УРСР, вчен. секр. планової комісії Б. М. Гарцмана у відкритій НКВС справі М. В. Птухи, 10 лют. 1939 р. [рос. мов.]. – С. 376–377.

Протокол допиту ст. наук. співр. Ін-ту економіки АН УРСР Д. Ф. Вірника у відкритій НКВС справі М. В. Птухи, 26 лют. 1939 р. [рос. мов.]. – С. 378–379.

Протокол допиту наук. співр. Ін-ту економіки АН УРСР А. Ю. Шевченка у відкритій НКВС справі М. В. Птухи, 26 лют. 1939 р. – С. 380.

З протоколу очної ставки між свідком Б. М. Гарцманом-Бруком та обвинуваченим М. В. Птухою [28 лютого 1939 р., рос. мов.]. – С. 381.

З «Життєпису» М. В. Птухи [: з особової справи проф. статистики Київ. комерційного ін-ту]. – С. 370–375.

Виписка з вироку Військового трибуналу Київського особливого військового округу у справі М. В. Птухи; 28 квіт. 1939 р. [факсиміле засв. машиноп. копії; рос. мов.]. – С. 382.

Виписка з виправдувального вироку Військового трибуналу Київського особливого військового округу у справі М. В. Птухи; 19 січня 1940 р. [факсиміле засв. машиноп. копії; рос. мов.]. – С. 383.

Листи М. В. Птухи до М. М. Трацевського: 2 листи 1960 р. [рос. мов.]. – С. 432–435.

Ba828633

URL: <http://biography.nbuv.gov.ua/rating/r2018/txt/g1/3003.pdf>

243. Марочко В. Птуха Михайло Васильович // Енциклопедія Голодомору / М-во культури України, Нац. музей «Меморіал жертв Голодомору, Асоц. дослідників голодоморів в Україні. Дрогобич : Коло, 2018. С. 349–351.

Bc65583; ВНБІ ТЗ(4УКР)6 я2 Е64

244. Національна академія наук України – 100 : головні тенденції розвитку і здобутки : док. і матеріали. В 3 кн. Кн. 1. 1918–1945 / редкол. : О. С. Онищенко (голов. ред.), В. А. Вергунов, Л. А. Дубровіна [та ін.] ; упоряд.: О. С. Онищенко (наук. керівник проекту), Л. М. Яременко, Г. В. Індиченко [та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2018. 952 с. : фот. – (Джерела з історії науки в Україні).

Про М. В. Птуху – с. 26, 45, 46, 48, 76, 80, 98, 99, 103, 128, 131, 136, 158, 159, 162, 167, 191, 192, 196, 206, 207, 221, 222, 225, 250–252, 284, 285, 296, 317–320, 341, 342, 345, 375, 376, 381, 424, 533, 626, 627, 801, 816, 904.

B357366/1; ВНБІ Ч214 (4УКР)71я2 Н-35

URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/EIF0000079.pdf

245. Птуха Михайло Васильович // Історична наука у Національній академії наук України в особах: Енциклоп. довідник / редкол. : В. Смолій

(гол. ред.), Г. Боряк (заст. гол. ред.), В. Даниленко (заст. гол. ред.), В. Крупина (відп. секретар), Н. Васильєва (секретар-упоряд.), П. Бондарчук, С. Кульчицький, О. Реєнт, О. Рубльов, О. Удод, О. Ясь. Київ : Ін-т історії України, 2018. С. 548–550.

Вс66951

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000016894>;

<https://archive.org/details/istosb2018/page/548/mode/2up>

2019

246. 135 років від дня народження академіка М. В. Птухи // Демографія та соціал. економіка. 2019. № 4. С. 142–143.

Ж25188

URL: <https://dse.org.ua/arhcive/38/10.pdf>

2020

247. Куйбіда В. Демографія: цариця наук, скинута з престолу : на пошанування сторіччя Нац. акад. наук України, сторіччя першого в світі Демограф. ін-ту та 135-річчя від дня народж. акад. М. В. Птухи (1884–1961) // Світогляд. 2020. № 2. С. 34–39.

Ж25653

248. Стешенко В. С. М. В. Птуха як теоретик і знавець історії демографічної статистики // Стешенко В. С. Вибрані демографічні твори : [статті, інтерв'ю] / пер. з рос. С. В. Піскунова. Житомир : О. О. Євенок [вид.], 2020. С. 553–561.

Вс68195

2021

249. Птуха Михайло Васильович [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – URL: https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Птуха_Михайло_Васильович

Востаннє відредаговано: 02.08.2023.

250. Птуха Михайло Васильович [Електронний ресурс] // Наука України: доступ до знань : інформ. портал / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського.

URL: <https://bit.ly/3iBX8st>. – (Науковці України).

251. Радченко В., Головащук А. Михайло Васильович Птуха (07.11.1884–03.10.1961) (До 60-річчя з дня смерті) : [матеріали до бібліогр.] // Україна: події, факти, коментарі : інформ.-аналіт. журн. / НБУВ. 2021. № 16. С. 49–76.

Ж70838

URL: https://nbuviap.gov.ua/images/informaciyini_vidanya/ukr_podii_fakti/2021_Ukraina_16.pdf

2023

252. Єфіменко Г. Демографія періоду Голодомору очима українських фахівців 1930-х рр. : досягнення, проблеми та можливості використання у сучасних дослідженнях // Укр. іст. журнал. 2023. № 5 (572). С. 50–68.

Аналіз доробку, зокрема, М. Птухи, А. Хоменка й офіційних статистичних даних із чисельності населення. Зокрема, прогнозу академіка щодо чисельності населення УСРР станом на 1 січня 1937 р., у доповіді на 19-й сесії МСІ 1930 р. в Токіо, а також 1932 р. (Вісті ВУАН, 1932. № 2) і наступні роки – С. 60–64.

Ж27630

URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2023_5_5

253. Моторин Р. М., Моторина Т. М. Український слід на шляху розвитку Міжнародного статистичного інституту // Статистика України. 2023. № 1. С. 174–186.

Про М. Птуху – с. 177.

Ж16379

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/su_2023_1_18

2024

254. Кіржаєв С. Праця Михайла Птухи «Людність України до 1960 р.» : щодо видання рідною мовою // Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, Одеса, 13–14 груд. 2023 р. / Одес. нац. наук. б-ка ; упоряд. Г. М. Шпак ; відп. ред. Л. В. Арюпіна. Одеса : Бондаренко М. О., 2024. С. 168–171.

URL: https://odnb.odessa.ua/ONNB_ec/NashiVid/543893.pdf

255. Коцур Н. І., Коцур Д. В. Наукові дослідження академіка М. В. Птухи (1884–1961) в європейському вимірі // Наука і техніка сьогодні / Серії: Педагогіка. Право. Економіка. Фізико-математичні науки. Техніка. 2024. № 11(39). С. 282–294.

URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/15853/15925>

ПОКАЖЧИК ІМЕН^{*)}

- Абросимов В. М. 71
Акіншэвіч Л.,
 див. Окиншевич Л. О.
Алексей Михайлович [Романов],
 див. Олексій Михайлович
 [Романов]
Альтерзон С. Г. 291, 292, 374,
 378
Андерсон О. М. 370
Андрейцев В. 286
Андросов В. П. 476
Андрусишин Н. І. 150
Антонович В. Б. 161, 217
Антонюк С. Н. 345
Артемьев А. Ю. 70
Артем'єв М. М. 219
Асмус В. 277, 359
Ачкасов П. М. 322, 398
- Бабинін Б. М. (Бабынин Б. Н.)
 90, 151
Багалій Д. І. 259, 266, 270, 295,
 304, 306–308, 321, 381, 387,
 389
Баїк О. І. 74
Байбиков В. Ю. 77
Байкеніч Д. 337
Балінський І. М. 258, 296, 299,
 303, 382
Баллод К. М. (Ballod K.) 223
- Барвінський В. О. 296, 298, 384
Бауэр О. 355
Бачинська М. В. 150
Бездрабко В. 391
Белик В. П. 347
Бенджамін Б. (Benjamin B.) 435,
 454
Беркович В. И. 294, 380
Бертільйон (Бертілььон) Ж.
 (Bertillon J.) 168, 222, 223, 476
Бимман А. Б. 459
Білокінь С. І. 365, 388
Блан Л. 32, 73
Бобир-Бухановський Л. М. 290,
 371
Бовлі (Боулі) А. Л. (Bowley A. L.)
 85, 141
Бойко В. С. 295, 380
Болдріні М. (Boldrini M.) 432,
 453
Бондарук Т. І. 349
Бонташ П. К. 296, 299, 382
Борисенко С. Г. (С. І.)
 (Барысёнак С.) 296–298, 301,
 302, 304, 309, 313, 317, 318,
 320, 383, 387, 392, 393,
Борткевич В. Й. (В. И.) 11, 12,
 143, 222, 223, 363, 499, 502,
Боряк Т. Г. 150
Боярський (Боярский) А. Я.
 (Boyarsky A. Y.) 425, 445

^{*)} В покажчику також враховано прізвища авторів і осіб в назвах видань у бібліографічних описах. У дужках подано варіативні, а також згадані іншомовні варіанти прізвищ/імен/ініціалів.

Брішлер М. (Brichler M.) 435,
454, 455
Бузескул В. П. 352
Булаховский Л. А. 472
Бунге М. 77
Буркгардт Ф. (Burkhardt F.) 438,
456
Бурлін В. 487
Бутко В. И. 70
Бутовський О. М. 319, 322,
395, 398

Вайсберг Б. А. 277, 359
Вайсберг Й. А. 359
Василенко М. П.
(Н. П.; Wassilenko N.) 251–
253, 257, 296, 298, 300, 301,
303, 324, 327, 329, 335, 338,
345, 346, 350, 351, 369, 384–
386, 391, 460,
Василь Темний (Василий
Тёмный) 46, 77–78
Васильев К. К. 232
Васильев Ю. К. 232
Васютинський М. О. 291, 375
Вересовська Т. В. 13, 18, 360,
381, 492, 493
Веретенников В. И. 295, 380
Вернадський В. І. 12, 245, 341,
343, 500, 501,
Вернадський Г. В. 12
Вессеро А. (Vessereau A.) 428,
449
Височанський П. Ф. 291–293,
374, 377
Витанович І. 80
Витте С. Ю., див. Вітте С. Ю.

Вікул І. П. 285, 364, 365, 412,
415, 423, 467
Вілкокс (Уілкокс) В. Ф.
(Willcox W. F.) 432, 453
Вільям-Олссон В. Ф. (William-
Olsson W. F.) 441, 458
да Вінчі Леонардо 236
Вінчі Ф. (Vinci F.) 92, 152
Вірник Д. Ф. 507
Вітте (Витте) С. Ю. 42, 76, 77, 79
Владимирський-Буданов М. Ф.
305
Воблий (Воблый) В. К.
(варіант – В. В.) 289, 318,
367, 368, 392, 395, 415, 420,
423, 470
Воблий (Воблый) К. Г. (Wobli K.)
72, 250, 252–254, 256, 259, 262,
263, 274, 289–291, 324, 326,
327, 329, 331, 332, 333, 338,
345, 346, 351, 368, 370, 372,
373, 506
Вовкушівський (Вовкушевсь-
кий) Г. Д. 322, 398
Вовчок Марко 388
Вогельник Д. (Vogelnik D.) 428,
433, 434, 448, 453
Водотика С. Г. 389
Вознесенская Е. А. 315
Войткевич-Павлович В. І. 322,
399
Волгін (Волгин) В. П. 295, 380
Волд Г. (Wold H. O. A.) 428,
432, 433, 449, 453
Волков А. М. 462
Волков О. М. 274, 357
Волліс (Уоллис) В. А.
(Wallis W. A.) 429, 451

Воловина К. В. 150
Вольф М. М. 218, 463, 464
Воробйова Л. В. 348
Врона І. І. 294, 380
Вюрцбургер О. (Würzburger E.)
438, 456

Гаврик В. Д. 322, 399
Гаєвський С. Ю. 324, 400
Гаск Я. (Hájek J.) 428, 450
Гай-Нижник П. П. 71, 82
Галицька Е. В. 219, 496
Гамакер (Хамакер) Г. К.
(Hamaker H. C.) 429, 452
Ганіткевич Я. В. 495
Гапанович В. П. 370
Гарцман (Брук, Гарцман-
Брук) Б. М. 15, 506, 507
Гейворд Т. (Hayward T. E.) 223
Гельвеций К. А. 272
Гермайзе О. Ю. 294, 379
Гершонов М. М. 321, 397
Гіляров О. М. 252–254, 264, 277,
346, 351
Гладун О. М. 218, 219
Глібіщук М. В.
(Глибищук Н. В.) 75
Гнатишак М. 70
Гогель С. К. 295, 298, 381
Гозулов А. І. 427, 445
Головач А. В. 488
Головащук А. 459, 508
Головін П. С. 367, 415, 423
Головко О. В. 73
Гордон В. М. 254–256, 315,
321, 347
Горобець В. 386
Гоудсваард Г., див. Гудсворд Г.

Гошко Т. 385, 386
Грабар В. Е. 255, 256, 349
Греков (Греків) В. І. 322, 399
Григоренко Т. О. 368, 415, 423
Гришко В. Т. 296, 298, 300, 384
Грінвуд М. (Greenwood M.) 88,
147
Грушевський М. С. 257, 259,
267, 300, 306–308, 314,
388, 400, 465
Грушевський О. С. 327, 400
Губер Є. 320
Гудсворд (Гоудсваард) Г.
(Goudswaard G.) 428, 432,
447, 453
Гужва З. Г. 238
Гужва М. О. 238
Гуляєв О. М. 253, 256, 321, 327,
346, 347
де Гурне В. 141
Гусейн Г. М. (Husein H. M.) 452
Гусейн К. М. 431, 452

Данилевський В. В. 294, 379,
380
Дараган М. 486, 487
Дарбін Дж. (Durbin J.) 428, 449
Дарвін (Дарвин) Ч. 356
Дармуа Ж. (Darmois G.) 428,
432, 448, 453
Дашкевич В. Я. 471
Дебогорій-Мокрієвич В. К. 314
Деляпорт П. Ж. 431, 452
Денікін А. 75
Дєлов (Ділов) М. С. 291, 375
Джевонс В. С. (Jevons W. S.) 201,
237

Диманштейн (Діманштейн) Я. Б.
290, 291, 355, 372, 373
Динник М. 277, 359
Діденко М. П. 282, 283, 289,
363, 421
Дідківська Л. В. 14
Дмитрієв М. О. (Дмитриев Н. А.)
440, 458
Дмитрієнко М. Ф. 70, 71
Дністрянський С. С.
(Dnistrjanskyj, Dnistrjanský)
74, 255, 256, 265, 350, 352
Добров О. С. (Dobrow A.) 296,
299, 304, 316, 319, 383, 387,
393
Доброгаєв В. М. 292, 377
Доманицький В. 74
Драгоманов М. 308
Дроб'язко А. Л. 322, 331, 399
Дружинин Н. 473
Дружчяц В. 258, 304
Дубровіна Л. А. 341
Дюфран А. (Dufrasne A.) 429,
451

Евтихiev А. Ф. 316
Ейсман С. М. 320, 397
Еўлашэўскі Хв. 318
Ефименко Т. П. 315

Єзерський Є. М. 319, 321, 396
Єфіменко Г. 509
Єфремов С. 400

Жанбон А. (С.-А.) (Жан-Бон-
Сент-Андре; Jeanbon S.-А.)
61, 62, 80, 81

Жаркович С. (Žarković S.) 428,
450
Жорніков М. 331
Журавський (Журавский) Д. П.
16, 161, 219, 472, 473

Заїкин В. 305
Заруба В. М. 383
Зарубин И. И. 314
Зейлінгер В. І. 274, 357
Зеленін Д. 391
Зібер М. І. 16, 161, 217, 218
Зіверт В. А. 320, 397
Зісерман Ю. І. 291, 375
Злупко С. М. 491, 492, 494, 498
Зозуля Я. 70
Золотарев Д. А. 314

Истомин М. И. 71

Іваницький-Василенко
(Іваницький) С. М. 296, 298,
304, 381, 385, 387
Ігнатович В. В. 291, 369, 374
Іденбург Ф. Я. (Idenburg P. J.)
433, 454
Іонеску К. (Ionescu C.) 427, 446
Ісаак'ян С. Г. 289, 371, 483

Каблуков Н. А. 465
Каган С. С. 190–194, 200, 201,
232, 236, 474
Каманін І. М. 257, 295, 296,
301, 381
Каманіна Г. І. (А. І.) 328, 401

Каменецький Д. 388
Камишан О. М. 337
Камінський В. А. 309, 312, 314,
390, 391, 393
Камінський Л. С. 499
Канєвський Н. 290, 372
Кантильон Р. 295, 380
Карпека (Карпеко) В. В. 291,
292, 319, 374, 377, 378
Карпов В. І. 219
Карпов (Карпів) І. В. 277, 359
Карум Л. С. 319, 396
Карцева Н. М. 291, 292, 330,
375, 402
Каутський К. 355
Кауфман А. А. 484
Кауфман І. Г. (Кауфман І. І.)
11, 46, 77, 78
Кейфіц Н. (Keyfitz N.) 428, 450
Кельман Є. І. 319, 321, 396, 397
Кемпіон Г. (Campion H.) 433,
454
Кендалл М. Дж. (Kendall M. G.)
431, 452
Керенський О. Ф. 75
Кетле А.
(Л. А. Ж.)(Quetelet L. A. J.)
425, 434, 442, 443, 473
Кирилюк Є. П. (Е. П.) 471, 472
Кікта С. 70
Кінг Дж. (King G.) 436, 455
Кіржаєв С. 509
Кістяківська М. В. 328, 401
Кістяківський
(Кістяковський) Б. О. 250,
256, 257, 275, 295, 309, 321,
344, 358, 401
Кістяківський В. О. 358
Кістяківський І. О. 358

Кістяківський
(Кістяковський) О. Ф. 276,
358
Ковалевський М. 291
Коваленко І. З. 288, 367, 412,
414, 464
Кованько П. Л. (варіант – А.)
291, 292, 330, 374, 378, 402
Ковбасюк А. Б. 150
Козеренко П. Н. 262
Козій І. В. 348
Кокс Г. М. (Сох G. M.) 429, 431,
432, 451–453
Колбас'єв (Колбас'єв) В. В. 322,
399
Колесса О. 351
Коллер З. (Koller S.) 427, 428,
447, 450
Коллонтай В. М. 425, 445
Коллонтай О. М. 445
Колмогоров А. М. (А. Н.) 433,
440, 453, 454, 458
Кондратьєва К. Б. 328, 401
Консель Р. Р. (Consael R.) 440,
457, 458
Конюс О. О. 427, 446
Коренев (Кореньов) В. О. 322,
398
Корнев В. М. 488
Королько Т. П. 287, 363, 369,
421
Корольова О. 159
Короткий В. 386
Корчак-Чепурківський О. В.
142, 221
Корчак-Чепурківський Ю. О.
(Корчак-Чепурковский Ю. А.)
14, 19, 86, 89–94, 99, 142–144,
149–153, 158, 166, 170, 173,

- 174, 181–183, 189, 194, 202,
203, 207–212, 214, 221, 224,
226, 227, 228, 229, 232, 233,
238, 240–243, 279–281, 288,
289, 361, 367, 408, 412, 414,
415, 418, 423, 462, 464
- Косвен М. 318
- Косинський В. А. 250, 342, 343
- Котошихин Г. К. 46, 77–79
- Коцур Д. В. 509
- Коцур Н. І. 14, 17–19, 78, 368,
483, 509
- Кривченко Г. О. (Ю. О.) 72, 74,
289–291, 327, 346, 369, 370, 373
- Крижанівський В. Й. (Крижа-
новський В. О.) 322, 398
- Крижанівський Ф. І. 291, 375
- Крикун Ю. С. 389
- Кримський А. Ю. 321, 323–324,
398, 401
- Кристер (Крістер) А. Е. 256,
309, 314, 319–321, 324, 325,
327, 328, 350
- Кротевиц К. М. 322, 400
- Куйбіда В. 508
- Куліш О. М. 388
- Куліш П. О. 306, 388
- Кульчицька В. А. 289, 368
- Кульчицький М. А. 368
- Курц Б. Г. 289, 371
- Кучмаренко В. 490
- Лазаревський О. М. 259
- Ламанс А. (Lamens A.) 440, 458
- Лапіров-Скобло (Лапи́ров-
Скобло) М. Я. 294, 379, 380
- Лапоногов (Лапоно́гів) О. М. 72,
290, 327, 346, 371, 372
- Лаппо И. И. 386
- Лашченко Р. 304, 305, 307, 317,
318
- Левенте М. (Levente M.) 425, 443
- Левитський (Левитский) В. Ф.
254, 265, 333, 347, 352
- Левицький О. І. 250–252, 256,
257, 295, 296, 309, 312, 321,
327, 328, 342, 344, 346, 391, 398
- Левченко Я. П. 291, 292, 375, 378
- Левчук Н. М. 150
- Ледерман С. (Ledermann S.) 438,
455
- Ленін В. І. (Ленин В. И.) 272,
277, 355
- Ленкавський С. 70
- Леонард В. Р. (Leonard W. R.)
434, 454
- Леонтович М. 363
- Леонтович Ф. І. 276, 358
- Лесюк О. 490
- Литвин В. 70
- Литвиненко А. П. 291, 375
- Лібанова Е. М. 150
- Ліндер А. (Linder A.) 428, 433,
449, 454
- Лінкольн А. 88
- Лобода В. А. 291, 292, 375
- Ломоносов М. В. 16, 471, 478
- Лоський К. В. 324, 400
- Лотоцький О. 258
- Луї-Блан, див. Блан Л.
- Лукомський Я. І. (Лукомский Я.
И.) 427, 446
- Луненберг Е. (Lunenberg E.)
432, 453
- Лю Б. А. (Liu B. A.) 437, 455
- Ляхницький К. В. 399
- Ляхницький М. І. 322, 399

- Мадейра Ж. Л. (Madeira J. L.) 427, 441, 447, 458
Мазлах С. 236, 239, 268, 462
Мазор М. С. 321
Мазуренко Ю. П. 294, 379, 397
Майр Г. (Mayr G.) 92, 153
Македон В. Є. 442
Максимейко М. О.
 (Максимейко Н. А.) 254, 270, 271, 296, 297, 299, 348, 349, 355, 383
Максимчук Є. 496
Малиновський І. О. (О. О.)
 (Малиновский И.) 250, 254, 255, 266, 296, 297, 302, 309, 313, 314, 320, 327–329, 332, 344, 346, 353, 384, 391, 392, 402
Малинський В. 427, 446
Мальтус Т. Р. 16, 147, 480
Марголін А. Н. (варіант – Н. А.) 291, 375
Марзеєв (Марзеєв) О. М.
 (Марзеєв А. Н.) 203, 238, 239
Марков А. А. 440, 458
Маркович Д. В. 322, 399
Маркс К. 272, 294, 356
Марочко В. І. 16, 18, 74, 80, 145, 149, 158, 371, 507
Марр М. Я. 294, 378
Мартен Л. (Martin L.) 428, 449
Мартос Б. 70
Маршалл Г. (Marshall H.) 432, 453
Масарик Т.-Г. 258, 352
Маслеников
 (Маслеників, Масленіків, Масленіков, Масляников, Масляніков, Маслянників) М. В. 291, 292, 296, 300, 330, 376–378, 382, 401, 402
Маслов Пав. Петр. 427, 446
Маслов Петр Пав. 446
Масютин Ю. М. 283–285, 288, 289, 363–365, 367, 412, 415, 421, 423, 467
Матвійчук М. А. 353
Матєєв Є. 425, 443
Махаланобіс П. Ч.
 (Mahalanobis P. C.) 428, 432, 433, 447, 453
Махно Н. 71
Мацієвич К. 74
Мацура М. (Macura M.) 428, 437, 448, 455
Машихін Є. О. (Машихин Е. А.) 459, 489
Месрсон М. М. 291, 292, 374, 377
Мельник О. 18, 361, 365, 368, 419, 495, 496, 498
Менеску М. (Mănescu M.) 425, 427, 443, 444, 446
Мерков А. М. 149, 499
Милько В. 217
Минц Л. Е., див. Мінц Л. Ю.
Михайлова Е. А. 487
Михайлова О. 82
Михайлюк О. В. 72
Мінаєв С. В. 230, 376
Мінаков І. І. 296, 300, 382
Мінц Б. (Minc B.) 428, 449
Мінц Л. Ю. (Минц Л. Е.) 427, 445
Мірза-Авак'янц Н. Ю. 307, 389
Мітіліно М. І. 291, 293, 319, 320, 374, 378
Модзалевський В. Л. 295, 301, 381

Молчанов В. Б. 76
Момот П. 307
Мордас І. В. 497–499
Моріта Ю. (Morita Y.) 431, 432, 452, 453
Мортара Дж. (Mortara G.) 439, 456
Москвич Л. Г. 391
Московкин В. М. 347
Мостяєв О. 496, 502
Мотенко Я. 71
Моторин Р. М. 22, 509
Моторина Т. М. 22, 509
Муссоліні Б. 16
Мушинка М. 352

Назимов В. С. 309, 317, 322, 390, 393, 400
Наумов (Наумов-Левах) Д. Б. 294, 379
Наумова Н. А. 18, 502, 503, 505, 506
Нейман Є. (Neyman J.) 428, 448
Нейрденбург М. Г. (Neurdenburg M. G.) 440, 457
Нековаль В. Т. 495, 499
Немчинов В. С. (Nemchinov V. S.) 425, 433, 444, 453, 454, 476
Несмеянов А. Н. 481
Несмелов Ф. Я. 291, 293, 374
Нирчук М. А. 294, 379
Ничкалюк В. Г. 351
Нікітін Ю. О. 70
Ніковський А. 400
Ніколаєва Н. 350
Ніксон Дж. В. (Nixon J. W.) 429, 451

Новак А. (Novak A.) 425, 444
Новинський М. Г. 262
Новицкий И. Б. 317
Новицький В. І. 295, 296, 299, 302, 304, 381
Новосельський С. О. (Новосельский С. А.) 144, 171, 174, 194, 226, 227, 233, 417
Ньюсголл А. (Newsholm A.) 223

Ободовский А. Г. 473
Обухов В. М. 473
Оглоблин (Оглоблін) О. П. (Оглоблин А. П., Ohloblyn O.) 290, 308, 372
Окиншевич (Окіншевич) Л. О. (Акіншэвіч, Окіншэвіч) 296, 298, 300, 302, 304–306, 338, 340, 381, 382, 385, 387–389
Олексій (Алексей) Михайлович [Романов] 45, 78, 79
Ольбрехтс Р. О. Й. (Olbrechts R. A. J.) 429, 451
Онищенко О. С. 341
Оппенгеймер Ф. 294
Орженцький М. Р. 370
Орженцький Р. М. 13, 250–254, 256, 268, 274, 276, 277, 325, 326, 345, 370, 403, 405, 463
Орищенко О. В. 296, 300, 383
Оріховський О. О. 369
Орлик Ф. 259
Осауленко О. Г. 219
Остапенко С. В. 349
Отамановський В. Д. (Otamanowskyj V.) 296, 299, 309, 384, 389
Ошуркова Р. А. 493

- П'ятаков Г. Л. 75
Павленко Ю. 490
Павлов-Сільванський М. М. 309, 390
Падович З. 425, 444
Падох Я. 388
Паєвський (Паевский) В. В. 144, 151, 175, 194, 226, 227, 233, 417
Пакуль Н. М. 294, 295, 380
Палій В. М. 506
Палладін О. В. 484
Партигул С. П. 471
Паше-Озерський М. М. 320, 397
Перегудов В. М. (В. Н.) 427, 446
Перетц Я. С. 291, 293, 375
Перлін Є. І. 359
Перлін М. І. (Перлин Н. И.) 277, 359
Першин П. Н. 472
Петер Д. (Péter G.); 425, 444
Петлюра С. 82
Петровський В. 277, 359
Петровський В. П. 359
Петти В. 472
Пиотровский А. Б. 315
Пиріг Р. 72
Пирл Р., див. Пірл Р.
Пирожков С. І. (С. И.) 9, 489, 491
Писарев І. Ю. 427, 445
Пискунов В. П., див. Піскунов В. П.
Підгорна О. П. 369
Пілсудський Ю. 82
Пінеда-Еспіноза А. (Pineda-Espinosa A.) 437, 455
Пірл (Пирл) Р. (Pearl R.) 88, 146, 147
Піскунов (Пискунов) В. П. 148, 488
Пістун М. Д. 345
Пічэта У. 304, 305
Плевако О. А. 290, 328, 401
Плескачевський (Плескачівський) М. Д. 291, 374
Плеханов Г. В. 355
Пожарський П. Н. 327, 400
Полонська-Василенко Н. Д. 369, 484, 490
Полуботок П. 257
Полянський В. В. 274, 356
Попов Г. Л. 296, 297, 299, 301, 306, 382
Попов І. І. 369
Порохницька Н. 499
Правилова Е. А. 77
Прибиткова І. М. 19
Присяжнюк Ю. П. 72
Прицкер В. Л. 238
Протасова Д. С. 73
Пугачова М. В. 219
Пустоход (Пустохід) П. І. (П. И.) 13, 14, 22, 170, 187, 188, 224, 225, 228–231, 279–285, 287, 289, 338, 360, 364, 367, 408, 412–415, 418, 420, 421, 423, 464, 467, 470, 479, 481, 483, 486–488
Пухтинський М. Д. 322, 399
Пучко О. А. 14, 497
Пчілка Олена (Косач О. П.) 314
Радченко В. 459, 508
Радченко М. І. 321, 322, 397
Раєвський О. А. (А. А.) 291, 292, 374, 377
Райс С. А. (Rice S. A.) 432, 433, 453

- Раковский Х. 317
 Рейнгерц М. Д. 291, 376
 Резніков (Різниченко) В. Ф. 229, 230, 285, 289, 354, 364, 365, 407, 413, 415, 422, 423, 470
 Рікардо Д. 277, 359
 Ріссер Р. Н. (Risser R. N.) 439, 440, 457
 Ровнер О. С. (Е. С.) 22, 351, 354, 459, 486
 Рожківський М. Я. 318, 392, 394
 Рожківський Я. 394
 Розанов Я. С. 294, 379
 Розумовський К. 306, 307
 Романенко І. Н. 485
 Романовський В. О. 296, 297, 299, 301, 306, 384, 388, 389
 Романюк К. 425, 427, 443, 446
 Рославский-Петровский А. П. 474
 Руда С. 490
 Руденський В. К. (варіанти – Б.; В. М.) 290, 371
 Рудницький О. П. 150, 218
 Русов О. О. (А. А.) 159, 276, 358
 Рыженко С. А. 238
 Рябушкін (Рябушкин) Т. В. (Ryabushkin T. V.) 425, 428, 432, 433, 444, 453, 454, 459, 476, 489
 Рябченко П. Ф. 70

 Самовидець 306
 Сапожник Г. В. 70
 Сарбей В. Г. 391
 Сарч О. Дж. (Sarç Ö. C.; Sarc O. C.) 440, 457
 Саченко-Сакун Є. В. 318, 392, 395

 Севастьянов 277, 359
 Селянинова Г. Д. 12
 Семковський С. Ю. 254, 255, 271, 293, 294, 348, 355, 356
 Сердюк А. М. 238
 Серебринський І. В. (Серебринский И.) 37, 75
 Серебровський В. І. (Серебровский В. И.) Серебряков М. В. 295, 380
 Серета Н. С. 290, 372
 Сигал Б. 377
 Сикорський (Сікорський) М. Г. (М. І.; Н. І.) 313, 318, 392–394
 Симонов (Номис) М. Т. 388
 Симчера В. М. 459, 489
 Синайський (Сінайський) В. І. 324, 327, 346, 390
 Синицький П. С. 328, 401
 Синявська Л. І. 72
 Синявський А. С. 327, 400
 Синявський О. Н. 324, 339, 400
 Сігал Б. В. 291, 292, 376
 Сімзен-Сичевський (Симзен-Сичевський) О. М. 291, 376, 391
 Скальковский А. А. 159
 Скляренко Є. М. 490
 Скоробогатов В. 488
 Скоропадський П. П. 71, 72, 75, 342, 390, 398
 Слабченко М. Є. (М. Е.) 296, 297, 304, 305, 308, 324, 347, 383, 385, 389, 400
 Служинська О. 504
 Смит М. 471
 Смільський І., див. Черкаський І. Ю.

Смирнов (Смірнов) П. П. 296,
300, 308, 382
Смолій В. А. 341, 386
Смулевич Б. Я. 175, 226
Солнцев С. І. 255, 256, 350
Сороковська С. 486
Сосенко Ксенофонт 383
Сосенко П. К. 296, 297, 299, 300,
383, 385
Сосновий С. 371
Спіноза (Спиноза) Б. 295, 380
Сталін Й. В. (Сталин И. В.) 183,
355
Сташевський Є. Д. 274, 289,
291, 357, 370, 373
Стебницький П. Я. 322, 388, 398
Стеллецький Г. 388
Стельмашенко М. Б. 291, 292,
330, 376, 402
Степанов В. Л. 77
Стещенко В. С. 17, 18, 145, 148,
242, 361, 479, 488–490, 494,
500, 502, 508
Стеценко С. Г. 219
Струмилін (Струмилин) С. Г.
89, 150, 151, 225, 425, 445, 475
Сумневич Д. М. 291, 376
Сумцов М. Ф. 312, 314, 391
Сустретов А. 73
Сушицька П. О. 328, 401

Тарановський Ф. В. 250, 295,
298, 301, 309, 342, 343
Тенгоборский Л. В. 474
Теплов Г. Н. 307
Теслюк Р. Т. 150
Тизенгаузен (Тизенгавзен,
Тізенгавзен) О. О. 322, 399

Типольт А. Н. 417
Тирановець В. С. 290, 372
Тихенко С. І. 320, 397
Тищенко М. Ф. 296, 297, 299,
302, 306, 383
Тіктін Ю. І. (Г. І.) 291, 292, 374,
377, 378
Тіоне П. (Thionet P. D. A.) 428,
450
Тіппінг Г. 457
Тіппінг Л. (Thirring L. J.) 439,
456
Ткач 16
Ткачук М. Л. 346, 351
Товстоліс М. М. (Товтолес Н.)
316, 319, 320, 322, 393, 400
Толкачівський М. Й. 415, 423
Томілін (Томилин) С. А. 89, 96,
99, 147–149, 155, 156, 189,
202–204, 231, 237, 239
Трацевський М. М.
(Трацевский М. Н.) 14, 17,
280–285, 288, 289, 292, 361,
364, 412–415, 420, 421, 423,
462, 464, 467, 469, 483, 507
Тренін-Петушков (Тренін-
Петушков) І. Г. (Тренин-
Петушков И. Г.) 170, 217,
225, 279
Тройницький А. Г. 474
Тройницький Н. А. 474
Троян В. Г. 70
Туган-Барановський М. І. (Туган-
Барановский М. И.) 12, 14,
40, 68, 76, 200, 248, 250, 256,
260, 267, 273–276, 278, 331,
342, 343, 360, 403, 460, 481–
483
Тхоржевський Р. 70

Ульяновський В. 386
Уоллис, див. Волліс В. А.
Усенко І. Б. 344, 347, 349, 351,
373, 380, 385, 394, 395, 397,
399
Успенський О. 16

Файфр Ф. (Fajfr F.) 425, 444
Фалькнер С. О. (С. А.)
(Fal'kner S. A.) 32, 45, 62, 73,
76, 80
Фареній І. А. 74
Фарр В. (Farr W.) 168, 222, 223
Федоров (Федорович) І. 306, 388
Федорук О. О. 388
Фейербах Л. 272
Ферхюльст П. Ф. (Verhulst P. F.)
88, 146, 147
Фещенко В. М. 348
Фицик Л. А. 77
Фінней (Фінні) Д. (Finney D. J.)
429, 451
Фіш М. (Fisz M.) 428, 450
Фішер Р. Е. (Fisher R. A.) 428,
432, 433, 448, 453
Фомін П. І. (Фомин П. И.) 290,
354, 372, 373
Франко І. Я. 308, 369
Фреше М. Р. (Fréchet R. M.) 433,
453
Фрідман М. І. (Фридман М. И.)
39, 40, 47, 51, 63, 76, 79
Фурье Ф. М. III. 295
Фюрст Г. (Fürst G.) 428, 431,
449, 452

Хальд (Халд) А. (Hald A. H.)
428, 451
Харитонов Д. (Kharitonov D.) 71
Харченко А. І. 68
Хвіст В. О. 505
Хлопик К. К. 289, 367, 368, 415,
423
Ходос М. Р. 366, 467
Хоменко А. П. 16, 19, 86, 89, 95,
142, 144, 145, 149, 154, 158,
164, 188, 189, 202, 205, 206,
231, 237, 239, 289, 367, 415,
423, 509
Хомутов М. В. 481
Хоружинська О. 369
Храмов Ю. О. 490, 506
Хруцький О. Ф. 322, 398

Цибань В. О. 500, 503
Ціборовський О. М. 219
Цюлковський К. Е. 236

Чебишова (Чебишева) Ю. Є.
289, 367, 368, 415, 423
Чельцов-Бебутов (Чельцов-
Бебутів) М. О. (М. А.) 318,
320, 393, 397
Черкаський І. Ю. 259, 296, 297,
299, 302, 303, 307, 322, 331,
382, 389, 400
Черніченко В. В. 361, 500
Чернышев Н. В. 308
Чернявський М. Ф. 322, 398
Чечот О. М. 318, 392, 394, 395
Чижевський О. Л.
(Чижевский А. Л.) 201, 202,
217, 236, 237

Чорний Б. О. 320, 396
Чубатий М. 258, 305
Чубинський П. П. 312, 391
Чуйко Л. В. 225, 489
Чук В. В. 76
Чупров О. О. (А. А.) 277, 358,
370
Чучмарьов (Чучмарів) В. І.
(Чучмарев В. И.) 295, 380

Шапаровський

(Шапаровський) Ю. М. (Г. М.)
291, 292, 376, 378
Шаров І. 492, 495
Шевченко А. Ю. 507
Шевченко М. 351
Шевченко Т. Г. 353
Шейнин О. Б. 358
Шелухін С. 308
Шишкіна Є. К. 71
Шльонський Д. (Шленский Д.)
395
Шманкевич Є. І. 296, 300, 383
Шпанбок В. О. 290, 372
Шпиталь М. І. (М. И.) 14, 17–19,
78, 368, 483, 501–506
Шрейдер М. К. 89, 96, 147, 149,
155
Шудрик І. О. 348

Щербак О. Д. 320, 397
Щербаківський Д. М. 314
Щербань Т. М. 491
Щербина В. І. 296, 300, 302,
382, 401
Щербина Г. В. (А. В.) 328, 401

Щупак С. Б. 380, 294

Эгермайер Ф. 485
Энгельс Ф. 294, 356

Югов П. Г. 291, 376
Юринець В. О. 294, 379
Юринець Я. І. 348
Юрченко О. В. 296, 297, 299,
383
Юрченко Т. 308
Юстус Н. П. 370
Ющенко В. 70

Яворський І. П. 290, 372
Яворський М. І. 294, 379
Ягодинский В. Н. 236
Язловський Б. О. 315, 319, 327,
328, 346, 393
Яковлів А. 386, 387
Яновський (Яновский) В. Ф.
291–293, 319, 320, 376–378,
392, 395
Яновський Ф. Г. 376
Янсон Ю. Е. (Ю. Э.) 161, 217,
219
Яременко Л. М. 354
Ярослав Мудрий 258
Ярошевич А. І. (А. И.) 159, 274,
289–291, 327, 356, 370, 373
Яснопольський Л. М. (Ясно-
польский Л. Н.) 254, 255, 269,
291, 348, 354, 355, 369, 377
Яцунский В. К. 473

Adamus J. 306
Ballod K., див. Баллод К. М.
 Benjamin B., див. Бенджамін Б.
 Blick A. 76
 Bowley A. L., див. Бовлі А. Л.
 Boyarsky A. Y.,
 див. Боярський А. Я.
 Brichler M., див. Брішлер М.
 Burkhardt F., див. Буркгардт Ф.
 Bystroń J. S. 315
 Chwalba A. 82
 Clem Ralph S. 489
 Consael R., див. Консель Р. Р.
 Déparcieux A. 470
 Dezső D. 478
 Dnistrjanskyj S., Dnistrjanský S.,
 див. Дністрянський С. С.
 Dobrow A., див. Добров О. С.
 Ehrenkreutz S. 258, 305
 Fal'kner S. A., див. Фалькнер С. О.
 Farr W., див. Фарр В.
 Fischer A. 315
 Fisz M., див. Фіш М.
 Graunt J. 470
 Greenwood M., див. Грінвуд М.
 Hájek J., див. Гаск Я.
 Halecki O. 258
 Hayward T. E., див. Гейворд Т.
 Hoffman P. 474, 477
 Holka L. 505
 Jeanbon S.-A., див. Жанбон А.
 Jevons W. S., див. Джевонс В. С.
 Kharitonov D., див. Харитонов Д.
 King G., див. Кінг Дж.
 Koller S., див. Коллер З.
 Kutrzeba S. 305
 Kuznets G. M. 471
 Lamens A., див. Ламанс А.
 Ledermann S., див. Ледерман С.

Leonard W. R., див. Леонард В. Р.
 Ligou D. 81
 Liu B. A., див. Лю Б.
 Macura M., див. Мацура М.
 Madeira J. L., див. Мадейра Ж. Л.
 Mănescu (Manescu) M.,
 див. Менеску М.
 Mayr G., див. Майр Г.
 Minc B., див. Мінц Б.
 Morini-Comby J. 81
 Mortimore R. G. M. 76
 N. G. 474
 Nemchinov V. S., див. Немчи-
 нов В. С. Neurdenburg M. G.,
 див. Нейрденбург М. Г.
 Newsholm A., див. Ньюсголл А.
 Nixon J. W., див. Ніксон Дж. В.
 Ohloblyn O., див. Оглоблин О. П.
 Otamanowskyj V.,
 див. Отамановський В. Д.
 Pearl R., див. Пірл Р.
 Pineda-Espinosa A., див. Пінеда-
 Еспіноза А.
 Risser R. N., див. Ріссер Р. Н.
 Ryabushkin T. V.,
 див. Рябушкін Т. В.
 Sarc O. C. (Sarç Ö. C.),
 див. Сарч О. Дж.
 Siemieński J. 306
 Spang R. 73
 Sz. E. 477
 Thirring L. J., див. Тіппінг Л.
 Verhulst P. F., див. Ферхюльст П. Ф.
 Vinci F., див. Вінчі Ф.
 Wassilenko N., див. Василенко М. П.
 Wobli K., див. Воблий К. Г.
 Žarković S., див. Жаркович С.

СКОРОЧЕННЯ ТА АБРЕВІАТУРИ

абс. – абсолютний

акад. – академік

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної
Республіки

арк. – аркуш

б. р. – біжучого року

бл. – близько

в. о. – виконувач обов'язків

ВБУ – Всенародна бібліотека України

вид. – видання

вип. – випуск

відом. – відомості

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ВУЧК – (рос.) Всеукраинская чрезвычайная комиссия по борьбе с контр-
революцией, спекуляцией, саботажем и преступлениями по долж-
ности

ГДА Служби безпеки України – Галузевий державний архів Служби без-
пеки України

Гіпрогор / Гіпроград – Державний інститут проектування міст (рос. Госу-
дарственный институт по проектированию городов, або Государст-
венный институт съёмки и планировки городов и проектирования
гражданских сооружений)

Головпрофос – Головний комітет з професійної та спеціально-наукової
освіти Наркомату освіти УСРР

ГПУ – (рос.) Государственное политическое управление при НКВД

ГУЛАГ – (рос.) Главное управление исправительно-трудовых лагерей,
трудовых поселений и мест заключения

ДАК – Державний архів міста Києва

ДАКО – Державний архів Київської області

Держвидав – Державне видавництво

Держплан (Укрдержплан) – Державна планова комісія при Раді народних комісарів УСРР

Держплан (Держплан) СРСР – Державна планова комісія при Раді праці і оборони / Раді народних комісарів СРСР

див. – дивись

друк. – друкований

євр. – єврейський

жін. – жінка, жіночий

ЗАЦС – установа для запису актів цивільного стану

зб. – збірник, збірка

зв. – зворот

ин. (ін.), инш. – інший

ІА НБУВ – Інститут архівознавства НБУВ

ім. – імені

ІНО – інститут народної освіти

ІР НБУВ – Інститут рукопису НБУВ

к. – копія

КГБ – (рос.) Комитет государственной безопасности

КІНГ – Київський інститут народного господарства

кн. – книга

комент. – коментар

крб – карбованець

м. – місто

млн – мільйон

муз. – музичний

НАН України – Національна академія наук України

Наркомздорвля – Народний комісаріат охорони здоров'я

НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

НДІ – науково-дослідний інститут

недрук. – недрукований

НКВД – (рос.) Народный комиссариат внутренних дел

Скорочення та аббревіатури

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКЮ – Народний комісаріат юстиції

НТШ – Наукове товариство імені Шевченка

Облстатвідділ – обласний відділ Центральної статистичної управи
од. зб. – одиниця зберігання

Окрплан – окружна планова комісія

окрцентр – окружний центр

оп. – опис

ориг. – оригінальний, оригінал

Охматдит – лікувальний заклад системи охорони материнства та
дитинства

перевид. – перевидання

передр. – передрук

прізви. – прізвище

проф. – професор

псевд. – псевдонім

пуд. – пудів

р. – рік

Раднарком – Рада народних комісарів

РАН – Російська академія наук

ред. – редакція, редактор

реліг. – релігійний

розд. – розділ

розм. – розмовний

рос. – російський

рр. – роки

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

с. – сторінка

СВУ – Спілка визволення України

сmt – селище міського типу

спр. – справа

справ. – справжній

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

Статплан (Статплан) – планова комісія у складі ЦСУ СРСР

США – Сполучені Штати Америки

т. з. – так званий

табл. – таблиця

Тайшетлаг – Тайшетський табір НКВС в Іркутській області РФ – особливий табір для політв'язнів

тис. – тисяч

УАН – Українська академія наук

УВУ – Український вільний університет

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

укр. – український

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ф. – фонд

ЦАУ – Центральне архівне управління

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки

ЦСУ – Центральне статистичне управління, Центральна статистична управа

ц. р. – цього року

ч. – частина

ЧК – (рос.) чрезвычайная комиссия

чол., чолов. – чоловік

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове електронне видання

**АКАДЕМІК МИХАЙЛО ПТУХА
З АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ**

Відповідальний редактор
Лідія Миколаївна Яременко

Упорядник
Сергій Миколайович Кіржаєв

Вступне слово
Сергій Іванович Пирожков

Літературне редагування, переклад з російської мови
Вікторія Євгеніївна Македон

Комп'ютерне верстання
Тетяна Миколаївна Клімачьова

Підписано до друку 22.10.2024
Формат 70 × 100/16
Ум. друк. арк. 42,89. Обл.-вид. арк. 27,71.
Мб 6,50

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
просп. Голосіївський, 3, Київ, 03039
тел. +38 (044) 525-81-04, факс +38 (044) 525-56-02
e-mail: library@nbuv.gov.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 вд 11.06.2003